الدرر الكمينة
في المئة الثامنة

تأليف

العلامة المؤرخ الشيخ أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني

المتوفى سنة ٨٥٢هـ

المجلد الثاني

مجلس دائرة المعارف العثمانية بحيدر آباد الدكن

بسم الله الرحمن الرحيم

الدرر النجفیه من الملتقطات الیوسفیه

نویسنده:

یوسف بن احمد بن ابراهیم بحرانی آل عصفور

ناشر چاپی:

دار المصطفی صلی الله علیه و آله لإحیاء التراث

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵
الدرر النجفیه من الملتقطات الیوسفیه المجلد ۲ ----- ۸
اشاره ----- ۸
اشاره ----- ۸
۱۹ درّه نجفیّه فی الجواب عن بعض الإشکالات الوارده علی الأخباریین ----- ۱۴
۲۰ درّه نجفیّه فی تکلیف الکافر بالفروع ----- ۴۰
۲۱ درّه نجفیّه فی صفات الفقیه الجامع للشرائط ----- ۵۲
اشاره ----- ۵۲
تذنیب: فی حدیث عنوان البصری ----- ۸۶
تلخیص ----- ۸۹
۲۲ دره نجفیه فی صحه طلاق الحائل المراجعه قبل الدخول بها ----- ۹۶
۲۳ دره نجفیه فی انتقال ما فی ذمّه المقتول ظلما إلی ذمّه القاتل ----- ۱۱۶
۲۴ دره نجفیه فی مشروعیه العمل بالاحتیاط و عدمها ----- ۱۲۰
۲۵ درّه نجفیّه فی الشبهه المحصوره و غیر المحصوره ----- ۱۳۶
اشاره ----- ۱۳۶
المقام الأول: فی مسأله الإناءین ----- ۱۳۷
المقام الثانی: فی الحلال المختلط بالحرام إذا کان محصورا ----- ۱۴۶
۲۶ درّه نجفیّه فی قراءه القرآن و الدعاء بغیر العربیه ----- ۱۶۸
۲۷ درّه نجفیّه هل تصدّق المرأه علی نفسها فی إخبارها ----- ۱۷۶
۲۸ درّه نجفیّه فیمن طلّق زوجته ثم راجعها و لم یبلغها خبر الرجعه ----- ۱۸۰
۲۹ درّه نجفیّه اختلاف علماء الرجال فی إسحاق بن عمّار ----- ۱۸۸
۳۰ درّه نجفیّه فی مدلول الأمر و النهی ----- ۱۹۴
۳۱ درّه نجفیّه فی تقلید الفقیه بمسأله مع ثبوت خلافها للمکلف ----- ۲۰۴

۳۲ درّه نجفیّه فی مراتب المعرفه ----- ۲۱۲
اشاره ----- ۲۱۲
تذییل جلیل ینبئ عن السبب فی هذا الضلال و التضلیل ----- ۲۵۰
۳۳ درّه نجفیّه هل یقدم دلیل العقل علی دلیل النقل؟ ----- ۲۵۳
۳۴ درّه نجفیّه فی حقیقه الرؤیا و أشکالها ----- ۲۶۳
اشاره ----- ۲۶۳
المقام الأول: فی تحقیق حقیقه الرؤیا و صدقها و کذبها ----- ۲۶۳
المقام الثانی: فی معنی رؤیتهم علیهم السّلام ----- ۲۸۲
المقام الثالث: فی حجّیه قول المعصوم فی المنام ----- ۲۹۰
المقام الرابع: فی معنی أن الرؤیا الصادقه جزء من سبعین جزءا من النبوّه ----- ۲۹۲
المقام الخامس: فی أنه هل تکون رؤیا المعصوم شیطانیه؟ ----- ۲۹۶
۳۵ درّه نجفیّه حکم محاذاه ضریح المعصوم علیه السّلام فی الصلاه ----- ۲۹۹
اشاره ----- ۲۹۹
إلحاق فیه إشفاق فی الردع عن بعض العادات ----- ۳۱۱
تأیید سدید فی بعض آداب الزیاره ----- ۳۱۵
۳۶ درّه نجفیّه فی أن الأئمّه علیهم السّلام یوقعون الاختلاف بین شیعتهم ----- ۳۱۹
۳۷ درّه نجفیّه فی تقسیم الأحادیث ----- ۳۳۱
۳۸ درّه نجفیّه جواز استنباط الحکم الشرعی من القرآن ----- ۳۴۷
۳۹ درّه نجفیّه فی نضح الماء للجهات الأربع لمن لم یجد ماء کافیا لغسله ----- ۳۶۹
اشاره ----- ۳۶۹
الموضع الأول: فی موضع النضح ----- ۳۷۰
اشاره ----- ۳۷۰
القول بأنّ موضع النضح هو الأرض ----- ۳۷۰
القول بأنّ موضع النضح هو البدن ----- ۳۷۴

الموضع الثانی: فی اشتمال الخبر علی بعض الأحکام الشاذه ----- ۳۷۵
الثالث: فی دلاله الخبر علی المنع من استعمال الماء ثانیه ----- ۳۷۶
الرابع: فی المنع فی رجوع الغساله إلی الماء ----- ۳۷۷
الخامس: فی فساد الماء القلیل بنزول الجنب إلیه ----- ۳۷۷
۴۰ درّه نجفیّه فی حجیّه الإجماع ----- ۳۸۱
۴۱ درّه نجفیّه فی مشروعیه الاصول الخارجه عن غیر الأئمّه علیهم السّلام ----- ۳۹۱
تتمه مهمه فی ذکر بعض القواعد الفقهیّه ----- ۴۱۷
اشاره ----- ۴۱۷
قاعده قبح تأخیر البیان عن وقت الحاجه ----- ۴۱۷
ثبوت الحقائق الشرعیه ----- ۴۱۹
کون عدم وجود مدرک شرعی مدرکا شرعیّا ----- ۴۲۰
أرجحیّه الجمع بین الدلیلین ----- ۴۲۰
حجیّه البراءه الأصلیّه و الاستصحاب ----- ۴۲۲
المشتقّ ----- ۴۲۲
بطلان العقد بفساد شرطه ----- ۴۲۲
استلزام الأمر بالشی ء النهی عن ضدّه ----- ۴۲۲
درباره مرکز ----- ۴۲۴

الدرر النجفیه من الملتقطات الیوسفیه المجلد ۲

اشاره

نام کتاب: الدرر النجفیه من الملتقطات الیوسفیه موضوع: فقه استدلالی نویسنده: بحرانی، آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم تاریخ وفات مؤلف: ۱۱۸۶ ه ق زبان: عربی قطع: وزیری تعداد جلد: ۴ ناشر: دار المصطفی لإحیاء التراث تاریخ نشر: ۱۴۲۳ ه ق نوبت چاپ: اول مکان چاپ: بیروت- لبنان محقق/ مصحح: گروه پژوهش دار المصطفی لإحیاء التراث

ص: ۱

اشاره

ص: ۲

ص: ۳

ص: ۴

ص: ۵

ص: ۶

ص: ۷

۱۹ درّه نجفیّه فی الجواب عن بعض الإشکالات الوارده علی الأخباریین

قال المحدث الأمین الأسترابادی قدّس سرّه فی کتاب (الفوائد (۱) المدنیه) فی الفصل الثامن الذی وضعه للجواب عن الأسئله الّتی ترد علی مذهب الأخباریّین:

(السؤال الثانی: أنه لا مفرّ للأخباریین عن العمل بالظن المتعلّق بنفس أحکامه تعالی أو بنفیها؛ و ذلک لأن الحدیث و لو کان صحیحا باصطلاحهم و هو المقطوع بوروده عن أهل الذکر علیهم السّلام، [إلّا إنه] قد یحتمل التقیه، و قد تکون دلالته ظنیّه، و علی التقدیرین لا یصلح للقطع.

و جوابه أن یقال: أکثر أحادیث أصحابنا المدوّنه فی کتبنا صارت دلالتها قطعیه بمعونه القرائن الحالیه أو المقالیه. و أنواع القرائن کثیره، من جملتها أن الحکیم فی مقام البیان و التفهیم لا یتکلم بکلام یرید به خلاف ظاهره لا سیّما من اجتمعت فیه نهایه الحکمه مع العصمه.

و من جملتها: تعاضد الأخبار بعضها ببعض.

و من جملتها: خصوصیات أجزاء بعض الأحادیث.

و من جملتها: قرینیّه السؤال و الجواب، و الدلاله التی لم تصر قطعیه بمعونه القرائن لا توجب الحکم عندهم، و إنّما توجب التوقّف، و أما احتمال التقیّه فغیر قادح فیما حققناه؛ لما سبق من أنه یکفی أحد القطعین و من أن مناط العمل القطع

۱- فی «ح»: فوائد.

ص: ۸

بأن الحکم ورد عنهم علیهم السّلام لا الظن أنه حکم اللّه فی الواقع) (۱).

ثم أطال فی الکلام بما یخرج عن هذا النظام إلی أن قال: (ثم أقول: إن شئت تحقیق المقام بما لا مزید علیه، فاستمع لما نتلوه علیک من الکلام، فنقول:

الاختلاف فی الفتاوی قسمان:

أحدهما: أن یکون سببه اختلاف ما بلغهم من الروایات. و من المعلوم أن هذا النوع من الاختلاف لا یؤدی إلی تناقض؛ لابتناء أحد القولین علی ما ورد من باب التقیّه، کما حققه رئیس الطائفه قدس سرّه (۲). و الاختلافات الواقعه بین قدمائنا الأخباریّین أصحاب الأئمّه علیهم السّلام من هذا القبیل.

و ثانیهما: أن یکون سببه غیر ذلک من الاستنباطات الظنّیه. و من المعلوم أنه لم یرد إذن من اللّه تعالی فی ذلک، بل تواترت الأخبار عن الأئمّه الأطهار: «بأن المفتی المخطئ ضامن و یلحقه وزر من عمل بفتیاه» (۳).

و قال اللّه تعالی وَ مَنْ لَمْ یَحْکُمْ بِمٰا أَنْزَلَ اللّٰهُ فَأُولٰئِکَ هُمُ الْکٰافِرُونَ (۴).

و من المعلوم أن کل حکم تحتاج إلیه الامّه قد أنزله (۵) اللّه فی کتابه، لکن لا تبلغه عقول الرجال، و قد بینه النبیّ صلی اللّه علیه و آله لأمّته و بیّنه أمیر المؤمنین علیه السّلام کذلک. و من المعلوم أنه لا اختلاف فیما أنزل (۶) اللّه تعالی کما مر بیانه سابقا، فکلّ من اختلف فی الفتوی، و لم یکن سببه ابتناء أحد قولیه علی حدیث وارد من باب التقیّه یکون حاکما بغیر ما أنزل اللّه.

و أقول: یمکن أن تکون الجماعه التی وقع منها القسم الثانی من الاختلاف-

---

۱- الفوائد المدنیه: ۱۵۴- ۱۵۵.

۲- العده فی اصول الفقه ۱: ۱۴۶- ۱۴۷.

۳- الکافی ۷: ۴۰۹/ ۲، باب أن المفتی ضامن.

۴- المائده: ۴۴.

۵- فی «ح»: انزل.

۶- فی «ح»: انزله.

ص: ۹

و هم جماعه قلیله نشؤوا فی زمن الغیبه الکبری أولهم الأقدمان: ابن الجنید، و ابن أبی عقیل فی ما أظن، ثم بعدهما نسج علی منوالهما الشیخ المفید، ثم ابن إدریس الحلی، ثمّ العلّامه الحلّی، ثم من وافقه من المتأخرین- معذورین من جهه غفلتهم عن أن سلوک طریقه الاستنباطات الظنیّه مناقض لما هو من ضروریات مذهبنا، من أنه صلی اللّه علیه و آله بعد ما جاء فی کلّ واقعه تحتاج إلیها الأمه [إلی یوم القیامه] بحکم و خطاب قطعیّ، و أودع کل ما جاء به عند الأئمّه علیهم السّلام، و أمر الناس بسؤالهم فی کل ما لا یعلمون (۱) و الردّ إلیهم و التمسک بکلامهم (۲)، و هم علیهم السّلام مهدوا اصولا لرجوع الشیعه إلیها، لا سیّما فی زمن الغیبه الکبری.

و من القسم الثانی من الاختلاف ذهاب شیخنا المفید قدّس سرّه (۳) إلی جواز التمسّک بالاستصحاب فی نفس أحکامه تعالی و فی نفیها. و قد مرّ توضیحه فی مسأله من دخل فی الصلاه بتیمّم لفقد الماء، ثم وجد الماء فی أثنائها، و ذهابه إلی أنه من دخل فی الصلاه بوضوء (۴) و سبقه الحدث، فإنه یتوضأ و یستأنف الصلاه، مع أنه تواترت الأخبار بأن الحدث فی أثناء الصلاه ینقضها. و الباعث علی ذلک أنه کان فی بعض الأحادیث لفظ: «أحدث» فسبق ذهنه إلی حمله علی وقوع الحدث من المصلّی و غفل عن احتمال أن یکون [المراد]: مطر السماء، بل هذا الاحتمال أظهر معنی کما حققناه فی بعض کتبنا) (۵).

إلی أن قال: (هذا کله بعد التنزل عن حمله علی التقیّه، و الصواب حمله علی

۱- الکافی ۱: ۲۱۰- ۲۱۲/ ۱- ۹، باب أن أهل الذکر الذین أمر اللّه .. الخلق بسؤالهم هم الأئمّه علیهم السّلام.

۲- الکافی ۱: ۶۸/ ۱۰، باب اختلاف الحدیث، عوالی اللآلی ۴: ۱۳۳- ۱۳۵/ ۲۳۰- ۲۳۱.

۳- المقنعه (ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۱۴: ۶۱.

۴- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: بتیمّم.

۵- الفوائد المدنیّه: ۱۵۸- ۱۵۹.

ص: ۱۰

التقیّه؛ لأـن أبـا حنیفه ذهب إلی ذلـک لکن ما خصّـص الحکم بالتیمّم، و ذهابه إلی أن ماء الأوانی و لو کان کرا نجس بمجرّد ملاقاه النجـاسه، و ذهـاب ابن الجنیـد إلی جواز العمل بالقیاس، و ذهاب ابن أبی عقیل إلی عـدم انفعال الماء القلیل بورود النجاسه علیه) (۱) انتهی کلامه، زید إکرامه (۲).

أقول: ولی فیما ذکره فی هذا المقام نظر من وجوه:

الأـول: أن مـا ادّعـاه من أن (أکثر أحادیثنـا صـارت دلالتهـا قطعیه)- إلی آخره- فیه أن القرائن التی ذکرهـا لا یکاد یشم منها رائحه ما ادعاه، کما سنبیّنه إن شاء اللّه تعالی.

نعم، لاـ ریب أن الـدلاله بالنسـبه إلی من خوطب بتلـک الأحکام فی تلک الأیام کانت قطعیه لظهور القرائن الحالیه و المقالیه لهم، إلّا إنها قد خفیت علینا فی هذه الأزمان بامور عدیده أوجبت لنا الإشکال و الداء العضال.

و قصاری ما یحصل لنا بسبب تلک القرائن- إن وجدت- هو ظهور الدلاله، و مراتبه متفاوته شده و ضعفا بسبب تلک القرائن ظهورا و خفاء، و قربا و بعدا، و قلّه و کثره. فمن تلک الامور التی أوجبت ما قلنا ما علیه الأخبار فی أکثر الأحکام من التناقض و التدافع، و تعسّر الجمع بینهـا غالبـا إلّا علی وجه ظنّی، غایته الغلبه علی بعض الأفهام و الاعتماد علی المرجّحات المرویّه فی دفع ذلک، کما لا یخفی ما فیه من الإشکال کما حققناه فی الدرّه المتقدّمه فی شرح مقبوله عمر ابن حنظله لا سیما فی الفائده العاشره (۳).

علی أنه و إن حصل الترجیح بأحدهما، فإنه لا یخرج عن غلبه الظنّ، و لا

۱- الفوائد المدنیّه: ۱۵۹.

۲- فی «ح»: مقامه.

۳- انظر الدرر ۱: ۳۰۴- ۳۰۹.

ص: ۱۱

یوصل إلی حدّ الجزم و القطع؛ و لذا فإن (۱) شیخنا ثقه الإسلام قدّس سرّه فی دیباجه کتابه (۲) (الکافی) (۳) بعد ذکره جمله من المرجّحات تخطی عنها إلی القول بالتخییر فی العمل کما أوضحناه فی الدرّه المشار إلیها. و لهذا أیضا کان شیخنا المجلسی صاحب (البحار) طاب ثراه- لشدّه ورعه و تدیّنه یدور فی جلّ فتاویه مدار الاحتیاط. و قد وقفت له علی رساله بالفارسیّه تتضمّن الجواب عن جمله من الأسئله، فلم أر فیها ما جزم (۴) بالحکم فیه إلّا أقل قلیل، بل و إن رجّح شیئا عقبه بالأمر بالاحتیاط، حتی إنه نقل لی عن بعض المعاصرین (۵) من متأخّری المتأخّرین أنه کان لذلک یطعن فی کونه فی عداد المجتهدین.

و من ذلک أن دلاله الألفاظ ظنّیه، و قیام الاحتمالات و شیوع المجازات، بل غلبتها علی الحقائق مما لا ینکره الممارس الحاذق، و من ذلک ما ورد عنهم علیهم السّلام أنهم کانوا یکلّمون الناس (۶) علی قدر عقولهم (۷)، و أنهم یجیبون عن الأسئله علی الزیاده و النقصان (۸) إلی غیر ذلک مما سیظهر لک إن شاء اللّه تعالی فی ضمن ما یأتی من الکلام.

الثانی: قوله: (و القرائن کثیره، من جملتها أن الحکیم) إلی آخره.

فیه أن من الجائز أنه ربّما اقتضت الحکمه و المصلحه خلاف ذلک، کما ربما اقتضت ترک الجواب بالمرّه کما وردت به الأخبار الدالّه علی أنه قد فرض علیکم السؤال (۹) و لم یفرض علینا الجواب، بل ذلک إلینا إن شئنا أجبنا و إلّا

۱- فی «ح»: أن.

۲- فی «ح»: کتاب.

۳- الکافی ۱: ۸.

۴- فی «ح»: حکم.

۵- من «ح»، و فی «ق»: القاصرین.

۶- سقط فی «ح».

۷- الکافی ۱: ۲۳/ ۱۵.

۸- بصائر الدرجات: ۳۳۱- ۳۳۲/ ب ۱۰، ح ۱- ۹.

۹- ترک الجواب بالمرّه .. السؤال، سقط فی «ح».

ص: ۱۲

فلا (۱). و الحمل علی التقیّه فی ترک الجواب بالمرّه یجری مثله فی إجمال الأجوبه. علی أنه قد وردت جمله من الأخبار داله علی أن کلامهم علیهم السّلام ینصرف علی وجوه عدیده لهم فی کل منها المخرج. و لا بأس بإیراد ما عثرنا علیه منها، فمن ذلک ما رواه شیخنا الصدوق- عطّر اللّه مرقده- فی کتاب (معانی الأخبار) بسنده إلی داود بن فرقد قال: سمعت أبا عبد اللّه علیه السّلام یقول: «أنتم أفقه الناس إذا عرفتم معانی کلامنا، إن الکلمه لتنصرف علی وجوه فلو شاء إنسان لصرّف (۲) کلامه کیف شاء و لا یکذّب» (۳).

و روی فیه بسنده إلی زید الزرّاد (۴) عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: قال أبو جعفر علیه السّلام:

«یا بنی، اعرف منازل الشیعه علی قدر روایتهم و معرفتهم؛ فإن المعرفه هی الدرایه للرّوایه، و بالدرایات یعلو المؤمن إلی أقصی درجات الإیمان. إنی نظرت فی کتاب علیّ علیه السّلام فوجدت فی الکتاب أن قیمه کلّ امرئ و قدره معرفته أن اللّه یحاسب الناس علی قدر ما آتاهم من العقول فی دار الدنیا» (۵).

و روی فیه بسنده عن إبراهیم الکرخی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام أنه قال: «حدیث تدریه خیر من ألف حدیث ترویه. و لا یکون الرجل منکم فقیها حتی یعرف معاریض (۶) کلامنا؛ إن الکلمه من کلامنا لتنصرف إلی سبعین وجها لنا من الجمیع المخرج» (۷).

و روی فی کتاب (البصائر) بسنده عن عبد الأعلی قال: دخلت أنا و علی بن

۱- انظر وسائل الشیعه ۲۷: ۶۲- ۷۷، أبواب صفات القاضی، ب ۷.

۲- فی «ح»: تصرّف.

۳- معانی الأخبار: ۱/ ۱.

۴- فی المصدر: برید الرزاز.

۵- معانی الأخبار: ۱/ ۲.

۶- فی «ح»: معارض.

۷- معانی الأخبار: ۲/ ۳.

ص: ۱۳

حنظله علی أبی عبد اللّه فسأله علیّ بن حنظله (۱) مسأله فأجاب فیها، فقال علی:

فإن کان کذا و کذا؟ فأجابه فیها بوجه آخر، قال: فإن کان کذا و کذا؟ فأجابه بوجه آخر، حتی أجابه فیها بأربعه وجوه، فالتفت [إلیّ] علی بن حنظله و قال:

یا أبا محمّد، قد أحکمناه. فسمع منه أبو عبد اللّه علیه السّلام، فقال: «لا تقل هکذا یا أبا الحسن؛ فإنک رجل ورع، إن من الأشیاء أشیاء ضیّقه و لیس تجری إلّا علی وجه واحد، منها وقت الجمعه لیس إلّا واحد حین تزول الشمس. و من الأشیاء أشیاء موسّعه تجری علی وجوه کثیره، و هذا منها إن له عندی سبعین وجها» (۲).

و روی قریبا منه فی (الکافی) (۳) أیضا.

و روی فی کتاب (البصائر) بسنده عن الأحول عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «أنتم أفقه الناس ما عرفتم معانی کلامنا، إن کلامنا لینصرف علی سبعین وجها» (۴).

و روی فی الکتاب المذکور بسنده إلی علی بن أبی حمزه قال: دخلت أنا و أبو بصیر علی أبی عبد اللّه علیه السّلام، فبینا نحن قعود إذ تکلّم أبو عبد اللّه علیه السّلام بحرف، فقلت فی نفسی: هذا مما أحمله إلی الشیعه، هذا و اللّه حدیث لم أسمع مثله قط. قال:

فنظر فی وجهی ثم قال: «إنی أتکلّم بالحرف الواحد لی فیه سبعون وجها (۵)، إن شئت أخذت کذا و إن شئت أخذت کذا» (۶).

إلی غیر ذلک من الأخبار التی نقلها ثمّه (۷).

ألا تری إلی حدیث علیّ بن أبی حمزه حیث أسرّ فی نفسه أنه یحمل ما فهمه من کلامه إلی الشیعه، فنظر علیه السّلام إلیه و قال له: «ما عرفت».

۱- فی «ح» بعدها: عن.

۲- بصائر الدرجات: ۳۲۸/ ب ۹، ح ۲.

۳- الکافی ۱: ۲۶/ ۲۷.

۴- بصائر الدرجات: ۳۲۹/ ب ۹، ح ۶.

۵- من «ح» و المصدر.

۶- بصائر الدرجات: ۳۲۹/ ب ۹، ح ۳.

۷- بصائر الدرجات: ۳۲۸- ۳۳۰/ ب ۹، ح ۱، ۴- ۵، ۷- ۱۵.

ص: ۱۴

و حدیث عبد الأعلی و ما تضمّنه من قول علیّ بن حنظله: إنه قد أحکم المسأله باعتبار ما فهمه من قوله علیه السّلام من الأجوبه و قوله علیه السّلام بما قال.

و حینئذ، فکیف یتمّ ما ذکره کلّیا فی جمیع الأحکام؟ علی أنّا لا ننکر صحّه ما ذکره فی بعض الأحکام، إلّا إنه لا یتمّ له کلیا فی کل مقام.

الثالث: أن ما ذکره و کرّره فی غیر موضع (۱) من کتابه المشار إلیه- من أن الاختلافات الواقعه بین الأخباریین منحصر فی العمل بالأخبار الوارده فی مورد التقیّه؛ بأن یکون أحد المخالفین عمل علی خبر، و الآخر علی خبر آخر، و لکن أحد الخبرین قد خرج مخرج التقیّه، و أن اختلاف مجتهدی أصحابنا إنّما نشأ من الاستنباطات الظنّیه- فإن فیه أن حصر خلاف الأخباریین فیما ذکره أمر یکذبه العیان و دعوی عریّه من البرهان، فإنه لا یخفی علی من تتبع کلام الأخباریین من المتقدّمین ما وقع لهم من الاختلافات فی فهم معانی الأخبار، و تعیّن ما هو المراد منها فی ذلک المضمار، و جلّ الاختلافات الواقعه بین علمائنا الأبرار مجتهدهم و أخباریّهم إنما نشأت من اختلاف الأنظار فی مبادئ الإدراک لتلک الأحکام، و تفاوت الأفهام المفاضه من الملک العلّام، فإن منها کالبرق الخاطف، و منها کالساکن الواقف، و بینهما مراتب لا یخفی علی الفطن العارف. و لا بأس بالإشاره إلی جمله من المواضع التی وقع الاختلاف فیها بین الأخباریین، و الذی یخطر بالبال فی الحاضر مواضع:

الأوّل (۲) أخبار التثنیه الوارده فی الوضوء، فإن ثقه الإسلام فی (الکافی) حملها علی من لم تقنعه المره لغسله (۳)، و الصدوق حمل بعضا منها علی

۱- الفوائد المدنیه: ۱۳۶- ۱۳۷.

۲- الأرقام من (الأوّل) إلی (الحادی عشر) وردت فی «ح» بهیئه (أ .. یا).

۳- الکافی ۳: ۲۷/ ذیل الحدیث: ۹.

ص: ۱۵

التجدید (۱)، و بعضها علی الغسلتین، و الشیخ (۲) حملها علی استحباب التثنیه کما هو المشهور بین الأصحاب، و المحدّث الکاشانی فی (الوافی) (۳) حمل أخبار الوحده علی الغسله، و أخبار التثنیه علی الغرفه، و نقل کلام الصدوق و اعترضه و ردّه بما هو مذکور فی الکتاب المشار إلیه.

الثانی: ما وقع للصّدوق (۴) فی مسأله اجتماع ولد الولد مع الأبوین فی المیراث، حیث ذهب إلی حجب الأبوین لولد الولد استنادا إلی ما ورد فی صحیحه (۵) عبد الرحمن بن الحجاج، و صحیحه سعد بن أبی خلف من قوله علیه السّلام: «بنات الابنه و بنات الابن یقمن مقام الابنه و مقام الابن إذا لم یکن للمیّت ولد و لا وارث غیرهنّ» (۶)، بحمل قوله: «و لا وارث غیرهنّ» علی الأبوین.

و الفضل بن شاذان قد حکم بالمشارکه بینهم (۷) کما هو المشهور بین الأصحاب؛ حملا لقوله: «و لا وارث غیرهنّ» علی الوالد الذی تقرب ولد الولد به.

و به صرّح الشیخ قدّس سرّه و ردّ علی الصدوق فیما ذکره، و غلّطه فی (التهذیبین) (۸).

و الصدوق فی (الفقیه) قد بالغ فیما ذهب إلیه، و ردّ علی الفضل بن شاذان و غلطه و نسبه إلی القیاس، حیث قال بعد نقل ذلک عنه: (و هذا مما زلت به قدمه عن

۱- الفقیه ۱: ۲۵- ۲۶/ ذیل الحدیث: ۸۰.

۲- تهذیب الأحکام ۱: ۸۰/ ذیل الحدیث: ۲۰۹، الاستبصار ۱: ۷۰/ ذیل الحدیث: ۲۱۴.

۳- الوافی ۶: ۴۱۷، ۳۲۰- ۳۲۱.

۴- الفقیه ۴: ۲۰۸/ ذیل الحدیث: ۷۰۵، عنه فی مختلف الشیعه ۹: ۶۹/ المسأله: ۱۷.

۵- الکافی ۷: ۸۸/ ۴، باب میراث ولد الولد، وسائل الشیعه ۲۶: ۱۱۱- ۱۱۲، أبواب میراث الأبوین و الأولاد، ب ۷، ح ۴.

۶- الکافی ۷: ۸۸/ ۱، باب میراث ولد الولد، الفقیه ۴: ۱۹۶/ ۶۷۲، وسائل الشیعه ۲۶: ۱۱۰، أبواب میراث الأبوین و الأولاد، ب ۷، ح ۳، بتفاوت.

۷- عنه فی الفقیه ۴: ۱۹۷، مختلف الشیعه ۹: ۶۹/ المسأله: ۱۷.

۸- تهذیب الأحکام ۹: ۳۱۷/ ذیل الحدیث: ۱۱۴۰، الاستبصار ۴: ۱۶۷/ ذیل الحدیث: ۳۲.

ص: ۱۶

الطریقه المستقیمه، و هذا سبیل من یقیس) (۱).

مع أن جمله الأصحاب علی ما ذهب إلیه الفضل فی هذه المسأله و هو ظاهر ثقه الإسلام الکلینی (۲)، حیث نقل صحیحه عبد الرحمن المذکوره، و نقل کلام الفضل بن شاذان و لم ینکره و لم یرده.

الثالث: ما وقع للصدوق رحمه اللّه أیضا فی مسأله الردّ علی الزوجه لو مات الزوج و لم یخلف وارثا سواها، فإنه ذهب إلی التفصیل فی ذلک بحضور الإمام و غیبته، فحمل الأخبار الداله علی کون ما زاد علی (۳) فریضتها للإمام علیه السّلام علی حال حضوره، و الأخبار الداله علی کون المیراث کملا لها علی حال الغیبه (۴).

و اعترضه المحدّث الکاشانی فی (الوافی) (۵) بأن حکم الإمام علیه السّلام بکون المیراث لها کملا کان فی حال حضوره، ثم حمل الأخبار الداله علی ذلک علی هبته علیه السّلام حقّه للمرأه، و حملها الشیخ رحمه اللّه (۶) علی ما إذا کانت المرأه قریبه للمیّت و لا وارث له أقرب منها، فتأخذ الربع میراثا بالفریضه، و الباقی بالقرابه. و لم نقف للقول بالتفصیل علی قائل به سوی الصدوق رحمه اللّه.

الرابع: ما وقع له أیضا قدّس سرّه فی مسأله جواز القنوت بالفارسیّه حیث قال فی (الفقیه)- بعد نقل صحیحه علیّ بن مهزیار، قال: سألت أبا جعفر علیه السّلام عن الرجل یتکلّم فی الصلاه الفریضه بکل شی ء یناجی ربّه، قال: «نعم»- ما صورته: (و لو لم یرد هذا الخبر لکنت اجیزه بالخبر الذی روی عن الصادق علیه السّلام أنه قال: «کل شی ء

۱- الفقیه ۴: ۱۹۷، باب میراث ولد الولد.

۲- الکافی ۷: ۸۸- ۹۰/ باب میراث ولد الولد.

۳- فی «ح»: عن.

۴- الفقیه ۴: ۱۹۱- ۱۹۲/ ذیل الحدیث: ۶۶۶.

۵- الوافی ۲۵: ۷۷۲.

۶- تهذیب الأحکام ۹: ۲۹۵/ ذیل الحدیث: ۱۰۵۶، الاستبصار ۴: ۱۵۰- ۱۵۱/ ذیل الحدیث: ۵۶۸.

ص: ۱۷

مطلق حتی یرد فیه نهی»، و النهی عن الدعاء بالفارسیّه فی الصلاه غیر موجود (۱)) (۲) انتهی.

و ظاهره العمل بهذا الخبر المذکور الدال علی أن الأشیاء کلها علی الإطلاق حتی یرد فیها نهی، و هو موافق لجمهور الاصولیین القائلین بالتثنیه فی الأحکام، و مخالف لجمله (۳) من عداه من الأخباریین القائلین بالتثلیث: حلال بیّن و حرام بیّن و شبهات بین ذلک (۴). و الذی فهمه جمله الأخباریّین المتأخّرین عنه خلاف ذلک من الحمل علی بعض المعانی الّتی لا تنافی التثلیث؛ و لهذا تأوّلوا کلام الصدوق فی المقام بما لا یخلو عن ذلک، کما ذکره صاحب الکتاب المذکور فی بعض مباحثه من الکتاب المشار إلیه (۵)، و بعده الشیخ محمّد الحرّ (۶) العاملی فی کتاب (الفوائد الطوسیّه) (۷).

و یردّه ما صرّح به الصدوق فی کتاب (الاعتقادات) حیث قال: (الباب الثالث و الأربعون، فی الحظر و الإباحه. قال الشیخ أبو جعفر: اعتقادنا فی ذلک أن الأشیاء کلها مطلقه حتی یرد فیها نهی) (۸) انتهی.

۱- غیر موجود، من «ح» و المصدر.

۲- الفقیه ۱: ۲۰۸/ ۹۳۶- ۹۳۷، و لم یصرّح باسم علی بن مهزیار قبل هذه الروایه، غیر أن هناک روایه فی تهذیب الأحکام ۲: ۳۲۶/ ۱۳۳۷ عن علیّ بن مهزیار مفروض السؤال فیها هو عینه جواب الإمام علیه السّلام فی روایه (الفقیه). و قد نقلها صاحب (الوسائل) قبل روایه (الفقیه) مباشره، انظر وسائل الشیعه ۶: ۲۸۹، أبواب القنوت، ب ۱۹، ح ۱.

۳- فی «ح»: لمذهب جمله، بدل: لجمله.

۴- انظر الکافی ۱: ۶۷- ۶۸/ ۱۰، باب اختلاف الحدیث، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۰۶- ۱۰۷، أبواب صفات القاضی، ب ۹، ح ۱.

۵- الفوائد المدنیّه: ۱۵۹- ۱۶۰.

۶- فی «ح»: الحسن.

۷- الفوائد الطوسیّه: ۴۲۹- ۴۳۰/ الفائده: ۹۲، ۴۸۷- ۴۸۸/ الفائده: ۹۶.

۸- الاعتقادات (المطبوع ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۵: ۱۱۴.

ص: ۱۸

و جمله المتأخّرین من الأخباریین کصاحب الکتاب، بل هو أوّلهم، و حذا حذوه المحدّث الکاشانی قد اطنبوا فی الطعن علی من قال من الاصولیّین بالتثنیه، حیث إن ذلک مخالف لما استفاضت به الأخبار من التثلیث کما أوضحناه فی درّه البراءه الأصلیّه (۱)، مع أن الصدوق- و هو رئیسهم الذی یلتجئون إلیه و یعوّلون فی هذه المقاله علیه- قد خالف (۲) ذلک، کما هو صریح کلامه فی کتاب (الاعتقادات) و إن کان کلامه فی کتاب (الفقیه) ربّما یقبل التأویلات التی ذکروها، إلّا إنه فی عباره الاعتقادات لا یتمشی لهم ذلک.

هذا و عندی فیما اختاره فی کتاب (الفقیه) من جواز القنوت بالفارسیّه استنادا إلی الصحیحه المتقدّمه نظر؛ فإن الظاهر أن المراد منها هو التکلم و الدعاء بکل شی ء من المطالب الدینیّه أو الدنیویّه لا باعتبار اللغات المختلفه. و یؤیده التعبیر بالتکلّم؛ فإنه لغه فی الکلام العربی، و لم أطّلع علی موافق من الأخباریّین للصدوق فی ذلک، بل صرّح بعض مشایخنا المعاصرین من الأخباریّین بما ذکرناه من معنی الروایه، و ردّ علی الصدوق فیما فهمه منها.

و لا یخفی أن هذا المعنی إن لم یکن أقرب مما ذکره، فلا أقلّ أن یکون مساویا فی الاحتمال، و به لا یتم الاستدلال. و أما أنه بمجرّد عدم ورود (۳) النهی عن الدعاء بالفارسیّه یکون ذلک مجوّزا للدّعاء بها فی الصلاه، ففیه أن العباده توقیفیّه من الشارع یجب الوقوف فیها علی ما رسمه صاحب الشرع بقول أو فعل أو تقریر، و أحد الثلاثه لم یرد عنهم علیهم السّلام فی جواز القنوت بالفارسیه، و إلّا للزم أیضا جواز الذکر فی الرکوع و السجود بالفارسیّه؛ بناء علی أن الواجب فیهما

۱- انظر الدرر ۱: ۱۵۵- ۱۸۶/ الدره: ۶.

۲- فی «ح» بعدها: فی.

۳- من «ح».

ص: ۱۹

مطلق الذکر، فإنه لم یرد من الشارع منعه (۱) و لا أظنّه یلزمه.

الخامس: ما ذهب إلیه المحدث (۲) الکاشانی فی مسأله نجاسه الماء القلیل بالملاقاه من القول بالعدم (۳)، وفاقا لابن أبی عقیل (۴) الذی شنع علیه فی آخر کلامه، و تبعه علیه بعض محدّثی متأخّری المتأخّرین (۵) استنادا إلی جمله من الأخبار التی هی بالدلاله علی خلافه أشبه، حتی تأوّل الأخبار الداله علی النجاسه علی تعددها و صحه أکثرها و صراحتها بتأویلات بعیده، و حملها علی محامل غیر سدیده، کما أوضحناه فی رسالتنا (قاطعه القال و القیل فی نجاسه الماء القلیل).

السادس: ما ذهب إلیه المحدّث المشار إلیه (۶)- من بین العلماء کلهم مجتهدهم (۷) و أخباریّهم، و شنع علی من خالفه فیه- من القول بعدم تعدّی النجاسه إلّا من عین النجاسه دون ما لاقته بعد إزالتها عنه بالتمسیح و نحوه، من غیر تطهیر؛ استنادا إلی ما توهّمه من بعض الأخبار التی لا صراحه، بل و لا ظهور لها فی ذلک، کما حققناه فی الرساله المشار إلیها، و فی کتابنا (الحدائق الناضره) (۸).

السابع: ما وقع فی حدیث «لا رضاع بعد فطام» (۹) حیث إن الّذی فهمه منه

۱- فی «ح»: منه.

۲- فی «ح» بعدها: المحسن.

۳- مفاتیح الشرائع ۱: ۸۱- ۸۴/ المفتاح: ۹۳، الوافی ۶: ۱۹.

۴- عنه فی مختلف الشیعه ۱: ۳۲- ۳۳/ المسأله: ۱۳.

۵- ذکر ذلک صاحب مفتاح الکرامه المعاصر للمصنّف، و قد نقله عن الفتونی و السید عبد اللّه الشوشتری. انظر مفتاح الکرامه ۱: ۳۰۷.

۶- مفاتیح الشرائع ۱: ۷۵، الوافی ۶: ۱۵۰- ۱۵۱.

۷- فی «ح»: مجتهدیهم.

۸- الحدائق الناضره ۲: ۱۰- ۱۷.

۹- الکافی ۵: ۴۴۳- ۴۴۴/ ۱، ۳، ۵، باب أنه لا رضاع بعد فطام، الفقیه ۳: ۳۰۶/ ۱۴۶۸، وسائل الشیعه ۲۰: ۳۸۴- ۳۸۵، أبواب ما یحرم من الرضاع، ب ۵، ح ۱- ۲.

ص: ۲۰

الصدوق (۱) و صاحب (الکافی) (۲)، هو أن المراد منه: أن المرتضع الأجنبی إذا شرب لبن المرضعه بعد أن یفطم، فإن ذلک الرضاع لا یحرّم التناکح. و الذی فهمه ابن بکیر کما رواه عنه الشیخ فی (التهذیب) تفسیره بابن المرضعه، قال فی (التهذیب) بعد حکایه کلام ابن بکیر فی تفسیر الحدیث المذکور: (أی أنه إذا تم للغلام سنتان أو الجاریه فقد خرج من حدّ اللبن، فلا یفسد بینه و بین من شرب من لبنه) (۳) انتهی.

الثامن: ما ذکره الصدوق رحمه اللّه فی (الفقیه) بعد أن روی عن محمّد بن الحسن الصفّار أنه کتب إلی أبی محمّد علیه السّلام: رجل مات و أوصی إلی رجلین یجوز لأحدهما أن ینفرد بنصف الترکه و الآخر بالنصف؟ فوقع علیه السّلام: «لا ینبغی لهما أن یخالفا المیّت، و یعملان علی حسب ما أمرهما إن شاء اللّه» (۴).

قال: (و هذا التوقیع عندی بخطّه علیه السّلام، و علیه العمل دون ما رواه فی (الکافی) (۵)) (۶).

و أشار بذلک إلی ما رواه ثقه الإسلام فی (الکافی) بسنده (عن برید بن معاویه قال: إن رجلا مات و أوصی إلی رجلین فقال أحدهما لصاحبه: خذ نصف ما ترک

۱- الفقیه ۴: ۳۰۶/ ذیل الحدیث: ۱۴۶۸.

۲- الکافی ۵: ۴۴۴/ ذیل الحدیث: ۵، باب أنه لا رضاع بعد فطام.

۳- تهذیب الأحکام ۷: ۳۱۸/ ذیل الحدیث: ۱۳۱۱.

۴- الفقیه ۴: ۱۵۱/ ۵۲۳.

۵- الکافی ۷: ۴۷/ ۲، باب من أوصی إلی اثنین ..

۶- انظر الفقیه ۴: ۱۵۱/ ذیل الحدیث: ۵۲۳. و قوله: و علیه العمل دون ما رواه فی (الکافی)، لیس فی الفقیه، بل ورد بعد قوله: بخطّه علیه السّلام، فی ذیل الحدیث: ۵۲۳ قوله: و فی کتاب محمد ابن یعقوب الکلینی ..، ثم ساق الحدیث الذی أشار إلیه المؤلّف بعده. و ما فی ذیل الحدیث:

ص: ۲۱

و اعطنی نصف ما ترک فأبی علیه الآخر، فسألوا أبا عبد اللّه علیه السّلام عن ذلک فقال:

«ذاک له» (۱).

و الصدوق قدّس سرّه جعل هذا الخبر منافیا للخبر الذی ذکره؛ بناء علی فهمه جواز القسمه باعتبار إرجاع الإشاره إلی القسمه. و الذی فهمه منه الشیخ فی (التهذیب) (۲)، ورد علی الصدوق فیما ظنّه من تنافی الخبرین، و استصوبه أیضا المحدّث الکاشانی فی کتاب (الوافی) (۳)، هو دلاله الخبر علی المنع من القسمه کالأوّل؛ باعتبار إرجاع [متعلق] الإشاره لمن أبی عن القسمه و امتنع منها، بمعنی أن لمن أبی القسمه الامتناع علی صاحبه منها. و الظاهر أنه الذی فهمه صاحب (الکافی) (۴) من الخبر المذکور حیث إنه أورد الخبرین المذکورین فی کتابه، و لم یتکلّم علی أحدهما.

و للأصحاب- رضوان اللّه علیهم- فی الخبرین المذکورین احتمالات اخر.

و هذا کما تری مما یؤید ما قدّمنا لک ذکره من خفاء القرائن علینا الآن فی استنباط بعض الأحکام من الأخبار مع وضوحها لمن خوطب بها فی تلک الأیام.

التاسع: ما ذکره الصدوق أیضا فی معنی حدیث: «من لم یتغنّ بالقرآن فلیس منّا» (۵)، حیث فسّره بمعنی الاستغناء به، و الذی علیه الأکثر منهم المحدّث الکاشانی فی تفسیره (الصافی) (۶) أنه بمعنی تحسین الصوت به و تزیینه.

العاشر: ما ذکره صاحب الکتاب فی معنی الأخبار الداله علی المنع من تفسیر

۱- الفقیه ۴: ۱۵۱/ ۵۲۴.

۲- تهذیب الأحکام ۹: ۱۸۵- ۱۸۶/ ذیل الحدیث: ۷۴۶.

۳- الوافی ۲۴: ۱۷۲.

۴- الکافی ۷: ۴۶- ۴۷/ ۱- ۲، باب من أوصی إلی اثنین ..

۵- معانی الأخبار: ۲۷۹/ ۱، باب معنی المحاقله و المزابنه و العرایا ..، باختلاف.

۶- التفسیر الصافی ۱: ۷۲.

ص: ۲۲

(القرآن) بالرأی، و أن المراد به التفسیر بغیر ما ورد عنهم علیهم السّلام، فإنه قد ذهب فی کتابه المشار إلیه إلی ذلک، و منع من الاستدلال بالظواهر القرآنیه علی الأحکام الشرعیّه من غیر ورود تفسیرها عن أهل العصمه، صلوات اللّه علیهم. و هذا المحدث الکاشانی قد ردّ علیه فی ذلک و عرّض به فی جمله من مصنّفاته، و منها رسالته الموسومه (بالاصول الأصیله) (۱)، و تفسیره (الصافی). قال فی المقدّمه الخامسه من المقدمات تفسیر (الصافی)- بعد نقل الأخبار الداله علی المنع من تفسیر (القرآن) بالرأی، و تفسیرها و بیان معناها بما لا ینافی ما ذهب إلیه من جواز التفسیر بما یفهم من اللفظ و یتبادر منه- ما صورته: (و من زعم أن لا معنی ل- (القرآن) إلّا ما ترجمه ظاهر التفسیر، فهو یخبر عن حدّ نفسه، و هو مصیب فی الإخبار عن نفسه، و لکن مخطئ بردّ الخلق کافه إلی درجته) (۲) انتهی.

و لا یخفی ما فیه من التعریض العریض و التشنیع الشنیع.

الحادی عاشر: ما وقع له (۳) قدّس سرّه فی کتابه المذکور من تغلیط جمله المجتهدین فی تقدیر البعد الثالث فی أخبار الکر الوارده بتقدیره بالمساحه، مع أن الصدوق و جمله الأخباریّین فضلا عن المجتهدین علی تقدیره [بها]، قال فی (الفقیه):

(و الکر ثلاثه أشبار طولا فی عرض ثلاثه أشبار فی عمق ثلاثه أشبار) (۴)؛ استنادا إلی صحیحه إسماعیل بن جابر الناطقه بأن الکر ثلاثه أشبار فی ثلاثه أشبار (۵)، و ما ذاک إلّا بتقدیر البعد الثالث فیها، و علی ذلک جمله القمّیین الذین هم أساطین الأخباریّین.

۱- الاصول الأصیله: ۴۲- ۴۴.

۲- التفسیر الصافی ۱: ۳۵.

۳- فی «ح» بعدها: أیضا.

۴- الفقیه ۱: ۶/ ذیل الحدیث: ۲.

۵- الکافی ۳: ۳/ ۷، باب الماء الذی لا ینجسه شی ء، وسائل الشیعه ۱: ۱۵۹- ۱۶۰، أبواب الماء المطلق، ب ۹، ح ۷.

ص: ۲۳

إلی غیر ذلک من المواضع التی یقف علیها المتتبّع الخبیر و یعرفها الناقد البصیر.

و بالجمله، فادعاء توافق الأفهام عند الأخباریّین خاصّه من بین الأنام أمر یکذبه العیان، و یشهد ببطلانه الإنس و الجان، و بذلک یظهر لک ما فی دعواه بقطعیّه دلاله الأخبار بمعونه القرائن التی ذکرها؛ إذ لو کان الأمر کذلک لم یجز أن یکون محلّا للاختلاف؛ لأن الاختلاف لا یقع فی الامور المعلومه من حیث کونها معلومه (۱)، و إنما یقع فی الامور المظنونه؛ لاختلاف الأفهام و الظنون.

اللهم (۲) إلّا أن یکون الأمر معلوما لواحد بوجوه من القرائن غیر معلوم للآخر، مع دعواه معلومیه خلافه، فدعواه المعلومیّه حینئذ باطله، إلّا إن ذلک یدّعی العلم بوجوه من القرائن أیضا.

و حینئذ، فلا بدّ من حمل ما یدّعیانه علی الظن الناشئ من اختلاف الأفهام فی مبادئ الإدراک کما ندّعیه، أو صدق أحدهما و کذب الآخر فیما یدّعیه. و حینئذ، یصیر دعواه للعلم کذبا و افتراء علی اللّه سبحانه. و علی هذا فیقع الأخباریّون فیما شنعوا به علی المجتهدین من القول علی اللّه من غیر علم و لا یقین، و لا سیّما هذین المحدّثین المتأخّرین: المحسن الکاشانی (۳)، و الأمین الأسترابادی (۴) اللذین

۱- و إنما قلنا: (من حیث کونها معلومه)؛ لأن المعلوم- من حیث عدم العلم به یقع محلّا للاختلاف؛ إما أن یعلمه واحد لحصول أسباب العلم له و لا یعلم آخر بعدم ذلک، أو لظن محل الاختلاف- یجب أن یکون متفقا علی معلومیته عند کل من تصوّره و عرفه. فالأخباریون حیث یدّعون المعلومیّه فی الأحکام الشرعیّه لا یجوز منهم بمقتضی ذلک الاختلاف فیها، و المشافهه منهم خلاف کما عرفت. منه رحمه اللّه، (هامش «ح»).

۲- اللهم: لفظ یؤتی به فیما فی ثبوته ضعف، و کأنه یستعان به تعالی فی إثباته و تقویته. الفوائد العلیه فی شرح التحفه الدمستانیه: ۶۸/ الهامش: ۱.

۳- مفاتیح الشرائع ۱: ۷۵.

۴- الفوائد المدنیّه: ۴۰.

ص: ۲۴

ملأ کتابیهما من التشنیع علی مجتهدی الأصحاب، و أسهبوا فی ذلک أیّ إسهاب.

و أنت خبیر بأن الاختلاف الناشئ من هذا النوع لو أوجب قدحا و جرحا لکان ذلک مشترکا بین الفریقین، فلا وجه لتشنیع أحدهما علی الآخر بذلک فی البین، إلّا إن الحقّ أنه لا یوجب ذلک؛ إذ لا یخفی أنه قد استفاضت الأخبار عن الأئمّه الأطهار- صلوات اللّه علیهم- أن مراتب الناس فی الأفهام و العقول المفاضه من الملک العلام متفاوته، و درجاتهم فیها متفاضله، و أنه تعالی إنما یحاسب الناس و یداقّهم علی قدر ما آتاهم (۱) من العقول و الأفهام (۲)، و التکلیف الإلهی إنما وقع علی حسب ما رزقهم منها.

و قد تقدّم شطر من تلک الأخبار، و من أوضح ما یدلّ علی ذلک ما رواه فی (الکافی) فی کتاب العقل بسنده عن إسحاق بن عمار قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام:

الرجل آتیه و اکلّمه ببعض کلامی فیعرفه کلّه، و منهم من آتیه فاکلّمه بالکلام فیستوفی کلامی کلّه، و منهم من آتیه فاکلّمه فیقول: أعد علیّ. فقال: «یا إسحاق، و ما تدری لم هذا؟». قلت: لا. فقال: «الّذی تکلّمه ببعض کلامک فیعرفه کلّه فذاک من عجنت نطفته بعقله، و أمّا الّذی یستوفی کلامک ثم یجیبک علی کلامک، فذاک الذی رکب عقله فی بطن امّه، و إما الذی تکلّمه بالکلام، فیقول: أعد علیّ، فذاک الّذی رکب عقله فیه بعد ما کبر، فهو یقول لک: أعد علیّ» (۳).

و حینئذ، فنقول: إن الفقیه إذا نظر فی الدلیل الوارد من (الکتاب) و السنّه علی حکم من الأحکام، و بذل وسعه فی طلب ما یتعلّق به من مناف أو مخصّص أو مقیّد أو مؤیّد أو قرینه أو نحو ذلک مما یتعلق بالمقام، و أدّاه نظره و فهمه إلی وجه

۱- فی «ح»: اتاه.

۲- انظر الکافی ۱: ۱۱/ ۷.

۳- الکافی ۱: ۲۶/ ۲۷.

ص: ۲۵

من الوجوه فأخذ به و عمل علیه، فلو فرض خطؤه واقعا؛ لقصور فهمه مثلا، أو لعذر آخر خارج عن وسعه و جهده، فهو غیر مؤاخذ و لا مستحقّ للذمّ و التأثیم؛ إذ هو أقصی تکلیفه من العلیم الحکیم. و حدیث العابد الذی کان یعبد اللّه فی جزیره من جزائر البحر المشعر باعتقاده التجسیم کما رواه فی کتاب العقل و الجهل من (الکافی) (۱) مؤیّد لما ذکرناه و محقّق لما أسطرناه؛ فإنه إذا استحقّ الثواب علی عبادته مع دلاله ظاهر الخبر علی ما ذکرنا من اعتقاده التجسیم من حیث إن هذا أقصی ما رزق من العقل، فبطریق الأولی ما نحن فیه، کما لم یخفی علی الفطن النبیه.

الرابع: ما ذکره فی القسم الثانی من قسم الاختلاف فی الفتاوی من أن (سببه الاستنباطات الظنّیه، و من المعلوم أنه لم یرد إذن من اللّه فی ذلک)- إلی آخره- و فیه بعد ما قدّمنا بیانه و شددنا أرکانه من وقوع الاختلاف فی الأحکام باختلاف الأنظار و الأفهام، أنه کان ذلک الاستنباط المشار إلیه ناشئا عن شی ء من الأدلّه العقلیه و القواعد الاصولیّه الخارجه عن (الکتاب العزیز) و السنّه النبویّه، فما ذکره مسلّم، و إلّا فهو ممنوع. و کیف لا- و قد عرفت مما قدّمنا أن التکلیفات الإلهیّه إنما وقعت منه سبحانه علی قدر ما رزقه من العقول و الأذهان، و أن الناس فیها یختلفون بالزیاده و النقصان؟

و هذه الاستنباطات الظنّیه التی یکررها فی غیر مقام و یشنّع بها علی سائر العلماء الأعلام، لیست إلّا عباره عمّا ذکرنا من النظر فی الدلیل بما رزقوه من العقول و الأفهام، و العمل بما فهموه من ذلک الدلیل من نقض و إبرام.

نعم، قد یدّعی أن ما یفهمه و کذا من حذا حذوه یسمی علما لا ظنا، و سائر

۱- الکافی: ۱: ۱۱- ۱۲/ ۸.

ص: ۲۶

المجتهدین یطلقون علیه الظنّ، و إلّا فالجمع مشترکون فی استنباط من الدلیل الشرعی؛ فإنّا نری الأخباریّین و المجتهدین مشترکین فی استفاده جمله من الأحکام من (الکتاب) و السنّه، و لکن أحدهما یدّعی کون ما فهمه و استفاده معلوما محققا، و یسمّیه علما، و الآخر یسمّیه ظنّا. و حینئذ، فقصاری غلط المجتهدین فی التسمیه خاصه، و هو لا یوجب قدحا و لا تشنیعا.

نعم، لو کان ذلک الاستنباط من غیر أدلّه (الکتاب) و السنّه اتّجه ما ذکره، إلّا إن کلامه فیما هو أعمّ من ذلک، و أما ما ذکره من الأخبار الدالّه علی أن المفتی ضامن و یلحقه وزر من عمل بفتیاه (۱)، فالظاهر حمله علی من تجاوز الأوامر الشرعیّه و تعدّی الحدود المقرره المرعیه؛ إما بعدم إعطاء الوسع حقه من التتبع فیما ینضاف إلی ذلک الدلیل من مقیّد، أو مخصّص، أو ناسخ، أو نحو ذلک مما یدخل فی هذا القبیل، أو بأخذ الأحکام بطریق الرأی و القیاس المنهیّ عنه فی الأخبار (۲)، أو البناء علی بعض القواعد الاصولیه و الضوابط الخارجه عن أدله (الکتاب) و السنّه و إلّا فمن أخذ الأحکام من (الکتاب) (۳)، بعد بذل الجهد فی الفحص و التتبع لما یتعلّق بها، و أدّاه فهمه إلی شی ء منها، کیف یکون مؤاخذا لو فرض قصور فهمه و نقصان ذهنه عن معرفه الحکم الواقعی، و قد أتی بما امر به و امتثل ما رسم له؟

و لعلّ المراد- و اللّه سبحانه أعلم- من الآیه المذکوره: أن من لم یحکم بما

۱- انظر: الکافی ۱: ۴۲/ ۳، باب النهی عن القول بغیر علم، و ۷: ۴۰۹/ ۲، باب أن المفتی ضامن، تهذیب الأحکام ۶: ۲۲۳/ ۵۳۱، وسائل الشیعه ۲۷: ۲۲۰، أبواب آداب القاضی، ب ۷، ح ۱.

۲- وسائل الشیعه ۲۷: ۳۵- ۶۲، أبواب صفات القاضی، ب ۶.

۳- و إلّا فمن .. الکتاب، سقط فی «ح».

ص: ۲۷

أنزل اللّه- یعنی من لم یستند فی حکمه إلی ما أنزل اللّه تعالی من آیه قرآنیه أو سنّه نبویّه- فهو کذلک، و المفروض أن هذا إنما استند إلیهما، و تصیر الآیه المذکوره تعریضا بالمخالفین المستندین إلی الأقیسه و الآراء و الاجتهاد فی الدین. و قد تقدّم فی الدرّه الموضوعه فی شرح مقبوله عمر بن حنظله (۱) فی الفائده الخامسه عشره ما فیه مزید بیان و إیضاح لهذا المقام.

و بالجمله، فبعد ما قرّرنا من اشتراک الأمر فی تفاوت الأفهام و اختلافها فی إدراک الأحکام بین الأخباریّین و المجتهدین من علمائنا الأعلام فکل ما یورده من الآیات و الأخبار فهو مشترک بین الجمیع، و لا اختصاص له بالمجتهدین.

الخامس: قوله: (و من المعلوم أن کل حکم تحتاج إلیه الأمّه قد أنزله اللّه تعالی فی کتابه)- إلی آخره- و فیه أنه لا خلاف و لا إشکال فی أن کلّ حکم تحتاج إلیه الامّه قد أنزله اللّه تعالی فی کتابه کما استفاضت به الآیات، لکن من المعلوم أن ذلک مخزون عند أهل بیته- صلوات اللّه علیهم- فمنه ما بقی فی زاویه الخفاء، و منه ما خرج، و فی بعض ما خرج ما قدّمنا لک شرحه و بیانه. و دعواه هنا أن کل ما أنزل اللّه تعالی فی کتابه قد ظهر منه صلی اللّه علیه و آله لأمّته، أو من الأئمّه المعصومین- صلوات اللّه علیهم- ینافی ما ذکره فی غیر موضع من کتابه المذکور من المنع من التمسک بالأحادیث النبویّه ما لم ترد من طریق أهل بیته علیهم السّلام کظواهر الآیات القرآنیه، و ینافی ما صرّح به أیضا من أن دعوی ظهور الأحکام کملا إنما یتجه علی مذهب العامّه حیث قال فی الفصل السادس من

۱- الکافی ۱: ۶۷- ۶۸/ ۱۰، باب اختلاف الحدیث، الفقیه ۳: ۵- ۶/ ۱۸، تهذیب الأحکام ۶: ۳۰۱- ۳۰۳/ ۸۴۵، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۰۶- ۱۰۷، أبواب صفات القاضی، ب ۹، ح ۱.

ص: ۲۸

کتابه المذکور: (و أما التمسک بأن عدم ظهور (۱) مدرک شرعیّ تحکم عند المجتهد بعد تفتیشه مدرک شرعی لعدم الحکم فی الواقع اجماعا، فإنّما یتّجه علی مذهب العامّه .. القائلین بأنه صلی اللّه علیه و آله أظهر عند أصحابه کلّ ما جاء به و توفرت الدواعی (۲) علی أخذه و نشره، و ما خصّ أحدا بتعلیم شی ء لم یظهر عند غیره، و لم تقع بعده فتنه اقتضت إخفاء بعض ما جاء به) (۳) انتهی.

فإنه کما تری ینادی: إن بعض الأحکام بقی فی زوایا الاستناد، فلذلک لا یمکن العمل بالقاعده المذکوره.

السادس: قوله: (و من القسم الثانی من الاختلاف ذهاب شیخنا المفید قدّس سرّه إلی جواز العمل بالاستصحاب)- إلی آخره- فإن فیه أنه و إن کرّر ذلک فی غیر موضع من هذا الکتاب و شنّع به علی من عمل به من الأصحاب، إلّا إنه قد وقع فیما شنّع به، و من عاب استعاب، کما وقفت علیه من کلامه فی حاشیته علی (شرح المدارک) و إن تستّر ببعض التمویهات و التشبیهات التی هی أوهن من بیت العنکبوت، و إنه لأوهن البیوت. و قد نقلنا کلامه المشار إلیه فی درّه الاستصحاب (۴)، فارجع إلیه یظهر لک ما فیه من العجب العجاب، و اللّه الهادی إلی جادّه الصواب.

السابع: قوله و ذهابه إلی أن (من دخل فی الصلاه بتیمّم، ثم سبقه الحدث)- إلی آخره- فإن فیه:

أوّلا: أن دعوی تواتر الأخبار بأن الحدث فی أثناء الصلاه ینقضها مجازفه.

۱- الأحکام کملا .. عدم ظهور، سقط فی «ح».

۲- فی «ح»: و توافرت الدعاوی.

۳- الفوائد المدنیّه: ۱۴۰، ۱۴۱.

۴- انظر الدرر ۱: ۲۰۱- ۲۲۲/ الدرّه: ۹.

ص: ۲۹

نعم، ورد ذلک فی جمله من الأخبار (۱)، إلّا إن بإزائها من الأخبار (۲) ما هو أوضح سندا و أکثر عددا، و أظهر دلاله، مما یدل علی عدم النقض، بل الطهاره و البناء. و باختلاف الأخبار فی هذا المضمار اختلفت کلمه علمائنا الأبرار، و ممن تبع الشیخ المفید (۳) قدّس سرّه فی هذه المسأله الشیخ فی (النهایه) (۴) و ابن حمزه (۵) و المحقّق فی (المعتبر) (۶) و السیّد السند صاحب (المدارک) (۷)، الذی هو أحد أساتیذ صاحب الکتاب و مشایخه، و الفاضل الملّا محمد باقر الخراسانی فی شرح (الإرشاد) (۸).

و ممن ذهب إلی عدم النقض بالحدث سهوا استنادا إلی ما أشرنا إلیه من الأخبار الشیخ (۹) و المرتضی (۱۰)- رضی اللّه عنهما- و إلیه یمیل أیضا المحدّث الکاشانی (۱۱)، و استشکل السیّد السند فی (المدارک) (۱۲) و توقف فی الحکم المذکور. و ممّن ذهب أیضا إلی ذلک الصدوق فی (الفقیه)، لکنه خصّه بما إذا أحدث فی الرابعه بعد السجود و قبل التشهد، و صرّح بأنه قد مضت صلاته و یتوضأ و یتشهد (۱۳)؛ استنادا إلی موثقه ابن بکیر الداله علی ذلک. و بذلک یظهر لک

۱- قرب الإسناد: ۲۰۰- ۲۰۱/ ۷۶۹- ۷۷۰، وسائل الشیعه ۷: ۲۳۵، أبواب قواطع الصلاه، ب ۱، ح ۷، ۸.

۲- الفقیه ۱: ۵۸/ ۲۱۴، وسائل الشیعه ۷: ۲۳۶، أبواب قواطع الصلاه، ب ۱، ح ۱۰.

۳- المقنعه (ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۱۴: ۶۱.

۴- النهایه: ۴۸.

۵- عنه فی الذکری ۲: ۲۸۰، ذخیره المعاد: ۱۰۹.

۶- المعتبر ۱: ۴۰۷.

۷- مدارک الأحکام ۳: ۴۵۹.

۸- ذخیره المعاد: ۱۰۹.

۹- المبسوط ۱: ۱۱۷- ۱۱۸.

۱۰- عنه فی المعتبر ۲: ۲۵۰، مدارک الأحکام ۳: ۴۵۵.

۱۱- مفاتیح الشرائع ۱: ۱۷۰/ المفتاح: ۱۹۲.

۱۲- مدارک الأحکام ۳: ۴۵۸.

۱۳- الفقیه ۱: ۲۳۳.

ص: ۳۰

ما فی کلامه من الإجمال بل الاهمال.

و ثانیا: أن ما فهمه الشیخ المفید قدّس سرّه من الخبر المذکور لیس مختصّا به، بل هو الذی فهمه کل من وقف علی الخبر المذکور من عصر الأئمّه علیهم السّلام إلی الآن من أخباری و مجتهد ما عداه، و عدا المحدث الکاشانی، حیث تبعه فی ذلک و اقتفاه.

و حینئذ، فالتشنیع بالحمل علی المعنی المذکور لا یختص بالشیخ المفید، بل بجمله العلماء الأعلام، و کفی به شناعه فی المقام.

و ثالثا: أن ما فهمه الشیخ المشار إلیه و جمله الأصحاب لیس من قبیل الاستنباطات الظنّیه کما زعمه؛ إذ هو المعنی المتبادر من اللفظ شرعا و عرفا و لغه، و لو کان حمل اللفظ علی معناه المتبادر منه کذلک من قبیل الاستنباطات الظنّیه لکان هو أیضا من جمله العاملین (۱) بتلک الاستنباطات. اللهم إلّا أن یدّعی إلهاما روحانیّا، کما یعطیه بعض تلک المقامات التی أوردها فی ذلک الکتاب، بل الخرافات التی لا تلیق بمثله من العلماء الأطیاب.

نعم، الذی [یستفاد] من الاستنباطات الظنّیه، إنّما هو المعنی الّذی ذهب إلیه و اعتمد فی المقام علیه.

و رابعا: أن من الجائز خروج هذا الخبر مخرج التقیّه کما صرّح به فی آخر کلامه و استصوبه، و هو مؤذن بحمل الحدیث فیه علی المعنی الّذی فهمه الأصحاب، فلم لا یحمل کلام الشیخ المفید علی هذا المحمل العاری عن الریب، و یکف لسان قلمه و فهمه عن الطعن علیه (۲) و العیب؟ و لکنه قد أولع فی هذا الکتاب بما لا یلیق بمثله من العلماء الأنجاب، و قد خلط حقّه بباطله و مزج جیّده بعاطله.

۱- فی «ح»: القائلین.

۲- سقط فی «ح».

ص: ۳۱

الثامن: قوله: (و ذهابه إلی أن ماء الأوانی)- إلی آخره- فإن فیه أنه و إن لم یصل إلیه دلیل فی ذلک، و لم یقف علی خبر یدلّ علی ما هنالک، فالأولی بمثله- و مثل شیخنا المشار إلیه الذی قد بلغ فی الرفعه و علوّ الشأن و المکان بمنزله أوجبت له خروج التوقیعات و المراسلات من صاحب العصر و الزمان- صلوات اللّه علیه، و عجّل اللّه فرجه- و خطابه فیها بما یدلّ علی مزید التعظیم و التبجیل (۱) و الدرجه العالیه عنده و المحلّ الجلیل، کما نقله الطبرسی قدّس سرّه فی آخر کتاب (الاحتجاج) (۲)- الحمل علی محمل السّداد: «احمل أخاک المؤمن علی سبعین محملا من الخیر» کما ورد عن الساده الأمجاد.

و لعل الشیخ- طاب ثراه- اطّلع علی دلیل لم یصل إلینا فی ذلک، فإن عصره لا کهذه الأعصار التی فقدت فیها الأمارات، و أشکلت فیها الدلالات، و تفرقت فیها الأخبار. و هذا الشیخ علی بن الحسین بن بابویه والد الصدوق- طاب ثراهما- قد ذهب إلی مذاهب شاذّه نادره لم یوجد لها دلیل، و لم تنقل عن غیره من العلماء جیلا بعد جیل، مع أنه لم یطعن علیه أحد بذلک، بل کانوا یعدون فتاواه عداد النصوص متی أعوزهم الوقوف علیها بالعموم أو الخصوص، و شیخنا المفید لیس ببعید من عصر الشیخ المشار إلیه، فکیف لا یحسن الظنّ به فی ذلک حسبما ذکرنا فی الشیخ المذکور، و لکنه قدّس سرّه قد أولع بالتشنیع و الطعن فی هذا الکتاب علی من تسمّی بالاجتهاد من الأصحاب، و قد مزج فیه الغثّ بالسمین، و العاطل بالثمین.

التاسع: قوله: (و ذهب ابن أبی (۳) عقیل (۴) إلی عدم انفعال الماء القلیل (۵) بورود

۱- فی «ح»: التبجیل و التعظیم.

۲- الاحتجاج ۲: ۵۹۶- ۵۵۹/ ۳۰۶.

۳- سقط فی «ح».

۴- عنه فی مختلف الشیعه ۱: ۱۳/ المسأله: ۱.

۵- سقط فی «ح».

ص: ۳۲

النجاسه)، فإن فیه أن جمله ممن حـذا حذوه و نسج علی منواله، و تبعه فی تشـنیعه و سوء مقاله من متأخری المتأخّرین من الأخباریین، و منهم المحـدّث الکاشـانی فی (الوافی) (۱) و (المفاتیح) (۲) قـد ذهبوا إلی ذلـک کما أشـرنا إلیه آنفا، و حینئـذ فالطعن هنا أیضا لا یختص بالمجتهدین، بل هو شامل لمن کان من قبله من الأخباریّین، إلّا إن الحقّ أن هذا إنّما هو من قبیل اختلاف الأفهام و الأنظار فی فهم معانی الأخبار، فلا یوجب طعنا فی العلماء الأبرار، کما لا یخفی علی ذوی الأبصار و الأفکار، و اللّه العالم.

۱- انظر الدرر ۲: ۱۹/ الهامش: ۳.

۲- انظر الهامش السابق.

ص: ۳۳

۲۰ درّه نجفیّه فی تکلیف الکافر بالفروع

المشهور بین الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- بل کاد یکون إجماعا أن الکافر فی حال کفره مکلف بالفروع الشرعیّه، و لم ینقلوا فی ذلک خلافا حتّی عن علماء العامّه، إلّا عن أبی حنیفه (۱)، قالوا: لکن لا تصحّ منه فی حال کفره؛ لاشتراط الصحّه بالإسلام، و صرّحوا بأنه لا یجبّ الإسلام ما عدا الصلاه من تلک الأحکام؛ لبقاء السبب الموجب للتکلیف و خروجها بنصّ خاصّ، فلو أجنب فی حال کفره مثلا، وجب علیه الغسل بتلک الجنابه، بعد دخوله فی الإسلام.

و ما ذکروه- رضوان اللّه علیهم- من وجوب التکلیف علی الوجه المذکور لم أقف لهم فیه علی دلیل یشفی العلیل، و یبرد (۲) الغلیل، بل ربّما کان الدلیل علی خلافه واضح السبیل و إن اتّفقوا علی ذلک جیلا بعد جیل. و ما استدل به العلّامه- طاب ثراه- فی کتاب (المنتهی) (۳) سیظهر لک ما فیه، و سنکشف عن باطنه و خافیه.

و الذی یظهر لی مما وقفت علیه من الأخبار (۴) التی علیها المعوّل و المدار،

۱- عنه فی منتهی المطلب ۲: ۱۸۸، فواتح الرحموت (فی هامش المستصفی فی علم الاصول) ۱: ۱۲۸.

۲- فی النسختین: و لا یبرد.

۳- منتهی المطلب ۲: ۱۸۸- ۱۸۹.

۴- ستأتی فی الوجه الرابع.

ص: ۳۴

و علیه أیضا یدلّ الدلیل العقلی المسلّم بین کافه العلماء الأبرار هو خلاف ما ذکروه، نوّر اللّه تعالی مراقدهم، و أعلی فی الخلد مقاعدهم. و لنا علی ذلک وجوه:

الأوّل: عدم الدلیل علی التکلیف المذکور، و هو دلیل العدم کما هو المسلّم بینهم، و المشهور، و ما استدلّ به العلّامه رحمه اللّه مما سیأتی نقله و إیراده سیظهر لک بطلانه و فساده.

الثانی: أنه لا ریب أن التکلیف بالأحکام موقوف علی معرفه المکلّف بها و المبلّغ لها و التصدیق بهما (۱)؛ إذ متی کان جاهلا بهما کیف یتصوّر عقلا تکلیفه بالأخذ بأوامرهما و نواهیهما؟ و بعباره اخری: و متی لم یعرفهما و لم یصدق بهما، فکیف یجب علیه العمل بشی ء لا یعرف الأمر به، و لا المبلغ له؟

الثالث: أنه قد اتّفقت الأدلّه العقلیّه و النقلیّه علی معذوریّه الجاهل بالحکم الشرعی جهلا ساذجا، کما تقدّم لک بیانه بأوضح بیان، و إیضاحه بالدلیل الساطع البرهان فی الدرّه الثانیه (۲) من درر هذا الکتاب، فارجع إلیه إن شئت لتری ما هو العجب العجاب. و لا ریب أن ما نحن فیه من هذا الباب.

نعم، هو مکلّف بالبحث و النظر کغیره من سائر الجهّال إذا علم وجوبهما بالعقل و الشرع، و إلی ما ذکرنا فی هذا الوجه یشیر کلام الفاضل الملّا محمّد باقر الخراسانی قدّس سرّه فی کتاب (ذخیره المعاد فی شرح الإرشاد) فی مسأله الصلاه فی النجاسه عامدا، حیث نقل عن الأصحاب عدم الفرق فی الحکم بالإعاده وقتا و خارجا فی المسأله المذکوره، بین العالم بالحکم الشرعی أو الجاهل، قال: (بل

۱- فی «ح»: لهما.

۲- انظر الدرر ۱: ۷۷- ۱۱۹.

ص: ۳۵

صرّح العلّامه (۱) و غیره (۲) بأن جاهل الحکم عامد؛ لأن العلم لیس شرطا فی التکلیف).

ثم نقل عن بعضهم، أنه استشکل ذلک لقبیح تکلیف الغافل. ثم قال بعد نقل کلام ذلک البعض بطوله ما صورته: (و بالجمله، الظاهر أن التکلیف متعلّق بمقدمات الفعل، کالنظر و السعی و التعلّم، و إلّا لزم تکلیف الغافل و التکلیف بما لا یطاق، و العقاب یترتّب علی ترک النظر، لکن لا یبعد أن یکون متضمّنا لعقاب التارک مع العلم. و لا یخفی أنه یلزم علی هذا ألّا یکون الکفّار مخاطبین بالأحکام، و إنما یکونون مخاطبین بمقدمات الأحکام، و هذا خلاف ما قرّره الأصحاب و تحقیق هذا المقام من المشکلات) (۳) انتهی کلامه، زید مقامه.

أقول: و الظاهر أن وجه الإشکال (۴) عنده من حیث مصادمه الدلیل العقلی لما قرّره الأصحاب فی هذا الباب، فخروجه عما علیه الأصحاب سیّما مع ظاهر اتفاق کلمتهم فی هذا الباب مشکل، و مخالفته لمقتضی الدلیل العقلی أشکل. و لا یخفی ما فیه عن الفطن النبیه، فإن متابعه الشهره من غیر دلیل واضح فی المقام، و لا- سیّما مع قیام الدلیل علی خلاف ما ذکروه من الأحکام لا یخلو عن مجازفه و التساهل فی أحکام الملک العلّام.

علی أنه لو کان الجمود (۵) علی الشهره معمولا علیه بین الأصحاب لما انتشر صیت هذا الخلاف بینهم فی باب من الأبواب. و أنت تری أنه لم یبق جزئی من جزئیّات الأحکام إلّا و قد أکثروا فیه النقض و الإبرام، و انتشرت فیه الأقوال، و بسطوا فیه الاستدلال و إن تقدّمهم (۶) شهره، بل إجماع فی ذلک المجال، فکلّ

۱- منتهی المطلب ۴: ۲۳۰.

۲- الدروس ۱: ۱۲۷.

۳- ذخیره المعاد: ۱۶۷.

۴- فی «ح» بعدها: المذکور.

۵- فی «ح»: الجمهور.

۶- فی «ح»: تقدم منهم.

ص: ۳۶

متأخّر منهم یـذهب إلی ما ظهر له من الـدلیل و یردّ علی من تقدّمه و خالفه فی ذلک السبیل، و هذه طریقتهم و عملهم علیها (۱) جیلا بعد جیل.

الرابع: الأخبار الـداله علی ما ذکرنا، و منها ما رواه ثقه الإسـلام قدّس سرّه فی (الکافی) بسـند صـحیح عن زراره قال: قلت لأبی جعفر علیه السّلام: أخبرنی عن معرفه الإمام منکم، واجبه علی جمیع الخلق؟ فقال: «إن اللّه تعالی بعث محمّدا صلی اللّه علیه و آله إلی الناس أجمعین رسولا و حجّه (۲) علی خلقه فی أرضه، فمن آمن باللّه و بمحمّـد رسول اللّه صـلی اللّه علیه و آله و اتّبعه و صدّقه، فإن معرفه الإمـام منـا واجبه علیه، و من لم یؤمن باللّه و رسوله، و لم یتبعه و لم یصـدّقه و لم (۳) یعرف حقهمـا، فکیف یجب علیه معرفه الإمام و هو لا یؤمن باللّه و رسوله و یعرف حقّهما؟!» (۴) الحدیث.

و الحدیث صحیح السند (۵)- فلا مجال للطّعن فیه من هذه الجهه- واضح الدلاله صریح المقاله.

و حینئذ، فمتی تجب معرفه الإمام فی هذا المقام الذی منه تؤخذ الأحکام، و علیه الاعتماد فی النقض و الإبرام، فبطریق الأولی لا تجب معرفه سائر الفروع، کما لا یخفی علی من له إلی الإنصاف أدنی رجوع.

و منهـا مـا رواه الثقـه الجلیـل علی بن إبراهیم القمّی- طـاب ثراه- فی تفسـیره عن الصـادق علیه السّـلام فی تفسـیر قـوله تعـالی وَ وَیْلٌ لِلْمُشْـرِکِینَ. الَّذِینَ لٰا یُؤْتُونَ الزَّکاهَ وَ هُمْ بِالْآخِرَهِ هُمْ کافِرُونَ (۶)، قـال: «أ تری أن اللّه تعـالی طلب من المشـرکین زکاه أموالهم و هم یشرکون به، حیث یقول وَ وَیْلٌ لِلْمُشْرِکِینَ. الَّذِینَ لٰا یُؤْتُونَ الزَّکاهَ وَ هُمْ بِالْآخِرَهِ هُمْ کافِرُونَ

۱- فی «ح»: علیها عملهم، بدل: عملهم علیها.

۲- فی «ح» بعدها: للّه له.

۳- لیست فی «ح».

۴- الکافی ۱: ۱۸۰- ۱۸۱/ ۳، باب معرفه الإمام و الردّ علیه.

۵- مرآه العقول ۲: ۳۰۲.

۶- فصّلت: ۶- ۷.

ص: ۳۷

إنّما دعا اللّه العباد للإیمان به فإذا آمنوا باللّه و رسوله افترض علیهم [الفرائض] (۱)؟» (۲).

و هو کما تری صریح فیما قلناه، و الظاهر- و اللّه سبحانه أعلم- أن الإمام علیه السّلام فسر المشرکین فی الآیه بالمخالفین، حیث إنه بعد نفی المعنی (۳) الظاهر الذی ذکره علیه السّلام لا مجال لحمل اللفظ إلّا علی هؤلاء. و قد دلّت الأخبار المستفیضه علی کفرهم و شرکهم کما أوضحناه فی رساله (الشهاب الثاقب فی بیان معنی الناصب و ما یترتب علیه من المطالب) (۴).

و منها ما رواه الثقه الجلیل أحمد بن أبی طالب الطبرسی فی کتاب (الاحتجاج) فی حدیث الزندیق الذی جاء إلی أمیر المؤمنین علیه السّلام مستدلا بآی من (القرآن) علی تناقضه و اختلافه حیث قال علیه السّلام: «و کان أوّل ما قیدهم به الإقرار (۵) بالوحدانیه و الربوبیه و الشهاده أن لا إله إلّا اللّه، فلمّا أقرّوا بذلک تلاه بالإقرار لنبیّه صلی اللّه علیه و آله بالنبوّه و الشهاده [له] بالرساله، فلمّا انقادوا لذلک فرض علیهم الصلاه ثمّ الصوم ثم الحجّ» (۶) الحدیث.

و لم أطّلع علی ما ذهب إلی ما قلناه و رجّح ما اخترناه، سوی المحدّث الکاشانی- عطّر اللّه مرقده- فإنه فی کتاب (الوافی) قال بعد نقل الحدیث الأوّل ما صورته: (و فی هذا الحدیث دلاله علی أن الکفار لیسوا بمکلّفین بشرائع الإسلام کما هو الحق، خلافا لما اشتهر بین متأخّری أصحابنا) (۷).

۱- من المصدر، و فی النسختین: الفرض.

۲- تفسیر القمی ۲: ۲۶۵- ۲۶۶.

۳- سقط فی «ح».

۴- انظر الشهاب الثاقب فی بیان معنی الناصب: ۸۴، ۱۵۳- ۱۶۰، ۱۶۷- ۲۰۱، ۲۳۲- ۲۶۷.

۵- فی «ح»: بالإقرار، بدل: به الإقرار.

۶- الاحتجاج ۱: ۶۰۱/ ۱۳۷.

۷- الوافی ۲: ۸۲.

ص: ۳۸

و قال فی تفسیر (الصافی) بعد نقل الحدیث الثانی ما لفظه: (أقول: هذا الحدیث یدلّ علی ما هو التحقیق عندی من أن الکفار غیر مکلّفین بالأحکام الشرعیّه ما داموا باقین علی الکفر) (۱) انتهی.

و إلی ذلک أیضا یشیر کلام المحدّث الأمین الأسترابادی- طیّب اللّه تعالی مرقده- فی مواضع من کتابه (الفوائد المدنیّه) حیث صرّح فی بعض المواضع منه بأن حکمته تعالی اقتضت أن یکون تعلّق التکالیف بالناس علی التدریج بأن یکلّفوا أولا بالإقرار بالشهادتین، ثم بعد صدور الإقرار عنهم یکلّفون بسائر ما جاء به النبی صلی اللّه علیه و آله. قال: (و من الأحادیث الداله علی ذلک صحیحه زراره المذکوره فی (الکافی) ..).

ثمّ أورد الروایه المتقدّمه بتمامها، و قال أیضا بعد نقل جمله من أخبار المیثاق المأخوذ علی العباد فی عالم الذر بالتوحید و النبوّه و الإمامه، و جمله من أخبار فطره اللّه تعالی الناس علی التوحید و أن المعرفه من صنع اللّه تعالی، ما لفظه:

(أقول: هنا فوائد- إلی أن قال-: الثالثه: أنه یستفاد منها أن ما زعمه الأشاعره من أن مجرد تصوّر الخطاب من غیر سبق معرفه إلهامیه بخالق العالم، و أن له رضا و سخطا، و أن لا بدّ من معلّم من جهته تعالی لیعلم الناس ما یصلحهم و ما یفسدهم، کاف فی تعلق التکلیف بهم لیس بصحیح) (۲).

و قال فی موضع آخر- بعد نقل قول الصادق علیه السّلام: «إن من قولنا أن اللّه تعالی یحتج علی العباد بما آتاهم و عرّفهم، ثم أرسل إلیهم رسولا، و أنزل علیهم الکتاب، فأمر فیه و نهی» (۳): ما لفظه-: (وجه التأیید أن هذا الحدیث الشریف یدل علی أنه لم

۱- التفسیر الصافی ۴: ۳۵۳.

۲- الفوائد المدنیّه: ۲۲۶.

۳- الکافی ۱: ۱۶۴/ ۴، باب حجج اللّه علی خلقه.

ص: ۳۹

یتعلق بأحد تکلیف إلّا بعد بلوغ الخطاب إلیه.

و أما قوله علیه السّلام: «بما آتاهم و عرّفهم»، فیحتمل أن یکون إشاره إلی ما تواترت به الأخبار (۱) عن الأئمّه الأطهار علیهم السّلام، من أنه تعالی أخذ الإقرار بالربوبیه من الأرواح فی یوم أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ (۲) أو إلی ما یفهم من بعض الروایات (۳) من أنه إذا أراد اللّه تعالی تعلّق التکلیف بأحد أفهمه أنه موجود، و أن له رضا و سخطا بدلالات واضحه علی ذلک، و بأن مقتضی حکمته تعالی أن یعیّن أحدا لتعلیم الناس ما یرضیه و ما یسخطه، ثمّ یبلّغه دعوه النبیّ صلی اللّه علیه و آله و المعجزه علی وفقها، و ما جاء به النبی صلی اللّه علیه و آله من الواجبات و المحرمات و حینئذ یتعلّق به التکلیف لا قبله) (۴) انتهی.

الخامس: الأخبار الدالّه علی وجوب طلب العلم کقولهم: «طلب العلم فریضه علی کلّ مسلم» (۵)؛ فإن موردها المسلم دون مطلق المکلّف أو البالغ العاقل.

و الوجه فی ذلک ما دل علیه الخبر المتقدّم نقله من کتاب (الاحتجاج) صریحا، و دل علیه الخبران الآخران تلویحا من أن المطلوب من العباد أوّلا هو الإقرار بالشهادتین، فإذا انقادوا إلی ذلک کلّفوا بالعبادات، و إلیه یشیر أیضا قول الصادق علیه السّلام المتقدّم نقله: «إن من قولنا: إن اللّه یحتج علی العباد ..»- إلی آخره- حیث إنه علیه السّلام قدم أشیاء علی الأمر و النهی، فتلک الأشیاء هی المعارف المأمور بها أوّلا.

و ما یستفاد من الأمر و النهی هو العلم المأمور بتحصیله ثانیا، فهذا هو السبب

۱- تفسیر العیاشی ۲: ۴۰- ۴۴/ ۱۰۳- ۱۱۷.

۲- الأعراف: ۱۷۲.

۳- المحاسن ۱: ۳۲۰- ۳۲۲/ ۶۳۷- ۶۴۵.

۴- الفوائد المدنیّه: ۱۶۱.

۵- الکافی ۱: ۳۰/ ۱، باب فرض العلم و وجوب طلبه و الحث علیه.

ص: ۴۰

فی إیجاب طلب العلم علی المسلم دون مطلق المکلف کما لا یخفی.

السادس: أنه لم یعلم منه صلی اللّه علیه و آله أنه أمر أحدا ممن دخل فی الإسلام فی زمانه بالغسل من الجنابه، مع أنه لم ینفک أحد منهم فی تلک الأزمنه المتطاوله منها، و لو أمر بذلک لنقل و صار معلوما. و أما ما رواه العلامه رحمه اللّه فی (المنتهی) (۱) عن قیس ابن عاصم، و أسید بن حصین مما یدل علی أمر النبی صلی اللّه علیه و آله بالغسل (۲) لمن أراد أن یدخل فی الإسلام، فلیس فی کتب أخبارنا، و الظاهر أنه عامّی فلا ینهض حجه.

السابع: اختصاص الخطابات القرآنیه بالذین آمنوا یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا* (۳) أَقِیمُوا الصَّلاهَ* (۴)، و ورود یا أَیُّهَا النّاسُ* (۵) فی بعض، و هو أقل قلیل یحمل علی المؤمنین حمل المطلق علی المقید، و العام علی الخاص، کما هو القاعده المتفق علیها بینهم. و یؤید ذلک الأخبار التی قدّمناها بالتقریب الذی ذکرناه فی سابق هذا الوجه.

و المراد بالمؤمنین المخاطبین هنا هم المسلمون و إن کانوا منافقین أو مخالفین کما دلت علیه أخبار العتره الأطهار- صلوات اللّه علیهم- لا المؤمنین بالمعنی الخاص.

و من تلک الأخبار ما رواه ثقه الإسلام قدّس سرّه فی روضه (الکافی) عن جمیل بن دراج عن الصادق علیه السّلام فی حدیث قال فیه: فدخل علیه الطیار و سأله و أنا عنده، فقال له: جعلت فداک، رأیت قوله عزّ و جلّ یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا* فی غیر مکان من مخاطبه المؤمنین، أ یدخل فی هذا المنافقون؟ قال: «نعم، یدخل فی هذا المنافقون و الضّلال، و کل من أقر بالدعوه الظاهره» (۶).

۱- منتهی المطلب ۲: ۱۹۰- ۱۹۱.

۲- فی «ح»: الغسل.

۳- الأنفال: ۱۵، و غیرها کثیر.

۴- الأنعام: ۷۲، و غیرها کثیر.

۵- البقره: ۲۱، و غیرها کثیر.

۶- الکافی ۸: ۲۲۹- ۲۳۰/ ۴۱۳.

ص: ۴۱

و روی مثله فی (الکافی) (۱) أیضا.

احتج العلّامه قدّس سرّه فی المنتهی علی أن الکفار مخاطبون بفروع العبادات بوجوه، منها (قوله سبحانه وَ لِلّٰهِ عَلَی النّٰاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطٰاعَ (۲)، و یٰا أَیُّهَا النّٰاسُ اعْبُدُوا رَبَّکُمُ (۳).

و منها أن الکفر لا یصلح للمانعیه، حیث إن الکافر متمکن من الإتیان بالإیمان أوّلا، حتی یصیر متمکنا من الفروع.

و منهـا: قوله تعالی لَمْ نَکُ مِنَ الْمُصَـلِّینَ (۴)، و قوله تعالی فَلاٰ صَـدَّقَ وَ لاٰ صَـلّٰی (۵)، و قوله تعـالی وَ وَیْلٌ لِلْمُشْـرِکِینَ. الَّذِینَ لاٰ یُؤْتُونَ الزَّکٰاهَ (۶)) (۷) انتهی.

و الجواب عن الأول بما عرفته فی الوجه السابع.

و عن الثـانی بـأنه مصادره محضه؛ [ف] قوله: (إن الکافر متمکن من الإتیان بالإیمان) علی إطلاقه محل نظر، و تفصـیل ذلک أن یقال: إن بلغته الـدعوه و قـامت علیه الحجه و لم یؤمن، فهو مخـاطب بالإیمـان، و العقـاب إنمـا یترتب علی عـدم الإیمـان علی تلـک الفروع المتفرّعه علیه کمـا هو مفـاد الأخبـار المتقـدمه؛ فـإنه إنمـا یکلف أولا بالإیمان؛ فإذا آمن کلف ثانیا بالعبادات و غیرها- و إن لم تبلغه الدعوه و لم تقم علیه الحجّه- سقط البحث من أصله.

و عن الثالث بعد تسلیم جواز الاستدلال بظواهر الآیات القرآنیه من غیر ورود تفسیر لها من الأخبار المعصومیه:

فأما عن الآیه الاولی فبالحمل علی المخالفین المقرّین بالإسلام؛ إذ لا تصریح

۱- الکافی ۱: ۴۱۲/ ۱، باب فی ذکر المنافقین و إبلیس فی الدعوه.

۲- آل عمران: ۹۷.

۳- البقره: ۲۱.

۴- المدثر: ۴۳.

۵- القیامه: ۳۱.

۶- فصّلت: ۶- ۷.

۷- منتهی المطلب ۲: ۱۸۸- ۱۸۹.

ص: ۴۲

فیها بذکر الکفار. و یدل علیه ما فی تفسیر الثقه الجلیل علی بن إبراهیم القمی- طاب ثراه- من تفسیرها باتباع الأئمّه علیهم السّلام أی لم نک من أتباع الأئمّه علیهم السّلام (۱) و هو مروی عن الصادق علیه السّلام، و قد فسر علیه السّلام المصلّی هنا، بمعنی الذی یلی السابق فی الحلبه قال: «فذلک الذی عنی، حیث قال لَمْ نَکُ مِنَ الْمُصَلِّینَ أی لم نک من أتباع السابقین» (۲).

و عن الکاظم علیه السّلام یعنی: «إنا لم نتولّ وصیّ محمد صلی اللّه علیه و آله و الأوصیاء من بعده و لم نصلّ علیهم» (۳).

فإن قیل: إن قوله وَ کُنّا نُکَذِّبُ بِیَوْمِ الدِّینِ (۴) حکایه عن هؤلاء القائلین:

لَمْ نَکُ مِنَ الْمُصَلِّینَ، یعنی أنهم من الکفّار، و بذلک أیضا صرّح أمین الإسلام الطبرسی قدّس سرّه فی (مجمع البیان) حیث قال بعد تفسیر المصلین بالصلاه المکتوبه: (و فیه دلاله علی أنّ الکفار مخاطبون بالعبادات الشرعیّه؛ لأنه حکایه عن الکفار بدلاله قوله وَ کُنّا نُکَذِّبُ بِیَوْمِ الدِّینِ (۵)) (۶) انتهی.

و هو مناف لما ذکرتموه من حمل الآیه علی المخالفین المسلمین و مصادم لما أوردتموه من الأخبار أیضا.

قلنا: ما ذکره الشیخ المفسّر المشار إلیه من الاستدلال بمحلّ من التأمل، بل الاختلال (۷)؛ لجواز حمل الآیه المذکوره علی المنافقین فی زمنه صلی اللّه علیه و آله المظهرین للإسلام المکذبین بوصیّه علیه السّلام؛ فإنهم کفار باطنا، مکذبون بیوم الدین. و مرادنا

۱- تفسیر القمی ۲: ۴۱۸.

۲- الکافی ۱: ۴۱۹/ ۳۸، باب فیه نکت و نتف من التنزیل ..

۳- الکافی ۱: ۴۳۴/ ۹۱، باب فیه نکت و نتف من التنزیل ..

۴- المدّثّر: ۴۶.

۵- المدّثّر: ۴۶.

۶- مجمع البیان ۱۰: ۴۹۷.

۷- أی بمحل من الاختلال.

ص: ۴۳

بالمخالفین فیما قدمنا: ما هو أعم من المنافقین. و حینئذ، فتکون الآیه المذکوره منطبقه علی الأخبار التی هی أولی بالمراعاه و الاعتبار.

و أمّا عن الآیه الثانیه، فیمکن حمل التصدیق علی التصدیق بالوحدانیه، و الرساله، و الصلاه علی المعنی الذی دلّت علیه الأخبار المتقدّمه. و کیف کان فلفظ صَلّی باعتبار اشتراکه بین الصلاه بهذا المعنی الشرعی، و الصلاه بالمعنی اللغوی، و معنی التالی للسابق فی الحلبه لا یصلح (۱) للاستدلال؛ لکونه من قبیل المتشابه الذی منعت منه الآیه و الروایه.

علی أنه قد تقرّر عندهم أنه متی قام الاحتمال بطل الاستدلال.

و أمّا عن الآیه الثالثه، فما عرفت فی الوجه الرابع، و اللّه العالم.

۱- أی لفظ (صلّی) بهذه الحال.

ص: ۴۴

ص: ۴۵

۲۱ درّه نجفیّه فی صفات الفقیه الجامع للشرائط

اشاره

روی الثقه الجلیل أبو منصور أحمد بن أبی طالب الطبرسی قدّس سرّه فی کتاب (الاحتجاج)، بسنده فیه إلی الإمام العسکری علیه السّلام (۱) عن الإمام الرضا علیه السّلام قال:

«قال علی بن الحسین علیه السّلام: إذا رأیتم (۲) الرجل قد حسن سمته و هدیه، و تماوت فی منطقه، و تخاضع فی حرکاته، فرویدا لا یغرنکم، فما أکثر من یعجزه تناول الدنیا و رکوب المحارم منها لضعف نیّته و مهانته و جبن قلبه، فنصب الدین فخّا لها، فهو لا یزال یختل الناس بظاهره، فإن تمکن من حرام اقتحمه.

و إذا وجدتموه یعف عن المال الحرام، فرویدا لا یغرنکم، فإن شهوات الخلق مختلفه، فما أکثر من ینبو عن المال الحرام و إن کثر و یحمل نفسه علی شوهاء قبیحه، فیأتی منها محرما! فإذا وجدتموه یعفّ عن ذلک، فرویدا لا یغرنکم حتی تنظروا ما عقله، فما أکثر من ترک ذلک أجمع، ثم لا یرجع إلی عقل متین، فیکون ما یفسده بجهله أکثر مما یصلحه بعقله! فإذا وجدتم عقله متینا فرویدا لا یغرنکم حتی تنظروا أ مع هواه یکون علی عقله أو

۱- التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السّلام: ۵۳/ ۲۷.

۲- إذا رأیتم، سقط فی «ح».

ص: ۴۶

یکون مع عقله علی هواه؟ و کیف محبّته للرئاسات الباطله و زهده فیها؟ فإن فی الناس من خسر الدنیا و الآخره بترک الدنیا للدنیا، و یری أن لذه الرئاسه الباطله أفضل من لذه الأموال و النعم المباحه المحلله، فیترک ذلک أجمع طلبا للرئاسه، حتی إذا قیل: اتَّقِ اللّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّهُ بِالْإِثْمِ، فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَ لَبِئْسَ الْمِهادُ (۱)، فهو یخبط خبط عشواء و یقوده أوّل باطل إلی أبعد غایات الخساره، و یمدّه ربه بعد طلبه لما لا یقدر علیه فی طغیانه، فهو یحل ما حرم اللّه، و یحرم ما أحل اللّه لا یبالی بما فات من دینه إذا سلمت له رئاسته التی قد شقی (۲) من أجلها. فاولئک الذین غضب اللّه علیهم و لعنهم، و أعدّ لهم عذابا مهینا.

و لکن الرجل کل الرجل نعم الرجل هو الذی جعل هواه تبعا لأمر اللّه، و قواه مبذوله فی رضا اللّه، یری الذل مع الحق أقرب إلی عزّ الأبد من العز فی الباطل، و یعلم أن قلیل ما یحتمله من ضرّائها یؤدیه إلی دوام النعیم فی دار لا تبید و لا تنفد، و إن کثیر ما یلحقه من سرائها إن اتبع هواه یؤدی إلی عذاب لا انقطاع له و لا زوال.

فذلکم الرجل نعم الرجل فبه فتمسکوا، و بسنّته فاقتدوا، و إلی ربکم [به] فتوسلوا؛ فإنّه لا ترد له دعوه، و لا تخیب له طلبه» (۳).

أقول: قال شیخنا المحدّث الصالح الشیخ عبد اللّه بن الصالح البحرانی- طیب اللّه تعالی مرقده بفیض جوده السبحانی- فی کتاب (منیه الممارسین فی أجوبه الشیخ یاسین)- فی الکلام علی العداله و بیان المعنی المراد منها بعد نقل هذا الخبر ما صورته-: (إنه محمول علی تعریف الإمام و الولی و من یحذو حذوهما من خواص الصلحاء و خلّص أهل الإیمان الذین لا تسمح الأعصار منهم إلّا

۱- إشاره إلی الآیه: ۲۱۶ من سوره البقره.

۲- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: یتقی.

۳- الاحتجاج ۲: ۱۵۹- ۱۶۲/ ۱۹۲.

ص: ۴۷

بأفراد شاذّه، و یرشد إلیه قوله علیه السّلام: «فذلکم الرجل نعم الرجل فبه فتمسکوا، و بسنّته فاقتدوا»، بل لا یبعد کون مراده: الإمام خاصّه، و یرشد إلیه قوله علیه السّلام: فی آخر الحدیث: «فإنه لا تردّ له دعوه، و لا تخیّب له طلبه»، و یکون غرضه الردّ علی الزیدیّه و من حذا حذوهم من القائلین بالاکتفاء فی الإمام بظهور الصلاح و الورع. کیف، و ما ذکر لا یتحقّق إلّا فی الأولیاء الکمّل؟ فلو اعتبر ذلک لعظم الخطب، و اختل النظام، و انسد باب القضاء و الفتیا و التقلید و الشهادات و الجمعه و الجماعات و الطلاق، و غیر ذلک. هکذا حقّقه شیخنا فی الکتاب المذکور و هو متین جدا) انتهی.

و أشار بذلک إلی ما نقله فی أثناء کلامه المتقدم فی المسأله عن شیخه العلّامه سلیمان قدّس سرّهما فی کتابه (العشره الکامله) (۱)، ثم قال هنا أیضا: (و أقول: إن سیاق الحدیث دال بجملته علی أن المراد به: تصعیب أمر الإمامه العامه، و تشدید أمرها. و قرینه الرئاسه علیه شاهده کما لا یخفی، و إلّا فلا یستقیم حمله علی غیره أصلا قطعا لما تقدم فی روایه ابن أبی یعفور (۲) من المعارضه الصریحه من قوله: «یحرم من المسلمین ما وراء ذلک من عثراته .. و عیوبه، و یجب علیهم تزکیته و إظهار عدالته فی الناس». و ما تقدم فی روایه علقمه (۳) و غیرها مما هو صریح فی المعارضه واضح فی المناقضه.

و لا یجوز التعارض فی کلامهم علیهم السّلام و لا التناقض، مع أن هذه الروایه روایه شاذّه، فالترجیح للأکثر المشهور بین الأصحاب المتلقاه بینهم بالقبول، المعتمد علیها فی الفتوی، و قد أجمعوا علی ترک العمل بظاهر هذه الروایه، و قد قال

۱- انظر العشره الکامله: ۲۵۴- ۲۵۵.

۲- الفقیه ۳: ۲۴- ۲۵/ ۶۵.

۳- الأمالی (الصدوق): ۱۶۳- ۱۶۴/ ۱۶۳، و انظر منیه الممارسین: ۱۳۴.

ص: ۴۸

الصادق علیه السّلام: «خذا [ب] ما اشتهر بین أصحابک» (۱). و «دع الشاذ الذی لیس بمشهور، فإن المجمع علیه أمر لا ریب فیه» (۲) (۳) انتهی کلامه، زید إکرامه.

أقول: هـذا الخبر قـد نقله قدّس سرّه فی الکتاب المذکور فی جمله الأخبار الداله علی المعنی المراد من العداله، و أنها عباره عنها (۴) بعد أن اختار تفسیرها بما دلّت علیه صحیحه ابن أبی یعفور، و کذا شیخه العلّامه الشیخ سلیمان بن عبد اللّه البحرانی قدّس سرّهما فی کتابه (العشره الکامله) (۵). و حیث کان هذا الخبر بحسب ظاهره کما تری من الدلاله علی صعوبه الأمر فیها تأوّله بما ذکره و نقله عن شیخه المشار إلیه فی الکتاب المذکور. و هذا الکلام مبنی علی ما هو ظاهر المشهور، و به صرح شیخنا المجلسی قدّس سرّه فی (البحار (۶)) (۷) من أن العداله فی جمیع المواضع المشترطه فیها عباره عن أمر واحده، و هو إما الملکه کما هو المشهور، أو حسن الظاهر کما هو القول الآخر، أو الإسلام کما هو القول الثالث، و لا تفاوت فیها بالنسبه إلی تلک المواضع.

و علی هذا القول جرینا سابقا فی بعض أجوبه المسائل التی خرجت منا، إلّا إن الذی یظهر لی الآن- و علیه أعتمد و له أعتقد- خلاف ذلک، و هو أن العداله المشترطه فی الفقیه النائب عنهم علیهم السّلام- و هو المعبّر عنه فی لسان الأصحاب بالفقیه الجامع الشرائط- لیست علی حسب العداله المشترطه فی غیره من الشاهد و الإمام، التی هی عندنا عباره عمّا دلّت علیه روایه ابن أبی یعفور، و أن

۱- عوالی اللآلی ۴: ۱۳۳/ ۲۲۹.

۲- الکافی ۱: ۶۸/ ۱۰، باب اختلاف الحدیث.

۳- منیه الممارسین: ۳۳۸.

۴- فی «ح»: عما ذا.

۵- العشره الکامله: ۲۵۴- ۲۵۵.

۶- من «م»، و فی «ح» الرمز: ر، و فی «ق»: ملاذ الأخیار.

۷- بحار الأنوار ۸۵: ۳۲.

ص: ۴۹

هذا الخبر إنما اريد به النائب عنهم عليهم السّلام المتصدّر (۱) للجلوس فی مقامهم و المتصدّی للقيام بأحكامهم.

و مخرج الخبر و إن كان فی مقام التعريض بعلماء العامه المتصدّين لذلك المقام، إلّا إنه شامل أيضا لغيرهم و عامّ. و جميع ما ذكره شيخنا المتقدم قدّس سرّه هنا من عظم الخطب و اختلال النظام، و نحو ذلك من الكلام (۲)، فلا ورود له فی المقام؛ لما ذكرنا من الاختصاص بذلك الفرد المذكور، و لزوم صعوبه الأمر بالنسبه إلی القضاء و الفتوی اللذين هما من خواص النائب المذكور لا يوجب طعنا فی الخبر؛ فإنه إنما نشأ من المكلفين بإخلالهم بما اخذ عليهم فی الجلوس فی هذا المجلس الشريف و المحل المنيف، فإنه مجلس النبوّه و الإمامه، و بيت الإياله و الكرامه، و المقام مقام خطير، و منصب كبير، كما سيظهر لك إن شاء اللّه تعالی.

و كفاك فی ذلك قول الأمير- صلوات اللّه عليه-: «يا شريح، جلست مجلسا لا يجلسه إلّا نبی أو وصیّ نبیّ أو شقی» (۳).

فإن قلت: إن هذا الحديث غير معمول علی ظاهره، لما علم من إذنهم عليهم السّلام لعلماء شيعتهم فی القيام بهذا المقام، و تنفيذ القضايا و الأحكام.

قلنا: نعم، الأمر كذلك، و لكن ذلك لا يقتضی منع الحصر فی الثلاثه بزياده رابع، بل إنما يكون بالتجوّز فی إطلاق الوصیّ علی النائب المشار إليه، و كفاك فيمن يطلق عليه هذا اللفظ و لو مجازا أنه لا بدّ من معرفته بالاتّصاف بأوصاف المنوب عنه حسب القدره و المكنه من العلم و العمل و تهذيب الباطن من رذائل الأخلاق، و التحلی بالكمالات الموجبه لرضا الخلّاق، فكما أنه لا بدّ فی الحكم بإمامه

۱- ليست فی «ح».

۲- فی «ح» بعدها: فهو نفخ فی غير ضرام.

۳- الكافی ۷: ۴۰۶/ ۲، باب أن الحكومه إنما هی للإمام عليه السّلام، الفقيه ۳: ۴/ ۸، وسائل الشيعه ۲۷: ۱۷، أبواب صفات القاضی، ب ۳، ح ۲.

ص: ۵۰

الإمام علیه السّلام الموجبه لاتّباعه و الاقتداء به من معرفته بالإمامه و ظهور دلائلها، فکذا لا بدّ فی نائبه من معرفته بما یوجب له صحه النیابه. و مجرد الاتصاف بالعلم خاصّه غیر کاف، بل لا بدّ من الاتصاف بعلم الأخلاق.

و السبب فی استبعاد هذین العمدتین لهذا الخبر و أمثاله مع اعتضاده- کما سیظهر لک إن شاء اللّه تعالی- بجمله أخبارهم علیهم السّلام فی هذا الباب و کلام جمله من أجلّاء الأصحاب هو عدم إعطاء التأمل حقه فی الأخبار، و الوقوف علی ما اشتهر بینهم و عند الناس فی أکثر الأعصار من أن کل من حصّل حظا وافرا من العلوم، و صارت له الید الطولی فی استنباط کلّ مفهوم- و إن کان فی زماننا هذا قد تسافل الحال بل إلی الاضمحلال، فلا تجد إلّا مجرد الدعوی، و بسط لسان المقال (۱) تصدر للحکم و الفتوی و إن کان عاریا عن جمله من تلک الأخلاق التی هی السبب الأقوی؛ بل هی العروه الوثقی فی الفوز بتلک المرتبه القصوی.

و حیث إن هذا العلم- أعنی: علم الأخلاق- مما قد اندرست معالمه، و انطمست مراسمه؛ فمن هنا نشاهد (۲) هذا الاستبعاد، کما سیظهر لک إن شاء اللّه بأوضح دلاله لا یعتریها الإیراد.

ثم إنه مما یدل علی ما قلنا من حمل الخبر المذکور علی النائب عنهم علیهم السّلام المتصدر للجلوس فی مقامهم ما ذکره الإمام العسکری علیه السّلام (۳) فی تفسیره قبل هذا الخبر، ثم صبّ هذا الخبر علیه. و صاحب (الاحتجاج) إنما رواه عنه حیث قال:

«حدثنی أبی عن جدی عن رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله أن اللّه تعالی لا یقبض العلم انتزاعا ینتزعه من الناس، و لکن یقبضه بقبض العلماء، فإذا لم ینزل عالم إلی عالم یصرف عنه طلاب

۱- فی «ح»: القال.

۲- فی «ح»: نشأ.

۳- التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السّلام: ۵۲- ۵۵/ ۲۵- ۲۶.

ص: ۵۱

حطام الدنیا و حرامها، و یمنعون الحق أهله و یجعلونه لغیر أهله، فاتخذ الناس رؤساء جهالا، فسئلوا فأفتوا بغیر علم، فضلوا و أضلوا.

و قال أمیر المؤمنین- صلوات اللّه علیه-: یا معشر شیعتنا المنتحلین مودّتنا، إیاکم و أصحاب الرأی، فإنهم أعداء السّنن، تفلتت (۱) منهم الأحادیث أن یحفظوها، و أعیتهم السنّه أن یعوها، فاتخذوا عباد اللّه خولا و ماله دولا، فذلت لهم الرقاب، و أطاعهم الخلق أشباه الکلاب، و نازعوا الحق أهله، و تمثلوا بالأئمه الصادقین، و هم من الکفار و الملاعین، فسئلوا [عما لا یعلمون] فأنفوا أن یعترفوا بأنهم لا یعلمون، فعارضوا الدین بآرائهم فضلوا و أضلوا. أما لو کان الدین بالقیاس، لکان باطن الرجلین أولی بالمسح من ظاهرهما.

و قال الرضا علیه السّلام: قال علی بن الحسین علیهما السّلام: إذا رأیتم الرجل» (۲) الحدیث، إلی آخره. و هو کما تری صریح فیما قلناه، و نص فیما ادّعیناه.

و ها نحن نبسط لک جمله من الأخبار، و کلام علمائنا الأبرار فی بیان ما یجب أن یکون علیه النائب عنهم علیهم السّلام من الصفات الموافقه لما دل علیه الخبر المذکور؛ لیظهر لک ما فی کلام الرادّ له و المستبعد لما دلّ علیه من البعد و القصور، فنقول:

روی شیخنا ثقه الإسلام قدّس سرّه فی (الکافی) بسنده عن أبی عبد اللّه علیه السّلام عن أمیر المؤمنین- صلوات اللّه علیه- أنه کان یقول: «یا طالب العلم، إن العلم ذو فضائل کثیره؛ فرأسه التواضع، و عینه البراءه من الحسد، و اذنه الفهم، و لسانه الصدق، و حفظه الفحص، و قلبه حسن النیّه، و عقله معرفه الأشیاء و الامور، و یده الرحمه، و رجله زیاره

۱- فی «ح» بعدها: فلته خلاص الدابّه من المربط.

۲- التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السّلام: ۵۲- ۵۳، و قوله: «و قال الرضا علیه السّلام ..» لیس فی موضعه منه، بل ورد فیه فی أوّل الروایه؛ حیث إن الروایه بأکملها ینقلها العسکری عن الرضا علیهما السّلام.

ص: ۵۲

العلماء، و همّته السلامه، و حکمته الورع، و مستقره النجاه، و قائده العافیه، و مرکبه الوفاء، و سلاحه لین الکلمه، و سیفه الرضا، و قوسه المداراه، و جیشه محاوره العلماء، و ماله الأدب، و ذخیرته اجتناب الذنوب، و زاده المعروف، و ماؤه الموادعه، و دلیله الهدی، و رفیقه محبه الأخیار» (۱).

أقول: انظر إلی هذا الخبر الشریف، و کیف جعل هذه الأخلاق الملکوتیه أجزاء من العلم و آلات له و أسبابا و أعوانا، فکیف یکتفی فی الحکم بعلم العالم و الرجوع إلیه و الاعتماد فی الأحکام الإلهیه علیه بدون معرفتها فیه و اتصافه بها؟

قال المحقق الشارح الملّا محمد صالح قدّس سرّه فی شرحه علی الکتاب ما صورته:

(نبههم علی أن العلم إذا لم یکن معه هذه الفضائل التی بها تظهر آثاره، فهو لیس بعالم (۲) حقیقه، و لا یعد صاحبه عالما) (۳).

إلی أن قال بعد شرح الفضائل المذکوره ما لفظه: (و هی أربعه و عشرون فضیله من فضائل العلم، فمن اتصف بالعلم و اتصف علمه بهذه الفضائل، فهو عالم ربانی، و علمه نور إلهی، متصل بنور الحقّ مشاهد لعالم التوحید بعین الیقین. و من لم یتّصف بالعلم أو اتّصف [به و لم یتّصف] علمه بشی ء من هذه الفضائل فهو جاهل ظالم لنفسه، بعید عن عالم الحق، و علمه جهل، و ظلمه یرده إلی أسفل السافلین.

و ما بینهما مراتب کثیره متفاوته بحسب تفاوت الترکیبات فی القله و الکثره، و بحسب ذلک یتفاوت قربهم و بعدهم عن الحق، و الکل فی مشیئه اللّه سبحانه إن شاء قربهم و رحمهم، و إن شاء طردهم و عذبهم) (۴) انتهی، و هو کما تری صریح فیما ادعیناه، واضح فیما قلناه.

۱- الکافی ۱: ۴۸/ ۲، باب نوادر کتاب فضل العلم.

۲- فی «ح»: بعلم.

۳- شرح الکافی ۲: ۲۰۵.

۴- شرح الکافی ۲: ۲۱۰.

ص: ۵۳

و روی الکلینی- عطر اللّه مرقده- أیضا فی الکتاب المذکور بسنده إلی أبی عبد اللّه علیه السّلام: «طلبه العلم ثلاثه، فاعرفهم بأعیانهم و صفاتهم: صنف یطلبه للجهل و المراء، و صنف یطلبه للاستطاله و الختل، و صنف یطلبه للفقه و العقل.

فصاحب الجهل و المراء مؤذ ممار متعرض للمقال (۱) فی أندیه الرجال بتذاکر العلم و صفه الحلم، قد تسربل بالخشوع، و تخلّی من الورع. فدق اللّه من هذا خیشومه و قطع منه حیزومه.

و صاحب الاستطاله و الختل ذو خبّ و ملق، یستطیل علی مثله من أشباهه، و یتواضع للأغنیاء من دونه، فهو لحلوائهم هاضم، و لدینه حاطم. فأعمی اللّه علی هذا خبره، و قطع من آثار العلماء أثره.

و صاحب الفقه و العقل ذو کآبه و حزن و سهر، قد تحنّک فی برنسه، و قام اللیل فی حندسه یعمل و یخشی وجلا، داعیا مشفقا مقبلا علی شانه، عارفا بأهل زمانه، مستوحشا من أوثق إخوانه. فشد اللّه من هذا أرکانه، و أعطاه یوم القیامه أمانه» (۲).

أقول: و حینئذ فإذا کانت العلماء کما ذکر علیه السّلام علی هذه الصفات، فکیف یکتفی بمجرد ظاهر العلم و عدم استیطان أحوالهم، و تمیز الفرد الذی یجوز الاقتداء به و المتابعه له من غیره، و هل کلام زین العابدین- صلوات اللّه علیه- فی ذلک الخبر إلّا لاستعلام هذا الفرد (۳) المشار إلیه فی هذا الخبر من بین هذین الفردین المشابهین له فی بادی النظر. و لا ریب أنهم لاشتراکهم فی ظاهر النظر فیما ذکره علیه السّلام من التعلم و الخشوع و الخضوع و الحلم و نحو ذلک یدقّ الفرق و یحتاج إلی مزید تلطف و تأمل.

۱- فی «ح»: للقال.

۲- الکافی ۱: ۳۶/ ۲، باب صفه العلماء.

۳- فی «ح»: الاستعلام، بدل: لاستعلام هذا الفرد.

ص: ۵۴

و روی فی الکتاب المذکور بسنده عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی قول اللّه عزّ و جلّ:

إِنَّمٰا یَخْشَی اللّٰهَ مِنْ عِبٰادِهِ الْعُلَمٰاءُ (۱): «یعنی بالعلماء: من صدق فعله قوله، و من لم یصدق فعله قوله فلیس بعالم» (۲).

و هذا الخبر کما تری أوضح دلالـه من أن یحتاج إلی البیان. و حینئذ، فلا بدّ من الاطلاع علی الأحوال و الأفعال، و العلم بکونها مصدّقه لما یظهر من الأقوال، و إلّا لم یحکم بکونه عالما.

و قریب منه ما ورد عنه علیه السّلام أنه ذکر عنده قول النبی صلی اللّه علیه و آله: «النظر إلی وجه العالم عباده»، فقال: «هو العالم الذی إذا نظرت إلیه ذکّرت الآخره، و من کان خلاف ذلک فالنظر إلیه فتنه» (۳).

قال المحقق الشارح المشار إلیه آنفا فی بیان معنی قوله علیه السّلام: «یعنی بالعلماء:

من صدق فعله قوله»: (هذا التصدیق من آثار العلم و الخشیه و لوازمهما؛ لأن العلم إذا صار ملکه راسخه فی النفس مستقره فیها، صارت النفس نورا إلیها وضوءا ربانیا، تنقاد لها القوه الشهویه و الغضبیه، و سائر القوی الحیوانیه و تنقطع عن الهوی و الوساوس الشیطانیه، فتری بنورها عالم الکبریاء و الجبروت (۴) و الجلال و العظمه الإلهیه، فیحصل لها من مشاهده ذلک خوف و خشیه و هیبه موجبه للعمل له و الجد فی العباده و غایه الخضوع و عدم الإهمال لشی ء من أنحاء التعظیم، و یخاف من أن یأمر بشی ء و لا یعمل به؛ لأن ذلک إثم و خیانه و نفاق، فیکون فعله مصدّقا لقوله قطعا.

و مما ذکرنا یعلم أن العلم و التصدیق المذکور ثمره الخشیه، و الخشیه ثمره

۱- فاطر: ۲۸.

۲- الکافی ۱: ۳۶/ ۲، باب صفه العلماء.

۳- الأمالی (الطوسی): ۴۵۴/ ۱۰۱۵، تنبیه الخواطر و نزهه النواظر (مجموعه ورام): ۹۲، بحار الأنوار ۷۱: ۷۳/ ۵۹، بالمعنی.

۴- من «م».

ص: ۵۵

العلم، فمن علم یخشاه، و من یخشه یعمل له و یصدّق قوله فعله.

و إن أردت زیاده توضیح، فنقول: للعلم سواء کان عملیّا أو اعتقادیا تأثیر عظیم فی نفس الإنسان؛ إذ هو نور یوجب مشاهدتها [ما] فی العوالم اللاهوتیه و هدایتها إلی سبیل النجاه من الطبائع الناسوتیه، و جناح یورث عروجها إلی مساکن القدیسین و ارتقاءها إلی منازل الروحانیین. فإذا بلغت هذه المرتبه و شاهدت عظمه الرب و جلاله و کماله بعین الیقین، حدث لها نار الخوف و الخشیه و اشتعلت فیها، فینعکس شعاعها وضوؤها إلی ظاهر الإنسان لما بین الظاهر و الباطن من المناسبه الموجبه لسرایه أثر کل منهما إلی الآخر، فیستضی ء کل عضو من أعضائه الظاهره، و یهتدی إلی ما خلق لأجله، و ما هو آله لارتقائه و عروجه من الأقوال و الأفعال، و یصدّق بعض أعضائه بعضا بالتوافق و التعاون، و یوافق ظاهره باطنه و باطنه ظاهره، [فیفعل] (۱) الحق و یقول له و یدعو إلیه و یخشی منه؛ فهو إذن عالم ربّانی، و جسم روحانی، و نور إلهی کامل فی ذاته مکمّل لغیره) (۲) انتهی.

و أنت خبیر بأن المراد بالعلم فی الآیه المشار إلیها و الخبر المذکوره فیه- کما ینادی به کلام الشارح المذکور- إنما هو علم الأخلاق العدیم الآن الاتفاق (۳) لا علم البیع و السلم، و النکاح و الطلاق، و أمثالها من العلوم الرسمیه، فإن الخشیه إنما تترتب علی تلک العلوم لا- هذه. و بذلک یظهر لک صدق ما ادعیناه، و قوّه ما قوّیناه و یؤیده أیضا ما ذکره الشارح فی معنی قوله علیه السّلام: «تفقهوا فی الدین» (۴): (المراد بالتفقه فیه: طلب العلوم النافعه فی الآخره الجالبه للقلب إلی حضره القدس دائما

۱- من المصدر، و فی النسختین: فیقول.

۲- شرح الکافی ۲: ۷۸- ۸۰.

۳- فی «ح»: العدیم الاتفاق الآن.

۴- الکافی ۱: ۳۱/ ۶، باب فرض العلم و وجوب طلبه.

ص: ۵۶

بحیث یعدّ الطالب عرفا من جمله طلبتها، و مشتغلا بها. و تلک العلوم هی المعده لسلوک سبیل الحقّ، و الوصول إلی الغایه من الکمال، کالعلوم الإلهیه، و الأحکام النبویه، و علم الأخلاق و أحوال المعاد و مقدماتها) (۱) انتهی.

قال الإمام الغزالی فی العلم المتعلق بأحوال القلب: (هو فرض [عین] فی فتوی علماء الآخره، و المعرض عنها هالک بسطوه ملک الملوک فی الآخره، کما أن المعرض عن الأعمال الظاهره هالک بسیف سلاطین (۲) الدنیا بحکم فتوی فقهاء الدنیا. فنظر الفقهاء فی فروض العین بالإضافه إلی صلاح الدنیا، و هذا بالإضافه إلی صلاح الآخره. و لو سئل فقیه عن معنی الإخلاص و التوکل و عن وجه الاحتراز عن الریاء مثلا لتوقف فیه مع أنه فرض عینه الذی فی إهماله هلاکه فی الآخره. و لو سئل عن الظهار و اللعان و السبق و الرمی (۳) مثلا، لسرد مجلدات من التفریعات الدقیقه التی تنقضی الدهور و لا یحتاج إلی شی ء منها، فلا یزال یتعب فیه لیلا و نهارا فی حفظه و درسه، و یغفل عما هو مهم فی نفسه فی الدین، و یزعم أنه مشتغل بعلم الدین و یلبس (۴) علی نفسه و علی غیره.

و الفطن یعلم [أنه لو کان] (۵) غرضه أداء الحق فی فرض الکفایه (۶)، لقدم فرض العین، بل غرضه تیسّر الوصول به إلی تولیته الأوقاف و الوصایا، و حیازه أموال الأیتام، و تقلد القضاء و الحکومه، و التقدم علی الأقران، و الغلبه علی الخصوم.

هیهات قد اندرس علم الدین بتلبیس علماء السوء، و إلیه المستعان و إلیه اللیاذ

۱- شرح الکافی ۲: ۱۶.

۲- بسیف سلاطین، من «ح» و المصدر، و فی «ق»: بسلاطین.

۳- فی «ح»: الرمایه.

۴- فی «ح»: یلتبس.

۵- من الإحیاء، و فی «ح» أن، و فی «ق» و شرح المازندرانی: أن لیس.

۶- فی النسختین بعدها: و إلّا.

ص: ۵۷

فی أن یعیذنا من هذا الغرور الذی یسخط الرحمن، و یضحک الشیطان) (۱) انتهی.

قال الفاضل الشارح المتقدم ذکره بعد نقله هذا الکلام عنه: أقول: لقد (۲) أفرط فی ذم الفقهاء و کأنه ابتلی بالفقهاء الموصوفین بالصفات المذکوره أو أخبر عن حال من ینسب نفسه إلی الفقه فی عصرنا هذا، حیث یجعل ما التقطه من کتب العلماء ذریعه إلی التوسل بالسلاطین و التقرب إلی السفهاء و إخوان الشیاطین و لیس هو أوّل من ذمّهم بذلک؛ لأن ذم علماء السوء متواتر من طرق أهل العصمه علیهم السّلام، و لیس غرضه ذم الفقهاء علی الإطلاق؛ إذ الفقیه العالم بالدین العامل الزکی الأخلاق الورع الآمر بالمعروف و الناهی عن المنکر من ورثه النبیّین و معدود من الصدیقین، و هو فی الآخره من المقرّبین) (۳) انتهی.

و روی الکلینی قدّس سرّه أیضا فی الکتاب المتقدم بسنده عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «من طلب العلم لیباهی به العلماء أو یماری به السفهاء أو یصرف به وجوه الناس إلیه، فلیتبوّأ مقعده من النار، و إن الرئاسه لا تصلح إلّا لأهلها» (۴).

قال الشارح المتقدم ذکره فی معنی قوله علیه السّلام: «إن الرئاسه لا تصلح إلّا لأهلها» ما هذا لفظه: (و هم الفائزون بالنفوس القدسیه، و العالمون بالقوانین الشرعیه، و العاملون بالسیاسات المدنیه، و المتصفون بالملکات العدلیه، و الآخذون بزمام نفوسهم و قواها [فی] (۵) سبیل الحق علی نحو ما تقتضیه البراهین الصحیحه العقلیه و النقلیه.

و بالجمله، إنما تصلح الرئاسه لمن یکون حکیما علیما شجاعا عفیفا سخیا

۱- إحیاء علوم الدین ۱: ۲۱، باختلاف، عنه بنصّه فی شرح الکافی ۲: ۱۴- ۱۵.

۲- فی «ح»: قد.

۳- شرح الکافی ۲: ۱۵.

۴- الکافی ۱: ۴۷/ ۶، باب المستأکل بعلمه و المباهی به.

۵- من المصدر، و فی النسختین: علی.

ص: ۵۸

عادلا- فهیما ذکیّا ثابتا (۱) ساکنا متواضعا، رقیقا رفیقا، حبیبا سلیما، صبورا شکورا قنوعا ورعا وقورا، عفوّا مؤثرا مسامحا، صدیقا وفیّا شفیقا مکافئا متودّدا، متوکلا عابدا زاهدا موقنا، محسنا بارا قابضا، لجمیع أسباب الاتصال بالحق، مجتنبا عن جمیع أسباب الانقطاع عنه. فمن اتصف بهذه الفضائل و انقطع عن أضدادها من الرذائل وقعت الألفه بین عقله و نفسه و قواه، فیصیر کل ما فیه نورا إلهیا، و یحصل لاجتماع هذه الأنوار هیئه نورانیه یشاهد بها ما فی عالم [الملك و] الملکوت، و ینتظم بها نظام أحواله، و یستحق الخلافه الإلهیه، و الرئاسه البشریه فی عباده و بلاده، و وجب علیهم الرجوع إلیه فی امور الدین و الدنیا، و أخذ العلوم منه و التسلیم لأمره و نهیه و الاتّباع لقوله و فعله. و من لم یبلغ هذه الدرجه و لم ینزل فی هذه المنزله و المرتبه و تقلد (۲) الرئاسه، فهو من الجبت و الطاغوت) (۳) انتهی.

أقول: انظر أیدک اللّه تعالی إلی ما فی هذا الکلام من الصراحه فیما ادعیناه فی المقام، و ما یشترط فی ذلک النائب عن الإمام علیه السّلام ممّا لا یکاد یوجد إلّا فی نوادر الأیام. و روی فی (الکافی) أیضا فی باب مجالسه العلماء و صحبتهم بسنده إلی أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «قال رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله: قال الحواریون: یا روح اللّه، من نجالس؟

قال: من تذکّرکم اللّه رؤیته، و یزید فی علمکم منطقه، و یرغبکم فی الآخره عمله» (۴).

قال الشارح المتقدم ذکره فی شرح الفقره الاولی: «یذکرکم اللّه رؤیته»: (لصفاء ذاته، و ضیاء صفاته، و حیاء وجهه، و سیماء جبهته، و لواء زهادته، و بهاء عبادته).

و قال فی شرح قوله: «و یزید فی علمکم منطقه»: (أی کلامه و نطقه فی العلوم

۱- فی «ح» بعدها: متوکلا.

۲- فی «ح» بعدها: أمر.

۳- شرح الکافی ۲: ۱۹۳- ۱۹۴.

۴- الکافی ۱: ۳۹/ ۳.

ص: ۵۹

الحقیقیه و المعارف الإلهیه و الأحکام الشرعیه و الآداب النفسیه و الأخلاق القلبیه و سائر الکمالات البشریه).

و قال فی شرح قوله: «و یرغبکم فی الآخره عمله»: (الدال علی إقباله إلی الامور الاخرویه، و إعراضه عن الشواغل الدنیویه؛ فإن رؤیه الأعمال الصالحه و الأفعال الفاضله و العبادات الکامله تؤثر فی نفس الرائی تأثیرا عظیما، حتی ینفض عنها غبار الشهوات، و ینقض منها خمار الغفلات، و یبعثها علی الأعمال الموجبه للارتقاء علی معارج القدس و الارتواء بزلال الانس. فقد ذکر لمن ینبغی مجالسته ثلاثه أوصاف هی أمهات جمیع الصفات المرضیه؛ إذ هی مشتمله علیها کاشتمال المجمل علی المفصّل. و فیه إشعار بأن من لم یکن فیه هذه الصفات أو کان فیه أضدادها لا ینبغی المجالسه معه، بل الفرار و الاعتزال عنه لازم. فإن مجالسته تمیت القلب و تفسد الدین، و تورث النفس ملکات مهلکه و مؤدیه إلی الخسران المبین) (۱) انتهی.

و قال قدّس سرّه أیضا- فی شرح قوله علیه السّلام: «العلماء امناء»-: (الأمین هو المعتمد علیه، الموثوق به فیما فوض أمره إلیه (۲). و العلماء امناء اللّه فی بلاده و عباده، و کتابه و دینه، و حلاله و حرامه، و ناسخه و منسوخه و رخصه و عزائمه، و عامّه و خاصّه، و محکمه و متشابهه، و مجمله و مفصله، و مطلقه و مقیّده، و عبره و أمثاله؛ لکونهم حمله لکتابه و خزنه لأسراره و حفظه لأحکامه، منحهم اللّه تعالی ذلک، و أعطاهم هذه المنزله الشریفه التی هی الخلافه العظمی و الرئاسه الکبری، لیجذبوا العقول الناقصه من تیه الضلال إلی جناب حضرته، و یخلصوا الخلائق عما التفتوا إلیه من اتّباع الشهوات الباطله و اقتناء اللذات الزائله، و یبعثوهم علی أداء ما خلقوا لأجله).

۱- شرح الکافی ۲: ۱۱۶- ۱۱۷.

۲- فی «ح»: إلیه أمره.

ص: ۶۰

إلی أن قال: (فمن حصل له صور المعقولات الکلیه، و ملکه الاقتدار بها علی الإدراکات الجزئیه، و جعلها وسیله لاکتساب الزخارف الدنیه الدنیاویه بالتسویلات النفسانیه و التدلیسات الشیطانیه، و لم یتصف بفضیله الدیانه و الأمانه، و عزل نفسه عن السلطنه (۱) و الخلافه و ترک تعلیم الناس و إخراجهم من الضلاله و الجهاله، فهو لیس بعالم بالشریعه فی الحقیقه، بل هو عالم خائن مفتون، و الجاهل خیر منه) (۲) انتهی.

و بالجمله، فإنه لما کان علم الأخلاق و تحلیه النفس بالفضائل و تخلیتها من الرذائل أحد أفراد العلوم، بل هو أصلها و أساسها الذی علیه مدارها، و به قرارها- و قد عرفت من الأخبار أن من جمله العلماء من هو خال من تلک العلوم، أو متّصف بأضدادها مع تلبسه بلباس العلماء الأبرار، و إظهاره الخشوع و الخضوع (۳)، و الزهد و الانکسار، و قد تضمنت الأخبار الحث و التأکید علی المنع من الرکون إلی هؤلاء، و الانخداع بما یظهرونه و الاغترار- فالواجب حینئذ هو الفحص و البحث و التفتیش عن أحوال العلماء، و التمییز بین الفسقه منهم و الأبرار، کما نص علیه الخبر المشار إلیه و غیره فی هذا المضمار.

و أیضا فإنه لا تحقق لنیابه هذا العالم و صحه تقلیده و متابعته إلّا بوجود شروطها، و من جملتها العلم باتّصافه تلک الصفات الجلیله، و تخلّیه عن کل منقصه و رذیله کما عرفته من الأخبار، و الأخبار التی دلّت علی الاکتفاء فی العداله بحسن الظاهر کما هو الأظهر، أو الإسلام کما هو القول الآخر موردها الشهاده و الإمامه، و لا دلاله فی شی ء منها علی التعرض للنائب عنهم علیهم السّلام. کما لا

۱- فی «ح»: السلطه.

۲- شرح الکافی ۲: ۳۶- ۳۷.

۳- فی «ح»: الخضوع و الخشوع، بدل: الخشوع و الخضوع.

ص: ۶۱

یخفی علی من تتبع تلک الأخبار و جاس خلال تلک الدیار.

و حینئذ، فلا معارض لهذا الخبر و أمثاله فیما ادّعیناه، و لا مناقض له فیما قلناه؛ و بذلک یسقط ما أطال به شیخنا الصالح بعد نقل کلام شیخه قدّس سرّهما من معارضه ما قدمه من الأخبار، کروایه ابن أبی یعفور و غیرها لهذا الخبر، و أنه یجب حمله علی ما ذکروه، أو طرحه لذلک إلی آخر ما آطال به فیما هنالک.

هذا، و من الأخبار الوارده فی التشدید علی العلماء، ما روی عن أمیر المؤمنین علیه السّلام قال: «قصم ظهری اثنان (۱)؛ عالم متهتّک، و جاهل متنسک؛ فالجاهل یغش الناس بتنسّکه، و العالم یضرّهم (۲) بتهتکه». و قد نظم بعضهم ذلک فقال:

فساد کبیر عالم (۳) متهتک و أکبر منه جاهل متنسک

هما فتنه للعالمین عظیمه لمن بهما فی دینه یتمسک (۴)

و روی فی (الکافی) عن سلیم بن قیس قال: سمعت أمیر المؤمنین علیه السّلام یحدث عن النبی صلی اللّه علیه و آله أنه قال فی کلام له: «العلماء رجلان: رجل عالم آخذ بعلمه فهذا ناج، و عالم تارک لعلمه فهذا هالک. و إن أهل النار لیتأذون من ریح (۵) التارک لعمله، و إن أشد أهل النار ندامه و حسره رجل دعا عبدا إلی اللّه فاستجاب له و قبل منه فأطاع اللّه، فأدخله اللّه الجنه، و أدخل الداعی (۶) النار بترکه علمه و اتّباعه الهوی و طول الأمل، أما اتباع الهوی فیصد عن الحق، و طول الأمل ینسی الآخره» (۷).

و روی فی الکتاب المذکور بسنده إلی علی بن الحسین علیهما السّلام قال: «مکتوب فی

۱- لیست فی المصدر.

۲- فی المصدر: ینفّرهم.

۳- فی «ح» عالم کبیر، بدل کبیر عالم.

۴- البیتان من الطویل. دیوان الإمام الشافعی: ۱۰۲، منیه المرید: ۱۸۲.

۵- فی المصدر بعدها: العالم.

۶- لیست فی «ح».

۷- الکافی ۱: ۴۴/ ۱، باب استعمال العلم.

ص: ۶۲

الإنجیـل: لاـ تطلبوا علم ما لا تعلمون، و لما تعلموا بما علمتم، فان العلم إذا لم یعمل به لم یزدد صاحبه إلّا کفرا، أو لم یزدد من اللّه إلّا بعدا» (۱).

و روی فیه أیضا بسنده إلی أمیر المؤمنین علیه السّلام فی کلام خطب به علی المنبر:

«أیهـا النـاس، إذا علمتم فاعملوا بما علمتم؛ لعلکم تهتـدون، إنما العالم العامل بغیره کالجاهل الحائر الـذی لا یسـتفیق من جهله. بل قد رأیت أن الحجه علیه أعظم، و الحسره أدوم علی هذا العالم المنسلخ من علمه منها علی هذا الجاهل المتحیّر فی جهله، و کلاهما حائر بائر، لا ترتابوا فتشکّوا، و لا تشکّوا فتکفروا، و لا ترخصوا لأنفسکم فتدهنوا، و لا تدهنوا فی الحق فتخسروا. و إن من الحق أن تتفقهوا، و من الفقه ألّا تغتروا، و إن أنصـحکم لنفسه أطوعکم لربّه، و أغشـکم لنفسه أعصاکم لربه، و من یطع اللّه یأمن و یستبشر، و من یعص اللّه یخب و یندم» (۲).

و روی فیه أیضا بسـنده عن أبی عبـد اللّه علیه السّـلام قال: «من أراد الحدیث لمنفعه الدنیا لم یکن له فی الآخره نصـیب، و من أراد به خیر الآخره أعطاه اللّه خیر الدنیا و الآخره» (۳).

و روی فیه عنه علیه السّـلام قال: «إذا رأیتم العالم محبا لـدنیاه فاتّهموه علی دینکم، فإن کل محب لشـی ء یموت حول (۴) ما أحب. و قال صـلی اللّه علیه و آله: أوحی اللّه إلی داود علیه السّـلام: لا تجعل بینی و بینک عالما مفتونا بالـدنیا فیصدّک عن طریق محبتی؛ فإن اولئک قطاع طریق عبادی المریدین، إن أدنی ما أنا صانع بهم أن أنزع حلاوه مناجاتی من قلوبهم» (۵).

و روی فیه بسنده عن النبی صلی اللّه علیه و آله قال: «الفقهاء امناء الرسل ما لم یدخلوا فی

۱- الکافی ۱: ۴۴- ۴۵/ ۴، باب استعمال العلم.

۲- الکافی ۱: ۴۵/ ۶، باب استعمال العلم.

۳- الکافی ۱: ۴۶/ ۲، باب المستأکل بعلمه و المباهی به.

۴- فی المصدر: یحوط، بدل: یموت حول.

۵- الکافی ۱: ۴۶/ ۴، باب المستأکل بعلمه و المباهی به.

ص: ۶۳

الدنیا». قیل: یا رسول اللّه، و ما دخولهم فی الدنیا؟ قال: اتّباع السلطان، فإذا فعلوا ذلک فاحذروهم علی دینکم» (۱).

و الظاهر أن المراد بقوله: «اتّباع السلطان»، أی حب الأماره و السلطنه و الکبر و الرئاسه، کما یشیر إلیه الخبر الذی بعده، و هذا هو الداء الدفین الذی لا ینجو منه إلّا من عصمه اللّه تعالی، وَ قَلِیلٌ مٰا هُمْ. و عنه صلی اللّه علیه و آله أنه قال لأصحابه: «تعلموا العلم، و تعلموا له (۲) السکینه و الحلم، و لا تکونوا من (۳) جبابره العلماء، فلا یقوم علمکم بجهلکم» (۴).

و عن عیسی- علی نبینا و علیه الصلاه و السّلام- أنه قال: «مثل علماء السوء مثل الصخره وقعت فی فم النهر لا هی تشرب الماء و لا هی تترک الماء لیخلص إلی الزرع» (۵).

إلی غیر ذلک من الأخبار الواضحه المنار، الناعیه علی العلماء بما فیهم من شرب الأکدار و الخروج عن طاعه العزیز الجبار، و عدم موافقه العمل لما علموه، و الاغترار بالدنیا.

و حینئذ، فکیف یجوز الاقتداء بهم بمجرد اتّصافهم بالعلم من غیر العمل باقترانه بالعمل الموجب لنجاته فی نفسه من الزلل و الخطل؟ و لا ریب أن مرتکب المعصیه- و لا سیما إذا کان ممن تنعی علیه معصیته، و یعان بها بین الناس، و یخالف لما هو علیه من ذی اللباس، و تکون سببا لنقصه من أعین الناظرین و انحطاط رتب القاصرین- لا یدخل فیها و لا یرتکبها مجاهره، و لا علی وجه تنعی علیه و إنما یتلبس بها علی وجه لا یشعر به إلّا الفطن اللبیب، و الموفق

۱- الکافی ۱: ۴۶/ ۵، باب المستأکل بعلمه و المباهی به.

۲- فی المصدر: للعلم.

۳- لیست فی المصدر.

۴- بحار الأنوار ۲: ۳۷/ ۴۹.

۵- إحیاء علوم الدین ۱: ۶۰.

ص: ۶۴

المصیب؛ فإن الشیطان یفتح له أبوابا یریه (۱) [بها] أن الذی یأتی به لیس بمعصیه، بل یسوّل له أنه من قبیل الطاعات، و أن العذر فیها واضح لمن سمعه أو رآه من الناس.

و قد رأینا بین من أدرکناه من العلماء الأعلام، و أرباب النقض و الإبرام من الحسد الذی ورد فیه أنه یأکل الأعمال کما تأکل النار الحطب (۲)، و الغیبه التی صارت فی جمله الأوقات نقلا (۳) للمجالس و المجامع، فلا یعاب و لا یستعاب علی ناقل لها و لا سامع، و حب (۴) التقدم و التصدر و الرئاسه فی الامور ما یضیق له متسع الصدور. و مع ذلک کله فلم یکن قادحا فیهم بین الناس، و لا موجبا للشک فیهم و الوسواس؛ لأنها أشیاء قد صارت مضاده للخلق غیر منکوره، و السبب فی ذلک کله فساد العلماء؛ فإن الناس تبع لهم، فإنهم یظهرون للناس من الوجوه و الأعذار فی تلک الامور ما یدخلها فی قالب المشروع المندوب إلیه المأمور.

و لذا قال بعض الأجلّاء العارفین: (إن عامه الناس أبدا دون المتلبس بالعلم بمرتبه، فإذا کان ورعا تقیا صالحا تلبست العامه بالمباحات، و إذا اشتغل بالمباح تلبست العامه بالشبهات، فإذا دخل فی الشبهات تعلق العامی بالحرام، فان تناول الحرام کفر العامی) (۵) انتهی.

و کفی شاهدا علی صدق هذا البیان العیان و عدول الوجدان، فضلا عن نقل الأعیان، و للّه در من قال من ذوی الکمال:

۱- فی «ح»: یرید.

۲- انظر الکافی ۲: ۳۰۶/ ۱- ۲، باب الحسد.

۳- النّقل- بالضمّ، و بعضهم یفتح النون-: ما یتنقل به علی الشراب. مختار الصحاح: ۶۷۷- نقل.

۴- معطوف علی (الحسد) من قوله: و قد رأینا .. من الحسد ..، أو علی (الغیبه).

۵- انظر: منیه المرید: ۱۶۲- ۱۶۳، المحجّه البیضاء ۱: ۱۵۷- ۱۵۸، و الکلام بمعناه من غیر نسبه لأحد فی التفسیر الکبیر ۲: ۱۷۰.

ص: ۶۵

و راعی الشاه یحمی الذئب عنها فکیف إذا الرعاه لها ذئاب (۱)

و قال آخر:

یا معشر القراء یا ملح البلد ما یصلح الملح إذا الملح فسد (۲)

أقول: و هذا هو السر فیما ورد أن قوام الدنیا و استقامتها باستقامه العلماء (۳)، و إن زله العالم زله العالم (۴). و قد شاهدنا من بعض علماء عصرنا غیبه بعضهم لبعض، برغم تحذیر الناس عنهم و عن الاغترار بهم، و ربما کان المستغاب أتقی و أورع من المستغیب، و قد أدرکنا رجلین من مشایخنا المشهورین، اللذین [هما] (۵) عمده البلاد، و [إلیهما] (۶) رجوع من فیها من العباد بلغ بهما التحاسد و العداوه و العناد إلی أنهما معا یصلیان الجمعه إمامین فی موضع یسمع أذان کلّ منهما الآخر، و جمله من الناس یعتقدون بواحد، و آخرون بالآخر.

و بالجمله، فإن الأمر فی علماء هذه الأزمان قد بلغ إلی مبلغ لا یحتاج إلی الشرح و البیان من حبهم للدنیا و حب الرئاسه و التقدم فی الامور (۷)، و الحسد و الغیبه و أمثالها مما هو ظاهر مشهور و متعارف غیر منکور. و السبب فی ذلک کله هو الاغترار بهذه (۸) العلوم الرسمیه التی حصلوها، و الغفله عن ملاحظه تلک العلوم الأصلیه و الاصول الحقیقیه؛ لأنها قد صارت مهجوره فی أکثر الأزمان، و غیر معمول علیها فی کل مکان، بل نظر الناس من عالم و غیره، إنما هو إلی تحصیل هذه العلوم الرسمیه، و دقه النظر فیها، و جوده الفکر و استخراج معانیها.

۱- البیت من الوافر. إحیاء علوم الدین: ۶۱.

۲- البیت من الرجز. إحیاء علوم الدین: ۶۱.

۳- غرر الحکم و درر الکلم: ۵۰۴/ ۱۰۵، بحار الأنوار ۲: ۳۶/ ۴۴.

۴- نسبه فی إحیاء علوم الدین ۱: ۶۴ إلی الخلیفه الثانی.

۵- فی النسختین: هم.

۶- فی النسختین: إلیهم.

۷- فی «ح»: للأمور. بدل: فی الامور.

۸- فی «ح»: بهذا.

ص: ۶۶

فمن کـان أطول یـدا فی ذلک صار هو المشار إلیه و المعتمـد علیه و إن کان عاریا من (۱) ذلک بالکلیه، و هـذه البلیه فی الدین هی أصل کل بلیه، بل ربما أدی منهم (۲) الحرص علی هذه العلوم الرسـمیه و شده الرغبه فی تحصیلها إلی التهاون بالعبادات و الصلوات، و تأخیرها عن أوقاتها، أو الإتیان بها علی غیر ما هو حقها، و ترک بعض السنن المرغب فیها.

و قد أخبرنی من أثق به عن بعض مشایخنا الذی رجعت إلیه فی وقته رئاسه البلاد، و عکف علیه جمله من فیها، بل فی غیرها من العباد أنه بعد أن کان مواظبا علی صـلاه اللیل ترکها اشتغالا بالمطالعه للعلوم، محتجا بما ورد من فضل العلم علی العباده، و فضل العالم علی العابد، و هو (۳) مما یقضی منه العجب من مثل ذلک العلّامه الذی أذعن له فی وقته العجم و العرب.

و لو صـح هـذا له قـدّس سـرّه للزم أن تکون تلک الأوامر الشـرعیه بالنوافل و سائر الطاعات و صـنوف العبادات، إنما توجهت للجاهل خاصه، و خطاب هذا العالم إنما هو بتحصیل العلم و تعلیمه الجهّال، و إلّا فهو غیر مخاطب بها، و لا هی مطلوبه منه، و هل هو حینئذ إلّا کالسـراج الذی یحرق نفسه لیضـی ء لغیره؟ و کیف غفل قدّس سرّه عن الأخبار الّتی قدّمنا جمله منها الداله علی وجوب إرداف العلم بالعمل، و إلّا لمضی عنه و ارتحل و بقی صاحبه فی خوف و وجل؟ ما هذه إلّا خدعه شیطانیه.

و الحدیث الذی نقل عنه قدّس سرّه، الدال علی تفضیل العالم علی العابد، لیس إلّا باعتبار أن العالم (۴) ثمره علمه هو عمله بموجبه، و تعلیمه الناس، فهو أفضل من العابد الذی ثمره عبادته إنما تعود علیه خاصّه. و لو کان العالم لا یعمل بعلمه و لا

۱- فی «ح»: عن.

۲- لیست فی «ح».

۳- فی «ح»: و هما.

۴- فی «ح» بعدها: یکون.

ص: ۶۷

یفیده غیره لکان کالشجره الخالیه من الثمر، و لو کان إنما هو لإفاده الغیر خاصه لکان کالسراج الذی یحرق نفسه و یضی ء لغیره، فإنه یسهر اللیل، و یتعب فی الطلب. و یتحمل المشقّه و النصب لأجل الناس.

و بالجمله، ففضل العلم و فضیله العالم إنّما یتحقّق مع إضافه العمل و ضمه إلیه لا بدونه، و حینئذ فالعالم الحقیقی و مصداق هذا العنوان التحقیقی إنما هو من اتّصف بتلک العلوم الجلیله التی أشرنا إلیها مع ما یحتاج إلیه لنفسه، أو لنفسه و غیره من هذه العلوم الرسمیّه المشهوره، دون من اختصّ بهذه کما توهّمه من لا تأمّل له و لا تحقیق، و لم ینظر فی الأدلّه القطعیه (۱) بالنظر الدّقیق.

و کفاک شاهدا علی صحّه ما ذکرنا قوله سبحانه إِنَّمٰا یَخْشَی اللّٰهَ مِنْ عِبٰادِهِ الْعُلَمٰاءُ (۲)، فمناط الخشیه العلم، و لا یخفی أن الخشیه لا ترتّب لها علی هذه العلوم، لمجامعتها للفسق کما هو معلوم من علماء السوء و فسّاق العلماء، و إنما ترتب علی تلک العلوم (۳)، کما تقدم بیانه فی الخبر المتقدّم.

۱- فی «ح»: العقلیه.

۲- فاطر: ۲۸.

۳- أقول: و ممّا یدخل فی هذا المقام، و ینتظم فی سلک هذا النظام ما ذکره المحقق رحمه اللّه فی أوّل (المعتبر) حیث قال- و نعم ما قال-: (إن فی الناس المستعبد نفسه لشهوته، المستغرق وقته فی أهویته مع إیثاره الاشتهار بآثار الأبرار، و اختیاره الاتّسام بسیر الأخیار؛ إما لأن ذلک فی جبلّته، أو لأنه وسیله إلی حطام عاجلته. فیثمر هذان الخلقان نفاقا غریزیا و حرصا علی الرئاسه الدینیه طبیعیا، فإذا ظهرت لغیره فضیله علیه خشی غلبه المزاحم، و منافسه المقاوم، ثم یمنعه نفاقه من المکافحه، فیرسل القدح فی ذی المناصحه، و یقول: لو قال کذا لکان أقوم، لو لم یقل کذا لکان أسلم، موهما أنه أوضح کلاما و أرجح مقاما. فإذا ظفرت بمثله، فلیشغلک الاستعاذه باللّه من بلیته عن الاشتغال بإجابته، فإنه شر الرجال، و أضر علی الامه من الدجّال) ((المعتبر ۱: ۲۱.) إلی آخر کلامه قدّس سرّه منه (هامش «ح»).

ص: ۶۸

و یعضده أیضا قوله سبحانه فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ کُلِّ فِرْقَهٍ مِنْهُمْ طائِفَهٌ لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ وَ لِیُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذا رَجَعُوا إِلَیْهِمْ لَعَلَّهُمْ یَحْذَرُونَ (۱)؛ فإن المراد بالفقه فی الآیه علی ما ذکره جماعه من أصحابنا منهم شیخنا البهائی فی کتاب (الأربعین)، و شیخنا الشهید الثانی فی کتاب (منیه المرید) (۲)، و المحقق الشّارح المازندرانی (۳) إنما هو العمل بتلک العلوم الّتی أشرنا إلیها، و هی الّتی یحصل بها الإنذار، و التی یترتب علیها الحذر، لا هذه العلوم الرسمیّه. و مما یؤید ما قلناه و یؤکّد ما سطرناه ما صرّح به جمله من علمائنا الأعلام فی هذا المقام منهم (۴) الشهید الثانی فی کتاب (منیه المرید)، قال قدّس سرّه: (و للعالم فی تقصیره فی العمل بعد أخذه بظواهر الشریعه، و استعمال ما دوّنه القدماء من الصلاه و الصّیام و الدعاء و تلاوه (القرآن)، و غیرها من العبادات ضروب اخر، فإنّ الأعمال الواجبه علیه فضلا عن غیر الواجبه غیر منحصره فیما ذکر، بل من الخارج عن الأبواب الّتی رتبها الفقهاء ما هو أهمّ، و معرفته أوجب، و المطالبه [به] و المناقشه علیه أعظم، و هو تطهیر النفس من الرذائل الخلقیه من الکبر و الرّیاء و الحسد و الحقد و غیرها من الرذائل المهلکات، مما هو مقرّر فی علوم تختصّ به، و حراسه اللّسان عن الغیبه و النمیمه، و کلام ذی اللسانین، و ذکر عیوب المسلمین و غیرها.

و کذا القول فی سائر (۵) الجوارح فإن لها أحکاما تخصّ ها، و ذنوبا مقرّره فی محالّها، لا بدّ لکل أحد من تعلمها و امتثال حکمها، و هی تکلیفات لا توجد فی کتاب البیوع و الإجارات و غیرها من کتب الفقه، بل لا بدّ [من] (۶) الرجوع فیها إلی علماء الحقیقه العاملین و کتبهم المدوّنه فی ذلک. و ما أعظم اغترار العالم باللّه فی

۱- التوبه: ۱۲۲.

۲- منیه المرید: ۱۵۷.

۳- شرح اصول الکافی ۱: ۴۶- ۴۷.

۴- فی «ح» بعدها: شیخنا.

۵- لیست فی «ح».

۶- فی النسختین: فی.

ص: ۶۹

رضاه بالعلوم الرسميّه و إغفاله [إصلاح] (۱) نفسه و إرضاء ربّه تبارك و تعالى.

و غرور من هذا شأنه يظهر لك من حيث العلم، و من حيث العمل.

أمّا العمل فقد ذكرنا وجه الغرور فيه، و أن مثاله مثال المريض إذا تعلم نسخه الدّواء و اشتغل بتكراره و تعليمه، لا بل مثاله مثال من به عله البواسير و البرسام (۲) و هو مشرف على الهلاك يحتاج إلى تعلم الدّواء و استعماله، فاشتغل بتعلّم دواء الحيض أو الاستحاضه، و تكرار ذلك ليلا و نهارا، مع علمه بأنه رجل لا يحيض و لا يستحيض، و لكنه يقول: ربما تقع عله الحيض أو الاستحاضه لامرأه و تسألنى عنه، و ذلك غايه الغرور، حيث ترك تعلم الدواء النافع لعلته مع استعماله، و يشتغل بما ذكرناه.

كذلك هذا [المتفقه] (۳) المسكين قد تسلط عليه اتّباع الشهوات، و الإخلاد إلى الأرض، و الحسد و الرياء، و الغضب و البغضاء، و العجب بالأعمال التى يظنّها من الصالحات، و لو فتش عن باطنها وجدها من المعاصى الواضحات، فليلتفت إلى قوله صلى اللّه عليه و آله: «أدنى الرياء شرك» (۴)، و إلى قوله صلى اللّه عليه و آله: «لا يدخل الجنّه من فى قلبه مثقال من الكبر» (۵)، و إلى قوله صلى اللّه عليه و آله: «الحسد يأكل الحسنات كما تأكل النار الحطب» (۶)، و إلى قوله صلى اللّه عليه و آله: «حبّ المال و الشرف ينبتان النفاق كما ينبت الماء البقل» (۷)، إلى غير ذلك من الأخبار المدوّنه فى أبواب هذه المهلكات.

۱- من المصدر، و فى النسختين: لصلاح.

۲- البرسام- بفتح الباء و كسرها، و يسمى الجرسام-: ورم يعرض للحجاب الذى يقع بين المعده و الكبد، أو بين القلب و الكبد. موسوعه كشاف اصطلاحات الفنون و العلوم ۱: ۳۲۲- ۳۲۳- البرسام.

۳- من المصدر، و فى النسختين: الفقير.

۴- إحياء علوم الدين ۳: ۲۹۴.

۵- الكافى ۲: ۳۱۰/ ۶، باب الكبر.

۶- بحار الأنوار ۷۰: ۲۵۷/ ۳۰، سنن أبى داود ۴: ۲۷۶/ ۴۹۰۳.

۷- بحار الأنوار ۷۲: ۲۰۵، إحياء علوم الدين ۳: ۲۷۸.

ص: ۷۰

و کذلک یترک استعمال الدواء لسائر المهلکات الباطنه، و ربما یختطفه الموت قبل التوبه و التلافی، فیلقی اللّه و هو علیه غضبان، فترک ذلک کله و اشتغل بعلم النحو و تصریف الکلمات، و المنطق و بحث الدلالات، و فقه الحیض و الاستحاضات، و السلم و الإجارات، و اللعان و الجراحات، و الدعاوی و البیّنات، و القصاص و الدیات، و لا یحتاج [إلی] (۱) شی ء من ذلک مدّه عمره إلّا نادرا و إن احتاج إلیه غیره، فهو من فروض الکفایه، و غفل مع ذلک عن العلوم الّتی هی فرض عینی بإجماع المسلمین.

فغایه تلک العلوم إذا قصد بها وجه اللّه العظیم و ثوابه (۲) الجسیم أنها فرض کفایه، و مرتبه فرض الکفایه بعد تحصیل الفرض العینی، فلو کان غرض هذا الفقیه العالم بعلمه وجه اللّه تعالی لاشتغل بترتیب العلوم بالأهم فالأهم و الأنفع فالأنفع، فهو إما غافل مغرور، و إما مراء فی دینه، مخدوع، طالب للرئاسه و الاستعلاء، و الجاه و المال، فیجب علیه التنبیه لإحدی العلتین قبل أن تقوی علیه و تهلکه.

و لیعلم مع ذلک أیضا أن مجرد تعلم هذه المسائل المدونه لیس هو الفقه عند اللّه تعالی، و إنّما الفقه عند اللّه تعالی بإدراک جلاله و عظمته، و هو العلم الذی یورث الخوف و الهیبه و الخشوع، و یحمل علی التقوی، و معرفه الصفات المخوفه فیجتنبها، و المحموده فیرتکبها، و یستشعر الخوف و الحزن کما نبّه علیه اللّه تعالی فی کتابه حیث یقول فَلَوْ لٰا نَفَرَ مِنْ کُلِّ فِرْقَهٍ مِنْهُمْ طٰائِفَهٌ لِیَتَفَقَّهُوا فِی الدِّینِ وَ لِیُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذٰا رَجَعُوا إِلَیْهِمْ (۳).

۱- من المصدر، و فی النسختین: فی.

۲- فی «ح» بعدها: العظیم.

۳- التوبه: ۱۲۲.

ص: ۷۱

و الـذی یحصل به الإنذار غیر هذا العلم المدون؛ فإن مقصود هذا العلم، حفظ الأموال بشـروط المعاملات، و حفظ الأبدان بالأموال، و بـدفع القتل و الجراحات، و المال فی طریق اللّه آله، و البـدن مرکب (۱). و إنما العلم المهمّ هو معرفه سـلوک الطریق إلی اللّه؛ و قطع عقبات القلب الّتی هی الصـفات المـذمومه، فهی الحجاب بین العبد و بین اللّه تعالی، فإذا مات متلوثا بتلک الصـفات کان محجوبا عن اللّه تعـالی، و من ثمّ کان العلم موجبا للخشـیه، بل هی منحصـره فی العالم- کما نبّه علیه تعالی بقوله إِنَّمٰا یَخْشَـی اللّٰهَ مِنْ عِبٰادِهِ الْعُلَمٰاءُ (۲)- أعمّ من یکون فقیها أو غیر فقیه) (۳) انتهی المقصود من (۴) کلامه و هو طویل.

و قال شـیخنا البهائی قدّس سرّه فی کتاب (الأربعون) فی شرح حدیث کمیل بن زیاد ما لفظه: (و قد قسم علیه السّلام الذین لهم أهلیه تحمّل العلم إلی أربعه أقسام:

أولهـا: جمـاعه فسـقه لم یریـدوا بالعلم وجه اللّه سـبحانه، بل إنما أرادوا به الریاء و السـمعه، و جعلوه شـبکه لاقتناص اللّـذات الـدنیه و المشتهیات الدنیویه.

و ثانیها: قوم من أهل الصـلاح، و لکن لیس لهم بصـیره فی الوصول إلی أغواره و الوقوف علی أسـراره، بل إنما یصـلون إلی ظواهره، فتنقدح الشکوک فی قلوبهم من أوّل شبهه تعرض لهم.

و ثالثها: جماعه لا یتوصّـلون بالعلم إلی المطالب الدنیویّه، و لا هم عادمون للبصـیره فی إحیائه بالکلیه، و لکنهم اسـراء فی أیدی القوّه البهیمیّه، منهمکون فی ملاذّ الواهیه الوهمیّه.

و رابعها: جماعه سلموا من تلک الصفات الذمیمه، و سلکوا الطریقه المستقیمه،

۱- من «ح» و فی «ق»: مرکوب.

۲- فاطر: ۲۸.

۳- منیه المرید: ۱۵۴- ۱۵۷.

۴- فی «ح» بعدها: نقل.

ص: ۷۲

لکنهم لم یخلصوا من صفه خسیسه اخری، و هی حب المال و ادّخاره و جمعه و إکثاره.

و بالجمله، فلا بدّ لطالب العلم الحقیقی من تقدیم طهاره النفس عن رذائل الأخلاق و ذمائم الأوصاف؛ إذ (۱) العلم عباده القلب و صلاته، و کما لا تصحّ الصلاه التی هی وظیفه الجوارح الظاهره إلّا بتطهیر الظاهر (۲) من الأخباث و الأحداث، کذلک لا تصحّ عباده القلب و صلاته إلّا بعد طهارته عن أخباث الأخلاق و أنجاس الأوصاف) (۳) انتهی.

أقول: انظر أیّدک اللّه تعالی إلی ما علیه العلماء من الأفراد فی هذا الخبر و إلی الفرد المختار منها، و هو ما ذکره الشیخ المذکور- توجّه اللّه تعالی بتاج من النور- بقوله: (و بالجمله) إلی آخره. و حینئذ، فکیف لا یحتاج إلی معرفه هذا الفرد من بین هذه الأفراد و تمییزه من بینها، کما هو المقصود من سوق ذلک الخبر و المراد؟

و قال شیخنا الشهید الثانی- طیب اللّه تعالی مرقده- فی الکتاب المذکور آنفا، بعد ذکر جمله من الأخلاق النفسانیه الّتی تجب المحافظه علیها فعلا- أو ترکا ما صورته: (و الغرض من ذکرها هاهنا تنبیه العالم و المتعلم علی اصولها لیتنبّه لها ارتکابا و اجتنابا علی الجمله. و هی و إن اشترکت بین الجمیع إلّا إنها فیهما أولی، فلذلک جعلناها من وظائفهما؛ لأن العلم کما قاله بعض الأکابر: (عباده القلب و عمارته، و صلاه السر، و کما لا تصح الصلاه التی هی وظیفه الجوارح إلّا بعد تطهیرها من الأحداث و الأخباث، فکذلک لا تصحّ عباده الباطن إلّا بعد تطهیره

۱- سقط فی «ح».

۲- إلّا بتطهیر الظاهر، سقط فی «ح».

۳- الأربعون حدیثا: ۴۲۸- ۴۲۹/ شرح الحدیث: ۳۶.

ص: ۷۳

من (۱) خبائث الأخلاق) (۲)، و نور العلم لا یقذفه اللّه فی القلب المتنجّس بالکدورات النفسیّه و الأخلاق الذمیمه، کما قال الصادق علیه السّلام: «لیس العلم بکثره التعلّم، و إنما هو نور یقذفه اللّه فی قلب من یرید أن یهدیه» (۳).

و نحوه قال ابن مسعود: (لیس العلم بکثره الروایه، إنما العلم نور یقذفه اللّه فی القلب) (۴)، و بهذا یعلم أن العلم (۵) لیس مجرد استحضار المعلومات الخاصه و إن کانت هی العلم فی العرف العامی، و إنما هو النور المذکور الناشئ من ذلک العلم الموجب للبصیره و الخشیه للّه تعالی کما تقدم تقریره) (۶) انتهی.

و قال أیضا قدّس سرّه فی الکتاب المشار إلیه بعد ذکر اشتراط الإخلاص فی العلم، و نقل جمله من الأخبار فی هذا المعنی ما لفظه: (فصل: هذه الدرجه- و هی درجه الإخلاص- عظیمه المقدار، کثیره الأخطار، دقیقه المعنی، صعبه المرتقی، یحتاج طالبها إلی نظر دقیق و فکر صحیح و مجاهده تامه، و کیف لا یکون کذلک و هو مدار القبول، و علیه یترتّب الثواب، و به تظهر ثمره عباده العابد [و تعب العالم] (۷) وجد المجاهد؟ و لو فکر الإنسان فی نفسه، و فتش (۸) حقیقه عمله لوجد الإخلاص فیه قلیلا، و شوائب الفساد إلیه متوجهه، و القواطع علیه متراکمه، سیّما المتّصف بالعلم و طالبه فإن الباعث الأکثری- سیّما فی الابتداء لباغی العلم- طلب الجاه و المال و الشهره و انتشار الصیت، و لذه الاستیلاء، و استثاره الحمد

۱- قوله: و الأخباث .. تطهیره من، سقط فی «ح».

۲- إحیاء علوم الدین ۱: ۴۸.

۳- مشکاه الأنوار: ۵۶۳/ ۱۹۰۱، علم الیقین ۱: ۸، بحار الأنوار ۱: ۲۲۵/ ۱۷.

۴- إحیاء علوم الدین ۴۹.

۵- من «ح» و المصدر.

۶- منیه المرید: ۱۶۷- ۱۶۸.

۷- من المصدر، و فی «ح»: نصب الغافل، و فی «ق»: تعب الغافل.

۸- فی «ح» بعدها: عن.

ص: ۷۴

و الثناء، و ربما یلبس الشیطان علیهم مع ذلک و یقول لهم: غرضکم نشر دین اللّه و النضال عن الشرع الذی شرعه رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله.

و المظهر لهذه المقاصد یتبین عند ظهور أحد من الأقران أکثر علما منه و أحسن حالا بحیث یصرف الناس عنه، فلینظر حینئذ فإن کان حاله مع الموقّر له و المعتقد لفضله أحسن، و هو له أکثر احتراما و بلقائه أشدّ استبشارا ممّن یمیل إلی غیره، مع کون ذلک الغیر مستحقا للموالاه، فهو مغرور، و عن دینه (۱) مخدوع، و هو لا یدری کیف، و ربما انتهی الأمر بأهل العلم إلی أن یتغایروا تغایر النساء، فیشق علی أحدهم [أن] یختلف بعض تلامذته إلی غیره و إن کان یعلم أنه منتفع بغیره و مستفید منه فی دینه. هذا رشح الصفات المهلکه المستکنه فی سر القلب التی یظن العالم النجاه منها، و هو مغرور فی ذلک، و إنما ینکشف بهذه العلامات و نحوها، و لو کان الباعث له علی العلم هو الدین لکان إذا ظهر غیره شریکا أو مستبدّا أو معینا علی التعلیم لشکر اللّه، إذ کفاه و أعانه علی هذا المهمّ بغیره و کثّر أوتاد الأرض و مرشدی (۲) الخلق و معلمیهم (۳) دین اللّه تعالی و محیی سنن المرسلین) (۴).

ثم أطال فی ذلک المقال إلی أن قال: (و بالجمله، فمعرفه حقیقه الإخلاص و العمل به بحر عمیق یغرق فیه الجمیع الشاذ النادر المستثنی [فی] (۵) قوله تعالی:

إِلّا عِبادَکَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِینَ* (۶). فلیکن العبد شدید التفقد و المراقبه لهذه الدقائق، و إلّا التحقق بأتباع الشیاطین، و هو لا یشعر) (۷) انتهی.

۱- فی «ح»: عن ذنبه، بدل: و عن دینه.

۲- فی «ح»: مرشد.

۳- فی «ح»: معلمهم.

۴- منیه المرید: ۱۴۲- ۱۴۳.

۵- من المصدر، و فی النسختین: من.

۶- الحجر: ۴۰، ص: ۸۳.

۷- منیه المرید: ۱۴۶.

ص: ۷۵

فانظر- أیدک اللّه تعالی- إلی صعوبه المقام، و خطره التام، و تدبر فی کلمات هؤلاء الأعلام، و هل کلامه علیه السّلام فی الخبر المبحوث عنه إلّا علی نحو هذه الکلمات من بیان ما ینبغی أن یکون علیه العالم الحقیقی من الصفات؟

و قال بعض الفضلاء: (و لا تظنن أن ترک المال یکفی للّحوق بعلماء الآخره، فإن الجاه أضرّ من المال، و لذلک قیل (۱): حدثنا باب من أبواب الدنیا، فإذا سمعت الرجل یقول: حدثنا فإنما یقول: أوسعوا لی. و قیل: فتنه الحدیث أشدّ من فتنه الأهل و المال و الولد. و قیل: العلم کله دنیا و الآخره منه العمل به، و العمل (۲) کله هباء إلّا الإخلاص.

قال عیسی علیه السّلام: «کیف یکون من أهل العلم من [مسیره إلی آخرته] (۳) و هو مقبل علی دنیاه؟ و کیف یکون من أهل العلم من یطلب العلم لیخبر به لا لیعمل به؟» (۴).

و عن النبی صلی اللّه علیه و آله قال: «من طلب علما مما یبتغی به وجه اللّه تعالی لیصیب به غرضا من الدنیا لم یجد عرف الجنه یوم القیامه» (۵).

و قد وصف اللّه عزّ و جلّ علماء السوء بأکل الدنیا بالعلم، و وصف علماء الآخره بالخشوع و الزهد، فقال فی علماء الدنیا وَ إِذْ أَخَذَ اللّهُ مِیثاقَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ لَتُبَیِّنُنَّهُ لِلنّاسِ وَ لا تَکْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَراءَ ظُهُورِهِمْ وَ اشْتَرَوْا بِهِ ثَمَناً قَلِیلًا (۶)، و قال فی علماء الآخره وَ إِنَّ مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ لَمَنْ یُؤْمِنُ بِاللّهِ وَ ما أُنْزِلَ إِلَیْکُمْ وَ ما أُنْزِلَ إِلَیْهِمْ خاشِعِینَ لِلّهِ لا یَشْتَرُونَ بِآیاتِ اللّهِ ثَمَناً قَلِیلًا أُولئِکَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ (۷).

۱- فی المصدر: و لذلک قال بشر.

۲- فی «ح» بعدها: به.

۳- من المصدر، و فی النسختین: یکون سبیله إلی الفرقه.

۴- انظر: الکافی ۲: ۳۱۹/ ۱۳، باب حب الدنیا و الحرص علیها، منیه المرید: ۱۴۱، بحار الأنوار ۲: ۳۸- ۳۹/ ۶۶.

۵- منیه المرید: ۱۳۴، بحار الأنوار ۲: ۳۸/ ۵۸، سنن أبی داود ۳: ۳۲۳/ ۳۶۶۴.

۶- آل عمران: ۱۸۷.

۷- آل عمران: ۱۹۹.

ص: ۷۶

و عن النبی صلی اللّه علیه و آله قال: «أوحی اللّه إلی بعض الأنبیاء: قل للذین یتفقهون لغیر الدین، [و یتعلّمون] (۱) لغیر العمل، و یطلبون الدنیا بعمل الآخره، و یلبسون للناس، قلوبهم کقلوب الذئاب، و ألسنتهم أحلی من العسل، و قلوبهم أمرّ من الصبر: إیای تخادعون، و بی تستهزءون؟ لأفتحن لهم فتنه تذر الحلیم حیران») (۲) انتهی.

و فی کتاب (مصباح الشریعه) عن الصادق علیه السّلام أنه قال: «العالم حقا هو الذی تنطق عنه أعماله الصالحه و أوراده الزاکیه و صدقه و تقواه، لا لسانه و تطاوله فی دعواه.

و لقد کان یطلب هذا العلم فی غیر هذا الزمان من کان فیه عقل و نسک و حکمه و حیاء و خشیه، و إنا نری طالبه الیوم من لیس فیه من ذلک شی ء، و العالم یحتاج إلی عقل و رفق و شفقه و نصح و حلم و صبر و بذل، و المتعلم یحتاج إلی رغبه و إراده و فراغ و نسک و خشیه و حفظ و حزم» (۳) انتهی.

و قال بعض الأجلّاء فی وصف علماء الآخره: (و منها أن یکون عنایته بتحصیل العلم النافع فی الآخره المرغب فی الطاعه، مجتنبا للعلوم التی یقل نتجها و یکثر فیها الجدال و القیل و القال، [فمثال] (۴) من یعرض عن علم الأعمال، و یشتغل بالجدال، مثل رجل مریض به علل کثیره و قد صادف طبیبا حاذقا فی وقت ضیّق یخشی فواته، فاشتغل بالسؤال عن خاصیه العقاقیر و الأدویه و غرائب الطب و ترک مهمه الذی هو مؤاخذ به، و ذلک محض السفه. و قد روی أن رجلا جاء إلی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله فقال له: علمنی من غرائب العلم. فقال له: «ما صنعت فی رأس العلم؟». قال: و ما رأس العلم؟ قال صلی اللّه علیه و آله: «هل عرفت الرب؟». قال: نعم. قال:

«و ما صنعت فی حقّه؟». قال: ما شاء اللّه. قال صلی اللّه علیه و آله: «هل عرفت الموت؟». قال: نعم.

۱- من المصدر، و فی النسختین: و یعلمون.

۲- إحیاء علوم الدین ۱: ۶۱- ۶۲.

۳- مصباح الشریعه: ۱۴- ۱۵.

۴- من المصدر، و فی المخطوط: فمثل.

ص: ۷۷

قال: «فما أعددت له؟». قال: ما شاء اللّه. قال صلی اللّه علیه و آله: «اذهب فاحکم ما هنالک، ثم تعال نعلمک غرائب العلم» (۱)) (۲) انتهی.

و قال المحدّث (۳) الکاشانی فی بعض رسائله: (إن من أهل الشقاء لمن یبطن شقاءه فیلتبس أمره علی الذین لا یعلمون. ثم إنه لیتوغل فی الخفاء لتوغله فی الشقاء، فیذهب علی الألباء اولی الذکاء، حتی إنهم یحسبون أنهم مهتدون لشده الشبه بین الفریقین، و کثره الشبه فی النجدین، و لیس النفاق بالإذعان لمکان النفاق فی نوع الإنسان. و کلّما کان أحد المتقابلین من الآخر أبعد کان الاشتباه أکثر و أشد؛ فإن أرباب الرئاسه الدینیّه أمرهم فی الأغلب غیر مبین؛ لمکان المرائین. و هذه هی المصیبه الکبری فی الدین، و الفتنه العظمی لبیضه المسلمین، و هی التی أوقعت الجماهیر فی الحرج، و أمالتهم عن سبیل المخرج؛ إذ من الواجب اتباع الأذناب للرأس، و الرأس قد خفی فی نفاق الناس؛ و لأجل ذلک تقاتل التی تبغی حتی تفی ء إلی أمر اللّه) انتهی.

أقول: انظر إلی اندماج هذا الکلام علی ما دل علیه ذلک الخبر من الاحتیاج فی تحصیل العالم الحقیقی إلی مزید البحث و النظر، و عدم الاکتفاء بمجرد ما ظهر و إن اشتهر.

ثمّ أقول: و ممّا یؤید ما ذکرناه و یؤکده ما سطرناه ما استفاض من الأخبار فی وصف المؤمن، و ما ورد فی وصف الشیعه، و کفاک فی ذلک حدیث همام الذی رواه جمله من علمائنا الأعلام (۴).

۱- التوحید: ۲۸۴- ۲۸۵/ ۵، و لم ینقله بتمامه.

۲- إحیاء علوم الدین ۱: ۶۵.

۳- فی «ح» بعدها: المحسن.

۴- انظر: نهج البلاغه: ۴۰۹/ الخطبه: ۱۹۳، الکافی ۲: ۲۲۶- ۲۳۰/ ۱، باب المؤمن و علاماته، الأمالی (الصدوق): ۶۶۲/ ۶۷۰/ ۱۸۹۶، بحار الأنوار ۶۴: ۳۴۱- ۳۴۵/ ۵۱.

ص: ۷۸

و من ذلک ما رواه فی (الکافی) بسنده عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «المؤمن له قوه فی دین، و حزم فی لین، و إیمان فی یقین، و حرص فی فقه، و نشاط فی هدی، و برّ فی استقامه، و علم فی حلم، و کیس فی رفق، و سخاء فی حقّ، و قصد فی غنی، و بخل فی فاقه، و عفو فی قدره، و طاعه للّه فی نصیحه، و انتهاء فی شهوه، و ورع فی رغبه، و حرص فی جهاد، و صلاه فی شغل، و صبر فی شدّه. و فی الهزاهز وقور، و فی (۱) المکاره صبور، و فی الرّخاء شکور. و لا یغتاب، و لا یتکبّر، و لا یقطع الرحم، و لیس بواهن، و لا فظّ، و لا غلیظ، لا یسبقه بصره، و لا یفضحه بطنه، و لا یغلبه فرجه، و لا یحسد الناس، یعیّر و لا یسوّف (۲)، ینصر المظلوم، و یرحم المسکین. نفسه منه فی عناء، و الناس منه فی راحه، لا یرغب فی عزّ الدنیا، و لا یجزع من ذلها. للناس همّ قد أقبلوا علیه، و له همّ قد شغله. لا یری فی حکمه نقص، و لا فی رأیه وهن، و لا فی دینه ضیاع. یرشد من استشاره، و یساعد من ساعده، و یکیع عن الخنا و الجهل» (۳).

و روی فی الکتاب المذکور بسنده عنه علیه السّلام: «شیعتنا الشاحبون (۴) الذابلون الناحلون، الذین إذا جهنّم اللیل استقبلوه بحزن» (۵).

و روی فیه أیضا بسنده عنه علیه السّلام قال: «إیّاک و السفله، فإنما شیعه علی من عف بطنه و فرجه، و اشتدّ جهاده، و عمل لخالقه، و رجا ثوابه، و خاف عقابه، فإذا رأیت أولئک فاولئک شیعه جعفر» (۶).

۱- من «ح».

۲- فی «ح»: یسرف.

۳- الکافی ۲: ۲۳۱/ ۴، باب المؤمن و علاماته و صفاته.

۴- فی «ح»: السائحون، و فی هامش «ح» ورد ما یلی: و فی بعض النسخ بالشین المعجمه، و تقدیم المهمله علی الموحّده. و الشحبه: تغیّر اللون و الهزال، الذابل: الیابس الشفه، و الناحل: من ذهب جسمه من مرض و نحوه. (هامش «ح»).

۵- الکافی ۲: ۲۳۳/ ۷، باب المؤمن و علاماته و صفاته.

۶- الکافی ۲: ۲۳۳/ ۹، باب المؤمن و علاماته و صفاته.

ص: ۷۹

و روی فیه أیضا بسنده عنه علیه السّلام قال: «إن شیعه علیّ کانوا خمص (۱) البطون، ذبل الشفاه، أهل رأفه و علم و حلم، یعرفون بالرهبانیه، فأعینوا علی ما أنتم علیه بالورع و الاجتهاد» (۲).

و روی فیه أیضا بسنده عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «إنما شیعه علیّ الحلماء العلماء، الذبل الشفاه، تعرف الرهبانیه علی وجوههم» (۳).

و روی فیه أیضا بسنده إلی المفضّل بن عمر عن أبی عبد اللّه قال: قال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «إذا أردت أن تعرف أصحابی، فانظر إلی من اشتدّ ورعه، و خاف خالقه، و رجا ثوابه. فإذا رأیت هؤلاء فهؤلاء أصحابی» (۴).

إلی غیر ذلک من الأخبار (۵) المتکاثره و الآثار المتضافره. و هذه الأخبار و إن کانت محموله علی کل المؤمنین و الشیعه، إلّا إنه یجب بطریق الأولویه أن یکون النائب عنهم علیه السّلام و الخلیفه القائم مقامهم فی جمله الأحکام من المتصفین بتلک الأوصاف الشریفه و الأخلاق المنیفه، بل المتقدّمین فیها و السابقین إلیها و الفرد الأعلی فیها.

تذنیب: فی حدیث عنوان البصری

نقل شیخنا المجلسی- عطر اللّه مرقده- فی (بحار الأنوار) قال: (وجدت بخط شیخنا البهائی- قدس اللّه روحه- ما هذا لفظه: قال الشیخ شمس الدین محمد بن مکی: نقلت من خط الشیخ أحمد الفراهانی رحمه اللّه عن عنوان البصری (۶)-

---

۱- خماص البطن: کنایه عن قله الأکل، و القصد: عن أکل أموال الناس. (س)، (هامش «ح»).

۲- الکافی ۲: ۲۳۳/ ۱۰، باب المؤمن و علاماته و صفاته.

۳- الکافی ۲: ۲۳۵/ ۲۰، باب المؤمن و علاماته و صفاته.

۴- الکافی ۲: ۲۳۶/ ۲۳، باب المؤمن و علاماته و صفاته.

۵- انظر الکافی ۲: ۲۳۶- ۲۴۱/ ۲۴- ۳۹، باب المؤمن و علاماته و صفاته.

۶- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: الفهری.

ص: ۸۰

و کان شیخا کبیرا قد أتی علیه أربع و تسعون سنه- قال: کنت أختلف إلی مالک ابن أنس سنین، فلما قدم جعفر الصادق علیه السّلام المدینه اختلفت إلیه، و أحببت أن آخذ عنه کما أخذت عن مالک، فقال لی یوما: «إنّی رجل مطلوب، و مع ذلک لی أوراد فی کل ساعه من آناء اللیل و النهار، فلا تشغلنی عن وردی، و خذ عن مالک و اختلف إلیه کما کنت تختلف إلیه».

فاغتممت من ذلک و خرجت من عنده، و قلت فی نفسی: لو تفرس فیّ خیرا لما زجرنی عن الاختلاف إلیه و الأخذ عنه. فدخلت مسجد الرسول صلی اللّه علیه و آله و سلمت علیه، ثم رجعت من الغد إلی الروضه و صلیت فیها رکعتین، و قلت: أسألک یا اللّه یا اللّه أن تعطّف علیّ (۱) قلب جعفر، و ترزقنی من علمه ما أهتدی به إلی صراطک المستقیم. و رجعت إلی داری مغتمّا، و لم أختلف إلی مالک بن أنس لما اشرب قلبی من حبّ جعفر، فما خرجت من داری إلّا إلی الصلاه المکتوبه، حتی عیل صبری، فلما ضاق صدری تنعلت و ترديت، و قصدت جعفرا. و کان بعد ما صلیت العصر، فلما حضرت باب داره استأذنت علیه، فخرج خادم له فقال: ما (۲) حاجتک؟ فقلت: السّلام علی الشریف. فقال: هو قائم فی مصلّاه.

فجلست بحذاء بابه، فما لبثت إلّا یسیرا، إذ خرج خادم، فقال: ادخل علی برکه اللّه. فدخلت و سلمت علیه، فردّ السّلام و قال: «اجلس غفر اللّه لک». فجلست، فأطرق ملیّا، ثم رفع رأسه فقال: «أبو من؟». قلت: أبو عبد اللّه. قال: «ثبت اللّه کنیتک، و وفقک یا أبا عبد اللّه، ما مسألتک؟».

فقلت فی نفسی: لو لم یکن لی من زیارته و التسلیم علیه غیر هذا الدعاء لکان کثیرا. ثم رفع رأسه، فقال: «ما مسألتک؟». فقلت: سألت اللّه أن یعطّف قلبک علی،

۱- سقط فی «ح».

۲- من «ح».

ص: ۸۱

و یرزقنی من علمک و أرجو أن اللّه تعالی أجابنی فی الشریف ما سألته. فقال:

«یـا أبا عبـد اللّه، لیس العلم بالتعلم إنما هو نور یقع فی قلب من یریـد اللّه تبارک و تعالی أن یهـدیه، فإن أردت العلم، فاطلب أولا فی نفسک حقیقه العبودیه، و اطلب العلم باستعماله، و استفهم اللّه یفهمک». قلت: یا شریف. فقال: «قل: یا أبا عبد اللّه»: قلت:

یا أبا عبد اللّه (۱) ما حقیقه العبودیه؟ قال: «ثلاثه أشیاء: أ لا یری العبد [لنفسه فیما] (۲) خوّله اللّه ملکا؛ لأن العبید لا یکون لهم ملک، یرون المال مال اللّه یضعونه حیث أمرهم اللّه به، و لا یدبر العبد لنفسه تدبیرا، و جمله اشتغاله فیما أمره اللّه تعالی به و نهاه عنه. فإذا لم یر العبد لنفسه فیما خوّله اللّه تعالی ملکا هان علیه الإنفاق فیما أمره اللّه تعالی أن ینفق فیه، فإذا فوض العبد تدبیر نفسه علی مدبره هان علیه مصائب الدنیا، و إذا اشتغل العبد بما أمره اللّه تعالی و نهاه، لا یتفرّغ منهما (۳) إلی المراء و المباهاه مع الناس.

فـإذا أکرم اللّه العبـد بهـذه الثلاثه هان علیه الـدنیا و إبلیس و الخلق، و لا یطلب الـدنیا تکاثرا و تفاخرا، و لا یطلب ما عنـد الناس عزّا و علوّا، و لا یـدع أیامه باطلا، فهذا أول درجه التقی، قال اللّه تعالی تِلْکَ الدّارُ الْآخِرَهُ نَجْعَلُها لِلَّذِینَ لا یُرِیدُونَ عُلُوًّا فِی الْأَرْضِ وَ لا فَساداً وَ الْعاقِبَهُ لِلْمُتَّقِینَ (۴)».

قلت یـا أبـا عبـد اللّه، أوصـنی. قـال: «أوصـیک بتسـعه أشـیاء فإنهـا وصـیتی لمریـدی الطریـق إلی اللّه تعـالی، و اللّه أسـأل أن یوفّقک لاستعماله: ثلاثه منها فی ریاضه النفس، و ثلاثه منها فی الحلم، و ثلاثه منها فی العلم فاحفظها و إیاک و التهاون بها».

قـال عنوان: ففرغت قلبی له. فقال: «أما اللواتی فی الریاضه، فإیاک أن تأکل مالا تشـتهیه، فإنه یورث الحماقه و البله. و لا تأکل إلّا عند الجوع. و إذا أکلت فکل حلالا، و سم

۱- قلت: یا أبا عبد اللّه، سقط فی «ح».

۲- من المصدر، و فی النسختین: فی نفسه لما.

۳- فی «ح»: یفزع منها، بدل: یتفرّغ منهما.

۴- القصص: ۸۳.

ص: ۸۲

اللّه، و اذکر حدیث الرسول صلی اللّه علیه و آله: ما ملأ آدمی وعاء شرّا من بطنه، فإن کان و لا بدّ فثلث لطعامه و ثلث لشرابه و ثلث لنفسه.

و أما اللواتی فی الحلم، فمن قال لک: إن قلت واحده سمعت عشرا، فقل: إن قلت عشرا لم تسمع واحده. و من شتمک فقل له: إن کنت صادقا فیما تقول فأسأل اللّه أن یغفر لی، و إن کنت کاذبا فیما تقول فأسأل اللّه أن یغفر لک. و من وعدک بالخیانه، فعده بالنصیحه و الدعاء.

و أما اللواتی فی العلم، فاسأل العلماء ما جهلت، و إیاک أن تسألهم تعنتا و تجربه، و إیاک أن تعمل برأیک شیئا. و خذ بالاحتیاط فی جمیع ما تجد إلیه سبیلا. و اهرب من الفتیا هربک من الأسد، و لا تجعل رقبتک للناس جسرا. قم عنّی یا أبا عبد اللّه، فقد نصحت لک و لا تفسد علیّ وردی؛ فإنی امرؤ ضنین بنفسی، و السّلام علی من اتبع الهدی» (۱).

تلخیص

قد استفید من الخبر المذکور بمعونه ما ذکرنا من الأخبار و کلام (۲) علمائنا الأبرار امور:

الأوّل (۳): أنه لا یکتفی فی الحکم بعداله الفقیه و جواز تقلیده و الأخذ بفتیاه و قبول أحکامه بعد اتّصافه بهذه العلوم الرسمیّه- و إن کان فیها صاحب الید الطولی و الدرجه العلیا و المرتبه القصوی- بمجرد الملکه علی القول بها، أو حسن الظاهر علی القول الآخر و الإسلام علی القول الثالث، بل لا بدّ من معرفه اتّصافه بعلوم الأخلاق النفسیّه من الملکات الصالحه الزکیه و [اجتناب] (۴) المهلکات الردّیه.

۱- بحار الأنوار ۱: ۲۲۴- ۲۲۶.

۲- فی «ح»: کلمات.

۳- فی «ح» أ .. و، بدل: الأوّل .. السادس.

۴- فی النسختین: الاجتناب من.

ص: ۸۳

الثانی: أن العلم الذی وردت بمدحه الآیات القرآنیه و الأخبار المعصومیه، و الثناء علی من اتصف به إنّما هو علم الأخلاق، و هو العلم الموجب للفوز و القرب من الملک الخلّاق، لا علم السلم و الإجاره و السبق و الرمایه و النکاح و الطلاق و إن کانت هذه العلوم و أمثالها فاضله شریفه و واجبه کفایه إلّا إن حصول الشرف لصاحبها إنّما یتمّ بانضمام ذلک العلم لها، و إلّا فهی بدونه إنما تکون علی صاحبها و بالا و بعدا من اللّه تعالی و نکالا.

الثالث: شده خطر هذا المقام- أعنی: مقام الحکم و الفتوی- و أنه فی الدرجه العالیه القصوی، و هو مقام لا ینال بالتمنّی، و لا یحصل بالتظنی (۱). فلا تغتر أیّها الطالب لنفائس المطالب، و تحصیل ما هو الحق و الواجب بکثره المتصدرین فی (۲) هذا المقام و الناصبین أنفسهم للأنام و عکوف من عکف علیهم من الجهّال الذین هم کالأنعام. و قد سمعت ما تکرّر من کلام المحقّق الشارح المازندرانی فی معنی تلک الأخبار، و ما تکرر فی کلام شیخنا الشهید الثانی و أمثاله من علمائنا الأبرار، و ما وشّحنا به ذلک من الروایات الجاریه فی هذا المضمار.

الرابع: کثره من تلبّس فی هذه الصناعه بهذا اللباس من أتباع الوسواس الخناس، حتی صار تمییز العالم الحقیقی فی قالب الخفاء و الالتباس. و مما یؤکد ذلک زیاده علی ما قدّمناه ما رواه فی کتاب (الاحتجاج) (۳) و هو فی (تفسیر الإمام العسکری علیه السّلام)، حیث قال علیه السّلام بعد ذمّ تقلید الشّیعه لفسقه علمائهم، و أنهم مثل الیهود فی تقلیدهم لعلمائهم ما صورته: «فإمّا من کان من الفقهاء صائنا نفسه، حافظا لدینه، مخالفا علی هواه مطیعا لمولاه، فللعوام أن یقلدوه. و ذلک لا یکون إلّا بعض فقهاء الشیعه لا جمیعهم؛ فإن من رکب من القبائح و الفواحش مرکب فسقه

۱- کذا فی النسختین.

۲- سقط فی «ح».

۳- الاحتجاج ۲: ۵۱۱- ۵۱۲/ ۳۳۷.

ص: ۸۴

[فقهـاء] العـامّه، فلاـ تقبلوا منهم عنّـا شـيئا و لا كرامه، و إنّما كثر التخليط فيما يتحمّل عنا أهل البيت لـذلك؛ لأن الفسـقه يتحمّلون عنا فيحرّفونه بأسره لجهلهم، و يضعون الأشياء على غير وجهها لقله معرفتهم» (۱) الحديث.

الخامس: أن التمييز يحتاج إلى نظر دقيق و فكر جيّد عميق، كما دلّ عليه الخبر، و إليه يشـير كلام المحدث المحسن الكاشانى المتقدّم نقله (۲)، هـذا فيمـا تقـدّم من الزمـان المملوء بالعلماء و الفضـلاء و الأعيان، و أما مثل أوقاتنا الآن فالأمر أظهر من أن يحتاج إلى تمييز (۳) و بيان، حيث إن الناس لضـعف اليقين و الإيمان و الحرص على تحصـيل المطالب الدنيويّه كائنا ما كان لا يبالون عمّن يأخذون و على من يعتمـدون، و من أمثالهم القبيحه: (قلـد عالما و اخرج سالما) و إن عرفوا من علمائهم الّذين يقلدونهم العمل بخلاف الدين، و الخروج عن حدود شريعه سيّد المرسلين.

و من أجـل ذلـك رفع أكثر علمـائهم الحجاب، و [كشـفوا] (۴) النقاب و رضوا لأنفسـهم بما رضـيه (۵) الجهّـال، و قنعـوا به منهم من الفعال و المقال، و أكثر ذلك وقوعا فى بلـدان العجم التى قـد آلت به إلى الاضـمحلال و العدم من إرجاع الامور الشـرعيه و الأحكام الإـلهيه إلى كـل من نصبه لهم حكـام الجور بعنوان القاضـى، و شـيخ الإسـلام المبنيه أحكامهم على الرشا، زياده على ما هم عليه من الجهل بين جمله الأنام.

و هؤلاء من جمله من أشار إليهم الإمام العسكرى عليه السّلام و شبّههم بمقلده اليهود، حيث قال عليه السّلام بعد ذكر مقلده اليهود: «و كذلك عوام أمتنا إذا عرفوا من فقهائهم الفسق

۱- التفسير المنسوب إلى الإمام العسكرى عليه السّلام: ۳۰۰/ ۱۴۳.

۲- انظر الدرر ۲: ۷۷.

۳- فى «ح»: تميّز.

۴- فى النسختين: كشف.

۵- فى «ح»: بارضيه.

ص: ۸۵

الظاهر و العصبیه الشدیده، و التکالب علی حطام الدنیا و حرامها، و إهلاک من یتعصّبون علیه و إن کان لإصلاح أمره مستحقا، و بالترفق بالبر و الإحسان علی من تعصبوا له و إن کان للإذلال و الإهانه مستحقا، فمن قلد من عوامنا مثل هؤلاء الفقهاء، فهو مثل الیهود الذین ذمّهم اللّه تعالی بالتقلید لفسقه علمائهم» (۱) الحدیث.

السادس: تعدد الأفراد لتعدّد المواد؛ فمنهم من لیس له من العلم إلا اسمه، و إنما هو متکلف جاهل و إن تسربل بالخضوع و أظهر التذلل و الخشوع، و منهم العالم الخالی من التقوی، و منهم من هو عالم محافظ علی الورع من المعایب التی توجب النزول عن أعین الخلق دون ما یوجب النزول من عین الحق، و منهم من هو محافظ علی الورع عن الجمیع غیر أنه محبّ للرئاسات الدنیویه و التصدر علی غیره من البریه یتوهم أن هذا أمر جائز له شرعا لما هو علیه من العلم، و أن فی ذلک إعزازا للعلم و رفعه (۲) لشأنه. و هذا هو البلاء العام الذی لا یکاد ینجو منه إلّا من أیّده اللّه منه بالاعتصام و قلیل ما هم فی الأنام.

و مما یرسّخ (۳) فساد هذا الوهم و یبین أنه من أقبح الأوهام ما رواه ثقه الإسلام (۴) و غیره (۵) من الأعلام عن محمّد بن سنان رفعه قال: قال عیسی بن مریم: «یا معشر الحواریین، لی إلیکم حاجه فاقضوها»، قالوا: قضیت حاجتک یا روح اللّه. فقام، [فغسل] (۶) أقدامهم، فقالوا: کنا نحن (۷) أحقّ بهذا یا روح اللّه.

فقال: «إنّ أحق الناس بالخدمه العالم، إنما تواضعت لکم لکیما تتواضعوا [بعدی] فی الناس کتواضعی لکم».

۱- التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری: ۳۰۰/ ۱۴۳، الاحتجاج ۲: ۵۱۱/ ۳۳۷.

۲- فی «ح»: رفقه.

۳- فی «ح»: یوضح.

۴- الکافی ۱: ۳۷/ ۶، باب صفه العلماء.

۵- منیه المرید: ۱۸۳.

۶- من المصدر، و فی النسختین: فقبل.

۷- من «ح» و المصدر.

ص: ۸۶

قال عیسی علیه السّلام: «بالتواضع تعمر (۱) الحکمه لا بالتکبر، و کذلک فی السهل ینبت الزرع لا فی الجبل».

و منهم من هو کامل فی التقوی و الورع، و لکنه قاصر فی العلوم و استنباط الأحکام، و یظنّ أن ما یؤدّی إلیه فهمه کاف فی صحه دخوله فی هذا المقام و قیامه به حقّ القیام، و إلیه یشیر کلام شیخنا البهائی فی القسم الثانی من شرح حدیث کمیل کما قدمنا نقله (۲)، و یشیر إلیه هذا الخبر بقوله: «فرویدا لا یغرنکم حتی تنظروا ما عقله فما أکثر من ترک ذلک أجمع، ثم لا یرجع إلی عقل متین فیکون ما یفسده بجهله أکثر مما یصلحه بفعله».

إلی غیر ذلک من الأفراد (۳) التی لا یکاد یحصیها قلم التعداد، و الفرد المطلوب من بینها و المراد أقل قلیل، و هی صفه لکل شریف و جلیل. و هذا فی الأعصار المتقدمه، و أما الآن فربما لا یکاد یوجد إلّا أن یکون فی أعیان مبهمه.

و مما یعضد ما قلناه ما ذکره شیخنا الشهید الثانی فی کتابه المتقدم ذکره بعد ذکر الأمر ببذل الوسع فی تکمیل النفس ما صورته: (فإن العالم الصالح فی هذا الزمان بمنزله نبی من أنبیاء بنی إسرائیل، بل هم فی هذا الزمان أعظم؛ لأن أنبیاء بنی إسرائیل کان یجتمع منهم فی العصر الواحد ألوف، و الآن لا یوجد من العلماء إلّا الواحد بعد الواحد) (۴) انتهی.

فإذا کان هذه حال العلماء فی زمانه قدّس سرّه، فمنه یعلم حال علماء هذا الزمان بالمقایسه.

و بالجمله، فالفطن اللبیب و الموفق المصیب إذا دقق النظر فی هذا المقام، وجده

۱- فی «ح»: تعم.

۲- انظر الدرر ۲: ۷۱- ۷۲.

۳- من «ح»، و فی «ق»: الأخبار. و هو إشاره إلی أفراد العلماء الذین شرع بذکرهم فی أوّل الأمر السادس.

۴- منیه المرید: ۱۸۲.

ص: ۸۷

من أعظم من مزالّ الأقـدام و مـداحض الأفهـام، و قـلّ من وفق للنهوض به و القيـام حق القيـام، و لا سـيما فی مثل هـذه الأيام التی قد انـدرست فيهـا معـالم الإسـلام، و طمست رسـوم الـدّين المـبين و عفت آثـاره بين الأنـام بتلبّس المفسـدين بلبـاس العلمـاء الأعلام، و تصدّرهم للنقض و الإبرام فی كلّ حلال و حرام. قال شيخنا الشهيد الثانی قدّس سرّه فی كتاب (منيه المريد) بعد ذكر النهی عن المراء و الجـدل، و نقـل ما ورد فی ذمه من الأخبار و ذكر معائبه و قبائحه ما لفظه: (و من خالط متفقهه هـذا الزمان و المتسـمّين بالعلم، غلب علی طبعه المراء و الجدل، و عسر عليه الصمت إذا ألقی إليه قرناء السوء. أن ذلك هو الفضل، ففر منهم فرارك من الأسد) (۱) انتهی.

فإذا كان هذا و أمثاله فی متفقهه تلك الأزمان، فبالأحری وقوع أضـعافه و أضـعاف أضـعافه الآن؛ لما علم من تنزل الزمان و تسافله فی جميع المراتب التی لا يحيط بها (۲) قلم البيان، نسأل اللّه تعالی تعجيل الفرج و إزاله هـذه الرتج بظهور صاحب الزمان و العصـر، أمدّه اللّه تعالی بالتأييد و النصر.

و لرب نـاظر فيما ذكرناه فی هـذه الـدره بعينه العوراء ممن عادته فی جميع أحواله التـدليس و التلبيس و الجـدال و المراء، يحمله طبعه المهيض، و طرفه المريض علی المقـابله لمـا ذكرنـاه بالاسـتبعاد و اللـدد و العنـاد. و السـبب فی ذلـك إنمـا هو ضـيق المسـلك عليه و الطريق، و حرمـانه من التوفيق بالشـرب بـذلك المشـرب الرحيق، و تسـهيل الأـمر علی نفسه فی التصـدّر لـذلك المقـام و الرئاسه علی العوام.

و لا أظنك بعد التأمّل فيما شـرحناه، و النظر فيما أوضـحناه تستريب فی بعد ما ذكره شيخنا قدّس سرّه فی ذيل الخبر من التأويل، و أنه لا اعتماد عليه و لا تعويل. و ما

۱- منيه المريد: ۱۷۳.

۲- فی «ح»: يحيطها، بدل: يحيط بها.

ص: ۸۸

ذکره من القرائن التی اعتمدها للحمل علی الإمام علیه السّلام، فإن مثلها و أمثالها ورد فی حق المؤمن الصالح و المجاهد المناصح، و کفاک (۱) الحدیث القدسی و قوله سبحانه: «إن العبد لیتقرب إلیّ بالنوافل» (۲) إلی آخر الحدیث.

و أبعد من ذلک قوله: (إن غرضه الردّ علی الزیدیه و من حذا حذوهم)، و أین الزیدیه فی أیام علی بن الحسین علیهما السّلام؟ و غایه استبعاده قدّس سرّه: أن تلک الصفات لا تحصل (۳) إلّا فی الأولیاء الکمل.

و لا ریب أن هذا مؤید لما اخترناه علی الوجه الأکمل؛ فإن النائب عنهم علیهم السّلام و الخلیفه الجالس فی مجلسهم و مقامهم، یجب البتّه (۴) أن یکون من الأولیاء، الکمل، بل الفرد الأعلی فی ذلک و الأکمل؛ لما هو معلوم عرفا و شرعا من المناسبه التامه، و المشابهه الواقعه بین النائب و المنوب عنه، فلا ینوب عنهم إلا الأکمل من أولیائهم. و قد عرفت بما ذا یحصل ذلک الکمال فی الأقوال و الأفعال، و اللّه الهادی لمن یشاء.

۱- فی «ح»: الناصح و کذاک، بدل: المناصح و کفاک.

۲- الکافی ۲: ۳۵۲/ ۷، ۸، باب من آذی المسلمین و احتقرهم.

۳- لا تحصل، من «ح».

۴- لیست فی «ح».

ص: ۸۹

۲۲ دره نجفیه فی صحه طلاق الحائل المراجعه قبل الدخول بها

من مسائل بعض الأخلّاء الأجلّاء و قد طلب فیها تحقیق الحال علی وجه یحیط بأطراف المقال و یندفع به الإشکال، و هی ما لو طلق الرجل امرأته و هی حائل ثم راجعها و لم یجامعها بعد المراجعه، فهل یصح طلاقه لها ثانیا بمجرد تلک المراجعه؛ سواء کان ذلک الطلاق الثانی فی الطهر الأول أم فی طهر آخر (۱)؟

فکتبت له فی الجواب مستعینا بمن به الهدایه للصواب فی کل باب أنه لا خلاف بین الأصحاب فیما أعلم فی أنه لو طلق الرجل امرأته الحائل، ثم راجعها و جامعها، ثم طلّقها فی طهر آخر، فإن الطلاق الثانی یکون صحیحا، أما فی الصوره المذکوره فی السؤال فالمشهور فیها، بل کاد یکون إجماعا، هو صحه الطلاق. و نقل عن ابن أبی عقیل رحمه اللّه العدم، و هذه عبارته علی ما نقله عنه جمع من أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- قال رحمه اللّه تعالی: (لو طلّقها من غیر جماع بتدنیس (۲) مواقعه بعد الرجعه لم یجز ذلک، لأنه طلقها من غیر أن ینقضی الطهر الأول، و لا ینقضی الطهر الأول إلّا بتدنیس (۳) المواقعه بعد المراجعه، و إذا جاز

۱- فی «ح» بعدها: أم لا.

۲- فی «ح»: بتدلیس.

۳- فی «ح»: بتدلیس.

ص: ۹۰

أن يطلق التطليقه الثانيه بلا طهر جاز أن يطلق كل تطليقه بلا طهر، و لو جاز ذلك لما وضع اللّه الطهر (۱)) (۲) انتهى.

و اعترضه شيخنا الشهيد الثانى فى ذلك، فقال بعد نقل عبارته ما صورته:

(و إنّما ذكرنا عبارته لاشتمالها على الاستدلال على حكمه، و به يظهر ضعف قوله مع شذوذه؛ فإنا لا نسلم أن الطهر لا ينقضى بدون المواقعه؛ للقطع بأن تخلل الحيض بين الطهرين يوجب انقضاء الطهر السابق؛ سواء وقع فيه أم لا. ثم لا نسلم اشتراط انقضاء الطهر فى صحه الطلاق مطلقا، و إنّما الشرط انقضاء الطهر الذى واقعها فيه، و هو منتف هنا؛ لأن الطلاق الأوّل وقع بعده فى طهر آخر لأنه الفرض فلا يشترط أمر آخر) (۳) انتهى.

۱- يؤيد ما قلناه، و يثبت ما سطرناه فى دفع كلامه قدّس سرّه قول الإمام العسكرى عليه السّلام فى تفسير قوله سبحانه مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَداءِ «البقره: ۲۸۲.»، قال عليه السّلام «يعنى: ممّن يرضون دينه و أمانته و صلاحه و عفّته، و تيقظه فيما يشهد به و تحصيله و تمييزه؛ فما كل صالح مميّز و لا محصّل، و لا كل محصّل مميّز صالح. و إن من عباد اللّه لمن هو أهل لصلاحه و عفّته لو شهد لم تقبل شهادته لقله تمييزه، فإذا كان صالحا عفيفا مميّزا محصّلا مجانبا للمعصيه و المراء و الميل و التحامل، فذلك الرجل الفاضل، فبه فتمسّكوا و بهداه فاقتدوا، و إن انقطع عنكم المطر فاستمطروا به و إن امتنع [عليكم النبات] «من المصدر، و فى المخطوط: نبات.» فاستخرجوا به النبات، و إن تعذّر عليكم الرزق فاستدرّوا به الرزق؛ فإن ذلك ممّن لا يخيّب طلبه و لا تردّ مسألته» «التفسير المنسوب إلى الإمام العسكرى عليه السّلام: ۶۷۲/ ۳۷۵.» انتهى. و هذا [..] «كلمه غير مقروءه.» مما تقدم فى آخر الحديث المذكور مع أن كلامه إنما هو فى حق الشاهد و بيان عدالته و كيفيه عداله الفقيه الجامع لشرائط الفتوى. منه رحمه اللّه عليه. (هامش «ح»).

۲- عنه فى مختلف الشيعه ۷: ۳۷۲- ۳۷۳/ المسأله: ۲۳، مسالك الأفهام ۹: ۱۳۷.

۳- مسالك الأفهام ۹: ۱۳۷- ۱۳۸.

ص: ۹۱

أقول: و تحقیق المقام علی وجه لا یعتریه نقض و لا إبرام یتوقف علی نقل ما ورد من الأخبار فی هذا المجال لیتّضح بذلک حقیقه الحال و یندفع به الإشکال، فنقول: من الأخبار الداله علی ما هو المشهور موثقه إسحاق بن عمار عن أبی الحسن علیه السّلام قال: قلت له: رجل طلق امرأته ثم راجعها بشهود، ثم طلقها، ثم بدا له فراجعها بشهود، ثم طلقها [فراجعها] بشهود، تبین منه؟ قال: «نعم».

قلت: کل ذلک فی طهر واحد. قال: «تبین منه (۱)» (۲).

و هی صریحه فی أن مجرد الرجعه کان فی صحه الطلاق ثانیا و إن کان فی طهر الطلاق الأوّل.

و صحیحه عبد الحمید بن عواض و محمد بن مسلم قالا: سألنا أبا عبد اللّه علیه السّلام عن رجل طلق امرأته و أشهد علی الرجعه و لم یجامع، ثم طلق فی طهر آخر علی السنه، أثبتت التطلیقه الثانیه من غیر جماع؟ قال: «نعم إذا هو أشهد علی الرجعه و لم یجامع کانت التطلیقه ثانیه» (۳). و هی صریحه أیضا فی المدّعی، إلا إن الطلاق الثانی هنا لیس فی طهر الطلاق الأوّل.

و صحیحه البزنطی قال: سألت الرضا علیه السّلام عن رجل طلق امرأته بشاهدین، ثم راجعها، و لم یجامعها بعد الرجعه حتی طهرت من حیضها، ثم طلقها علی طهر بشاهدین، أ تقع علیها التطلیقه الثانیه، و قد راجعها و لم یجامعها؟ قال: «نعم» (۴).

۱- من «ح» و المصدر.

۲- تهذیب الأحکام ۸: ۹۲/ ۳۱۷، الاستبصار ۳: ۲۸۲/ ۱۰۰۰، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۴، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱۹، ح ۵.

۳- تهذیب الأحکام ۸: ۴۵/ ۱۳۹، الاستبصار ۳: ۲۸۱/ ۹۹۷، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۳- ۱۴۴، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱۹، ح ۱.

۴- تهذیب الأحکام ۸: ۴۵/ ۱۴۰، الاستبصار ۳: ۲۸۱/ ۹۹۸، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۳- ۱۴۴، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱۹، ح ۲.

ص: ۹۲

و حسنه أبی علی بن راشد قال: سألته مشافهه عن رجل طلق امرأته بشاهدین علی طهر، ثم سافر و أشهد علی رجعتها، فلما قدم طلّقها من غیر جماع، أ یجوز ذلک له؟ قال: «نعم قد جاز طلاقها» (۱).

و هما صریحتان فی المدعی.

و استدلّ جمله من الأصحاب (۲) علی ذلک أیضا بما ورد من الأخبار دالّا علی تحقق الرجعه مع عدم الجماع، کصحیحه عبد الحمید الطائی عن أبی جعفر علیه السّلام قال: قلت له: الرجعه بغیر جماع تکون رجعه؟ قال: «نعم» (۳).

و ظنی أن هذا الاستدلال لا محل له، فإنه لا یفهم من کلام ابن أبی عقیل منع حصول الرجعه إلا بالجماع معها، بل ظاهر عبارته أن مراده انما هو کون الجماع شرطا فی صحه الطلاق الواقع بعد الرجعه، فالرجعه تقع و إن لم یکن ثمه جماع، و لکن لو طلقها و الحال کذلک لم یحسب به إلّا التطلیقه الاولی دون هذه.

و یدل علی ما ذهب إلیه ابن أبی عقیل صحیحه عبد الرحمن بن الحجاج قال:

قال أبو عبد اللّه علیه السّلام فی الرجل یطلق امرأته أله أن یراجع؟ قال: «لا یطلقن التطلیقه الاخری حتی یمسّها» (۴).

و روایه المعلّی (۵) بن خنیس عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی الرجل یطلق امرأته

۱- تهذیب الأحکام ۸: ۴۵- ۴۶/ ۱۴۱، الاستبصار ۳: ۲۸۱- ۲۸۲/ ۹۹۹، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۴، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱۹، ح ۴.

۲- انظر مسالک الأفهام ۹: ۱۴۳- ۱۴۴.

۳- تهذیب الأحکام ۸: ۴۴- ۴۵/ ۱۳۷، الاستبصار ۳: ۲۸۰- ۲۸۱/ ۹۹۵، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۲- ۱۴۳، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱۸، ح ۱.

۴- الکافی ۶: ۷۳- ۷۴/ ۲، باب أن المراجعه لا تکون إلّا بالموافقه، تهذیب الأحکام ۸: ۴۴/ ۱۳۴، الاستبصار ۳: ۲۸۰/ ۹۹۳، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۱، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱۷، ح ۲.

۵- فی «ح»: معلّی.

ص: ۹۳

تطلیقه، ثم یطلقها الثانیه قبل أن یراجع، فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «لا یقع الطلاق الثانی حتی یراجع و یجامع» (۱).

و موثقه إسحاق بن عمار عن أبی إبراهیم علیه السّلام قال: سألته عن رجل یطلق امراته فی طهر من غیر جماع، ثم یراجعها من یومه ذلک، ثم یطلقها أتبین منه بثلاث طلقات فی طهر واحد؟ فقال: «خالف السنه». قلت: فلیس ینبغی له إذا هو راجعها أن یطلقها إلّا فی طهر آخر؟ قال: «نعم». قلت: حتی یجامع؟ قال:

«نعم» (۲).

و هذه الروایات الثلاث صریحه فیما ذهب إلیه ابن أبی عقیل من عدم صحه الطلاق بعد المراجعه، إلا مع الجماع، سواء طلقها فی الطهر الأول أو الثانی، مع أنه لم ینقلها الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- له فی کتب الاستدلال، بل إنما استدلّ له فی (المختلف) (۳). و تبعه علی ذلک جمله المتأخرین (۴) عنه بروایه أبی بصیر عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «المراجعه هی الجماع و إلا- فإنّما هی واحده» (۵) و فی هذا الاستدلال ما عرفت.

و الظاهر أنّهم فهموا من منع ابن أبی عقیل من الطلاق ثانیا بعد المراجعه بدون جماع أن الوجه فیه عدم حصول الرجعه بالکلیه، فیصیر الطلاق لاغیا. و أنت خبیر بأنه لا دلاله فی کلامه علی ذلک إذا قضی ما یدل علیه عدم صحه ذلک

۱- تهذیب الأحکام ۸: ۴۶/ ۱۴۳، الاستبصار ۳: ۲۸۴/ ۱۰۰۴، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۲، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱۷، ح ۵.

۲- الکافی ۶: ۷۴/ ۴، باب أن المراجعه لا تکون إلّا بالمواقعه، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۱، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۱۷، ح ۳.

۳- مختلف الشیعه ۷: ۳۷۳/ المسأله: ۲۳.

۴- انظر مسالک الأفهام ۹: ۱۳۸.

۵- الکافی ۶: ۷۳/ ۱، باب أن المراجعه لا تکون إلّا بالمواقعه، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۰- ۱۴۱، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۱۷، ح ۱.

ص: ۹۴

الطلاق الأخیر خاصه، و أمّا أن العلّه فیه عدم حصول الرجعه، فلا دلاله فیه علیه.

أقول: و یدلّ علی هذا القول أیضا صحیحه زراره عن أبی جعفر علیه السّلام أنه قال:

«کل طلاق لا یکون علی السنه، أو علی العده فلیس بشی ء».

ثم فسّر علیه السّلام طلاق السنّه بأن یطلقها فی طهر لم یقربها فیه، ثم یدعها حتی تمضی لها ثلاثه قروء، و قد بانت منه.

و فسر طلاق العدّه بأن یطلقها فی طهر لم یقربها فیه، ثم یراجعها و یواقعها، ثم یعتزلها حتی تحیض و تطهر، ثم یطلّقها، ثم یراجعها و یواقعها، ثم یعتزلها حتی تحیض و تطهر، ثم یطلّقها الثالثه، و قد بانت منه (۱).

وجه الاستدلال بها أنه من الظاهر أن الطلاق بعد المراجعه بدون مواقعه غیر داخل فی شی ء من ذینک (۲) الفردین، فیثبت بموجب الخبر أنه لیس بشی ء.

و أجاب السید السند قدّس سرّه فی (شرح النافع) عن هذه الروایه ب (أن قوله: «لیس بشی ء» یعنی لیس بشی ء یعتدّ به فی الأدله کما فی هذین النوعین) (۳)، و فیه من البعد ما (۴) لا یخفی.

و یدلّ علیه أیضا صحیحه أبی بصیر عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: سألته عن طلاق السنّه، [قال: «طلاق السنه] إذا أراد الرجل أن یطلق امرأته»- إلی أن قال علیه السّلام-:

«و أما طلاق الرجعه، فإن یدعها حتی تحیض و تطهر، ثم یطلق بشهاده شاهدین (۵)، ثم یراجعها و یواقعها، ثم ینتظر بها الطهر فإذا حاضت و طهرت أشهد شاهدین علی تطلیقه

۱- الکافی ۶: ۶۵/ ۲ باب تفسیر طلاق السنه و العده و ما یوجب الطلاق، تهذیب الأحکام ۸: ۲۶/ ۸۳، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۰۳، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۱، ح ۱، و فیه صدر الحدیث، و ۲۲: ۱۰۸- ۱۰۹، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۲، ح ۱.

۲- من «ح» و فی «ق»: ذلک.

۳- نهایه المرام ۲: ۵۸.

۴- فی «ح» بما.

۵- فی «ح» بعدها: علی تطلیقه اخری.

ص: ۹۵

اخری، ثم یراجعها و یواقعها ثم ینتظر بها الطهر فإذا حاضت و طهرت أشهد شاهدین علی التطلیقه الثالثه، ثم لا تحل له حتی تنکح زوجا غیره. و علیها أن تعتدّ ثلاثه قروء من یوم طلقها التطلیقه الثالثه.

فإن طلقها واحده علی طهر بشهود، ثم انتظر بها حتی تحیض و تطهر، ثم طلقها قبل أن یراجعها لم یکن طلاقه الثانی طلاقا، لأنه طلق طالقا؛ لأنه إذا کانت المرأه مطلقه من زوجها کانت خارجه عن ملکه حتی یراجعها، فإذا راجعها صارت فی ملکه ما لم یطلق التطلیقه الثالثه، فإذا طلّقها التطلیقه الثالثه فقد خرج ملک الرجعه من یده، فإن طلّقها علی طهر بشهود ثم راجعها و انتظر بها الطهر من غیر مواقعه فحاضت و طهرت، ثم طلقها قبل أن یدنسها بمواقعه بعد الرجعه لم یکن طلاقه لها طلاقا، لأنه طلّقها التطلیقه الثانیه فی طهر الأولی، و لا ینقضی الطهر إلّا بمواقعه بعد الرجعه. و کذلک لا تکون التطلیقه الثالثه إلّا بمراجعه و مواقعه بعد المراجعه، ثم حیض و طهر بعد الحیض ثم طلاق بشهود، حتی یکون لکل تطلیقه طهر من تدنیس المواقعه بشهود» (۱).

أقول: و یقرب بالبال العلیل و الفکر الکلیل أن هذا الخبر هو معتمد ابن أبی عقیل فیما ذهب إلیه و إن دلّت أیضا تلک الأخبار علیه، حیث إن الفاظ عبارته منه، بل کلامه فی التحقیق نقل للخبر المذکور بالمعنی فی بعض، و باللفظ فی بعض آخر.

و حاصل معنی الخبر المذکور: أنه لو طلق ثم راجع من غیر مواقعه، ثم طلقها فی طهر آخر لم یکن ذلک طلاقا؛ لأنه وقع فی طهر الطلقه الاولی. و قوله: «و لا

۱- الکافی ۶: ۶۶/ ۴ باب تفسیر طلاق السنه و العده و ما یوجب الطلاق، تهذیب الأحکام ۸: ۲۷- ۲۸/ ۸۴، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۰۴- ۱۰۵، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۱، ح ۳، و ۲۲: ۱۰۹- ۱۱۰، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۲، ح ۲.

ص: ۹۶

ینقضی الطهر»- إلی آخره- فی مقام التعلیل لذلک، بمعنی أن الطهر الآخر (۱) الذی تصیر به الطلقه الواقعه فیه ثانیه و تکون صحیحه هو ما وقع بعد الرجعه المشتمله علی المواقعه، ثم الحیض بعدها و الطهر منه.

ثم ذکر علیه السّلام: «أنه لا تکون التطلیقه الثالثه» و لا تصح «إلا بمراجعه» قبلها «و مواقعه» إلی آخره، فالطهر المعتبر (۲) فی کلامه هو الطهر من تدنیس المواقعه، و هو خلاف ما هو الشائع علی ألسنه الأصحاب و المعروف بینهم فی هذا الباب من کون الطهر: عباره عن النقاء بعد الحیض علی الوجوه المقرّره هناک.

و لهذا اعترض شیخنا الشهید الثانی فیما تقدم من کلامه علی عباره ابن أبی عقیل التی هی مأخوذ من هذه الروایه کما ذکرناه و لم یدر قدّس سرّه أن کلام ابن أبی عقیل إنما هو مأخوذ من هذا الخبر، و أنّ الإشکال الذی فی عبارته إنما نشأ من هنا، و إن الطهر المراد فی کلام ابن أبی عقیل کما فی هذا الخبر، لیس هو المعنی المعروف بینهم.

و حینئذ یتم ما ذکره ابن أبی عقیل فی عبارته من قوله: (و إذا جاز أن یطلق التطلیقه الثانیه) إلی آخره، و یندفع عنه ما أورده علیه شیخنا الشهید الثانی أیضا هنا؛ لأنه إذا فسّر الطهر فی عبارته بالمعنی المذکور فی الخبر، و هو ما یکون خالیا عن المواقعه، فلو طلّق بعد مراجعات عدیده من غیر مواقعه فی شی ء منها، أو طلق بعد کل مراجعه و إن کان الطلاق بعد النقاء من الحیض، فإنها تکون کلها فی طهر واحد، و لو اعتبرت هذه الطلقات و صحّت، لم تکن لاعتبار الشارع الطهر وصفه له مزید فائده.

و لا أراک ترتاب بعد التأمل فی مضمون الخبر فی صحه ما ذکرناه من کون

۱- لیست فی «ح».

۲- فی «ح» المعین.

ص: ۹۷

عباره ابن أبی عقیل مأخوذه من هذا الخبر و ملخصه منه، و بعد معلومیه ذلک أیضا تظهر (۱) صحه وجه ما قدّمنا ذکره من أن ابن أبی عقیل لم یذهب إلی اشتراط المواقعه فی صحه الرجعه کما توهموه، حسب ما ینادی به هذا الخبر الذی منه أخذت عبارته، فإنه علیه السّلام صرّح بأنه لو طلق قبل المراجعه «لم یکن طلاقه الثانی طلاقا؛ لأنه طلّق طالقا»، و علله بأنّ المطلقه تخرج من ملک الزوج و لا تدخل فی ملکه بالرجعه.

ثمّ صرّح علیه السّلام أنه إذا طلقها ثم راجعها من غیر مواقعه ثم طلّقها (۲)، لم یکن طلاقه ذلک طلاقا، و علّله من حیث وقوع الطلاق فی طهر الطلقه الاولی مع أن شرط صحه الطلاق المتعدد تعدد الأطهار.

و حینئذ، فلو کانت الرجعه التی حصلت منه بعد الطلاق من غیر جماع غیر صحیحه کما یدعونه، و أن المرأه باقیه علی مقتضی الطلاق الأول، لعلّل به بما (۳) علل به سابقه من کونه طلق طالقا، فإنه أوضح فی التعلیل و أظهر کما لا یخفی.

و بالجمله فالظاهر أن ما أدعوه من ذلک مجرد توهم نشأ من حکم ابن أبی عقیل ببطلان الطلاق الأخیر، و لا وجه له ظاهرا عندهم إلا ذلک، حیث إن هذا الوجه الذی علل به الإبطال کما (۴) فی الروایه غریب علی قواعدهم، بل لم یقفوا علی هذه الروایه بالکلیه و لم یتعرضوا لها فی الکتب الاستدلالیه.

و أما قوله علیه السّلام فی روایه أبی بصیر السابقه: «المراجعه هی الجماع» فالظاهر أن المعنی فیها أن المراجعه الموجبه لصحه الطلاق بعدها هی ما اشتملت علی الجماع کما یدل علیه قوله علیه السّلام، و إلّا فهی واحده کما لا یخفی. إذا عرفت ذلک،

۱- سقط فی «ح».

۲- ثم طلقها، من «ح».

۳- فی «ح» بعدها: لعلّه علیه السّلام.

۴- لیست فی «ح».

ص: ۹۸

فالکلام فی الجمع بین هذا الأخبار لا یخلو عن أحد وجوه:

الأول: ما ذکره الشیخ قدّس سرّه فی کتابی الأخبار من حمل (۱) الأخبار الوارده بالنهی عن تکرار الطلاق بعد الرجعه بدون وطء، و أن ذلک الطلاق لا یقع- علی کون ذلک الطلاق للعده؛ لأنه کما تقرر مشروط بالرجعه و الوطء بعدها (۲)، و حمل أخبار الجواز علی طلاق السنّه بالمعنی الأعمّ (۳). و نسبه المحقق فی هذا الجمع إلی التحکم (۴).

قال فی (المسالک)، و وجهه: (أن کلا من الأخبار ورد فی الرجل یطلق علی الوجه المذکور، و یجیب الإمام علیه السّلام بالجواز أو النهی من غیر استفصال؛ فیفید العموم من الطرفین، و لأن شرط الطلاق العدّی الوطء بعده و بعد الرجعه منه فی العده، و هاهنا شرط فی جواز الطلاق ثانیا سبق الوطء، و سبقه لیس بشرط فی طلاق العده، و إنما الشرط تأخره، فیلزم الشیخ أخذ غیر الشرط مکانه).

ثم قال قدّس سرّه: (و للشیخ أن یجیب بأنّ الباعث علی الجمع التعارض، فلا یضره عمومها من الطرفین علی تقدیر تسلیمه؛ لأن تخصیص العام لأجل الجمع جائز [و] (۵) خیر من اطراح أحد الجانبین، و الوطء الذی جعل معتبرا فی الطلاق ثانیا یجعل الطلاق السابق عدّیا، و لیس الحکم مختصّا بالطلاق الثانی، بل بهما معا.

بمعنی أن من اراد طلاق المرأه للعدّه أزید من مرّه، فلیس له ذلک و لا یتحقّق إلّا بالمراجعه و الوطء، ثم الطلاق لیصیر الأوّل طلاق عدّه، و إذا أراد الطلاق کذلک ثالثا لم یکن له ذلک إلّا بعد المراجعه، و الوطء لیصیر الثانی عدّیا أیضا، و لیصیر

۱- من «ح».

۲- تهذیب الأحکام ۸: ۴۶/ ذیل الحدیث: ۱۴۲، الاستبصار ۳: ۲۸۴/ ذیل الحدیث: ۱۰۰۳.

۳- تهذیب الأحکام ۸: ۴۶/ ذیل الحدیث: ۱۴۱، الاستبصار ۳: ۲۸۲/ ذیل الحدیث: ۹۹۹.

۴- شرائع الإسلام ۳: ۱۵.

۵- من النسخه الحجریه للمسالک: ۲۳.

ص: ۹۹

الثالث بحکمها لتحرم (۱) فی الثالثه علیه قطعا، بخلاف ما لو طلّقها علی غیر هذا الوجه، فإن فیه أخبارا کثیره تؤذن بعدم التحریم تقدم بعضها) (۲) انتهی.

أقول: و استند الشیخ فی وجه الجمع الذی ذکره إلی روایه المعلّی بن خنیس عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «الذی یطلّق ثم یراجع ثم یطلق فلا یکون بین الطلاق و الطلاق جماع، فتلک تحل له قبل أن تتزوج زوجا غیره، و التی لا تحلّ له حتی تنکح زوجا غیره، هی التی تجامع فیما بین الطلاق و الطلاق» (۳).

و أورد علیه أنه لا دلاله فیها إلا علی أن الجماع بین الطلاقین شرط فی التحریم المحوج إلی المحل. و أما التفصیل بالسنی و العدّی و اشتراط الجماع بعد الرجوع فی العدّی خاصه، فلا دلاله فیها علیه. و فی هذا الخبر أیضا من الإشکال ما یمنع من العمل به و الاعتماد علیه، لدلالته علی أن غیر الطلاق العدّی لا- تبین به منه فی الثالثه، و هو خلاف ما علیه الأصحاب، و منهم الشیخ أیضا، فهی مخالفه لقواعدهم. نعم، ربما یمکن انطباقها علی مذهب ابن أبی عقیل هذا. و عندی فیما ذهب إلیه الشیخ رحمه اللّه من الجمع المذکور نظر من وجهین:

أحدهما: ما ذکره فی (المسالک)، فی بیان أحد وجهی التحکم الذی نسبه المحقّق إلی الشیخ من أن الحمل علی الطلاق العدّی یوجب اشتراطه بسبق الوطء مع أن الشرط فیه إنما هو تأخر الوطء و ما أجاب به شیخنا الشهید الثانی عنه من أن الواطئ الذی جعل معتبرا فی الطلاق ثانیا یجعل الطلاق السابق عدّیا- إلی آخره- ینافی ما صرّح به الشیخ من أن مراده بالطلاق العدّی هو الثانی لا

۱- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: للتحریم.

۲- مسالک الأفهام ۹: ۱۳۹- ۱۴۰.

۳- تهذیب الأحکام ۸: ۴۶/ ۱۴۲، الاستبصار ۲: ۲۸۴/ ۱۰۰۳، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۴، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱۹، ح ۳.

ص: ۱۰۰

الأوّل. فإنه قال فی (الاستبصار)- بعد أن نقل (۱) صحیحه عبد الحمید الطائی المتقدمه، و صحیحه محمد بن مسلم الدالتین علی أن الرجعه بغیر جماع رجعه ما صورته-: (فالوجه فی هذین الخبرین أنه تکون رجعه بغیر جماع، بمعنی أنه یعود إلی ما کان علیه من أنه یملک مواقعتها (۲)، و لو لا الرجعه لم یجز ذلک، و لیس فی الخبر أنه یجوز له أن یطلقها تطلیقه اخری للعده و إن لم یواقع، و نحن إنما اعتبرنا، المواقعه فیمن أراد ذلک، فأما من لا یرید ذلک فلیس الوطء شرطا له) (۳) انتهی.

و هو صریح فی أن مراده بالطلاق العدّی هو الثانی المسبوق بالمواقعه کما لا یخفی. و قال أیضا بعد إیراد صحیحه البزنطی، و حسنه أبی علی بن راشد المتقدمتین الدالتین علی وقوع الطلقه الثانیه و جوازها بعد المراجعه من غیر جماع ما لفظه: (لأنه لیس فی هذه الأخبار ان له أن یطلّقها طلاق العدّه و نحن إنّما نمنع أن یجوز له أن یطلّقها طلاق العده، فامّا طلاق السنه فلا بأس أن یطلقها بعد ذلک) (۴) إلی آخره. فإنه کما تری قد حمل قوله علیه السّلام فی صحیحه البزنطی: «تقع علیه التطلیقه الثانیه» و قوله فی حسنه أبی علی: «یجوز له ذلک» علی کون ذلک الطلاق الثانی سنّیا لا عدّیا.

و بالجمله، فحیث کان محل النزاع و الاختلاف فی الأخبار، إنما هو بالنسبه إلی وقوع الطلقه الثانیه الواقعه بعد الرجعه بغیر مواقعه و صحتها و عدمه، فبعض الأخبار دل علی صحه ذلک الطلاق، و بعضها علی عدم صحته و وقوعه حمل (۵)

۱- فی النسختین بعدها: فی خبر أما.

۲- من «ح»، و فی «ق» موافقتها.

۳- الاستبصار ۳: ۲۸۱/ ذیل الحدیث: ۹۹۶.

۴- الاستبصار ۳: ۲۸۲/ ذیل الحدیث: ۹۹۹.

۵- جمله جواب الشرط لاسم الشرط: حیث.

ص: ۱۰۱

الشیخ أخبار عدم الصحه علی ما إذا کان قصد المطلق بذلک الطلاق العدی، فإنه لا یجوز له ذلک و لا یصحّ منه و لا یقع للعدّه لعدم المواقعه قبله، و إنما یقع للسنه خاصّه، هذا حاصل مراد الشیخ رحمه اللّه و صریح عبائره کما لا یخفی. و حینئذ، فیتجه علیه ما تقدم إیراده، و لا یندفع بما اعتذر عنه فی (المسالک) فتدبّر و انصف.

الثانی: أن مقتضی ما ذکره الشیخ رحمه اللّه من الحمل، هو صحّه الطلاق الثانی و إن کان لا یقع للعده بزعمه، بل یقع للسنه، و المفهوم من الأخبار المانعه هو الابطال رأسا، و عدم وقوع الطلاق مطلقا أما فی صحیحه عبد الرحمن بن الحجاج، فللنهی عنه، و ما أجیب به من أن النهی إنّما یقتضی الفساد فی العبادات (۱). لا فی المعاملات لیس علی إطلاقه کما حققناه فی موضع ألیق.

و یؤیده ما صرّح به جمله من أصحابنا من أن النکاح أشبه شی ء بالعبادات (۲)، و أما روایه المعلّی بن خنیس، فإنها قد صرحت بأنه لا یقع الطلاق الثانی حتی یراجع و یجامع، و هو صریح فی فساده و بطلانه أصلا و رأسا. و مثل ذلک موثقه إسحاق بن عمار.

فهذه الأخبار داله بإطلاقها علی الإبطال رأسا، و أما صحیحه زراره فهی داله علی أن ما لیس للعدّه و لا للسنّه بالمعنی المذکور فیها، فلیس بشی ء، و هو ظاهر فی الإبطال أیضا، فإن هذا القسم لیس داخلا فی شی ء من الفردین المذکورین فیها. و أما صحیحه أبی بصیر فهی أوضح فی الدلاله علی البطلان من أن تحتاج إلی البیان، غیر قابله لما ذکر من التأویل بوجه و لا سبیل.

و بالجمله، فالأخبار المذکوره آبیه الانطباق علی الحمل المذکور.

۱- مسالک الأفهام ۹: ۱۴۴.

۲- مسالک الأفهام ۷: ۸۶، جامع المقاصد ۱۲: ۶۹، ۸۶.

ص: ۱۰۲

الثانی: ما اختاره جماعه من أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- منهم شیخنا الشهید الثانی قدّس سرّه فی (المسالک) و سبطه صاحب (المدارک)، فی (شرح النافع)، من حمل النهی علی الکراهه، بمعنی استحباب الجماع بین الطلاقین بعد الرجعه و أخبار الجواز علی أصل الإباحه.

قال فی (المسالک): (و وجه أولویه الجماع، البعد عن مذهب المخالفین المجوزین لتعدّد الطلاق کیف اتفق، لیصیر الأمران علی طرف النقیض حیث إن ذلک معدود عند أصحابنا من طلاق البدعه کما سلف. ثم لو لم یظهر الوجه فی الجمع لکان متعیّنا حذرا من اطراح أحدهما رأسا، أو الجمع بما لا تقتضیه اصول المذهب کما جمع به الشیخ، و الحمل علی الجواز و الاستحباب سالم عن ذلک و موجب لإعمال الجمیع) (۱) انتهی.

و فیه أن ذلک و إن أمکن فی بعض الأخبار إلّا إنه لا یجری فی جمیعها، مثل روایه المعلّی الداله علی أنه لا یقع، فإنها صریحه فی الإبطال رأسا، و مثل صحیحه زراره، و صحیحه أبی بصیر، فإنّهما صریحتان فی الابطال. و لکن العذر لمثل شیخنا المشار إلیه فی ذلک واضح، حیث إنهم لم یتعرضوا لروایه المعلی و لا للصحیحتین المذکورتین.

الثالث: ما ذهب إلیه المحدث الکاشانی فی کتاب (الوافی) (۲) و (المفاتیح) (۳) من أنه إن کان غرضه من الرجعه أن یطلقها تطلیقه اخری حتی تبین منه، فلا یتم مراجعتها و لا یصح طلاقها بعد الرجعه، و لا یحسب من الثلاث حتی یمسّها، و إن کان غرضه من الرجعه أن تکون فی حبالته و له فیها حاجه، ثم بدا له أن یطلّقها،

۱- مسالک الأفهام ۹: ۱۴۱- ۱۴۲.

۲- الوافی ۲۳: ۱۰۴۶.

۳- مفاتیح الشرائع ۲: ۳۲۰/ المفتاح: ۷۸۴.

ص: ۱۰۳

فلا حاجه إلی المسّ و یصح طلاقها و یحسب من الثلاث.

قال: (و إنّما جاز هذا التأویل، لأنه کان أکثر ما یکون غرض الناس من المراجعه الطلاق و البینونه، کما یستفاد من کثیر من الأخبار، و یشار إلیه بقوله علیه السّلام:

«و إلّا فإنما هی (۱) واحده»، حتی إنه صدر ذلک عن الأئمّه علیهم السّلام، کما مضی فی حدیث أبی جعفر علیه السّلام أنه قال: «إنما فعلت ذلک بها لأنه لم یکن لی بها حاجه») انتهی کلامه رفع مقامه.

و أشار بحدیث أبی جعفر علیه السّلام إلی روایه أبی بصیر قال: سألت أبا جعفر علیه السّلام عن الطلاق التی لا تحل له حتی تنکح زوجا غیره، فقال: «اخبرک بما صنعت أنا بامراه کانت عندی، و أردت أن اطلقها، فترکتها حتی إذا طمثت و طهرت، طلقتها من غیر جماع، و أشهدت علی ذلک شاهدین، ثم طلقتها (۲)، حتی إذا کادت أن تنقضی عدّتها راجعتها و دخلت بها، و ترکتها (۳) حتی إذا طمثت و طهرت، ثم طلقتها علی طهر من غیر جماع بشاهدین، ثم ترکتها حتی إذا کان قبل أن تنقضی عدتها راجعتها و دخلت بها، حتی إذا طمثت و طهرت ثم طلقتها علی طهر (۴) بغیر جماع بشهود، و إنما فعلت ذلک بها لأنه لم یکن لی بها حاجه» (۵).

و ما ذکره قدّس سرّه من الجمع لا یخلو عندی من قرب، و یؤیده ما ورد فی تفسیر قوله سبحانه وَ لٰا تُمْسِکُوهُنَّ ضِرٰاراً لِتَعْتَدُوا (۶) من روایه الحلبی عن أبی

۱- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: فانها، بدل: فإنما هی.

۲- فی «ح»: ترکتها.

۳- لیست فی «ح».

۴- من غیر جماع بشاهدین .. علی طهر، سقط فی «ح».

۵- الکافی ۶: ۷۵- ۷۶/ ۱، باب التی لا تحل لزوجها حتی تنکح زوجا غیره، وسائل الشیعه ۲: ۱۱۹، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۴، ح ۳.

۶- البقره: ۲۳۱.

ص: ۱۰۴

عبد اللّه علیه السّلام قال: سألته عن قول اللّه عزّ و جلّ وَ لٰا تُمْسِکُوهُنَّ ضِرٰاراً لِتَعْتَدُوا، قال: «الرجل یطلق حتی إذا کادت أن یخلو أجلها راجعها، ثم طلقها یفعل ذلک ثلاث مرّات، فنهی اللّه تعالی عن ذلک» (۱).

و روایه الحسن بن زیاد عنه علیه السّلام قال: «لا ینبغی للرجل أن یطلق امرأه، ثم یراجعها، و لیس له فیها حاجه، ثم یطلّقها؛ فهذا الضرار الذی نهی اللّه عزّ و جلّ عنه إلّا أن یطلق و یراجع، و هو ینوی الإمساک» (۲).

فإن هاتین الروایتین صریحتان فی أنه (۳) متی کان قصده من المراجعه مجرد البینونه فلا یجوز له ذلک، و لا یصحّ طلاقه الثانی لما فیه من الإضرار بها فی مده العدد الثلاث بعدم الجماع، و قد یکون المده تسعه أشهر، مع أن غایه ما رخص به الشارع فی ترک الجماع إذا کانت زوجه أربعه أشهر. و حینئذ، فالزیاده علی ذلک إضرار محض، فنهی اللّه سبحانه عنه.

و الظاهر أنه من أجل هذا النهی الموجب للتحریم، بل و بطلان الطلاق کان الإمام صلوات اللّه علیه (۴) لما قصد بالمراجعه و الطلاق بعدها البینونه لقوله: «و انما فعلت ذلک ..»- إلی آخره- یجامع بعد کل رجعه.

و بالجمله، فهذا الوجه عندی- لما ذکرته- فی غایه القوه، و علیه تجتمع أکثر أخبار المسأله، و لعل فی قوله فی موثقه إسحاق بن عمار الاولی (۵): (ثم بدا له فراجعها) إشاره إلی ذلک، بمعنی بدا له و ظهر له إراده المعاشره فراجع. و علی

۱- الفقیه ۳: ۳۲۳/ ۱۵۶۷، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۷۲، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۳۴، ح ۲.

۲- الفقیه ۳: ۳۲۳- ۳۲۴/ ۱۵۶۸، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۷۱- ۱۷۲، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۳۴، ح ۱.

۳- فی «ح»: فإنه، بدل: فی أنه.

۴- سقط فی «ح».

۵- انظر الدرر ۲: ۹۱.

ص: ۱۰۵

هذا (۱) یمکن تطبیق الروایات الثلاث الاول التی ذکرناها فی أدلّه (۲) مذهب ابن أبی عقیل فإنها و إن کانت مطلقه بالنسبه إلی ذلک إلّا إنها بالتأمّل فی مضامینها و التعمق فی معانیها، یظهر أنها إنما خرجت من ذلک القبیل.

أما صحیحه عبد الرحمن فإنه إنما سأل عن الرجل إذا طلق، فهل له أن یراجع أم لا، فأجاب علیه السّلام: «لا یطلق التطلیقه الاخری حتی یمسّها» (۳). و أنت خبیر بأن هذا الجواب بحسب الظاهر غیر منطبق علی السؤال.

و الظاهر أنه علیه السّلام فهم من السائل بقرینه حالیه أو مقالیه و إن لم ینقل فی الخبر أن مراده السؤال عن الرجعه لمجرد إیقاع الطلاق بعدها، فأجاب علیه السّلام بالنهی عن ذلک الطلاق علی هذا النحو: «إلّا أن یمسها»، کما فعله الباقر علیه السّلام فیما تقدم من حدیث أبی بصیر، و معناها یرجع إلی معنی روایه أبی بصیر کما أوضحناه سابقا.

و أما روایه المعلی فالظاهر أن غرض السائل أنه هل یصحّ الطلاق من غیر رجعه، بمعنی أنه یترتّب علیه ما یترتّب علی الواقع بعد الرجعه من البینونه و نحوها؟ و غرضه من ذلک استعلام ما لو قصد البینونه بالطلاق علی هذا النحو، فإنه لا ثمره للطلقه الثانیه لو صحت إلّا قصد ذلک و حصوله، فأجاب علیه السّلام بأنه «لا یقع الطلاق الثانی علی هذا الوجه، إلّا مع الجماع بعد المراجعه».

و أما موثقه إسحاق بن عمار، فهی صریحه فی ذلک، فإن إیقاع ذلک فی یوم أو فی طهر، دلیل علی کون الباعث علی تلک الرجعه، هو مجرد قصد البینونه؛ فلذا نسبه إلی مخالفه السنه.

۱- فی «ح» بعدها: الوجه.

۲- فی أدلّه، سقط فی «ح».

۳- الکافی ۶: ۷۳- ۷۴/ ۲، باب أن المراجعه لا تکون إلّا بالموافقه، تهذیب الأحکام ۸: ۴۴/ ۱۳۴، الاستبصار ۳: ۲۸۰/ ۹۹۳، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۴۱، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱۷، ح ۲.

ص: ۱۰۶

بقی هنا شی ء، و هو أن هذا الوجه و إن اجتمعت علیه أدلّه القول المشهور، و هذه الروایات الثلاث التی ذکرناها فی الاستدلال لابن أبی عقیل، لکن یبقی الإشکال فی کلامه قدّس سرّه من وجهین:

أحدهما: من قوله: (فلا یتم مراجعتها)، فإن فیه دلاله علی أن المراجعه بدون النکاح بعدها إذا کان قصده مجرد البینونه لا یقع، و هو موافق لما صرّح به غیره من الأصحاب، کما قدمنا ذکره حیث أوردوا فی الاستدلال صحیحه عبد الحمید الطائی، و روایه أبی بصیر و قد أوضحنا لک، أنه لا دلیل علی عدم وقوع الرّجعه، و إنما غایه ما یستفاد من الأخبار عدم صحه الطلاق (۱). و حینئذ، فتبقی بعد الرجعه علی حکم الزوجیه إذا طلّقها ضرارا بغیر جماع.

و ثانیهما: من جهه صحیحه أبی بصیر التی هی معتمد ابن أبی عقیل، و صریح عبارته کما قدّمنا بیانه، فإنها لا تندرج تحت هذا التأویل؛ حیث إنه علیه السّلام قد علّل فساد الطلاق الواقع علی ذلک الوجه فیها بوجه آخر، من کونه لم یقع فی غیر (۲) طهر الطلقه الاولی. و علی هذا فیبقی الإشکال بحاله فی المسأله؛ لأن الظاهر أن معتمد ابن أبی عقیل فی الاستدلال علی ما ذهب إلیه، هو هذه الروایه کما أوضحناه آنفا، و هی غیر منطبقه علی شی ء من هذه الوجوه الثلاثه التی نقلناها فی الجمع بین أخبار المسأله و ما عداها من الأخبار، و إن دل بحسب الظاهر علی مذهب ابن أبی عقیل، إلّا إنه لم یستند إلیه فی الاستدلال و لم یصرّح به. و مع هذا، فإنه یمکن تطبیقه کما ذکرناه.

و أما هذه الصحیحه، فهی صریحه فی مدّعاه و غیر قابله لذلک، مع کونها مشتمله علی ما عرفت من إطلاق الطهر، علی خلاف ما هو المعهود من معناه فی

۱- فی «ح» بعدها: خاصه.

۲- سقط فی «ح».

ص: ۱۰۷

الأخبار و کلام الأصحاب، و لم أر من تعرض للکلام فیها من المحدثین الذین نقلوها فی کتب الأخبار، و لم ینقلها أحد فی کتب الفروع الاستدلالیه، بل لم یستوفوا الأخبار فیها بالکلیّه، و لا یحضرنی الآن وجه یمکن حملها علیه سوی الردّ و التسلیم و إرجاء الحکم فیها إلی العالم من آل محمد صلی اللّه علیه و آله، و اللّه العالم.

ص: ۱۰۸

ص: ۱۰۹

۲۳ دره نجفیه فی انتقال ما فی ذمّه المقتول ظلما إلی ذمّه القاتل

قد وجدت فی جمله من المواضع نقلا عن بعض أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- و ربما أسند فی بعض المواضع إلی شیخنا الشهید- عطر اللّه مرقده- أنه متی قتل أحد أحدا ظلما انتقل ما فی ذمه المقتول من الحقوق الماليه و غیرها الآدمیه و الإلهیه إلی ذمه القاتل. و استشکل ذلک جمله ممّن وقف علیه ممن اطلعت علی کلامه، و ردّوه بعدم الدلیل، بل ربما رموا قائله بالتجهیل. و قد وقفت فی بعض الأجوبه المنسوبه إلی السید العلّامه السید ماجد البحرانی قدّس سرّه المقبور فی شیراز فی جوار السید أحمد ابن مولانا الکاظم علیه السّلام المشهور ب (شاه چراغ) علی الجواب عن هذه المسأله بما صورته، حیث قال السائل: (سیدنا، ما قولکم فیمن قتل شخصا، هل ینتقل کل ما علی ذمه المقتول إلی القاتل من الإلهیه و الآدمیه؛ ماليه و غیرها، أم لا؟).

فقال السید قدّس سرّه فی الجواب: (أما انتقال ما علی المقتول إلی ذمّه القاتل من الحقوق الماليّه و الإلهیه، فلا نعرف له وجها و إن وجد فی بعض الفوائد منقولا عن بعض الأعیان) انتهی.

أقول: و قد وقفت فی بعض الأخبار علی ما یؤیّد هذا القول المذکور و یدلّ

ص: ۱۱۰

علیه، و هو ما رواه المحدث الکاشانی فی تفسیره (الصافی) (۱)، عن شیخنا الصدوق- عطر اللّه مرقده- فی کتاب (عقاب الأعمال) (۲) بسنده عن الباقر علیه السّلام قال: «من قتل مؤمنا أثبت اللّه علی قاتله جمیع الذنوب و برئ المقتول منها»، و ذلک قول اللّه عزّ و جلّ إِنِّی أُرِیدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِی وَ إِثْمِکَ فَتَکُونَ مِنْ أَصْحابِ النّارِ (۳)، و هو کما تری صریح فی الدلاله علی انتقال الحقوق الإلهیه من ذمه المقتول إلی ذمه القاتل.

و الکتاب المذکور لا یحضرنی الآن لألاحظ سند الروایه المذکوره، إلّا إن الأمر علی ما نذهب إلیه من صحه أخبارنا المرویه فی کتب أصحابنا المشهوره، و عدم العمل علی الاصطلاح المحدث بین متأخری أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- من تنویع الأخبار إلی الأنواع الأربعه عار عن الإشکال، و به یتم الاستدلال.

و أنت خبیر بأنه مع قطع النظر عن ورود هذا الخبر، فظاهر الآیه المذکوره دال علی ذلک؛ إذ ظاهر الإضافه فی قوله بِإِثْمِی هو العموم لکل إثم للمقتول، و ما تأوله المفسرون من تقدیر مضاف، أی (بإثم قتلی إن قتلتنی، و إثمک الذی کان منک قبل قتلی)، أو المراد: (إثمی لو بسطت یدی إلیک و إثمک ببسط یدک إلیّ) (۴)، فتکلف مخالف للظاهر کما لا یخفی. و الظاهر أن الحامل علیه هو عدم الوقوف علی القائل بمقتضی ظاهر الآیه، و عدم الاطلاع علی الدلیل الدال علی ذلک.

و یدلّ علی ذلک أیضا- بالنسبه إلی الحقوق المالیه الآدمیه- ما رواه فی (الکافی) بسند حسن عن الولید بن صبیح قال: جاء رجل إلی أبی عبد اللّه علیه السّلام یدعی علی المعلّی بن خنیس دینا، فقال: ذهب بحقی، فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام:

۱- التفسیر الصافی ۲: ۲۷.

۲- عقاب الأعمال (فی ذیل ثواب الأعمال): ۳۲۸/ ۹.

۳- المائده: ۲۹.

۴- من «ح».

ص: ۱۱۱

«ذهب بحقك الذی قتله». ثم قال للولید: «قم إلی الرّجل فاقضه من حقه، فإنی ارید أن أبرّد علیه جلده [الذی] (۱) کان باردا» (۲).

فإن ظاهر قوله علیه السّلام: «ذهب بحقّك الذی قتله»، یعطی انتقال الدین إلی ذمه القاتل و أنه هو المطالب به. و احتمال التجوّز باعتبار حیلوله القاتل بینه و بین وفاء الدین بسبب قتله، فکأنه ذهب به ینافیه قوله علیه السّلام: «أرید أن أبرد جلده [الذی] (۳) کان باردا» فإنه یقتضی براءه ذمته من الدّین کما هو ظاهر. و إن إعطاء الإمام علیه السّلام عنه ذلک إنما هو تفضل و تکریم للمعلّی، و إلّا فذمّته خلیه و عهدته برّیه.

و بالجمله، فظاهر الخبر، الدلاله علی ما قلنا إلا بتکلف و إخراج عن الظاهر، و ارتکاب التأویلات و إن بعدت، و التکلّفات و إن غمضت غیر عسیر، إلّا إن الاستدلال إنما یبنی علی ظاهر المقال، و ارتکاب التأویل إنما یکون عند معارض أقوی فی ذلک المجال، و هو هنا مفقود کما لا یخفی علی ذوی الکمال.

نعم، الحکم المذکور غریب؛ لعدم تصریح أحد من معتبریهم به، بل ربما کان فیه نوع مخالفه لمقتضی القواعد المقرره عندهم من عدم عدّ القتل فی النوافل الشرعیه إلّا إن مثله فی الأحکام الشرعیه غیر عزیز؛ فإنه قد دلت الأخبار و صرّح به الأصحاب علی انه لو أوصی شخص إلی آخر و مات قبل بلوغ الخبر الوصی، وجب علی الوصی القبول و القیام بما أوصی بما المیت إلیه. و فیه- کما تری- إثبات حق و إیجابه علی الغیر من غیر موجب، سوی تعیین المیّت و جعله وصیّا، و هو مخالف لمقتضی قواعدهم أیضا، فإنه لم یعهد فی الأحکام الشرعیه اشتغال ذمه شخص بمجرد قول شخص آخر، و إثبات ید و تسلط علی من لا سبیل علیه بوجه شرعی.

۱- من المصدر، و فی النسختین: و إن.

۲- الکافی ۵: ۹۴/ ۸ باب الدین.

۳- من المصدر، و فی النسختین: و إن.

ص: ۱۱۲

و بالجمله، فمع وجود الدليل على الحكم- كما ذكرنا- لا ينبغى الاستبعاد و تخصيص ما يدّعى من القواعد الشرعيه الداله على خلاف ذلك ممكن، كما هو متفق عليه بينهم فى غير مقام.

فإن قيل: إن قوله سبحانه وَ لٰا تَزِرُ وٰازِرَهٌ وِزْرَ أُخْرىٰ* (۱) ينافى ذلك.

قلنا: مقتضى قوله سبحانه مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسٰادٍ فِى الْأَرْضِ فَكَأَنَّمٰا قَتَلَ النّٰاسَ جَمِيعاً (۲).

و ما روى عنه صلى اللّه عليه و آله: أن «من سنّ سيئه كان عليه وزرها و وزر من عمل بها إلى يوم القيامه» (۳) الداله على أنه بالدلاله و التسبيب الذى هو وزره يكون مستوجبا لحمل وزر من تبعه فى ذلك، يخصص الآيه المذكوره إذ كما خصّت بالآيه و الخبر، فلا مانع من تخصيصها بظاهر الآيه المتقدّمه و الخبرين السابقين. هذا غايه ما يمكن الاستدلال به فى هذا المجال و به يعلم أن المسأله لا تخلو من شوب الإشكال، و اللّه تعالى و أولياؤه أعلم بحقيقه الحال.

۱- الأنعام: ۱۶۴.

۲- المائده: ۳۲.

۳- بحار الأنوار ۷۱: ۲۰۴،، النهايه فى غريب الحديث و الأثر ۱: ۱۰۶، المعجم الكبير ۲: ۳۴۴- ۳۴۶/ ۲۴۳۹- ۲۴۴۸.

ص: ۱۱۳

۲۴ دره نجفیه فی مشروعیه العمل بالاحتیاط و عدمها

اختلف علماؤنا- رضوان اللّه علیهم- فی الاحتیاط وجوبا و استحبابا؛ فالمجتهدون منهم علی الثانی مطلقا، و الأخباریون علی الأول فی بعض المواضع، و ربما ظهر من کلام بعض متأخری المجتهدین، عدم مشروعیته.

قال المحقق قدّس سرّه فی کتاب (الاصول) علی ما نقله عنه غیر واحد من علمائنا الفحول: (العمل بالاحتیاط غیر لازم، و صار آخرون إلی وجوبه، و قال آخرون:

مع اشتغال الذمّه یکون العمل بالاحتیاط واجبا، و مع عدمه لا یجب. مثال ذلک:

إذا ولغ الکلب فی الإناء نجس، و اختلفوا؛ هل یطهر بغسله واحده، أم لا بدّ من سبع؟ و فیما (۱) عدا الولوغ هل یطهر بغسله، أم لا بدّ من ثلاث؟

احتج القائلون بالاحتیاط بقوله: «دع ما یریبک إلی ما لا یریبک» (۲)، و بأن الثابت اشتغال الذمّه بیقین فیجب ألّا یحکم ببراءتها إلّا بیقین، و لا یکون هذا إلّا مع الاحتیاط.

و الجواب عن الحدیث أنه خبر واحد لا یعمل بمثله فی مسائل الاصول.

۱- فی «ح»: فی غیر، بدل: فیما.

۲- عوالی اللآلی ۱: ۳۹۴/ ۴۰، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۷۳، أبواب صفات القاضی، ب ۱۲، ح ۶۳، الجامع الصحیح ۴: ۶۶۸/ ۲۵۱۸، المستدرک علی الصحیحین ۲: ۲۱۶۹/ ۲۱۷۰.

ص: ۱۱۴

سلمناه، لکن إلزام المکلف بالأثقل مظنه الریبه؛ لأنه إلزام مشقه لم یدلّ الشرع علیها، فیجب اطّراحها بموجب الخبر.

و الجواب عن الثانی أن نقول: البراءه الأصلیه مع عدم الدلاله الناقله حجه، و إذا کان التقدیر عدم الدلاله الشرعیه علی الزیاده فی المثال المذکور کان العمل بالأصل أولی. و حینئذ لا نسلم اشتغالها مطلقا، بل لا نسلم اشتغالها إلا بما حصل الاتفاق علیه، أو اشتغالها بأحد الأمرین. و یمکن أن یقال: قد أجمعنا علی الحکم بنجاسه الإناء، و اختلفنا فیما به یطهر، فیجب أن نأخذ بما حصل الإجماع علیه فی الطهاره، لیزول ما أجمعنا علیه من النجاسه بما أجمعنا علیه من الحکم بالطهاره) (۱) انتهی کلامه زید مقامه. و فیه نظر من وجوه:

أحدها: أن ما جعله موضوعا (۲) للنزاع من مسأله إناء الولوغ و نحوها لیس کذلک علی إطلاقه؛ لأنّه مع تعارض الأدله، فللناظر الترجیح بینها و العمل بما ترجّح فی نظره من أدلّه أی الطرفین. و حینئذ، فلا مجال هنا للقول بوجوب الاحتیاط. و أما الاحتیاط (۳)، فیمکن إذا ترجح عنده الأقل، فإنّه یمکن حمل الزائد علی الاستحباب کما هو المعروف عندهم فی أمثال ذلک.

نعم، مع عدم الترجیح، فالمتّجه- کما سیأتی تحقیقه- وجوب الاحتیاط فی العمل و التوقّف فی الحکم.

و ثانیها: ما أجاب به أولا عن الخبر المذکور، فإنه مبنیّ علی اشتراط القطع فی الاصول، أو عدم العمل بالآحاد مطلقا. و کلاهما محل نظر.

أما الأول، فلعدم الدلیل علیه، و من تأمل اختلافاتهم فی الاصول، و تکثر أقوالهم و ادعاء کل منهم التبادر علی خلاف ما یدعیه الآخر، علم أن البناء علی

۱- معارج الاصول: ۲۱۶- ۲۱۷، باختلاف یسیر.

۲- سقط فی «ح».

۳- فی «ح»: الاستحباب.

ص: ۱۱۵

غیر أساس، و من ثم وقع الإشکال فی جلّ مسائله و الالتباس، و لو کانت أدلته مما یفید القطع- کما یدّعونه- لما انتشر فیه الخلاف کما لا یخفی علی ذوی الإنصاف، علی أنه لو ثبت دلیل شرعی علی اشتراط القطع فی الاصول لوجب تخصیصه بالاصول الکلامیه و العقائد الدینیه؛ إذ هی المطلوب فیها ذلک بلا خلاف دون هذه التی لم یرد لها أصل فی الشریعه، و إنما هی من محدثات العامه و مخترعاتهم، کما حقّقناه فی محل ألیق.

و أما الثانی، فلما صرّح به جمّ غفیر من علمائنا- رضوان اللّه علیهم- متقدّمیهم و متأخریهم، و لا سیّما هذا القائل نفسه فی کتاب (المعتبر) (۱) و کذا فی کتابه فی (الاصول) (۲)، بل الظاهر أنه إجماعی کما أدّعاه غیر واحد (۳) منهم من حجیّه خبر الواحد و الاعتماد علیه. و علی ذلک یدلّ من الأخبار ما یضیق عن نشره نطاق البیان، و ما سبق إلی بعض الأوهام من تناقض کلام الشیخ رحمه اللّه فی العمل بخبر الواحد، و دعوی المرتضی الاجماع علی عدم (۴) جواز العمل به، فهو توهّم نشأ عن قصور التتبع فی کلامهم و التطلّع فی نقضهم، و ابرامهم کدلاله کلام الشیخ رضی اللّه عنه فی غیر موضع من کتبه علی صحّه أخبارنا و اعتضادها بالقرائن الملحقه لها بالمتواتر.

و أن المراد بالخبر الواحد الممنوع من جواز التعبّد به: هو ما کان من طریق المخالفین مما لم تشتمل علیه اصولنا التی علیها مدار شریعتنا قدیما و حدیثا.

و کلامه قدّس سرّه فی کتاب (العده) (۵) طافح الدلاله ظاهر المقاله فیما ذکرناه.

۱- المعتبر ۱: ۲۹.

۲- معارج الاصول: ۱۴۱.

۳- فی «ح»: غیره، بدل: غیر واحد.

۴- من «ح».

۵- العدّه فی اصول الفقه ۱: ۱۲۶.

ص: ۱۱۶

و لتصریح المرتضی رضی اللّه عنه (۱) علی ما نقله عنه جمع، منهم صاحب (المعالم): (بأن أکثر أخبارنا المرویه فی کتبنا معلومه مقطوع [بصحتها] (۲) إما بالتواتر، أو بأماره و علامه دلّت علی صحتها و صدق رواتها، فهی موجبه للعلم مقتضیه للقطع و إن وجدناها مودعه فی الکتب بسند مخصوص من طرق الآحاد) (۳) انتهی.

و نقل الشیخ قطب الدین أبو الحسین سعید بن هبه اللّه بن الحسین الراوندی قدّس سرّه فی کتاب (فقه القرآن) عن المرتضی رضی اللّه عنه فی بعض مسائله (الطبرستانیه) أنه قال:

(إن فروع الدین کأصوله فی أن علی کل واحد منها أدلّه قاطعه واضحه لائحه، و أن التوصل بکل واحد من الأمرین- یعنی الاصول و الفروع- ممکن صحیح، و أن الظن لا مجال له فی شی ء من ذلک، و لا الاجتهاد المفضی إلی الظن دون العلم) (۴) إلی آخر کلامه قدّس سرّه، و حینئذ (۵) فیرجع کلامه إلی کلام الشیخ فی معنی الخبر الواحد الممنوع من جواز التعبد به، و صحه أخبارنا کما ادعیناه.

و ثالثها: ما أجاب به عن الدلیل الثانی من الاستناد إلی حجیه البراءه الأصلیه، و فیه ما صرح به قدّس سرّه فی کتاب (المعتبر) من أن الاعتماد علی البراءه الأصلیه إنما یتّجه فیما یعلم أنه لو کان هناک دلیل لعثر علیه، أما لا مع ذلک فإنه یجب التوقّف.

و الدلیل فی الجمله هنا موجود، و وجود المعارض لا یخرجه عن کونه دلیلا، و لو عورض بمرجوحیه فی مقابله المعارض، فلا یصلح للدلاله. فالدلیل العام علی وجوب الاحتیاط کاف فی الخروج عن قضیّه الأصل و وجوب الزیاده (۶).

و رابعها: قوله: (و یمکن أن یقال قد أجمعنا)- إلی آخره- فإن فیه أن ثبوت

۱- رسائل الشریف المرتضی (المجموعه الاولی): ۲۶.

۲- فی النسختین: علی صحّتها.

۳- معالم الاصول: ۲۷۴.

۴- رسائل الشریف المرتضی (المجموعه الاولی): ۱۵۴.

۵- لیست فی «ح».

۶- المعتبر ۱: ۳۲.

ص: ۱۱۷

الإجماع إنما هو قبل الغسل بالمره، و أما بعد الغسله الواحده فليس ثمه إجماع؛ فالاستصحاب غير ثابت. على أن فی الاستدلال ما قد عرفت آنفا.

نعم، يمكن أن يقال: إن مقتضی صحاح الأخبار أن يقين كل من الطهاره و النجاسه لا يزول إلا بيقين مثله، فالنجاسه هنا ثابته بيقين قبل الغسل بالكليّه، و لا تزول إلا بيقين، و هو الغسل بالأكثر، و زوالها بالأقل مشكوك فيه، و هو لا يرفع يقين النجاسه. و الاستصحاب هذا مما لا خلاف فی حجيته لدلاله صحاح الأخبار عليه، كما سبق تحقيقه فی الدرّه المتقدمه فی مسأله الاستصحاب.

هذا، و التحقيق فی المقام على ما أدى إليه النظر القاصر [فی] (۱) أخبار أهل الذكر عليهم السّلام هو أن يقال: إنه لا ريب فی رجحان الاحتياط شرعا و استفاضه الأمر به كما سيمر بك شطر من أخباره؛ و هو عباره عما يخرج به المكلّف من عهده التكليف على جميع الاحتمالات، و منه ما يكون واجبا، و منه ما يكون مستحبّا.

فالأول كما إذا تردد المكلّف فی الحكم إما لتعارض أدلته، أو لتشابهها و عدم وضوح دلالتها، أو لعدم الدليل بالكليّه بناء على نفی البراءه الأصليه، أو لحصول الشك فی اندراج بعض الأفراد تحت بعض الكليات المعلومه الحكم، أو نحو ذلك.

و الثانی كما إذا حصل الشكّ باحتمال وجود النقيض لما قدم عليه الدليل الشرعی احتمالا مستندا إلى بعض الأسباب المجوزه، كما إذا كان مقتضی الدليل إباحه شی ء و حلّيته، لكن يحتمل قريبا بسبب بعض الأسباب أنه مما حرمه الشارع و إن لم يعلم به المكلف مثل جوائز الظالم، و نكاح امراه بلغك أنها ارضعتك، أو أرضعت معك الرضاع المحرّم، إلّا إنه لم يثبت ذلك شرعا. و منه أيضا الدليل المرجوح فی نظر الفقيه.

۱- فی النسختين: من.

ص: ۱۱۸

أما إذا لم يحصل له ما يوجب الشك و الريبه فی ذلک، فإنه يعمل علی ما ظهر له من الدّليل و إن احتمل النقيض فی الواقع، و لا يستحب له الاحتياط هنا، بل ربما كان مرجوحا لاستفاضه الأخبار بالنهی عن السؤال عند الشراء من سوق المسلمين ما يحتمل تطرق النجاسه أو الحرمه إليه، كاخبار الجبن و أخبار الفراء؛ عملا بمقتضی سعه الحنفيّه كما أشار إليه عليه السّلام فی صحيحه البزنطی الوارده فی السؤال عن شراء جبه خزّ، لا يدری أ ذكيّه هی أم غير ذكيّه ليصلی فيها، حيث قال: «ليس عليكم المسأله إن أبا جعفر عليه السّلام كان يقول: إنّ الخوارج ضيقوا علی أنفسهم بجهالتهم، و إنّ الدين أوسع من ذلک» (۱).

إذا عرفت ذلک، فاعلم أن الاحتياط قد يكون متعلّقا بنفس الحكم الشرعی، و قد يكون متعلّقا بأفراد موضوعه، و كيف كان، فقد يكون متعلّقا بالفعل، و قد يكون بالترک، و قد يكون بالجمع بين الافراد المشكوک فيها.

و لنذكر جمله من الأمثله ليتضح بها ما أجملناه، و يظهر منها ما قلناه، فمن الاحتياط الواجب فی الحكم الشرعی المتعلّق بالفعل إذا اشتبه الحكم من الدليل بأن تردد بين احتمال الوجوب و الاستحباب، فالواجب هو التوقف فی الحكم، و الاحتياط بالإتيان بذلک الفعل، و من يعتمد علی أصاله البراءه يجعلها هنا مرجحه للاستحباب. و فيه:

أولا: ما عرفت من عدم الاعتماد علی البراءه الأصليه فی الأحكام الشرعيه، كما تقدّم فی الدره التی فی المسأله.

و ثانيا: أن ما ذكروه يرجع إلی أن اللّه تعالی حكم بالاستحباب لموافقه البراءه الأصليه، و من المعلوم أن أحكامه تعالی تابعه للحكم و المصالح المنظوره له تعالی، و هو أعلم بها. و لا يمكن أن يقال: مقتضی المصلحه البراءه الأصليه؛ فإنه

۱- تهذيب الأحكام ۲: ۳۶۸/ ۱۵۲۹، وسائل الشيعه ۳: ۴۹۱، أبواب النجاسات، ب ۵، ح ۳.

ص: ۱۱۹

رجم بالغیب، و جرأه بلا ریب.

و من هذا القسم أیضا ما تعارضت فیه الأخبار علی وجه یتعذّر الترجیح بینها بالمرجّحات المنصوصه، فإن مقتضی الاحتیاط التوقف عن الحکم، و وجوب الإتیان بالفعل، متی کان مقتضی الاحتیاط ذلک.

فإن قیل: إن الأخبار فی الصوره المذکوره قد دلّ بعضها علی الإرجاء، و بعضها علی العمل من باب التسلیم.

قلنا: هذا أیضا من ذلک، فإن التعارض المذکور مع عدم ظهور مرجح لأحد الطرفین، و لا وجه یمکن الجمع به فی البین مما یوجب دخول الحکم المذکور فی المتشابهات المأمور فیها بالاحتیاط.

و من هذا القسم أیضا ما لم یرد فیه نص من الأحکام التی یعمّ بها البلوی عند من لم یعتمد علی البراءه الأصلیه، فإن الحکم فیه ما ذکر کما سلف بیانه فی درّه البراءه الأصلیه (۱)، و من الاحتیاط الواجب فی الحکم الشرعی، لکن فی الترک ما لو تردّد الفعل بین کونه واجبا أو محرما، فإن المستفاد من الأخبار أن الاحتیاط هنا بالترک، کما تدلّ علیه موثقه سماعه عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: سألته عن رجل اختلف علیه رجلان من أهل دینه فی أمر کلاهما یرویه: أحدهما یأمر بأخذه، و الآخر ینهاه عنه، کیف یصنع؟ قال: «یرجئه حتی یلقی من یخبره، فهو فی سعه حتی یلقاه» (۲).

و موثقه زراره فی اناس حجّوا بامرأه، فقدموا إلی الوقت و هی لا تصلی، و جهلوا أن مثلها ینبغی أن یحرم، فمضوا بها کما هی، حتی قدموا مکه، و هی

۱- انظر الدرر ۱: ۱۵۵- ۱۸۶/ الدره: ۶.

۲- الکافی ۱: ۶۶/ ۷، باب اختلاف الحدیث، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۰۸، أبواب صفات القاضی، ب ۹، ح ۵.

ص: ۱۲۰

طـامث حلاـل، فسـألوا النـاس، فقالوا: تخرج إلی بعض المواقیت فتحرم منه، و کانت إذا فعلت لم تـدرک الحـج، فسألوا أبا جعفر علیه السّلام، فقال: «تحرم من مکانها، فقد علم اللّه نیتها» (۱).

وجه الـدلاله أن المرأه المـذکوره قـد ترکت واجبا لاحتمال حرمته شـرعا، و الإمام علیه السّـلام قرّرها علی ذلک و لم ینکره علیها، بل استحسن ذلک من فعلها بقوله:

«فقـد علم اللّه نیتهـا»، أی علم أن ترکهـا للإحـرام إنمـا نشـأ من حیث اعتقادها تحریمه، فهو یشـعر بأن الحکم فیما لو کان کـذلک هو الترک. و مـا توهّمه بعض مشایخنا المعاصـرین- رضوان اللّه علیهم- من دلاله هـذه الروایه علی عـدم الاحتیاط حتی نظمها فی سـلک أخبار زعم أنها تدلّ علی عدم الاحتیاط، و جعلها معارضه لأخبار الاحتیاط غفله ناشـئه عن عدم إعطاء التأمل حقه من التحقیق، و عدم النظر فی الأخبار بعین التدقیق.

و من الاحتیـاط المسـتحب فی الحکم الشـرعی بالفعل أو الترک ما إذا تعارضت الأدلّه فی حکم بین فعله وجوبا أو اسـتحبابا، و ترجح فی نظر الفقیه الثانی بأحـد القرائن أو المرجّحات الشـرعیه، فإنّ الإتیان بالفعل أحوط؛ و لـذا تری الفقهاء فی مثل هذا الموضع یحملون الـدلیل المرجـوح علی الاسـتحباب، تفادیـا مـن طرحـه، کأخبـار غسـل الجمعـه المتعـارضه وجوبـا و اسـتحبابا عنـد مـن یرجـح أخبـار الاسـتحباب، أو تعـارضت الأخبـار بین الحرمه و الکراهه مع ترجیـح الثانی، فإنّ الاحتیاط هنا بالترک. و علی هـذا أیضا جری الفقهاء- رضوان اللّه علیهم- فی غیر موضع.

و من الاحتیاط الواجب فی جزئیات موضوع الحکم الشرعی بالإتیان بالفعل

۱- الکافی ۴: ۳۲۴/ ۵، باب من جاوز میقات أرضه بغیر إحرام ..، وسائل الشیعه ۱۱: ۳۳۰، أبواب المواقیت، ب ۱۴، ح ۶.

ص: ۱۲۱

ما إذا علم أصل الحكم و كان هو الوجوب، و لكن حصل الشك فی اندراج بعض الأفراد تحته، و ستأتی صحيحه عبد الرحمن بن الحجاج الوارده فی جزاء الصيد داله على ذلك. و من هذا القسم- لكن مع كون الاحتياط بالترك- ما إذا كان الحكم الشرعی فی المقام التحريم، و حصل الشك فی اندراج بعض الجزئيات كما ذكرنا، فإن الاحتياط هنا بالترك كحكم السجود على الخزف، و الحكم بطهارته بالطبخ، فإن أصل الحكم فی كل من المسألتين معلوم، و لكن هذا الفرد بسبب الشك فی استحالته بالطبخ و عدمها، قد حصل الشك فی اندراجه تحت أصل الحكم.

فالاحتياط عند من يحصل له الشك المذكور واجب بترك السجود عليه و ترك التيمم به، لعدم الجزم ببقائه على أصل الأرضيه و منك الشك فی اندراج بعض الأصوات و دخوله فی الغناء المعلوم تحريمه، فإن الاحتياط واجب بتركه. و أما من يعمل بالبراءه الأصليّه فإنه يرجح بها هاهنا جانب العدم فلا يتجه ذلك عنده.

و من الاحتياط الواجب بالجمع بين الأفراد المشكوك فيها ما إذا اشتغلت ذمته تعيينا بواجب، و لكن تردّد بين فردين أو أزيد من أفراد ذلك الواجب، فإنه يجب عليه الإتيان بالجميع من قبيل ما لا يتم الواجب إلّا به، فهو واجب، كما إذا اشتغلت الذمه بفريضه من الصلوات الخمس مع جهلها فی الخمس مثلا، فإنّه يجب عليه الإتيان بالخمس مقتصرا فيما اشترك فيها فی عدد بالإتيان بذلك العدد بنيّه (۱) مردده.

و منه التردد فی وجوب الجمعه، فإنه يجب عليه الجمع بينها و بين الظهر.

إلى غير ذلك من المواضع التی يقف عليها المتتبع.

۱- من «ح».

ص: ۱۲۲

و لا- باس بنقل جمله من الأخبار المشتمله علی ذکر الاحتیاط، و تذییل کل منها بما یوقف الناظر علی سواء الصراط؛ فإن جمله من مشایخنا- رضوان اللّه علیهم- قد اشتبه علیهم ما تضمّنته من الأحکام حتی صرحوا بتعارضها فی المقام علی وجه یعسر الجمع بینها و الالتئام کما تقدمت الإشاره إلی ذلک. فمن ذلک صحیحه عبد الرحمن بن الحجاج قال: سألت أبا الحسن علیه السّلام عن رجلین أصابا صیدا و هما محرمان؛ الجزاء علیهما، أم علی کل واحد منهما؟ قال: «لا، بل علیهما أن یجزی کل واحد منهما عن الصید». قلت: إن بعض أصحابنا سألنی عن ذلک فلم أدر ما علیه، فقال علیه السّلام: «إذا اصبتم بمثل هذا فلم تدروا، فعلیکم بالاحتیاط» (۱).

و هذه الروایه قد دلّت علی وجوب الاحتیاط فی بعض جزئیات موضوع الحکم الشرعی مع الجهل بالحکم و عدم إمکان السؤال، و ذلک لأن ظاهر الروایه، أن السائل عالم بأصل وجوب الجزاء، و إنما شک فی موضعه بکونه علیهما معا جزاء واحدا و علی کل واحد جزاء بانفراده.

و من ذلک صحیحته الاخری عن أبی إبراهیم علیه السّلام قال: سألته عن الرجل یتزوج المرأه فی عدتها بجهاله، أ هی ممن لا تحل له أبدا؟ فقال: «لا، أما إذا کان بجهاله فلیتزوجها بعد ما تنقضی عدتها، و قد یعذر الناس فی الجهاله بما هو أعظم من ذلک».

فقلت: أی الجهالتین أعذر بجهالته أن یعلم أن ذلک محرّم علیه، أم بجهالته أنها فی عده؟ فقال: «إحدی الجهالتین أهون من الاخری: الجهاله بأنّ اللّه حرم علیه ذلک، و ذلک أنه لا یقدر علی الاحتیاط معها». فقلت: هو فی الاخری معذور؟ فقال: «نعم،

۱- الکافی ۴: ۳۹۱/ ۱، باب القوم یجتمعون علی الصید و هم محرمون، تهذیب الأحکام ۵: ۴۶۶- ۴۶۷/ ۱۶۳۱، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۵۴، أبواب صفات القاضی، ب ۱۲، ح ۱.

ص: ۱۲۳

إذا انقضت عدتها، فهو معذور فی أن یتزوّجها» (۱).

أقول: هذه الروایه قد اشتملت علی أحد فردی الجاهل بالحکم الشرعی، و الجاهل ببعض جزئیات موضوعه، و دلت علی معذوریه کل منهما، إلّا إن الأوّل أعذر؛ لعدم قدرته علی الاحتیاط.

و بیان ذلک أن الجاهل بالحکم الشرعی- و هو تحریم التزویج فی العده جهلا ساذجا غیر متصور له بالمره- لا یتصور الاحتیاط فی حقه بالکلیه، لعدم تصوره الحکم بالمره کما عرفت.

و أما الجاهل بکونها فی عده مع علمه بتحریم التزویج فی العده، فهو جاهل بموضوع الحکم المذکور مع معلومیه أصل الحکم له، و یمکنه الاحتیاط بالفحص و السؤال عن کونها ذات عده أم لا، إلّا إنه غیر مکلف به، بل ظاهر الأخبار مرجوحیه السؤال و الفحص کما تقدمت الإشاره إلیه عملا بسعه الحنفیه السمحه السهله.

نعم، لو کان فی مقام الریبه، فالأحوط السؤال کما یدلّ علیه بعض الأخبار، و من ذلک روایه عبد اللّه بن وضاح قال: کتبت إلی العبد الصالح علیه السّلام: یتواری القرص و یقبل اللیل، ثم یزید اللیل ارتفاعا و تستر عنا الشمس و ترتفع فوق الجبل حمره، و یؤذن عندنا المؤذنون، فاصلّی حینئذ و أفطر إن کنت صائما، أو أنتظر حتی تذهب الحمره التی فوق الجبل؟ فکتب إلیّ: «أری لک أن تنتظر حتی تذهب الحمره، و تأخذ بالحائطه لدینک» (۲).

۱- الکافی ۵: ۴۲۷/ ۳، باب المرأه التی تحرم علی الرجل فلا تحلّ له أبدا، تهذیب الأحکام ۷: ۳۰۶/ ۱۲۷۴، وسائل الشیعه ۲۰: ۴۵۰- ۴۵۱، أبواب ما یحرم بالمصاهره، ب ۱۷، ح ۴.

۲- تهذیب الأحکام ۲: ۲۵۹/ ۱۰۳۱، الاستبصار ۱: ۲۶۴/ ۹۵۲، و فیه: عبد اللّه بن صباح، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۶۶- ۱۶۷ أبواب صفات القاضی، ب ۱۲، ح ۴۲.

ص: ۱۲۴

أقول: و الاحتیاط هنا بالتوقف علی ذهاب الحمره عند من قام له الدلیل علی أن الغروب عباره عن استتار القرص المعلوم، لعدم رؤیته عند المشاهده، مع عدم الحائل محمول علی الاستحباب، و أما عند من یجعل أماره الغروب زوال الحمره کما هو المختار عندنا- لحمل تلک الأخبار علی التقیه- فهو محمول علی الوجوب. و کلامه علیه السّلام هنا محتمل لکل من الأمرین.

و من ذلک صحیحه أحمد بن محمد بن أبی نصر عن الرضا علیه السّلام فی المتمتع بها، حیث قال فیها: «اجعلوهن من الأربع»، فقال له صفوان بن یحیی: علی الاحتیاط؟

قال: «نعم» (۱).

و الظاهر کما استظهره أیضا جمله من أصحابنا (۲)- رضوان اللّه علیهم- حمل الاحتیاط هنا علی المحاذره من العامه و التقیه منهم؛ لاستفاضه النصوص و ذهاب جمهور الأصحاب إلی عدم الحصر فی المتعه، و أنها لیست من السبعین (۳) فضلا عن الأربع. و لعل وجهه أنه إذا اقتصر علی جعلها رابعه لم یمکن الاطلاع علیه بکونها متعه لیطعن علیه بذلک و یتیسّر له دعوی الدوام لو أنهم بخلاف ما إذا کانت زائده علی الأربع، فإنه لا یتم له الاعتذار و لا النجاه من اولئک الفجار.

و من ذلک روایه شعیب الحداد قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: رجل من موالیک یقرئک السّلام، و قد أراد أن یتزوج امرأه قد وافقته و أعجبه بعض شأنها، و قد کان لها زوج فطلّقها ثلاثا علی غیر السنه، و قد کره أن یقدم علی تزویجها حتی

۱- تهذیب الأحکام ۷: ۲۵۹/ ۱۱۲۴، الاستبصار ۳: ۱۴۸/ ۵۴۲، وسائل الشیعه ۲۱: ۲۰، أبواب المتعه، ب ۴، ح ۹.

۲- وسائل الشیعه ۲۱: ۲۰، أبواب المتعه، ب ۴، ذیل الحدیث: ۹.

۳- الکافی ۵: ۴۵۱/ ۴، باب أنهن بمنزله الإماء ..، وسائل الشیعه ۲۱: ۱۹، أبواب المتعه، ب ۴، ح ۷.

ص: ۱۲۵

یستأمرک، فتکون أنت آمره. فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «هو الفرج و أمر الفرج شدید، و منه یکون الولد، و نحن نحتاط فلا یتزوجها» (۱).

أقول: ظاهر هذا الخبر کما تری کون المطلق مخالفا، و لا خلاف بین الأصحاب فی إلزامه بما ألزم به نفسه من صحه الطلاق، و به استفاضت جمله من الأخبار أیضا، و حینئذ فیحمل الاحتیاط هنا علی الاستحباب، إلّا إن الأقرب عندی هو أن یقال: إن الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- و إن اتّفقوا علی الحکم المذکور، إلا إن الروایات فیه مختلفه؛ فإن جمله من الأخبار و إن دلّت علی ما ذهب إلیه الأصحاب إلا إن جمله منها قد دلّت علی أنه: «إیاکم و ذوات الأزواج المطلقات علی غیر السنه» (۲).

و حمل بعض الأصحاب لها علی غیر المخالف یردّه ما اشتمل علیه بعضها من ذکر المخالف.

و الحکم حینئذ لا یخلو من نوع اشتباه؛ لتعارض الأخبار، و الاحتیاط فیه مطلوب، و الأمر بالاحتیاط فی هذا الخبر مما قوّی الشبهه و أکّدها. و حینئذ، فلا یبعد وجوب الاحتیاط هنا. و یحتمل أن یکون هذا الخبر من جمله الأخبار المانعه و إن عبر عن ذلک بالاحتیاط، و جعله فی قالبه، فیتحتّم کون الاحتیاط فیه علی جهه الوجوب، و اللّه سبحانه و قائله أعلم بحقیقه الحال.

و أما الأخبار الداله علی رجحان العمل بالاحتیاط علی الإطلاق، فهی کثیره، و منها قول أمیر المؤمنین علیه السّلام لکمیل بن زیاد، فیما رواه الشیخ رحمه اللّه فی (الأمالی)

۱- تهذیب الأحکام ۷: ۴۷۰/ ۱۸۸۵، وسائل الشیعه ۲۰: ۲۵۸، أبواب مقدمات النکاح ب ۱۵۷، ج ۱.

۲- الکافی ۵: ۴۲۳/ ۱، باب تزویج المرأه التی تطلق علی غیر السنه، وسائل الشیعه ۲۰: ۴۹۵، أبواب ما یحرم بالمصاهره، ب ۳۵، ح ۲.

ص: ۱۲۶

مسندا عن الرضا علیه السّلام: «یا کمیل، أخوک دینک فاحتط لدینک» (۱).

و ما رواه الشهید عن الصادق علیه السّلام فی حدیث عنوان البصری: «و خذ بالاحتیاط لدینک فی جمیع امورک ما تجد إلیه سبیلا» (۲).

و ما رواه الفریقان عنه صلی اللّه علیه و آله من قوله: «دع ما یریبک إلی ما لا یریبک» (۳)، و ما روی عنهم علیهم السّلام: «لیس بناکب عن الصراط من سلک طریق الاحتیاط» (۴) و قد تقدم جمله من الأخبار فی دره البراءه الأصلیه (۵) ناصه علی وجوب التوقف فی مقام الشبهه و عدم العلم. و حینئذ، فما ذهب إلیه ذلک البعض المتقدّم ذکره فی صدر المسأله من عدم مشروعیه الاحتیاط خروج عن سواء الصراط، حیث قال: (إن الاحتیاط لیس بحکم شرعی فلا یجوز العمل بمقتضاه، بل الواجب أن یعمل به هو ما ساق إلیه الدلیل (۶)) انتهی.

و هو غفله عما فصّلته هذه الأخبار التی ذکرناها، و أجملته الأخبار التی تلوناها. و لعل کلام هذا القائل مبنیه علی حجیّه البراءه الأصلیه و العمل علیها، إلّا

۱- الأمالی: ۱۱۰/ ۱۶۸، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۶۷، أبواب صفات القاضی، ب ۱۲، ح ۴۶.

۲- انظر: بحار الأنوار ۱: ۲۲۶، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۷۲، أبواب صفات القاضی، ب ۱۲، ح ۶۱.

۳- عوالی اللآلی ۱: ۳۹۴/ ۴۰، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۷۳، أبواب صفات القاضی، ب ۱۲، ح ۶۳، الجامع الصحیح ۴: ۶۶۸/ ۲۵۱۸، المستدرک علی الصحیحین ۲: ۱۶/ ۲۱۶۹- ۲۱۷۰.

۴- ذکره زین الدین المیسی فی إجازته لولده، انظر بحار الأنوار ۱۰۵: ۱۲۹، و ذکره الشیخ محمود بن محمد الأهمالی فی إجازته للسید الأمیر معین الدین ابن شاه أبی تراب، انظر بحار الأنوار ۱۰۵: ۱۸۷، و لم یورداه علی انه حدیث.

۵- انظر الدرر ۱: ۱۵۵- ۱۸۶/ الدره: ۶.

۶- فی «ح» بعدها: و رجحه و کل ما ترجح عنده تعیّن علیه و علی مقلده العمل به، و العمل بالاحتیاط عمل ما لم یؤدّ إلیه الدلیل.

ص: ۱۲۷

إن الأخبار کما عرفت فی الدره الموضوعه فیها تدفعه، و جمله من علمائنا الاصولیین، فضلا عن جمله أصحابنا الأخباریین، قد منعوا من العمل بها. و ما ادّعاه من أن الواجب هو (۱) العمل بما قام علیه الدلیل مسلم، إلّا إنه بناء علی عدم العمل (۲) بالبراءه الأصلیه، فالأدله تتصادم و تتعارض علی وجه لا یمکن الترجیح فیها، و قد تتشابه فلا یکون الحکم ظاهرا منها، و قد لا یوجد دلیل علی الحکم المطلوب بالکلیه.

و الأخبار قد استفاضت بالردّ إلیهم علیهم السّلام فی بعض الأحکام، و الوقوف کما تقدمت فی درّه البراءه الأصلیه، و المستفاد من الأخبار کما قدّمناه فی الدره المشار إلیها أن اللّه سبحانه کما تعبد بالعمل بالأمر و النهی فی بعض الأحکام، تعبد بالتوقف فی بعض و العمل بالاحتیاط، فقوله: (إن الاحتیاط لیس بدلیل شرعی) علی إطلاقه ممنوع.

نعم، لو کان ذلک الاحتیاط إنما نشأ من الوساوس الشیطانیه و الأوهام النفسانیه کما یقع من بعض الناس المبتلین بالوسواس، فهذا لیس باحتیاط، بل الظاهر من الأخبار تحریمه؛ لما ورد عنه صلی اللّه علیه و آله من قوله: «الوضوء بمدّ و الغسل بصاع، و سیأتی أقوام [بعدی] یستقلون ذلک، فاولئک علی غیر سنتی، و الثابت علی سنتی معی فی حظیره القدس» (۳).

۱- لیست فی «ح».

۲- من «ح».

۳- الفقیه ۱: ۲۳/ ۷۰، وسائل الشیعه ۱: ۴۸۳، أبواب الوضوء، ب ۵۰، ح ۶.

ص: ۱۲۸

ص: ۱۲۹

۲۵ درّه نجفیّه فی الشبهه المحصوره و غیر المحصوره

اشاره

الظاهر من کلام جمهور الأصحاب، بل لا أعرف فیه خلافا إلّا من بعض متأخّری المتأخّرین ممن سیأتی ذکرهم هو الفرق بین المحصور و غیر المحصور بالنسبه إلی اشتباه الحلال بالحرام و النجس بالطاهر، بمعنی أنه لو اختلط الحلال بالحرام، و النجس بالطاهر فی أفراد محصوره حکم بتحریم الجمیع و نجاسته، و لو اشتبه أحدهما بالآخر فی أفراد غیر محصوره کان کل من تلک الأفراد علی ظاهر الحلیّه و الطهاره، حتی یعلم الحرام أو النجس بعینه.

و وجه الفرق بینهما ظاهر؛ و ذلک فإنه مع کون تلک الأفراد محصوره فی عدد معیّن و أشخاص متمیزه، فإنه یعلم وجود الحرام قطعا، و الشارع قد أوجب اجتنابه مطلقا- أعم من أن یکون متعینا متشخصا، أو مختلطا بأفراد محصوره- إذ الأدله الداله علی وجوب اجتنابه مطلقه، فإن قوله سبحانه حُرِّمَتْ عَلَیْکُمُ الْمَیْتَهُ (۱) شامل بإطلاقه لما لو کانت المیته متمیزه، و لما لو کانت مشتبهه بفردین أو ثلاث مثلا- و قوله سبحانه حُرِّمَتْ عَلَیْکُمْ أُمَّهٰاتُکُمْ وَ بَنٰاتُکُمْ (۲) الآیه، شامل بإطلاقه لما لو کانت الامّ متشخّصه، و لما لو کانت مشتبهه بأجنبیه أو

۱- المائده: ۳.

۲- النساء: ۲۳.

ص: ۱۳۰

مختلطه بامرأتین أو أکثر. و هکذا باقی المحرمات فی الآیه.

غایه الأمر أن وجوب الاجتناب فی موضع الاشتباه لمّا کان لا یمکن و لا یتم إلّا باجتناب جمله الأفراد المختلطه بها، وجب اجتناب الجمیع، من باب (ما لا یتم الواجب إلّا به فهو واجب)، و أمّا فی غیر المحصوره فإنه لا یعلم وجود الحرام ثمه، و لا یقطع بحصوله، فلا یتعلق التکلیف الشرعی باجتنابه و وجوده فی الواقع و نفس الأمر بحیث یحتمل کون هذا الفرد و الأفراد منه لا یجدی نفعا فی المقام؛ لأن الشارع لم یجعل الواقع و نفس الأمر مناطا للأحکام الشرعیه، و إنما جعلها منوطه بنظر المکلف و علمه کما لا یخفی علی من أحاط خبرا بالقواعد الشرعیه و الضوابط المرعیه. و لم أر من خالف فی هذه القاعده الکلیه و الضابطه الجلیه، سوی جماعه من متأخّری المتأخّرین و ذلک فی مقامین:

المقام الأول: فی مسأله الإناءین

حیث إن الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- بناء علی القاعده المذکوره المؤیده بالأخبار، و لا سیما فی خصوص المسأله المذکوره- أوجبوا اجتنابهما معا، بل نقل الإجماع علی ذلک جماعه من أجلاء الأصحاب منهم الشیخ فی (الخلاف) (۱)، و المحقق فی (المعتبر) (۲) و العلّامه فی (المختلف) (۳)، و احتج فی (المعتبر) بعد نقل الاتفاق علی ذلک: بأن (یقین الطهاره فی کل منهما معارض بیقین النجاسه و لا رجحان، فیتحقق المنع) (۴).

و أورد علیه فی (المعالم) بأن یقین الطهاره فی کل واحد بانفراده إنما یعارضه الشک فی النجاسه لا الیقین (۵). و نقل السید السند فی (المدارک) عن العلّامه أنه

۱- الخلاف ۱: ۱۹۶/ المسأله: ۱۵۳.

۲- المعتبر ۱: ۱۰۳.

۳- مختلف الشیعه ۱: ۸۱/ المسأله: ۴۳.

۴- المعتبر ۱: ۱۰۳.

۵- معالم الدین و ملاذ المجتهدین/ قسم الفقه ۱: ۳۷۸.

ص: ۱۳۱

احتج فی (المختلف) أیضا علی ذلک بأن اجتناب النجس واجب قطعا، و هو لا یتمّ إلّا باجتنابهما معا، و ما لا یتم الواجب إلّا به فهو واجب (۱). و اعترضه بأن (اجتناب النجس لا یقطع بوجوبه إلّا مع تحققه بعینه لا مع الشکّ فیه، و استبعاد سقوط حکم هذه النجاسه شرعا إذا لم یحصل المباشره بجمیع ما وقع فیه الاشتباه غیر ملتفت إلیه. و قد ثبت نظیره فی حکم واجدی المنی فی الثوب المشترک، و اعترف به الأصحاب فی غیر المحصور أیضا، و الفرق بینه و بین المحصور غیر واضح عند التأمل) (۲) انتهی.

و قد تقدّمه فی هذا الکلام شیخه المولی الأردبیلی قدّس سرّهما (۳)، و قد جری علی هذا المنوال جمله ممن تأخّر عنهما (۴)، و حیث إن المسأله المذکوره ممّا لم یعطها حقها من التحقیق أحد من الأصحاب، و لم یمیز القشر منها من اللباب مع تکثر أفرادها فی الأحکام و دورانها فی کلام علمائنا الأعلام، فحریّ بنا أن نبسط فیها الکلام بما یقشع عنها غیاهب الظلام، و نبیّن ما فی کلام هؤلاء الأعلام من سقوط ما اعترضوا به فی المقام، فنقول:

أولا- لا یخفی علی من مارس الأحکام، و خاض فی تیّار ذلک البحر القمقام أن القواعد الکلیّه الوارده عنهم علیهم السّلام (۵) فی الأحکام الشرعیه کما تکون باشتمال القضیه علی سور الکلیه، کذلک تحصل بتتبع الجزئیات الوارده عنهم علیهم السّلام، کما فی القواعد النحویه، و ما صرّح به الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- فی حکم

۱- مختلف الشیعه ۱: ۸۱/ المسأله: ۴۳، و قد ذکر الحکم دون العلّه، و هی مذکوره فی مدارک الأحکام ۱: ۱۰۷.

۲- مدارک الأحکام ۱: ۱۰۷- ۱۰۸.

۳- مجمع الفائده و البرهان ۱: ۲۸۲، و فیه القول بالاحتیاط دون الوجوب.

۴- ذخیره المعاد: ۱۳۸.

۵- فی «ق» بعدها: کما فی القواعد النحویه، و ما أثبتناه وفقا ل «ح».

ص: ۱۳۲

المحصور و غیر المحصور فی هذا المقام، و إن کان لم یرد فی الأخبار بقاعده کلیه، إلّا إن المستفاد منها علی وجه لا یزاحمه الریب فی خصوصیات الجزئیات التی تصلح للاندراج تحت کل من المحصور و غیر المحصور هو ما ذکروه و صرّحوا به من التفصیل، بل فی بعض الأخبار تصریح بکلیه الحکم فی بعض تلک الأفراد کما سیأتی إن شاء اللّه تعالی.

و ها أنا أذکر لک ما وقفت علیه من المواضع و الجزئیات المتعلّقه بکل من ذینک الفردین؛ فأما ما دل علی حکم المحصور و أنه یلحق المشتبه فیه حکم ما اشتبه به من نجاسه أو تحریم:

فأحدها: ما نحن فیه من مسأله الإناءین، فقد روی عمار فی الموثق عن أبی عبد اللّه علیه السّلام أنه سئل عن رجل معه إناءان فیهما ماء و وقع فی أحدهما قذر لا یدری أیهما هو قال: «یهریقهما و یتیمم» (۱).

و مثله روی سماعه فی الموثق (۲).

و هما صریحتان فی الحکم.

و طعن جمله من متأخّری المتأخّرین (۳) فی الخبرین بضعف السند بناء علی الاصطلاح المحدّث بینهم، و بعض منهم جبر ضعفهما بعمل الأصحاب بهما (۴).

و جمله منهم إنّما اعتمدوا علی الإجماع المدّعی فی هذه المسأله (۵). و الکل

۱- تهذیب الأحکام ۱: ۲۴۸/ ۷۱۲، وسائل الشیعه ۱: ۱۵۵- ۱۵۶، أبواب الماء المطلق، ب ۸، ح ۴.

۲- الکافی ۳: ۱۰/ ۶، باب الوضوء من سؤر الدواب، وسائل الشیعه ۱: ۱۵۱، أبواب الماء المطلق، ب ۸، ح ۲.

۳- معالم الدین و ملاذ المجتهدین/ قسم الفقه ۱: ۳۹۸، مدارک الأحکام ۱: ۱۰۷ و قد نسب الضعف لجماعه من الفطحیه فی سندها.

۴- ذخیره المعاد: ۱۳۸.

۵- مشارق الشموس: ۲۸۸.

ص: ۱۳۳

بمکان من الضعف فإنه لم یقم لنا دلیل علی صحه هذا الاصطلاح الذی اعتمدوه، بل کلماتهم فی غیر مکان ممّا تدلّ علی أنه متداعی الأرکان منهدم البنیان کما أوضحناه فی مواضع من مؤلفاتنا، و لا سیما کتاب (المسائل الشیرازیه) و کتاب (الحدائق الناضره) (۱).

و ثانیها: الثوب الطاهر المشتبه بثوب آخر نجس، فإنه لا خلاف بین الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- ممن منع الصلاه عاریا فی أنه یجب الصلاه فیهما علی جهه البدلیه حتی من هؤلاء الفضلاء المنازعین فی هذه المسأله، و لم یجوّز أحد منهم الصلاه فی واحد منهما خاصه، مع أن مقتضی ما قالوه فی مسأله الإناءین جواز ذلک.

و یدل علی الحکم المذکور من النصوص حسنه صفوان بن یحیی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام أنه کتب إلیه یسأله عن رجل کان معه ثوبان، فأصاب أحدهما بول، و لم یدر أیهما هو، و حضرت الصلاه و خاف فوتها، و لیس عنده ماء، کیف یصنع؟

قال: «یصلی فیهما» (۲).

قال شیخنا الصدوق رضی اللّه عنه فی (الفقیه) بعد نقل الروایه: (یعنی علی الانفراد) (۳).

قال فی (المدارک)- بعد أن نقل القول بذلک عن الشیخ (۴) و أکثر الأصحاب، و قال: إنّه المعتمد، و نقل عن بعض الأصحاب أنه یطرحهما و یصلی عریانا (۵)- ما صورته: (و متی امتنع الصلاه عاریا ثبت وجوب الصلاه فی أحدهما، أو کلّ

۱- الحدائق الناضره ۱: ۵۰۲- ۵۰۴.

۲- الفقیه ۱: ۱۶۱/ ۷۵۷، وسائل الشیعه ۳: ۵۰۵، أبواب النجاسات، ب ۶۴، ح ۱، و فیهما: یصلی فیهما جمیعا.

۳- الفقیه ۱: ۱۶۱/ ذیل الحدیث: ۷۵۷.

۴- الخلاف ۱: ۱۹۶/ المسأله: ۱۵۳، المبسوط ۱: ۳۹، النهایه: ۵۵.

۵- انظر السرائر ۱: ۱۸۴- ۱۸۵.

ص: ۱۳۴

منهما؛ إذ المفروض انتفاء غیرهما، و الأول منتف؛ إذ لا قائل به، فیثبت (۱) الثانی، و یدلّ علیه ما رواه صفوان) (۲)، ثم ساق الروایه.

و أنت خبیر بما فیه؛ فإن مقتضی ما ذکره فی مسأله الإناءین و اختاره فیها، و ما ذکره أیضا فی مسأله السجود مع حصول النجاسه فی المواضع المتسعه- حیث قال بعد البحث فی المسأله: (و الذی یقتضیه النظر عدم الفرق بین المحصور و غیره، و أنه لا مانع من الانتفاع بالمشتبه فیما یفتقر إلی الطهاره إذا لم یستوعب المباشره بجمیع ما وقع فیه الاشتباه (۳)- أنه یجزی هنا الصلاه فی ثوب واحد، و توقّف القول به علی وجود القائل جار فی الموضعین الآخرین، فإنه لم یخالف فی تینک (۴) المسألتین أحد سواه و من حذا حذوه و اقتفاه.

و الجواب عنه بوجود النص المعتمد فی الثوب النجس، و عدم وجوده ثمه؛ لضعف النص فی مسأله الإناءین عنده، و عدم النص فی مسأله السجود ضعیف:

أولا: بأنّه بالتأمل فی النصوص الوارده فی الأحکام المتفرقه، و ضم بعضها إلی بعض- کما سنوضحه إن شاء اللّه تعالی- یعلم أن ذلک حکم کلی.

و ثانیا: أن ما ذکره من التعلیل فی الموضعین یعطی کون الحکم عنده کلیا فی مسأله الطاهر المشتبه بالنجس مطلقا لا بخصوص تینک (۵) المسألتین، و لا ریب أن وجود الروایه فی هذا الجزئی ممّا یبطل دعوی کون الحکم کلیا.

و ثالثها: الثوب النجس بعضه مع وقوع الاشتباه فی جمیع أجزاء الثوب، فإنه لا خلاف بین الأصحاب حتی من هذا الفاضل و من تبعه، و قال بمقالته أنه لا یحکم بطهاره الثوب إلّا بغسله کملا، و به استفاضت الأخبار، ففی صحیحه محمد بن

۱- فی «ح»: فثبت.

۲- مدارک الأحکام ۲: ۳۵۶.

۳- مدارک الأحکام ۳: ۲۵۳.

۴- من «ق» و فی النسختین: تلک.

۵- من «ق»، و فی النسختین: تلک.

ص: ۱۳۵

مسلم عن أحدهما علیهما السّلام أنه قال فی المنی یصیب الثوب: «فإن عرفت مکانه فاغسله، و إن خفی علیک فاغسل الثوب کله» (۱).

و مثلها صحیحه زراره (۲) و حسنه محمد بن مسلم (۳) و روایه ابن أبی یعفور (۴) و غیرها (۵).

قال السید فی (المدارک) بعد نقل عباره المصنف (۶) فی ذلک: (هذا قول علمائنا، و أکثر العامه- قاله فی (المعتبر (۷)) (۸)- و استدل علیه بأن النجاسه موجوده بیقین، و لا یحصل الیقین بزوالها إلّا بغسل جمیع ما وقع فیه الاشتباه.

و یشکل بأن یقین النجاسه یرتفع بغسل جزء ممّا وقع فیه الاشتباه یساوی قدر النجاسه، و إن لم یحصل القطع بغسل ذلک المحل بعینه) (۹) انتهی، و فیه:

أولاـ أن الظاهر أن ما ذکره المحقق رحمه اللّه من التعلیل هنا و فی مسأله الإناءین، بل فی سائر المواضع المنصوصه إنما هو علی جهه التوجیه للنص و بیان حکمه الأمر فیه؛ لأنّه مع وجود النص فلا ضروره تلجئ إلی التعلیل بالوجوه العقلیه.

علی أن أحکام الشرع توقیفیه لا تعلل بالعقول، کما أطال به المحقق الکلام فی أوّل کتاب (المعتبر) (۱۰)، و غیره فی غیره. و حینئذ، فلا إشکال.

۱- تهذیب الأحکام ۱: ۲۶۷/ ۷۸۴، وسائل الشیعه ۳: ۴۲۳، أبواب النجاسات، ب ۱۶، ح ۱.

۲- تهذیب الأحکام ۱: ۴۲۱/ ۱۳۳۵، وسائل الشیعه ۳: ۴۰۲، أبواب النجاسات، ب ۷، ح ۲.

۳- تهذیب الأحکام ۱: ۲۵۱/ ۷۳۰، وسائل الشیعه ۳: ۴۲۴، أبواب النجاسات، ب ۱۶، ح ۲.

۴- الکافی ۳: ۱۵۳/ ۱، باب المنهی و المذی یصیبان الثوب و الجسد، وسائل الشیعه ۳: ۴۲۵، أبواب النجاسات، ب ۱۶، ح ۶.

۵- الکافی ۳: ۵۴/ ۴، باب المنی و المذی یصیبان الثوب و الجسد، تهذیب الأحکام ۱: ۲۵۲/ ۷۲۸، وسائل الشیعه ۳: ۴۰۳، أبواب النجاسات، ب ۷، ح ۵.

۶- شرائع الإسلام ۱: ۴۶.

۷- فی «ح»: قتلهم اللّه، بدل: قاله فی المعتبر.

۸- المعتبر ۱: ۴۳۷.

۹- مدارک الأحکام ۲: ۳۳۴.

۱۰- المعتبر ۱: ۲۸- ۳۳.

ص: ۱۳۶

نعم، هذا الإشکال موافق لما اختاره فی ذینک الموضعین، و لکنه وارد علیه فی هذا الموضع، حیث إن مقتضی ما اختاره ثمه الاکتفاء بغسل جزء من الثوب، کما ذکره و لکن النصوص تدفعه، و هو دلیل علی ما ادّعیناه و صریح فیما قلناه من القاعده المقرّره و الضابطه المعتبره، و أن کلامه قدّس سرّه ثمه مجرد استبعاد عقلی و خیال وهمی.

و ثانیا: أنه متی کان یقین النجاسه هنا یرتفع بغسل جزء ممّا وقع فیه من الاشتباه- بمعنی (۱) أنا لا نقطع حینئذ ببقاء النجاسه؛ لجواز کونها فی ذلک الجزء الذی قد غسل- فإنا نقول أیضا مثله فی مسأله الإناءین: إنه بعد وقوع النجاسه فی واحد منهما لا علی التعیین، فقد زال یقین الطهاره الحاصل أولا من کل ذینک الإناءین. و هکذا فی الثوب و المکان المحصورین، فإنه قد یتساوی (۲) احتمال الملاقاه و عدم الملاقاه فی کل جزء جزء من تلک (۳) الأجزاء المشکوک فیها. و هذا القدر یکفی فی زوال ذلک الیقین الحاصل قبل الملاقاه و الخروج عن مقتضاه.

و رابعها: اللحم المختلط ذکیه بمیّته، فقد ذهب الأصحاب إلی تحریم الجمیع من غیر خلاف یعرف و علیه دلّت الأخبار، و منها حسنه الحلبی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام أنه سئل عن رجل کانت له غنم و بقر، و کان یدرک الذکی منها فیعزله و یعزل المیته، ثم إن المیته و الذکی اختلطا کیف یصنع؟ قال: «یبیعه ممّن یستحلّ المیته و یأکل ثمنه» (۴).

۱- من «ح».

۲- فی «ح»: تساوی.

۳- من «ح».

۴- الکافی ۶: ۲۶۰/ ۲، باب اختلاط المیته بالذکی، وسائل الشیعه ۱۷: ۹۹، أبواب ما یکتسب به، ب ۷، ح ۲.

ص: ۱۳۷

و مثلها حسنته الاخری أیضا (۱).

و یأتی بمقتضی ما ذکره السید و من تبعه أن کل قطعه لاحظناها من هذا اللحم فهی حلال لا یحکم بنجاستها و لا یحرم أکلها؛ لأن الواجب إنما هو اجتناب ما تحقق تحریمه بعینه لا ما اشتبه بالحرام (۲). و النصوص کما عرفت تدفعه.

و لو قیل: إنه ربما یتمسّک هنا بأصاله عدم التذکیه.

قلنا: یعارضه التمسّک بأصاله الطهاره و أصاله الحلیّه.

و أما ما ورد فی غیر المحصور فهو فی مواضع، منها الأخبار الداله علی أن:

«کلّ شی ء طاهر حتی تعلم أنه قذر» (۳).

و منها الأخبار الداله علی أن کل شی ء فیه حلال و حرام فهو لک حلال حتی تعرف الحرام بعینه فتدعه (۴). و حیث کان هذا الفرد غیر محلّ النزاع فی المقام، فلا فائده فی التطویل (۵) و الکلام. و سیأتی فی المقام الثانی إن شاء اللّه تعالی من البسط فی البحث ما یتقشع به غیاهب الظلام.

هذا، و أما ما أورده فی (المعالم) (۶) علی المحقق، فیندفع بما أشرنا إلیه آنفا من أنه قد حصل لنا الیقین بنجاسه أحد الإناءین لا (۷) علی التعیین، و هذا الیقین

۱- الکافی ۶: ۲۶۰/ ۱، باب اختلاط المیته بالذکی، وسائل الشیعه ۱۷: ۹۹، أبواب ما یکتسب به، ب ۷، ح ۱.

۲- من «ح»، و فی «ق»: التحریم.

۳- تهذیب الأحکام ۱: ۲۸۴/ ۸۳۲، وسائل الشیعه ۳: ۴۶۷، أبواب النجاسات، ب ۳۷، ح ۴، و فیهما: نظیف، بدل: طاهر.

۴- انظر: الکافی ۵: ۳۱۳/ ۳۹- ۴۰، باب نوادر کتاب المعیشه، الفقیه ۳: ۲۱۶/ ۱۰۰۲، تهذیب الأحکام ۷: ۲۲۶/ ۹۸۸، و ۹: ۷۹/ ۳۳۷، وسائل الشیعه ۱۷: ۸۹، أبواب ما یکتسب به، ب ۴، ح ۴.

۵- فی «ح»: تطویل البحث فیه.

۶- معالم الدین و ملاذ المجتهدین/ قسم الفقه ۱: ۳۷۸.

۷- من «ح».

ص: ۱۳۸

أوجب حدوث حاله متوسطه بین الطهاره و النجاسه فی کل واحد من ذینک الإناءین علی حده، فهو لیس بمتیقن الطهاره و لا متیقن النجاسه، و حینئذ فهو من باب نقض الیقین بیقین مثله.

و أما ما ذکره السید قدّس سرّه من أن اجتناب النجس لا یقطع بوجوبه إلّا مع تحققه بعینه (۱) فمردود بأن الأخبار- کما عرفت- ممّا قدمنا فی الصور المعدوده و غیرها ممّا سیأتی فی المقام الآتی إن شاء اللّه تعالی، کما أنها دلّت علی وجوب الاجتناب مع الیقین دلّت علی وجوب الاجتناب مع الاشتباه بمحصور. و قیاس هذه المسأله علی مسأله واجدی المنی فی الثوب المشترک قیاس مع الفارق؛ لوجود النصوص الداله علی الاجتناب فی هذه المسأله و نظائرها- کما عرفت- و عدم النص فی تلک المسأله علی ما ذکره الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- فیها من الأحکام.

فإن قیل: کلام الأصحاب و إن کان من غیر نص فی الباب لیعترض به هنا، فینبغی أن یقبل ما ذکروه فی هذه المسأله مع اعتضاده بالنصوص و النظائر المذکوره بالإجمال و الخصوص، و إلّا فلا معنی للإیراد بکلامهم.

علی أنا نقول: إنه حیث لا نص عندهم فی تلک المسأله فمن الجائز أن یکون حکمها شرعا هو الدخول تحت هذه الکلیه المعتضده بالنصوص الجلیه (۲)، و إیجاب الغسل علی کل من الواجدین للمنی.

و بالجمله، فالإیراد بالمسأله المذکوره إنما یتم لو اعتضد ما ذکروه فیها بالنص لیدافع ما أوردناه من النصوص. و أما قوله: (و الفرق بین غیر المحصور و المحصور غیر واضح)، ففیه أنا قد أشرنا فی صدر الکلام إلی وجه الفرق بینهما،

۱- مدارک الأحکام ۱: ۱۰۷- ۱۰۸.

۲- من «ح».

ص: ۱۳۹

و یزیده بیانا ما یأتی فی المقام الثانی إن شاء اللّه تعالی من البیان الواضح البرهان.

المقام الثانی: فی الحلال المختلط بالحرام إذا کان محصورا

فإن الحکم فیه بمقتضی القاعده المتقدّمه المعتضده بالأخبار و إجماع الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- هو التحریم فی الجمیع کما عرفت. و المفهوم من کلام الفاضل المولی محمد باقر الخراسانی فی (الکفایه) و المحدث الکاشانی فی (المفاتیح) هو حلّ الجمیع.

قال الفاضل المشار إلیه فی الکتاب المذکور فی مسأله اللحم المختلط ذکیّه بمیّته ما لفظه: (و المشهور بین المتأخّرین أنه إذا اختلط و لم یعلم وجب الاجتناب من الجمیع حتی یعلم الذکی بعینه، و مستند ذلک عندهم قاعده معروفه عندهم، هی أن الحرام یغلب الحلال فی المشتبه، و بعض الروایات العامیّه، و بعض الاعتبارات العقلیه. و فی الکل نظر.

و قول الصادق علیه السّلام فی صحیحه عبد اللّه بن سنان: «کل شی ء فیه حلال و حرام فهو لک حلال حتی تعرف الحرام بعینه» (۱) یدل علی الحلّ و کذلک غیرها من الأخبار) (۲) انتهی.

و قال المحدّث الکاشانی فی (المفاتیح) فی مسأله اللحم المختلط أیضا: (و إذا اختلط الذکیّ بالمیت وجب الامتناع منه حتی یعلم الذکی بعینه، لوجوب اجتناب المیت، و لا یتم إلّا بذلک، کذا قالوه. و فی الصحیحین: «إذا اختلط الذکی

۱- الکافی ۵: ۳۱۳/ ۳۹، باب نوادر کتاب المعیشه، تهذیب الأحکام ۹: ۷۹/ ۳۳۹، وسائل الشیعه ۲۴: ۲۳۶، أبواب الأطعمه المحرّمه، ب ۶۴، ح ۲.

۲- کفایه الأحکام: ۲۵۱.

ص: ۱۴۰

و المیته باعه ممن یستحلّ المیته و یأکل ثمنه» (۱)) (۲) انتهی.

و قال فی مسأله ما یحلّ و یحرم بالعارض: (و إذا اختلط الحلال بالحرام، فهو له حلال حتی یعرف الحرام بعینه للصحیح و غیره، حتی یعرف أنه حرام بعینه کما مرّ) (۳) انتهی.

و استدل (۴) فی شرح (المفاتیح) لهذا القول نصره لعمه قدّس سرّهما بصحیحه عبد اللّه بن سنان المتقدّمه فی کلام الفاضل الخراسانی، و موثقه مسعده بن صدقه عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: سمعته یقول: «کل شی ء هو لک حلال حتی تعرف أنه حرام بعینه فتدعه من قبل نفسک، و ذلک مثل ثوب یکون علیک قد اشتریته و هو سرقه، أو المملوک عندک و لعلّه حرّ و قد باع نفسه أو خدع فبیع أو قهر، أو امرأه تحتک و هی اختک أو رضیعتک. و الأشیاء کلّها علی هذا حتی یستبین لک غیر ذلک، أو تقوم به البینه» (۵).

و موثقه سماعه قال: سألت أبا عبد اللّه علیه السّلام عن رجل أصاب مالا من عمل بنی امیه، و هو یتصدّق منه، و یصل قرابته، و یحجّ لیغفر له ما اکتسب، و هو یقول: إِنَّ الْحَسَناتِ یُذْهِبْنَ السَّیِّئاتِ (۶). فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «إنّ الخطیئه لا تکفّر الخطیئه، و لکن الحسنه تحطّ الخطیئه». ثم قال: «إن کان خلط الحلال بالحرام فاختلطا جمیعا،

۱- الکافی ۶: ۲۶۰/ ۱، ۲، باب اختلاط المیته بالذکی، تهذیب الأحکام ۹: ۴۷- ۴۸/ ۱۹۸- ۱۹۹، وسائل الشیعه ۲۴: ۱۸۷، أبواب الأطعمه المحرمه، ب ۳۶، ح ۱، ۲.

۲- مفاتیح الشرائع ۲: ۱۹۲/ المفتاح: ۶۴۶.

۳- مفاتیح الشرائع ۲: ۲۲۴/ المفتاح ۶۸۰.

۴- هو المولی محمد هادی ابن المولی مرتضی بن محمد المؤمن، و محمد المؤمن هذا أخو الفیض الکاشانی، فیکون عم أبی الشارح. انظر الذریعه إلی تصانیف الشیعه ۱۴: ۷۹/ ۱۸۱۶.

۵- الکافی ۵: ۳۱۳/ ۴۰، باب نوادر کتاب المعیشه، وسائل الشیعه ۱۷: ۸۹، أبواب ما یکتسب به، ب ۴، ح ۴، و فیهما: تعلم، بدل: تعرف.

۶- إشاره إلی الآیه: ۱۱۴ من سوره هود.

ص: ۱۴۱

فلا یعرف الحلال من الحرام فلا بأس» (۱).

و صحیحه أبی بصیر قال: سألت أبا عبد اللّه علیه السّلام عن شراء السرقه و الخیانه، فقال: «لا، إلّا أن یکون قد اختلط معه غیره. فأما السرقه بعینها، فلا إلّا أن تکون من متاع السلطان فلا بأس بذلک» (۲).

و حسنه الحلبی قال: قال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «کل ربا أکله الناس بجهاله ثم تابوا، فإنّه یقبل منهم إذا عرف منهم التوبه».

و قال: «لو أن رجلا ورث من أبیه مالا و قد عرف أن فی ذلک المال ربا، و لکن قد اختلط فی التجاره بغیره حلالا (۳) کان حلالا طیّبا فلیأکله، و إن عرف منه شیئا معزولا أنه ربا، فلیأخذ رأس ماله منه و لیردّ الربا. و أیما رجل أفاد مالا کثیرا قد أکثر فیه من الربا، فجهل ذلک، ثم عرفه بعد، فأراد أن ینزعه فما مضی فله و یدعه فیما یستأنف» (۴). هذا ما نقله الشارح المشار إلیه.

و ما ربما یتوهّم دلالته علی ذلک أیضا روایه عبد اللّه بن سنان عن الصادق علیه السّلام قال: سألته عن الحضیره من القصب تجعل للحیتان فی الماء، فیموت بعضها فیها قال: «لا بأس» (۵).

و موثقه حنان بن سدیر عن أبی عبد اللّه علیه السّلام أنه سئل عن جدی رضع (۶) من خنزیره حتی شبّ و اشتدّ عظمه، استفحله رجل فی غنم له فخرج له نسل، ما

۱- الکافی ۵: ۱۲۶/ ۹، باب المکاسب الحرام، وسائل الشیعه ۱۷: ۸۹، أبواب ما یکتسب به، ب ۴، ح ۲.

۲- تهذیب الأحکام ۶: ۳۷۴/ ۱۰۸۸، وسائل الشیعه ۱۷: ۳۳۵، أبواب عقد البیع و شروطه، ب ۱، ح ۴.

۳- فی المصدر: حلال، بالرفع.

۴- الکافی ۵: ۱۴۵/ ۴، باب الربا، وسائل الشیعه ۱۸: ۱۲۸، أبواب الربا، ب ۵، ح ۲.

۵- الفقیه ۳: ۲۰۷/ ۹۵۰، وسائل الشیعه ۲۴: ۸۵، أبواب الذبائح، ب ۳۵، ح ۵.

۶- فی «ح»: وضع.

ص: ۱۴۲

تقول فی نسله؟ فقال: «أمّا ما عرفت من نسله بعینه، فلا تقربه و أما ما لم تعرفه فهو بمنزله الجبن» (۱).

و الذی یدل علی القول المشهور، و هو المؤیّد المنصور:

أولا: إطلاق الآیات بالتقریب الذی ذکرناه فی صدر المسأله؛ فإن قوله سبحانه حُرِّمَتْ عَلَیْکُمْ أُمَّهَاتُکُمْ (۲)- الآیه- دالّ بإطلاقه علی التحریم فی المشتبه بمحصور (۳)، و یلزم هذا القائل بناء علی ما ذکره من العمل بعموم تلک الأخبار أنه لو اشتبهت امه أو اخته أو ابنته من النسب أو الرضاع بامرأتین أو ثلاث من الأجانب حلّ له نکاح الجمیع، و لا أظنه یلتزمه. و مثله یأتی فی قوله سبحانه حُرِّمَتْ عَلَیْکُمُ الْمَیْتَهُ (۴).

و ثانیا: الأخبار و منها صحیحه ضریس قال: سألت أبا جعفر علیه السّلام عن السمن و الجبن نجده فی أرض المشرکین بالروم أ نأکله؟ فقال: «أمّا ما (۵) علمت أنه قد خلطه (۶) الحرام فلا تأکل، و أما ما لم تعلم فکله حتی تعلم أنه حرام» (۷). و هی نص فی المطلوب.

و صحیحتنا الحلبی المتقدمتان فی المقام الأول فی اللحم المختلط ذکیه بمیّته، و لو لا حرمه اللحم بذلک لما أمره ببیعه علی مستحل المیته بالخصوص دون أکله.

و موثقه أبی بصیر و موثقه سماعه الواردتان فی الإناءین، فإنهما دالتان علی تحریم شربهما و الانتفاع بهما مطلقا؛ للأمر فیهما بالإراقه.

۱- تهذیب الأحکام ۳: ۲۱۲/ ۹۸۷، وسائل الشیعه ۲۴: ۱۶۱، أبواب الأطعمه المحرّمه، ب ۲۵، ح ۱.

۲- النساء: ۲۳.

۳- فی «ح»: محصور.

۴- المائده: ۳.

۵- لیست فی «ح».

۶- لیست فی «ح».

۷- تهذیب الأحکام ۹: ۷۹/ ۳۳۶، وسائل الشیعه ۲۴: ۲۳۵- ۲۳۶، أبواب الأطعمه المحرّمه، ب ۶۴، ح ۱.

ص: ۱۴۳

و روایه عبد اللّه بن سلیمان عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی الجبن، قال: «کلّ شی ء لک حلال حتی یجیئک شاهدان أن فیه میته» (۱).

و ثالثا: أن مقتضی القواعد الشرعیّه فی المال المختلط حلاله بحرامه- و بذلک صرّح الأصحاب من غیر خلاف یعرف- أنه إن علم صاحب المال الحرام وجب التخلص منه بأی نحو کان، و إن لم یعلم أخرج خمسه و حل له الباقی.

و قیل: إنه مع معرفه کمیته و عدم العلم بصاحبه یتصدّق عنه به (۲).

و یدل علی الأول- و هو وجوب التخلّص من صاحبه متی علم- الآیه و الروایه، کقوله سبحانه وَ لٰا تَأْکُلُوا أَمْوٰالَکُمْ بَیْنَکُمْ بِالْبٰاطِلِ (۳)، و قوله صلی اللّه علیه و آله: «لا یحلّ مال امرئ إلّا بطیب نفس منه» (۴).

و أما الثانی- و هو إخراج الخمس- فلما رواه الشیخ بإسناده عن الحسن بن زیاد عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال «إن رجلا أتی أمیر المؤمنین علیه السّلام فقال: یا أمیر المؤمنین، إنی أصبت مالا لا أعرف حلاله من حرامه، فقال: أخرج الخمس من ذلک المال، فإنّ اللّه عزّ و جلّ قد رضی من ذلک المال بالخمس، و اجتنب ما کان صاحبه یعمل» (۵).

و ما رواه ثقه الإسلام قدّس سرّه بسند عن السکونی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام عن آبائه عن علی علیه السّلام أنه أتاه رجل، فقال: إنّی کسبت مالا- أغمضت فی مطالبه حلالا و حراما، و قد أردت التوبه، و لا أدری الحلال منه و الحرام، و قد اختلط علیّ، فقال علیه السّلام:

۱- الکافی ۶: ۳۳۹/ ۲، باب الجبن، و فیه: یشهدان عندک ...، بعد قوله: شاهدان.

۲- انظر النهایه: ۱۹۷، البیان: ۳۴۷.

۳- البقره: ۱۸۸.

۴- الفقیه ۴: ۶۶/ ۱۹۵، وسائل الشیعه ۵: ۱۲۰، أبواب مکان المصلّی، ب ۳، ح ۱، و فیهما: فانه لا یحلّ دم امرئ مسلم و لا ماله إلّا بطیبه نفسه.

۵- تهذیب الأحکام ۴: ۱۲۴/ ۳۵۸، وسائل الشیعه ۹: ۵۰۵- ۵۰۶، أبواب ما یجب فیه الخمس، ب ۱۰، ح ۱.

ص: ۱۴۴

«تصدّق بخمس مالک، فإنّ اللّه رضی من الأشیاء بالخمس و سائر المال لک حلال» (۱).

و ما رواه الصدوق قدّس سرّه قال: جاء رجل إلی أمیر المؤمنین علیه السّلام، فقال: یا أمیر المؤمنین، أصبت مالا أغمضت فیه، أ فلی توبه؟ فقال: «ایتنی بخمسه». فأتاه بخمسه، فقال: «هو لک، إن الرجل إذا تاب ماله معه (۲)» (۳).

و أما الثالث، فیدلّ علیه أخبار عدیده، لکن موردها المال المتمیز. و هذا هو الموافق للأصول الشرعیه و الضوابط المرعیه، لا ما توهمه ذلک القائل من حلّ ذلک مطلقا.

و رابعها: أنه یلزم علی ما ذکره هذا القائل من حلّ المال المختلط حلاله و حرامه مطلقا- سیّما علی ظاهر صحیحه أبی بصیر التی ذکرها، الداله علی صحه شراء مال الخیانه و السرقه متی اختلط بغیره، مع العلم بکونه خیانه و سرقه- فتح باب مفسده فی الدین، و بیان حیله شرعیه للسارقین و الغاصبین، فیسرق السارق و یغصب الغاصب ما یرید، ثم یخلطه بماله فیأکله حلالا و یبیعه و یأکل ثمنه حلالا، و إنما یجب علیه القیمه أو المثل فیما أخذه، فیملکه بخلطه بماله.

و هذا من قبیل ما ذهب إلیه أبو حنیفه من أن الغاصب و السارق یملکان ما أخذاه بتغییره عما کان علیه، کجعل الحنطه دقیقا (۴). و فی التزامه من الشناعه ما لا یخفی، فضلا عن مخالفه اصول الدین و المذهب. و یأتی علی هذا القول أیضا أنه متی اشتبهت أجنبیه بزوجات الرجل، بحیث لم تعرف من بینهم حلّ له نکاحها فی جمله الجمیع.

۱- الکافی ۵: ۱۲۵/ ۵، باب المکاسب الحرام، وسائل الشیعه ۹: ۵۰۹، أبواب ما یجب فیه الخمس، ب ۱۰، ح ۴.

۲- فی «ح»: معه ماله.

۳- الفقیه ۲: ۲۲/ ۸۳، وسائل الشیعه ۹: ۵۰۹، أبواب ما یجب فیه الخمس، ب ۱۰، ح ۳.

۴- انظر: الخلاف ۳: ۴۰۷/ المسأله: ۲۰، المبسوط (السرخسی) ۱۱: ۸۷.

ص: ۱۴۵

و بالجمله، فمفاسد هذا القول أکثر من أن تذکر، و أظهر من أن تنشر. ثم إنا لو سلمنا صراحه ما استدل به الخصم فی المقام، لکان الجواب عنه بأن یقال: إن من القواعد المقرّره عن أهل العصمه- صلوات اللّه علیهم- أنه مع اختلاف الأخبار فی حکم من الأحکام تعرض علی کتاب اللّه سبحانه، فیؤخذ بما وافقه و یطرح ما خالفه. و لا ریب فی موافقه أخبار التحریم ل (الکتاب)؛ لما عرفت من أن قوله سبحانه حُرِّمَتْ عَلَیْکُمْ أُمَّهاتُکُمْ شامل بإطلاقه لما لو کانت متمیزه متشخصه، أو کانت مشتبهه بأفراد محصوره، فإنه یجب اجتنابها.

و لکن وجوب الاجتناب مع الاشتباه لمّا کان لا یتمّ إلّا باجتناب الجمیع وجب اجتناب الجمیع؛ لأن ما لا یتم الواجب إلّا به فهو واجب. و لهذا نظائر عدیده فی الأحکام الشرعیه، منها قضاء الفریضه المشتبهه بالفرائض الخمس الیومیه، فإنه یجب علیه قضاء الخمس بالاتفاق نصا و فتوی. و کذلک وجوب تعدّد الصلاه فی الثوبین المشتبه نجسهما بطاهرهما، و غیر هذا مع تسلیم دلاله تلک الأخبار علی ما ادّعاه، و إلّا فهی عند النظر بعین التحقیق و التأمل بالفکر الصائب الدقیق لا تدلّ علی ما ادّعاه.

و ها نحن نفصل لک ذلک (۱) بأوضح تفصیل، و نشرحه بما یرفع عنه غشاوه القال و القیل، فنقول: أما الروایات الداله علی أن کلّ ما فیه حلال و حرام فهو لک حلال حتی تعرف الحرام بعینه- و هی عمده الشبهه، فیما ذهبوا إلیه- فالجواب عنها من وجوه:

الأول: أن الظاهر من سیاق مقالها و قرائن أحوالها إنما هو بالنسبه إلی غیر المحصور، یعنی: أن کل شی ء من الأشیاء و نوع من الأنواع له أفراد بعضها (۲) فی

۱- فی «ح» بعدها: مع تسلیم دلاله تلک الأخبار علی ما ادعاه، و إلّا فهی عند النظر بعین ذلک.

۲- من «ح»، و فی «ق»: منها.

ص: ۱۴۶

الواقع حلالـ و بعضـها حرام، مثـل اللحم بعضه ذکی و بعضه میته، و الأـمتعه، و الفواکه و نحوها فی أیـدی المسـلمین، و أسواقهم فیها المغصوب و السـرقه و المملوک، فکل فرد من تلک الأفراد رأیته حکمت علیه بالحلیه، حتی تعلم أنه حرام. یـدل علی ذلک قوله علیه السّلام فی موثقه مسعده بن صدقه: «و ذلک مثل الثوب» إلی آخر الروایه.

فإن جمیع تلک الأمثله التی أوردها علیه السّلام إنما هی من قبیل غیر المحصور کما ذکرناه.

لا یقال: إن التمثیل لا یخصص عموم الحکم المستفاد من صدر الخبر.

لأنا نقول: إن اریـد أن التمثیل بخصوص هذه الأمثله المذکوره فی الخبر لا یخصـص فمسـلم و لکن لا یضـرنا، و إن اراید التمثیل بها و بمـا کـان من قبیلها من الامور الغیر المحصوره فهو ممنوع. کیف، و الأمثله إذا ذکرت بعـد القواعـد الکلیه صارت موضـحه لها و مبیّنه لهـا، فتحمـل تلک القواعـد علیها و علی نظائرها؟ ألا تری أنه لو قال القائل: أکرم الناس مثل العلماء، فإنه لم یتبادر منه إلّا الأمر بإکرام العلماء خاصه من بین أصناف الناس؟

و بالجمله، فالقدر المقطوع به من الخبر الذی لا یعتریه الشکّ فی صـحیح النظر إنما هو ما ذکرناه، کما یشهد به أیضا قوله علیه السّلام فی آخر الخبر المشار إلیه بعد تعداد تلک الأمثله (۱): «و الأشیاء کلّها علی هذا حتی یستبین [لک] غیر ذلک، أو تقوم به البیّنه» (۲).

و هذه العباره فی الحقیقه عند التأمل هی معنی قوله علیه السّـلام فی صدر الخبر: «کل شـی ء هو لک حلال حتی تعرف أنه حرام بعینه فتدعه» أعادها علیه السّلام تأکیدا و إیضاحا.

۱- فی «ح» بعدها: المذکوره.

۲- الکافی ۵: ۳۱۳/ ۴۰، باب نوادر کتاب المعیشه، وسائل الشیعه ۱۷: ۸۹، أبواب ما یکتسب به، ب ۴، ح ۲.

ص: ۱۴۷

و هذا بحمد اللّه سبحانه ظاهر بأوضح الظهور عند من سلم حسه من الفتور و القصور.

و نزید لذلک توضیحا و بیانا أن هذه العباره فی أکثر الأخبار إنما خرجت عنهم علیهم السّلام فی أخبار الجبن، فإنه قد کثرت الأسئله عنه فی زمانهم علیهم السّلام، و هو قرینه واضحه علی أن مورد تلک الکلیه إنما هی فی الأفراد التی مثل الجبن فی کونه غیر محصور، ففی روایه عبد اللّه بن سلیمان عن أبی جعفر علیه السّلام قال: سألت أبا جعفر علیه السّلام عن الجبن، فقال: «لقد سألتنی عن طعام یعجبنی». ثم أعطی الغلام درهما، فقال: «یا غلام، ابتع لنا جبنا». ثم دعا بالغداء فتغدینا معه، فاتی بالجبن و أکل و أکلنا، فلما فرغنا من الغداء قلت: ما تقول فی الجبن فقال: «أو لم ترنی أکلته؟». فقلت (۱): بلی، و لکنی أحبّ أن أسمعه منک. فقال: «سأخبرک عن الجبن و غیره؛ کل ما کان فیه حلال و حرام فهو لک حلال حتی تعرف الحرام بعینه فتدعه» (۲).

فقوله علیه السّلام: «سأخبرک عن الجبن و غیره»، یعنی ما کان فی الانتشار و عدم الانحصار.

و روایه عبد اللّه بن سلیمان أیضا المتقدّمه فی أدله القول المشهور، و روایه معاویه بن عمار عن رجل من أصحابنا قال: کنت عند أبی جعفر علیه السّلام فسأله رجل عن الجبن، فقال أبو جعفر علیه السّلام: «إنّه لطعام یعجبنی، و سأخبرک عن الجبن و غیره (۳)، کلّ شی ء فیه الحلال و الحرام فهو لک حلال حتی تعرف الحرام بعینه فتدعه» (۴).

الثانی: أنه بمقتضی ما قدّمنا من الآیات القرآنیه و السنه المستفیضه الداله علی وجوب اجتناب الحرام مطلقا أعمّ من أن یکون متمیزا متشخّصا أو مختلطا

۱- من «ح»، و فی «ق»: فقال.

۲- الکافی ۶: ۳۳۹/ ۱، باب الجبن، وسائل الشیعه ۲۵: ۱۱۷- ۱۱۸، أبواب الأطعمه المباحه، ب ۶۱، ح ۱.

۳- یعنی ما کان فی .. و غیره، من «ح».

۴- المحاسن ۲: ۲۹۷/ ۱۹۸۰، وسائل الشیعه ۲۵: ۱۱۹، أبواب الأطعمه المباحه، ب ۶۱، ح ۶.

ص: ۱۴۸

بأفراد محصوره یجب تقیید هذه الأخبار بها جمعا بین الأدلّه، فتخص هذه الأخبار بما کان غیر محصور.

فإن قیل (۱): تخصیص الأخبار الداله علی أن کل شی ء فیه حلال و حرام، فهو لک حلال، بتلک الأدله الداله علی وجوب اجتناب الحرام- کما تدّعونه- لیس أولی من العکس کما یدّعیه الخصم.

قلنا: لا ریب أن التخصیص علی ما ندعیه، هو الأوفق بالقواعد الشرعیه و الاحتیاط فی الدین؛ لما عرفت ممّا یترتب علی ذلک القول من المفاسد التی (۲) لا یلتزمها ذلک القائل من تحلیل الزنا، و نکاح المحارم، و أکل أموال الناس بالباطل، و فتح باب الحلیه للسارقین و الغاصبین؛ فإن جمیع ذلک ممّا یتفرّع علی إبقاء عموم «کل شی ء فیه حلال و حرام فهو لک حلال»، و شموله للمحصور و غیر المحصور. و تخصیص عموم تلک الأدله به کما یقوله الخصم، و هذا ممّا لا یلتزم به (۳) مسلم جاهل فضلا عن عالم عامل.

الثالث: معارضه عموم هذه الأخبار بالأخبار الخاصه التی نقلناها مثل صحیحه ضریس و ما بعدها. و مقتضی القاعده المتفق علیها من تقدیم الخاص و تخصیص العام به، و تقیید المطلق بالمقیّد هو العمل بتلک الأخبار الخاصه، و تقیید عموم أخبار الخصم بها.

و أما عن موثقه سماعه الوارده فی الرجل الذی إذا أصاب مالا من عمل بنی امیّه و اختلط الحلال بالحرام منه، فإنها معارضه بما قدمناه من الأخبار المعتضده بعمل الأصحاب قدیما و حدیثا الداله علی وجوب إخراج الخمس ممّا (۴) هذا

۱- فی «ح» بعدها: ان.

۲- فی «ح»: الذی.

۳- من «ح»، و فی «ق»: یستلزمه، بدل: یلتزم به.

۴- فی «ح»: فیما.

ص: ۱۴۹

شأنه إذا لم یعلم صاحبه و لا قدره.

و حینئذ، فالواجب فی هذه الروایه هو حملها علی ما دلّت علیه تلک الأخبار و حمل المطلق علی المقیّد، کما هی القاعده المعروفه و الطریقه المألوفه.

و یحتمل أیضا- و لعلّه الأقرب- أن الإمام علیه السّلام نظر إلی ما صرفه من وجوه البرّ و الخیرات و عرف بقرینه المقام، و ما استفاده من ذلک الکلام أنه قد بلغ الخمس أو زاد علیه، فنفی البأس عن الباقی حینئذ. و لا ینافی ذلک قوله علیه السّلام فی صدر الخبر:

«إنّ الخطیئه لا تکفر الخطیئه»؛ لأن المفروض فی صدر الخبر- کما هو ظاهر الکلام- أن جمله ذلک المال کان حراما، و متی کان کذلک، فإن الحکم الشرعی فی مثله مع جهل صاحبه أن یتصدق به کملا کما تضمنته الأخبار العدیده.

و حینئذ، فتصدقه ببعضه لیأکل الباقی حلالا بزعمه لیس فی محله، و أما إذا اختلط بالحلال، فإن الحکم فیه التصدق بالخمس فیحل له الباقی. فحاصل کلامه علیه السّلام أن فعله ذلک و تصدقه مع کون المال کملا حراما لا یفید حل الباقی منه.

نعم، لو اختلط بالحلال أفاد تصدقه منه إذا بلغ مال الصدقه خمس المال المشار إلیه. و یؤید ما قلناه فصل هذه الجمله عما تقدم بقوله: (ثم قال)، فإنه یعطی أنه فرض منه علیه السّلام و إن لم یکن مال ذلک الرجل کذلک.

لا یقال: إنه لم یذکر فی الخبر کون ما صرفه فی ذلک الذی حملتموه علی الخمس فی بنی هاشم الذین هم المصرف المعیّن شرعا للخمس.

لأنّا نقول: ظاهر الأخبار المتقدمه کما صرّح به غیر واحد من أفاضل متأخّری المتأخّرین منهم السید السند فی (المدارک) (۱)، و المحدث الکاشانی فی (الوافی) (۲) أن مصرف هذا الخمس لا یختص ببنی هاشم.

۱- مدارک الأحکام ۵: ۳۸۸.

۲- الوافی ۱۰: ۳۱۶.

ص: ۱۵۰

و أما عن صحیحه أبی بصیر (۱)، فهی علی ظاهرها مخالفه للأصول الشرعیه و الضوابط المرعیه، فإن ظاهرها جواز شراء مال السرقه و الخیانه و إن عرف صاحبه و هذا ممّا اتّفقت کلمه الأصحاب و الأدلّه الشرعیه من آیه قرآنیه و سنه نبویه علی بطلانه.

و لهذا أن المحدّث الکاشانی الذی هو أحد القائلین بهذا القول المذکور فی کتاب (الوافی) بعد نقل الروایه المذکوره قال ما صورته: (بیان الاختلاط إنما یتحقّق إذا تعذّر التمییز، ثم إن عرف صاحبها صالحه علیها، و إلّا تصدق عنه) (۲) انتهی.

و هو کما تری تأویل للروایه بما ترجع به إلی الاصول المقرّره و القواعد المعتبره. و لو قیل بالعمل بما دل علیها ظاهرها للزم منه المفاسد التی قدّمناها فی الوجه الرابع من أدله القول المشهور.

و الأظهر عندی فی تأویل الصحیحه المشار إلیها هو حمل الاختلاط علی الاشتباه، و ذلک فإن المتبادر من لفظ الاختلاط و إن کان هو الامتزاج و الاجتماع و التداخل، کما فی خلط اللبن بالماء، و خلط الحنطه بالشعیر، و خلط الدراهم جیدها بردیئها، و نحو ذلک، لکن هذا لیس بمراد فی الخبر قطعا؛ لما عرفت من وجوه الفساد المترتبه علیه، بل المراد به الاشتباه، و ذلک بأن یسرق السارق شیئا، ثم یری فی یده شی ء یبیعه یشبه ما سرقه من غیر أن یعلم کونه هو المسروق، و إن کان هو هو فی الواقع و نفس الأمر، فإنه یجوز شراؤه اتفاقا؛ بناء علی حمل تصرف المسلم علی الصحه و إن کان فاسقا. فمعنی قوله علیه السّلام: «إلّا أن یختلط بغیره» یعنی إلّا أن یشتبه بغیره، لا بمعنی یمتزج به، و یجتمع معه و یداخله.

۱- تهذیب الأحکام ۶: ۳۷۴/ ۱۰۸۸، وسائل الشیعه ۱۷: ۳۳۵، أبواب عقد البیع و شروطه، ب ۱، ح ۴.

۲- الوافی ۱۷: ۲۹۰.

ص: ۱۵۱

و أما عن حسنه الحلبی (۱) الوارده فی الربا، فنقول:

أولا- الظاهر أنه لا خلاف بین الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- فی وجوب ردّ ما اخذ من الربا علی مالکه إذا کان الآخذ عالما بالتحریم. أما لو کان جاهلا حال أخذه، ثم علم فتاب منه، فهل یجب علیه ردّ ما أخذه بجهاله أم لا؟ قولان اختار ثانیهما الشیخ رحمه اللّه فی (النهایه) (۲) و الصدوق فی (المقنع) (۳)، و رواه فی (من لا یحضره الفقیه) (۴)، و یدل علیه ظاهر الآیه (۵)، و به استفاضت الأخبار، کحسنه الحلبی المذکوره، و حسنه اخری (۶) له أیضا، و روایه أبی الربیع الشامی (۷)، و صحیحه محمد بن مسلم عن أبی جعفر علیه السّلام و فیها قال: دخل رجل من أهل خراسان [علی أبی جعفر علیه السّلام] قد عمل الربا حتی کثر ماله ثم إنه سأل الفقهاء، فقالوا: لیس یقبل منک شی ء إلّا أن ترده إلی أصحابه. فجاء إلی أبی جعفر علیه السّلام، فقص علیه قصّته فقال له أبو جعفر: «مخرجک من کتاب اللّه عزّ و جلّ فَمَنْ جٰاءَهُ مَوْعِظَهٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهیٰ فَلَهُ مٰا سَلَفَ وَ أَمْرُهُ إِلَی اللّٰهِ (۸)، و الموعظه: التوبه (۹)» (۱۰).

و ما رواه الشیخ محمد بن الحسن الحر العاملی- طاب ثراه- فی کتاب

۱- الکافی ۵: ۱۴۵/ ۴، باب الربا، وسائل الشیعه ۱۸: ۱۲۸، أبواب الربا، ب ۵، ح ۲.

۲- النهایه: ۳۷۶.

۳- لم نعثر علیه فی المقنع، عنه فی مختلف الشیعه ۵: ۱۰۹/ المسأله: ۷۴.

۴- الفقیه ۳: ۱۷۵/ ۷۸۷- ۷۸۸، وسائل الشیعه ۸: ۱۲۹، أبواب الربا، ب ۵، ذیل الحدیث: ۲.

۵- البقره: ۲۷۵، انظر مختلف الشیعه ۵: ۱۱۰/ المسأله: ۷۴.

۶- الکافی ۵: ۱۴۵/ ۵، باب الربا، وسائل الشیعه ۱۸: ۱۲۹، أبواب الربا، ب ۵، ح ۳.

۷- الکافی ۵: ۱۴۶/ ۹، باب الربا، وسائل الشیعه ۱۸: ۱۳۰، أبواب الربا، ب ۵، ح ۴.

۸- البقره: ۲۷۵.

۹- إن کان آخذ الربا کافرا و تاب عن کفر حلّ له ما فی یده منه، و إلّا فلا. و لا نسلم أن دلاله الأخبار علی أکثر من هذا (أحمد)، (هامش «ع»).

۱۰- تهذیب الأحکام ۷: ۱۵/ ۶۸، وسائل الشیعه ۱۸: ۱۳۰- ۱۳۱، أبواب الربا، ب ۵، ح ۸.

ص: ۱۵۲

(الوسائل) عن کتاب (نوادر أحمد بن محمد بن عیسی) عن أبیه قال: إن رجلا- أربی دهرا من الدهر، فخرج قاصدا أبا جعفر علیه السّلام- یعنی الجواد علیه السّلام- فقال:

«مخرجک من کتاب اللّه، یقول اللّه فَمَنْ جٰاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهیٰ فَلَهُ مٰا سَلَفَ وَ أَمْرُهُ إِلَی اللّٰهِ- قال:- فما مضی فحلال و ما بقی فلیتحفظ» (۱).

و حینئذ، فالواجب الوقوف علی ظاهر هذه الأخبار من تخصیص حل الحرام المختلط بالحلال بهذه الصوره، لدلاله الآیه و الروایات علی ذلک، و محل النزاع أعم، فلا یجدی الاستدلال بهذه الأخبار نفعا للخصم. و أما عن روایه عبد اللّه بن سنان الوارده فی الحیتان، فنقول:

أولا: اعلم أنه قد اختلف الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- فی السمک المختلط حیّه بمیته فی الحضیره و الشبکه بعد اتّفاقهم علی أن ما مات من السمک فی الماء فی غیر الشبکه فهو حرام؛ فذهب جمع من الأصحاب إلی حل الجمیع مع عدم التمییز (۲)، و ربما قیل بالحل أیضا و إن تمیّز (۳). و المشهور بینهم البناء فی ذلک علی قاعده المحصور و غیر المحصور ممّا قدّمنا ذکره، و هذا من المحصور، فیحرم جمیعه مع عدم التمیّز، و إن تمیز اختص التحریم به.

و الذی وقفت علیه من الأخبار فی هذه المسأله روایه عبد اللّه بن سنان المتقدّمه، و صحیحه الحلبی عنه علیه السّلام قال: سألته عن الحضیره من القصب تجعل فی الماء یدخل فیها الحیتان، فیموت بعضها فیها، قال: «لا بأس به، إن تلک الحضیره إنما جعلت لیصاد بها» (۴).

۱- وسائل الشیعه ۱۸: ۱۳۱، أبواب الربا، ب ۵، ج ۱۰.

۲- انظر: النهایه: ۵۷۸، شرائع الإسلام ۳: ۱۶۳، المهذب ۲: ۴۳۸.

۳- و هو المنقول عن ابن أبی عقیل، انظر الدروس ۲: ۴۰۹.

۴- تهذیب الأحکام ۹: ۱۲/ ۴۳، وسائل الشیعه ۲۴: ۸۴، أبواب الذبائح، ب ۳۵، ح ۳.

ص: ۱۵۳

و صحیحه محمد بن مسلم عن أبی جعفر علیه السّلام فی الرجل ینصب شبکه فی الماء، ثم یرجع إلی بیته و یترکها منصوبه، و یأتیها بعد ذلک، و قد وقع فیها سمک فیمتن، فقال: «ما عملت یده فلا بأس بأکل ما وقع فیه» (۱).

و ظاهر الصحیحتین المذکورتین حلّ المیت فیها و إن کان متمیزا؛ معلّلا بأن الحضیره إنما جعلت لیصاد بها، و تنزیلا لها منزله یده. و لکن الشیخ حمله علی عدم المتمیّز (۲).

و موثقه مسعده بن صدقه عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: سمعت أبا عبد اللّه علیه السّلام یقول:

«إذا ضرب صاحب الشبکه بالشبکه فما أصاب فیها من حیّ أو میت فهو حلال» (۳).

و هو ظاهر- کما تری- فی تمیز المیت من الحی حین إصابته ما فیها. و حمله الشیخ علی ما لم یتمیز فیه المیت (۴).

و فی کتاب (قرب الإسناد) عن علی بن جعفر عن أخیه موسی علیه السّلام، قال:

سألته عن الصید یحبسه فیموت فی مصیدته، أ یحل أکله؟ قال: «إذا کان محبوسا فکله، فلا بأس» (۵).

و أنت خبیر بأن القول فی هذه الأخبار لا یخلو عن [أحد] ثلاثه وجوه:

أحدها: العمل بظاهرها من حل المیت و إن تمیز. و حینئذ، فلا دلیل للخصم فیها؛ فإنه لا یقول به فی المقام.

۱- تهذیب الأحکام ۹: ۱۱- ۱۲/ ۴۲، وسائل الشیعه ۲۴: ۸۳- ۸۴، أبواب الذبائح، ب ۳۵، ح ۲.

۲- تهذیب الأحکام ۹: ۱۲/ ذیل الحدیث: ۴۳.

۳- الکافی ۶: ۲۱۸/ ۱۵، باب صید السمک، تهذیب الأحکام ۹: ۱۲/ ۴۵، وسائل الشیعه ۲۴: ۸۵، أبواب الذبائح، ب ۳۵، ح ۴.

۴- تهذیب الأحکام ۹: ۱۲/ ذیل الحدیث: ۴۵.

۵- قرب الإسناد: ۲۷۹/ ۱۱۱۱.

ص: ۱۵۴

و ثانیها: القول بالحلّ مع الاشتباه، و هو و إن وافق ما ذهب إلیه فی المسأله إلّا إنه خاصّ بالسمک فی الشبکه، فلا یتعدّی إلی غیره، و المدّعی أعمّ من ذلک.

و ثالثها: ردّ هذه الأخبار کما هو القول المشهور، و ربما حمل بعضهم الأخبار المذکوره علی التقیه، و الأمر حینئذ أظهر من أن ینکر.

و أما عن موثقه حنان بن سدیر (۱) الوارده فی الجدی الذی رضع من خنزیر، فإن ظاهر تنظیره علیه السّلام لما لا یعرف من نسل ذلک الفحل بالجبن یدلّ علی أن وجود نسله غیر متحقّق و لا معلوم فی جمله الغنم، لاحتمال أنه سرق أو ضلّ أو ذبح أو بیع أو نحو ذلک. فغایه الأمر أنه یحصل الاشتباه دون تحقق الوقوع کما هو محل النزاع بالنسبه إلی المحصور، و ذلک فإن الجبن- کما عرفت من الأخبار المتقدمه- قد کثر السؤال عنه و صار مشهورا فی ذلک الوقت، باعتبار أنه ربما یعمل بالإنفحه المأخوذه من المیته، فیصیر نجسا بذلک و حراما.

و الأئمّه- صلوات اللّه علیهم- قد أجابوا عن ذلک بالعمل فیه علی أصاله المحلّ حتی یعلم الفرد الذی عمل بالمیته. و من ذلک روایه أبی الجارود المرویه فی (المحاسن) قال: سألت أبا جعفر علیه السّلام عن الجبن، و قال: أخبرنی من رأی أنه یجعل فیه المیته، فقال: «أمن أجل مکان واحد یجعل فیه المیته حرم جمیع ما فی الأرض؟ فما علمت منه میته فلا تأکله، و ما لم تعلم فاشتر و بع و کل. و اللّه إنی لأعترض السوق فأشتری بها اللحم و السمن و الجبن و اللّه ما أظن کلّهم یسمون، هذه البربر و هذه السودان» (۲).

و حینئذ، فالتنظیر بالجبن لکونه معلوما یومئذ علی الوجه الذی ذکرنا یدل

۱- الکافی ۶: ۲۴۹/ ۱، باب الحمل و الجدی یرضعان من لبن الخنزیره، وسائل الشیعه ۲۴: ۱۶۱، أبواب الأطعمه المحرّمه، ب ۲۵، ح ۱.

۲- المحاسن ۲: ۲۹۶/ ۱۹۷۶.

ص: ۱۵۵

على عدم تحقّق وجود ذلك النسل الحرام فی جمله الغنم، و إن احتمل تحقيقا للتنظير، كما لا يخفى على الفطن الخبير.

إذا عرفت ذلك فاعلم أن شارح (المفاتيح) فی هذه المسأله قد اختلف كلامه و زلت أقدامه، و لعل نسبه الزلل إلى القلم (۱) أولى من النسبه إلى زله القدم، حيث قال فی مسأله اللحم المختلط ذكيه بميته ما صورته: (و إذا اختلط اللحم الذكی بالميت وجب الاجتناب عنهما حتى يعلم الذكی بعينه على المشهور؛ لوجوب التجنب عن الميته، و لا يتم ذلك إلّا بالكف عنهما.

و لما رواه الراوندی فی نوادره بإسناده عن موسى بن جعفر عليهما السّلام عن آبائه عليهم السّلام، قال: سئل علی- صلوات اللّه عليه- عن شاه مسلوخه و اخرى مذبوحه عمى على صاحبها، فلا يدرى الذكيه من الميته، قال: «يرمى بهما جميعا إلى الكلاب» (۲).

و فی (الدعائم) عن على عليه السّلام أنه سئل عن شاتين إحداهما ذكيه و الاخرى غير ذكيه، و لم يعرف الذكيه منهما قال: «يرمى بهما جميعا» (۳).

و قيده الأكثر بكونه محصورا دفعا؛ للحرج، و هو فی محله. و يؤيده ظاهر الخبرين.

و ربما قيل بمنع الاجتناب منهما مطلقا، بل التحريم مخصوص بما إذا كان غير المذكّى معيّنا معلوما؛ للأخبار الصحيحه المتقدّمه.

و يرد عليه أن مورد تلك الصحاح هو الشی ء المجهول الذی لا يعلم كونه حلالا أو حراما، و المتنازع فيه إنما هو المشتبه المشتمل على الميته قطعا، فلا يلزم من الحكم بحليه أحدهما حليه الآخر و إن كان ظاهر قوله عليه السّلام: «فهو لك

۱- فی «ح»: نسبته إلى زله القلم، بدل: نسبه الزلل إلى القلم.

۲- نوادر الراوندی (ضمن مجموعه رسائل): ۴۶.

۳- دعائم الإسلام ۲: ۱۴۰/ ۶۵۵.

ص: ۱۵۶

حلال حتی تعرف الحرام بعینه فتدعه» یقتضی حلیه کل واحد من المشتبهین، إلّا إن الجمع بین الأخبار بعد رعایه الاحتیاط مستدع لما قلنا) انتهی.

و أشار بالأخبار الصحیحه المتقدمه إلی ما قدمه قبیل هذا الکلام من بعض أخبار: «کل شی ء فیه حلال و حرام فهو لک حلال» إلی آخره.

ثم قال- فی مسأله ما یحلّ و یحرم بالعارض فی شرح قول المصنف ثمه:

(و إذا اختلط بالحرام فهو له حلال) (۱) إلی آخره- ما صورته: (و إذا اختلط الحلال بالحرام فهو له حلال حتی یعرف الحرام بعینه فیدعه؛ لقول الصادق علیه السّلام فی صحیحه عبد اللّه بن سنان (۲)).

ثم ساق الأخبار التی قدمنا نقلها عنه فی أدله القول المشار إلیه، ثم قال:

(و یستفاد من ظواهرها عدم وجوب الاجتناب عن اللحم المذکّی المختلط بالمیته، إلّا إن المشهور وجوبه کما مرّ. و لعل الفرق بین المیته و بین السرقه و الربا- حیث وجب الاجتناب عن المختلط بها دون المختلط بهما- إنما هو أصاله الحرمه فیها و عروضه فیهما، و یحتمل تنزیل الأخبار فیها علی الاستحباب. و فی جواز بیع المختلط بها ممّن یستحل المیته نوع إیماء إلی أن النهی تنزیهی، و العلم عند اللّه) انتهی.

أقول: أنت خبیر بأن کلامه الأول صریح فی موافقه القول المشهور بالتفصیل بین المحصور و غیر المحصور، و حمل الأخبار الداله علی أن «کل شی ء فیه حلال و حرام ..»- إلی آخره- علی غیر المحصور خاصه؛ فإن قوله أولا- فی بیان حجه القول المشهور فی وجوب الاجتناب عن اللحم المختلط ذکیّه بمیتته، لوجوب

۱- مفاتیح الشرائع ۲: ۲۲۴/ المفتاح: ۶۸۱.

۲- الکافی ۵: ۳۱۳/ ۹، وسائل الشیعه ۲۴: ۲۳۶، أبواب الأطعمه و الأشربه، ب ۶۴، ح ۲.

ص: ۱۵۷

التجنب عن المیته: (و لا یتم إلّا بالکف عنهما) آت أیضا فی غیره من أفراد الحلال المختلط بالحرام، لوجوب الاجتناب عن الحرام، و لا یتم إلّا بالکفّ عن الجمیع.

ثم قوله: (و قیده الأکثر بکونه محصورا دفعا للحرج، و هو فی محله) جار أیضا فی مطلق الحلال المختلط بالحرام، و أظهر منه ردّه للقول بتخصیص وجوب الاجتناب بما إذا کان غیر المذکّی معیّنا معلوما، حیث إن ذلک القائل استند إلی تلک الصحاح الداله علی أن «کل شی ء فیه حلال و حرام فهو حلال حتی تعرف الحرام بعینه».

فأجاب بأن مورد تلک الصحاح هو الشی ء المجهول- أی الذی لا یعلم کونه حلالا و لا حراما- و المتنازع فیه هو المشتبه المشتمل علی المیته قطعا، إلی آخر کلامه. و هذا بعینه هو ما قلناه فی المسأله من أن مورد تلک الأخبار إنما هو غیر المحصور ممّا لم یعلم وجود الحرام المقطوع به فیه و إن احتمل کونه کذلک فی الواقع، إلّا إن الأحکام الشرعیه لم تبن علی الواقع، و إنما بنیت علی ما یظهر عند المکلف بخلاف محل النزاع، فإنه یعلم وجود الحرام قطعا، و الشارع قد أوجب اجتنابه. و لکن حیث إن اجتنابه لا یتمّ إلّا باجتناب الجمیع وجب اجتناب الجمیع.

فکلامه- طاب ثراه- و إن کان فی خصوص اللحم المختلط ذکیّه بمیته، إلّا إن سیاق استدلاله کما تری ظاهر فی العموم و الجری علی مقتضی تلک القاعده الکلیه، ثم خالف نفسه فی البحث الأخیر باعتبار إیراده فی تلک الأخبار المذکوره صحیحه أبی بصیر (۱) الداله علی جواز شراء مال الخیانه و السرقه إذا

۱- تهذیب الأحکام ۶: ۳۷۴/ ۱۰۸۸، وسائل الشیعه ۱۷: ۱۹، أبواب ما یکتسب به، ب ۴، ح ۶.

ص: ۱۵۸

اختلط بغیره، و حسنه الحلبی (۱) الداله علی حل الربا، فقال بعد ذکر تلک الأخبار:

(و یستفاد من ظواهرها) إلی آخر کلامه. و ظاهر کلامه هنا موافقه المصنف فی دعوی أنه إذا اختلط الحلال بالحرام فهو له حلال حتی یعلم الحرام بعینه فی محصور کان أو غیر محصور، و إنما استشکل فی خصوص اللحم المختلط خاصه. ثم تکلف الفرق بین المیته و بین مال السرقه و الربا بما ذکره من الوجوه البعیده المتعسفه. و کل ذلک تخلیط و اضطراب نشأ عن الخروج عن مقتضی تلک القاعده المقرره فی ذلک الباب کما لا یخفی علی ذوی الأذهان و الألباب.

أما أوّلا فلما حقّقه فی المسأله المتقدّمه، فإنه هو الحق الحقیق بالاتّباع و الکثیر الأعوان و الأتباع، کما أوضحنا من الأخبار بیانه، و شددنا من الآثار أرکانه.

و أما ثانیا، فإن القائلین بالحلیه فی المحصور لم یفرقوا بین مسأله اللحم المختلط و غیرها، کما هو صریح عباره الفاضل الخراسانی (۲) المتقدمه، و ظاهر عباره عمّه المحدّث الکاشانی أیضا، حیث قال بعد ذکر فتوی الأصحاب فی اللحم المختلط: (کذا قالوه) (۳). و لا یخفی أن مرمی هذه العباره هو عدم موافقته لهم فی ذلک، و لهذا إنه فی المسأله الأخیره أفتی بأنه إذا اختلط الحلال بالحرام فهو له حلال، و لم یستثن مسأله اللحم و لا غیرها. فتکلف الشارح هنا الفرق بین المسألتین خروج عن القولین.

و أما ثالثا، فإن الأخبار الداله علی التحریم فی المحصور (۴) لیست منحصره فی أخبار اللحم المختلط خاصه، حتی إنه یتکلف التأویل فیما یسلم من المعارض

۱- الکافی ۵: ۱۴۵/ ۴، باب الربا، وسائل الشیعه ۱۸: ۱۲۸، أبواب الربا، ب ۵، ح ۲.

۲- کفایه الأحکام: ۲۵۱.

۳- مفاتیح الشرائع ۲: ۱۹۲/ المفتاح: ۶۴۶.

۴- فی «ح»: (المحصول). و قد شطب عنها، و لعله ارید تصحیحها إلی (المحصور).

ص: ۱۵۹

و یندفع عنه فی المسأله المناقض، بل صحیحه ضریس و ما بعدها من الأخبار المتقدمه صریحه فی ذلک.

و أما رابعا، فإن الفرق بأصاله الحرمه و عدمها ممّا لا دلیل من خارج علیه، و لا صار أحد من الأصحاب فی باب من الأبواب إلیه، و ذکر المصنف ما یحل و یحرم بالعارض فی مقاله علی حده، إنما هو من قبیل اصطلاحاته التی بنی علیها فی هذا الکتاب، لا لاختصاصها بأحکام تزید علی المحرم و المحلّل أصاله أو تنقص کما لا یخفی علی ذوی الألباب. و أبعد من ذلک حمل أخبار اللحم المختلط علی الاستحباب، فإنه ینافی تحقیقه الذی قدّمه فی المقام، و یدفعه دفعا ظاهر الخبرین المنقولین فی کلامه عن (نوادر الراوندی) و کتاب (دعائم الإسلام).

و أما خامسا، فإن عمده شبهته فی الکلام الذی قد خالف فیه ما قدّمه من التحقیق و وقع بسببه فی لجج المضیق، إنما هو صحیحه أبی بصیر الوارده فی جواز شراء مال السرقه و الخیانه إذا اختلط، و حسنه الحلبی الوارده فی الربا، و قد عرفت الجواب عنهما موضحا مبرهنا.

و بالجمله، فإنه لا یخفی علی من نظر فی المسأله بنور التحقیق الساطع، و عض علی غوامض أحکامها بضرس التدقیق القاطع أن المشتبه بالحرام أو النجس المحصورین کائنا ما کان فی لحم أو غیره قد صارت له حاله ثالثه غیر حالتی یقین الحلّ و یقین الحرمه، و یقین الطهاره و یقین النجاسه؛ و ذلک فإن الإنسان إذا شری قطعه من اللحم من سوق المسلمین- مثلا- فإنه لا ریب فی حلّها و طهارتها، فیقین الحل و الطهاره ممّا لا ریب فیه و لا إشکال یعتریه. ثم لو قطع قطعه لحم من میته، فإنه لا ریب أیضا فی یقین الحرمه و النجاسه فی تلک

ص: ۱۶۰

القطعه، ثم لو خلط بین [تینک] (۱) القطعتین بحیث اشتبهت إحداهما بالاخری، فإنه لا ریب أنه بسبب الخلط و الاشتباه قد زال یقین الحلیّه و الطهاره، و یقین الحرمه و النجاسه عن کل واحده من تلک القطعتین. و حدثت هنا حاله ثالثه غیر ذینک الیقینین، و هو تعارض الاحتمالین من غیر ترجیح، فالمتمسک هنا بیقین الطهاره و الحلیه فی کل واحده کما یدعیه الخصم، إنما نشأ من حیث وجود القطعه الحلال الطاهره، فلخصمه أن یعارضه و یتمسک بالحرمه و النجاسه، لوجود القطعه الاخری التی هی نجسه و حرام.

و بالجمله، ثبوت هذه الحاله الخارجه عن الیقین فی کل من الموضعین ممّا لا ریب فیها عند الناظر المنصف دون المکابر المتعسّف. و المفهوم من الأخبار التی ذکرناها فی المقامین أن الشارع قد أعطی المتّصف بهذه الحاله حکم متیقّن النجاسه فی الاختلاط بالنجس و حکم متیقّن الحرمه فی الاختلاط بالحرام، و ألحقه بهما فی جمله من الأحکام، و اللّه سبحانه العالم بحقائق أحکامه، و أولیاؤه الامناء علی حلاله و حرامه.

۱- فی النسختین: تلک.

ص: ۱۶۱

۲۶ درّه نجفیّه فی قراءه القرآن و الدعاء بغیر العربیه

روی الثقه الجلیل عبد اللّه بن جعفر الحمیری فی کتاب (قرب الإسناد) عن هارون بن مسلم عن مسعده بن صدقه قال: سمعت جعفر بن محمد علیهما السّلام یقول:

«إنک قد تری من المحرم من العجم لا یراد منه ما یراد من العالم الفصیح، و کذلک الأخرس فی القراءه فی الصلاه و التشهد و ما أشبه ذلک فهذا بمنزله العجم، المحرم لا یراد منه ما یراد من العاقل المتکلم الفصیح. و لو ذهب العالم المتکلّم الفصیح حتی یدع ما قد علم أنه یلزمه و یعمل به و ینبغی له أن یقوم به حتی یکون ذلک منه بالنبطیه و الفارسیه، لحیل بینه و بین ذلک بالأدب، حتی یعود إلی ما قد علمه و عقله».

قال: «و لو ذهب من لم یکن فی مثل حال [الأعجمی] (۱) المحرم ففعل فعال الأعجمی و الأخرس علی ما قد وصفنا إذا لم یکن أحد فاعلا لشی ء من الخیر و لا یعرف الجاهل من العالم» (۲).

أقول: فی هذا الخبر فوائد:

الأولی: قال فی (النهایه) فیه: (فأرسل إلیّ ناقه محرمه) المحرمه: هی

۱- من المصدر، و فی «ح»: الاعجم، و فی «ق»: العجم.

۲- قرب الإسناد: ۴۹/ ۱۵۸.

ص: ۱۶۲

التی لم ترکب و لم تذلل (۱).

و فی (الصحاح): (جلد محرّم، أی لم تتم دباغته، و سوط محرم لم یلیّن بعد، و ناقه محرّمه، أی لم تتمّ ریاضتها بعد) (۲).

و قال: (کل من لا یقدر علی الکلام أصلا، فهو أعجم و مستعجم، و الأعجم:

الذی لا یفصح و لا یبین کلامه) (۳) انتهی.

و حینئذ، فإطلاق المحرم علی بعض العجم الذی لا یمکنه الإتیان بالقراءه و نحوها علی وجهها من إخراج الحروف من مخارجها و لا یفصح بالکلام؛ لشبهه بالدابه و نحوها فی عدم لین لسانه و تذلیله بالنطق بالعربیه. و قد صرّح الخبر بأنه یجزیه ما یأتی به من القراءه و التشهد، و نحوهما من التلبیات مثلا و العقود الشرعیه، و إن لم یکن علی نهج العربیه إعرابا و نطقا، و ینبغی أن یقید بما إذا ضاق وقته عن التعلم کما ذکره الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- فی حکم القراءه فی الصلاه أو عدم إمکان الإصلاح بالکلیه کالألکن و الألثغ (۴).

الثانیه: یفهم من هذا الخبر وجوب إخراج الحروف فی القراءه و الأذکار الواجبه من مخارجها المقرره. و بیانه أن القول فی ذلک لا یخلو عن أحد أمرین:

أحدهما: أنّه یجوز لکل أحد من عربی أو عجمی أن یقرأ بما جری به لسانه من المخارج. و هذا قد صرّح الخبر برده، فأوجب علی الفصیح المتکلم الغیر الأعجمی أن یأتی بما علمه و عقله من المخارج المقرره و القراءه المعتبره، و إنما اغتفر المخالفه فیها للأعجمی من حیث العذر، و عدم انطلاق لسانه بذلک.

فلم یبق إلّا الأمر الثانی الذی أوجبه علیه السّلام علی المتکلم الفصیح القادر علی إخراج

۱- النهایه فی غریب الحدیث و الأثر ۱: ۳۷۴- حرم.

۲- الصحاح ۵: ۱۸۹۶- حرم.

۳- الصحاح ۵: ۱۹۸۰- ۱۹۸۱- عجم.

۴- فی «ح» بعدها: و نحوهما.

ص: ۱۶۳

الحروف من مخارجها المقرره. و احتمال أن یکون هنا مخارج مقرره غیر ما قرره علماء الفن رمی فی الظلام، و نفخ فی غیر ضرام، و إحاله علی ما لا تقبله الأفهام. و بذلک یظهر لک ما فی الاستشکال بعض الأعلام فی وجوب إخراج الحروف من تلک المخارج التی ذکرها علماء الفن فی المقام.

الثالثه: المشهور بین الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- اشتراط اللغه العربیه فی العقود، فلا تجزی الترجمه. و استدل علی ذلک بأن الشارع عربی، و العقود اللازمه الناقله شرعیه، و یتوقف النقل علی ما عهد من الشارع، و إلّا فالأصل عدم النقل.

و أورد علیه بأن الشارع لم ینصّ فی العقود علی لفظ خاص، فالتعیین یحتاج إلی دلیل خصوصا فی مثل البیوع و الصلح و الهبات، و نحو ذلک ممّا جری بین الناس من العرب و العجم العامله به من غیر نکیر.

و أنت خبیر بأن ظاهر هذا الخبر هو التفصیل بالضروره و عدمها، فمع الضروره یجزی ذلک کما یدل علیه قوله: «إنه لا یراد» من المحرم من العجم «ما یراد من العالم الفصیح»، و مع عدمها فلا کما ینادی به قوله: «و لو ذهب العالم» إلی آخره.

و هو جمع حسن بین القولین.

و أما ما ورد فی روایه وهب بن وهب عن جعفر عن أبیه عن علی علیهم السّلام قال:

«کل طلاق بکل لسان فهو طلاق» (۱)، فقد قیده جمع من علمائنا بتعذر العربیه؛ لما روی من أنه لا یصحّ الطلاق إلّا بتلک الصیغه الخاصه (۲).

الرابعه: أنه هل یشترط الإعراب فی ترتّب الثواب علی قراءه (القرآن)

۱- تهذیب الأحکام ۸: ۳۸/ ۱۱۲، وسائل الشیعه ۲۲: ۴۳، کتاب الطلاق، ب ۱۷، ح ۱.

۲- السرائر ۲: ۶۷۶، شرائع الإسلام ۳: ۸- ۹، قواعد الأحکام ۳: ۱۲۷، وسائل الشیعه ۲۲: ۴۳، کتاب الطلاق، ب ۱۷، ح ۱.

ص: ۱۶۴

و استجابه الدعاء؟ ظاهر بعض الأخبار ذلک، کما روی عن أبی جعفر علیه السّلام أنه قال:

«ما استوی رجلان فی حسب و دین قط إلّا کان أفضلهما عند اللّه عزّ و جلّ آدبهما». قال:

قلت: جعلت فداک، قد علمت فضله عند الناس فی النادی و المجالس، فما فضله عند اللّه عزّ و جلّ؟ قال: «بقراءه القرآن کما انزل، و دعاء اللّه عزّ و جلّ من حیث لا یلحن، و ذلک أن الدعاء الملحون لا یصعد إلی اللّه عزّ و جلّ» (۱).

و روی فی (الکافی) فی صحیحه جمیل بن دراج قال: قال أبو عبد اللّه علیه السّلام:

«أعربوا حدیثنا، فإنا قوم فصحاء» (۲).

و أنکر الفاضل الزاهد العابد الشیخ أحمد بن فهد الحلی قدّس سرّه فی کتاب (عدّه الداعی) (۳) ذلک، و بالغ و أطال فی إنکاره، و جعل صحه الدعاء و ترتب استجابته إنما هو علی القصد و النیه.

و أجاب عن قوله فی الخبر الأوّل: «إن الدعاء الملحون لا یصعد إلی اللّه»، أی لا یصعد إلیه ملحونا، یشهد علیه الحفظه بما یوجبه اللحن إذا کان مغیّرا للمعنی و یجازی علیه کذلک، بل یجازیه علی قدر قصده و مراده من دعائه. و استدل بما رواه فی (الکافی) عن علی بن إبراهیم عن النوفلی عن السکونی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «قال النبیّ صلی اللّه علیه و آله: إن الرجل الأعجمی من امتی لیقرأ القرآن بعجمیته، فترفعه الملائکه علی عربیته» (۴).

و بقوله علیه السّلام: «إنّ سین بلال عند اللّه شین» (۵).

۱- عده الداعی: ۱۸، وسائل الشیعه ۶: ۲۲۰- ۲۲۱، أبواب قراءه القرآن، ب ۳۰، ح ۳.

۲- الکافی ۱: ۵۲/ ۱۳، باب روایه الکتب و الحدیث، وسائل الشیعه ۲۷: ۸۳، کتاب القضاء، ب ۸، ح ۲۵.

۳- عدّه الداعی: ۱۹.

۴- الکافی ۲: ۶۱۹/ ۱، باب أن القرآن یرفع کما انزل، وسائل الشیعه ۶: ۲۲۱، أبواب قراءه القرآن، ب ۳۰، ح ۴.

۵- عده الداعی: ۲۱.

ص: ۱۶۵

و روی فی الکتاب المذکور أنه جاء رجل إلی أمیر المؤمنین علیه السّلام، فقال: یا أمیر المؤمنین، إن بلالا کان یناظر الیوم فلان فجعل یلحن فی کلامه، و فلان یعرب و یضحک من بلال. فقال أمیر المؤمنین علیه السّلام: «یا عبد اللّه، إنما یراد إعراب الکلام و تقویمه لتقویم الأعمال و تهذیبها، ما ینفع فلان إعرابه و تقویمه لکلامه إذا کانت أفعاله ملحونه أقبح لحن؟ و ما یضر فلان لحنه فی کلامه إذا کانت أفعاله مقومه أحسن تقویم و مهذبه أحسن تهذیب؟» (۱).

قال: (مع أنا نجد فی أدعیه أهل البیت علیهم السّلام ألفاظا لا نعرف معانیها، و ذلک کثیر- فمنه أسماء و أقسامات؛ و منه أغراض و حاجات، و فوائد و طلبات، فنسأل من اللّه بالأسماء، و نطلب منه تلک الأشیاء، و نحن غیر عارفین بالجمیع، و لم یقل أحد: إن مثل هذا الدعاء إذا لم یکن معربا یکون مردودا مع أن فهم العامی لمعانی الألفاظ الملحونه أکثر من فهم النحوی لمعانی دعوات عربیه لم یقف علی تفسیرها و لغاتها، بل عرف مجرد إعرابها، بل اللّه سبحانه یجازیه علی قدر قصده، و یثیبه علی قدر نیته، لقوله صلی اللّه علیه و آله: «إنما الأعمال بالنیات» (۲)، و قوله: «نیه العبد خیر من عمله» (۳)) (۴). هذا ملخص ما ذکره قدّس سرّه.

أقول: لا یخفی أن الظاهر من الخبر المنقول خلاف ما ذکره قدّس سرّه؛ لأن ظاهره أن المراد من العالم الفصیح القادر علی الإتیان بالقراءه و الدعاء و نحوهما علی وجوهها من إعراب و غیره لا یجزیه غیر ذلک، و جهله لا یکون عذرا شرعیا

۱- عدّه الداعی: ۲۱- ۲۲.

۲- الأمالی (الطوسی): ۶۱۸/ ۱۲۷۴، وسائل الشیعه ۱: ۴۸، أبواب مقدّمه العبادات، ب ۵، ح ۶، و لیس فیه: إنما.

۳- الکافی ۲: ۸۴/ ۲، باب النیّه، وسائل الشیعه ۱: ۵۰، أبواب مقدمه العبادات، ب ۶، ح ۳، و فیهما: المؤمن، بدل: العبد.

۴- عدّه الداعی: ۲۱- ۲۲.

ص: ۱۶۶

موجبا لصحه قراءته، و لا استجابه دعائه. و هذا هو صریح الخبر الذی نقلناه عن أبی جعفر علیه السّلام فإنه علیه السّلام جعل فضل ذلک الرجل عند اللّه سبحانه بقراءه (القرآن) کما انزل، و دعاء اللّه عزّ و جلّ من حیث لا یلحن. و جمیع ما أورده من الأدله و التأویلات محل نظر ظاهر:

أما قوله- فی معنی قوله علیه السّلام: «إنّ الدعاء الملحون لا یصعد إلی اللّه»-: (أی لا یصعد إلیه ملحونا)- إلی آخره- ففیه أن محلّ الاستدلال إنما هو ما ذکرناه من بیانه علیه السّلام لفضل ذلک الرجل، فجعل فضله من حیث إنه یقرأ (القرآن) کما انزل، و یدعو اللّه عزّ و جلّ من حیث لا یلحن. و حینئذ، فلو لم یقرأ (القرآن) کما انزل و لحن فی دعائه لم یکن له فضل. و المراد بالفضل عند اللّه سبحانه هو الثواب کما لا یخفی.

و حینئذ، فقوله علیه السّلام بعد ذلک: «إن الدعاء الملحون لا یصعد» إنما هو تعلیل لوجه الفضل فی دعائه من حیث لا یلحن، ففیه حث و تأکید علی الأمر بالإعراب فی الدعاء و القراءه کما لا یخفی.

و أمّا استدلاله بروایه السکونی فلیس فی محله؛ لأنها أخص من المدعی، و نحن لا نمنع أنه مع تعذر الإعراب علیه، و إخراج الحروف من مخارجها فإن قراءته صحیحه، و دعاءه صحیح مستجاب، و کله مخصوص بعدم الإمکان. و مثله حدیث: «إن سین بلال عند اللّه شین»، بمعنی أنه یتعذّر علیه إخراج الشین من مخرجها الحقیقی و یخرجها سینا مهمله.

و أما الحدیث الذی نقله عن أمیر المؤمنین علیه السّلام فی مناظره بلال لذلک الرجل، و قول أمیر المؤمنین علیه السّلام ما قال، فهو بالدلاله علی خلاف ما یدعیه أنسب، و ذلک فإن ظاهر الخبر أن ذلک الرجل الذی کان یناظر بلالا إنما کان من المخالفین

ص: ۱۶۷

لأمیر المؤمنین علیه السّلام، و هو علیه السّلام قد ذکر بأنّه: «إنما یراد إعراب الکلام و تقویمه، لتقویم الأعمال و تهذیبها».

و هـذا ممّا ینادی بظاهره علی اشتراط الإعراب فی قراءه (القرآن) و الـدعاء و الأذکار و نحوها، و أن تقویمها الموجب لتقویم الأعمال و تهـذیبها- أی قبولهـا عنـد اللّه عزّ و جلّ- إنما یحصل به. ثم أخبر علیه السّـلام عن ذلک الرجل بأن أفعاله لمّا کانت غیر مقبوله عند اللّه سـبحانه لقبـح مـا هو علیه، فهی ملحونه أقبـح لحن لاـ یؤثر فی رفع لحنهـا (۱) تقویمه لکلاـمه بالإـعراب فی قراءه و لاـ دعـاء و لا نحوهما.

و أمـا بلاـل فهو بـالعکس، فلاـ یضـره عـدم تقویم کلامه و إن کان غیر جائز إلّا إنه لا یؤثر فی حسن أعماله و لا یقبّحها، بل هو مکفر بتلک الحسنات التی له إِنَّ الْحَسَناتِ یُذْهِبْنَ السَّیِّئاتِ (۲).

و أما ما ذکره من (أنا نجـد فی أدعیه أهل البیت علیهم السّـلام)- إلی آخره- فلیس فی محله؛ لأن الکلام إنما هو فیما دلت علیه تلک الأخبار من اشتراط الإعراب علی القادر علیه، و أن الجهل به لا یکون عـذرا شـرعیا، و الخروج عنها یحتاج إلی دلیل، و جمیع ما ذکره رحمه اللّه تطویل بلا طائل.

و أما خبر: «إنما الأعمال بالنیات»، و نحوه، فهو لا ینافی التوقف علی امور اخر خارجه عن النیه إذا قام الدلیل علیها، و إلّا لصحت صلاه الجهّال بمجرد النیات و إن أخلّوا فیها بالواجبات.

ثم العجب من شیخنا المحدّث الصالح الشیخ عبد اللّه بن صالح قدّس سرّه فی کتاب (منیه الممارسین فی أجوبه الشیخ یاسین) (۳) أنه نقل هذا الکلام و صحّحه

۱- فی «ح»: دفع قبحها، بدل: رفع لحنها.

۲- هود: ۱۱۴.

۳- منیه الممارسین: ۴۵۷- ۴۶۳.

ص: ۱۶۸

و ارتضـاه و اسـتظهر أن الإـعراب غیر شـرط فی اسـتجابه الـدعاء مطلقا، و اکتفی بنقل کلام الشـیخ المشار إلیه من أوله إلی آخره من کتاب (العده)، و جمد علیه، و فیه ما عرفت. و فیما حذفناه أیضا من کلامه مناقشات أعرضنا عن ذکرها و التطویل بها.

ص: ۱۶۹

۲۷ درّه نجفیّه هل تصدّق المرأه علی نفسها فی إخبارها

لو أخبرت المرأه بموت زوجها أو طلاقه لها، فهل تصدق (۱) بمجرد ذلک أم لا؟

المفهوم من کلام الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- الأوّل، و هو مقتضی قواعدهم من قبول قول من لا منازع له کما صرحوا به فی مواضع عدیده، و یؤیده إطلاق الأخبار الداله علی تصدیق المرأه فی الحیض و العده، و عدم الزوج. ففی روایه میسر (۲)- و هی صحیحه- إلیه قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: ألقی المرأه فی الفلاه التی لیس فیها أحد، فأقول لها: أ لک زوج؟ فتقول: لا. فأتزوجها؟ قال: «نعم هی المصدّقه علی نفسها» (۳).

و فی روایه أبان بن تغلب عنه علیه السّلام: «لیس هذا علیک إنما علیک أن تصدّقها فی نفسها» (۴).

و إطلاق الجواب فیها شامل لما نحن فیه. و علل أیضا بأن قبول قولها لیس

۱- فی «ح»: الصدق.

۲- فی المصدر: میسره.

۳- الکافی ۵: ۴۶۲/ ۲، باب أنها مصدّقه علی نفسها، و ۵: ۳۹۲/ ۴، باب التزویج بغیر الولی، وسائل الشیعه ۲۰: ۲۶۹، أبواب عقد النکاح و أولیاء العقد، ب ۳، ح ۵.

۴- الکافی ۵: ۴۶۲/ ۱، باب أنها مصدّقه علی نفسها، وسائل الشیعه ۲۱: ۳۱، أبواب المتعه، ب ۱۰، ح ۱.

ص: ۱۷۰

بأبعد من قبول قول ذی الید فی انتقال مال غیره إلیه، و نحو ذلک مع اتفاقهم علی قبوله؛ و لأنه ربما مات الزوج و تعذّر مصادفته بعینه، فلو لم یقبل ذلک منها لزم الضرر و الحرج علیها المنفیان بالآیه و الروایه.

و یؤیده ما فی روایه أحمد بن محمد بن أبی نصر و غیره قال: قلت للرضا علیه السّلام:

الرجل یتزوج المرأه، فیقع فی قلبه أن لها زوجا قال: «ما علیه، أ رأیت لو سألها البینه کان یجد من یشهد أن لیس لها زوج؟» (۱).

و هی صریحه فی المطلوب.

أقول: و یؤید ذلک أیضا أن الأخبار الوارده فی إثبات الدعاوی بالبینات و الأیمان لا عموم فیها علی وجه یشمل هذه المسأله؛ فإن موردها إنما هو النزاع بین الخصمین و حصول مدع و منکر هنا، کما لا یخفی علی من أحاط خبرا بجمیع مواردها، و هو ظاهر فی تأیید ما ذکروه من القاعده المشار إلیها آنفا. و قد ورد فی النصوص مواضع عدیده حکم الشارع فیها بقبول قول المدعی إذا لم یکن له منازع.

و منها ما رواه فی (الکافی) و (التهذیب)، عن منصور بن حازم عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: قلت: عشره کانوا جلوسا و فی وسطهم کیس فیه ألف درهم، فسأل بعضهم بعضا: أ لکم هذا الکیس؟ فقالوا کلهم: لا. و قال واحد منهم: هو لی. فلمن هو؟ قال: «هو للذی ادّعاه» (۲).

و بالجمله، فالمؤیدات لذلک کثیره و من أوضحها صحیحه حماد عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی رجل طلق امرأته ثلاثه فبانت منه، فأراد مراجعتها، فقال لها: إنی أرید

۱- تهذیب الأحکام ۷: ۲۵۳/ ۱۰۹۴، وسائل الشیعه ۲۱: ۳۲، أبواب المتعه، ب ۱۰، ح ۵.

۲- الکافی ۷: ۴۲۲/ ۵، باب نوادر کتاب القضاء، تهذیب الأحکام ۶: ۲۹۲/ ۸۱۰.

ص: ۱۷۱

مراجعتک، فتزوّجی زوجا غیری، فقالت: لی قد تزوجت زوجا غیرک، و حللت لک نفسی، أتصدّق و یراجعها؟ و کیف یصنع؟ قال: «إذا کانت المرأه ثقه صدقت فی قولها» (۱)، فإنه علیه السّلام لم یوجب علیها بینه و لا یمینا فی قولها.

قال شیخنا الشهید الثانی فی (المسالک): (و کما یقبل قولها فی حق المطلق یقبل فی حقّ غیره، و کذا الحکم فی کل امرأه کانت مزوّجه و أخبرت بموته أو فراقه، و انقضاء العده فی وقت محتمل. و لا فرق بین أن یتعین الزوج و عدمه، و لا بین إمکان استعلامه و عدمه (۲)) (۳) انتهی.

نعم، یبقی الکلام فی اشتراطه علیه السّلام فی هذا الخبر کون المرأه ثقه، فإنه مخالف لظاهر کلام الأصحاب، و إطلاق غیره من الأخبار الداله [جمیعها] (۴) علی قبول قولها و تصدیق أخبارها مطلقا، و حملها بعض الأصحاب علی الاستحباب و أن المراد بکونها ثقه، یعنی ممن یوثق بخبرها و تسکن النفس إلیه، و إن لم یحصل مع ذلک العداله المعتبره فی قبول الشهاده. و هو متجه، و مرجعه عدم التهمه لها فی أخبارها.

و بما حققناه فی المقام یظهر لک ضعف توقف الفاضل محمد باقر (۵) الخراسانی قدّس سرّه (۶) فی کتاب (الکفایه) فی المسأله المذکوره و اللّه العالم.

۱- تهذیب الأحکام ۸: ۳۴/ ۱۰۵، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۳۳، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱۱، ح ۱.

۲- من «ح».

۳- مسالک الأفهام ۹: ۱۸۱.

۴- فی النسختین: جمیع ذلک.

۵- محمد باقر، لیس فی «ح».

۶- کفایه الأحکام: ۲۰۶.

ص: ۱۷۲

ص: ۱۷۳

۲۸ درّه نجفیّه فیمن طلّق زوجته ثم راجعها و لم یبلغها خبر الرجعه

قال شیخنا المحدّث الصالح الشیخ عبد اللّه بن الصالح البحرانی قدّس سرّه- و قد سئل عمّن طلق زوجته ثم راجعها و أشهد علی ذلک، و لم یبلغها خبر الرجعه إلّا بعد أن انقضت العده و تزوجت و ولدت من ذلک الزوج، بعد أن نقل عن الأصحاب أنه یحکم بها للزوج الأول (۱)، و بعد أن نقل کلام (المسالک) (۲) فی المقام الدال علی ذلک، و قال بعده: (و فی الکل إشکال، لعدم الظفر بنص فی ذلک کله، إلّا إن أصل المسأله لیس بموضع إشکال عندهم کما یعرف من کلامهم، و إن کان عندی أیضا فیها توقف) (۳)- ما صورته: (و هذه هی المسأله التی وقع النزاع فیها بین الشیخ الثقه الجلیل زین الدین علی بن سلیمان القدمی البحرانی، و الشیخ أحمد بن الشیخ محمد بن علی بن یوسف بن سعید المقشاعی (۴) الأصبعی، و قد حکم الشیخ أحمد بقبول الدعوی مع قبول البینه، و ألحقها بالأول و منع الثانی، و خالفه الشیخ علی و حکم بها للثانی، و لم یسمع دعوی الأول؛ احتجاجا بأن الرجوع

۱- انظر الخلاف ۴: ۲۸۲/ المسأله: ۴۵.

۲- مسالک الأفهام ۹: ۲۰۱- ۲۰۲.

۳- المسائل الحسینیه فی بعض المسائل الدینیه: ۱۸.

۴- فی «ح»: المشاعی، و المقشاع: إحدی القری البحرانیه قرب الساحل الشمالی لجزیره البحرین. أعلام الثقافه الإسلامیّه فی البحرین ۱: ۴۳۳/ ۹۲.

ص: ۱۷۴

لا بدّ فیه من الإعلام فی العده، و النکاح قد وقع صحیحا مطابقا للشرع، فلا ینتفی بالرجوع الذی لم یحصل العلم به إلّا بعد التزویج. و استفتیا فیها فقهاء العصر، و کتبا فیها إلی سائر البلدان، کشیراز، و أصفهان، فصححوا کلام الشیخ أحمد، و خطّئوا الشیخ علیا.

و الحق أن هذا هو ظاهر کلام الأصحاب، لأنّهم لم یشترطوا فی صحه الرجوع الإعلام، و لیس هو من باب عزل الوکیل، کما یجی ء بیانه و إن کان لی فیها تأمّل؛ لعدم النص الصریح فی المسأله) (۱) انتهی کلامه زید مقامه.

فظاهر کلامه قدّس سرّه کما تری یدل علی عدم وجود نصّ فی الحکم المذکور لا بنفی و لا إثبات، و هو عجیب منه- طاب ثراه- مع ما هو علیه فی الأخبار من سعه الباع و زیاده الاطّلاع. و الذی وقفت علیه من الروایات المتعلّقه بالمسأله ما رواه ثقه الإسلام الکلینی- نوّر اللّه تعالی مرقده- فی (الکافی) بسند صحیح إلی المرزبان قال: سألت أبا الحسن الرضا علیه السّلام عن رجل قال لامرأته: اعتدّی فقد خلّیت سبیلک. ثم أشهد علی رجعتها بعد ذلک بأیام، ثم غاب عنها قبل أن یجامعها، حتی مضت لذلک أشهر بعد العده أو أکثر، فکیف تأمره؟ فقال: «إذا أشهد علی رجعته فهی زوجته» (۲).

و هذه الروایه- کما تری- صریحه الدلاله علی أنه بالإشهاد علی الرجعه فی العده، تثبت الزوجیه؛ و هی دالّه بإطلاقها علی ذلک سواء بلغها الخبر أو لم یبلغها، و لا فرق فی ذلک من تزویجها بعد العده مع عدم بلوغها الخبر و لا عدمه.

و لیس فی سند الخبر من ربما یتوقف فی شأنه، سوی المرزبان، و هو ابن

۱- المسائل الحسینیه فی بعض المسائل الدینیّه: ۱۸.

۲- الکافی ۶: ۷۴/ ۲.

ص: ۱۷۵

عمران بن عبد اللّه، و قد ذكر النجاشی أن له كتابا (۱)، و هو ممّا يؤذن بكونه من أصحاب الاصول. و روى الكشی حديثا (۲) يشعر بحسن حاله؛ و لهذا عد شيخنا المجلسی قدّس سرّه فی (الوجيزه) حديثه فی الحسن (۳).

و روى فی (الكافی) بسنده عن الحسن بن صالح قال: سألت جعفر بن محمد عليهما السّلام عن رجل طلّق امرأته و هو غائب فی بلده اخرى، و أشهد على طلاقها رجلين، ثم إنه راجعها قبل انقضاء العده [و لم يشهد على الرجعه ثم إنه قدم عليها بعد انقضاء العدّه] و قد تزوّجت، فأرسل إليها: إنی قد كنت (۴) راجعتك قبل انقضاء العده و لم اشهد. قال: «لا سبيل له عليها؛ لأنّه قد أقر بالطلاق، و ادّعى الرجعه بغير بيّنه؛ فلا سبيل له عليها؛ و لذلك ينبغی لمن طلق أن يشهد على الرجعه كما أشهد على الطلاق. و إن كان أدركها قبل أن تزوّج كان خاطبا من الخطاب» (۵).

وجه الدلاله فيها أن قوله: «و ادّعى الرجعه بغير بينه و لا سبيل (۶) له عليها» يدل بمضمونه (۷) على أنه لو كان له بينه على الرجعه كان له السبيل عليها، مؤكدا ذلك بالأمر لمن راجع أن يشهد على الرجعه، كما يشهد على الطلاق حتى تثبت الزوجيه فی الأوّل، كما تنتفی فی الثانی.

و ظاهر كلمه الأصحاب- رضوان اللّه عليهم- الاتّفاق على القول بأنه يملك رجعتها متى رجع و إن لم يبلغها الخبر، و أنه بالإشهاد على الرجعه يستردّ نكاحها لو نكحت غيره، مع عدم بلوغها الخبر.

۱- رجال النجاشی: ۴۲۳/ ۱۱۳۴.

۲- رجال الكشی: ۵۰۵/ ۹۷۱.

۳- الوجيزه: ۳۱۹- ۳۲۰/ ۱۸۴۲.

۴- من «ح» و المصدر.

۵- الكافی ۶: ۸۰/ ۴، باب طلاق الغائب، وسائل الشيعه ۲۲: ۱۳۷- ۱۳۸، كتاب الطلاق، ب ۱۵، ح ۳.

۶- سبيل عليها و لذلك ينبغی لمن طلّق .. سبيل، من «ح».

۷- فی «ح»: بمفهومه.

ص: ۱۷۶

قال شیخنا الشهید الثانی قدّس سرّه فی (المسالک): (الرابع: أن یقع النزاع بعد ما نکحت غیره، فإذا نکحت ثم جاء الأوّل و ادّعی الرجعه سواء کان عذرها فی النکاح لجهلها بالرجعه أم نسبهما إلی الخیانه و التلبیس، نظر؛ فإن أقام علیها بینه، فهی زوجه الأول سواء دخل بها الثانی أم لم یدخل، و یجب لها مهر المثل علی الثانی إن دخل بها) (۱) انتهی.

و قال العلّامه فی (قواعد الأحکام): (و لا یشترط علم الزوجه فی الرجعه و لا رضاها، فلو لم تعلم و تزوّجت ردّت إلیه و إن دخل الثانی بعد العده. و لا یکون الثانی أحقّ بها) (۲) انتهی.

و عبارته و إن کانت مطلقه بالنسبه إلی ثبوت الرجعه و عدمه، إلّا إن مراده بعد الثبوت بالشهاده؛ لما صرّح به قبیل هذا الکلام من قوله: (و یستحب الإشهاد، و لیس شرطا، لکن لو ادّعی بعد العده وقوعها فیها لم یقبل دعواه إلّا بالبینه) (۳) انتهی.

و قال فی (التحریر): (و لا یشترط فی صحه الرجعه إعلام الزوجه و لا الشهاده، فلو راجعها بشهاده اثنین و هو غائب فی العده صحّت الرجعه، فإن تزوّجت حینئذ کان فاسدا سواء دخل الثانی أم لا. و لا مهر علی الثانی مع عدم الدخول و لا عده، و مع الدخول المهر و العدّه، و ترجع إلی الأول بعدها) (۴)، إلی غیر ذلک من عباراتهم التی یقف علیها المتتبع.

و یؤید ذلک أیضا زیاده علی ما قدّمناه من الروایتین إطلاق جمله من الأخبار، مثل قول أبی جعفر علیه السّلام فی صحیحه زراره و محمد بن مسلم: «و إن الرجعه بغیر

۱- مسالک الأفهام ۹: ۲۰۱.

۲- قواعد الأحکام ۲: ۶۶.

۳- المصدر نفسه.

۴- تحریر الأحکام ۲: ۵۵- ۵۶.

ص: ۱۷۷

شهود رجعه، و لکن لیشهد بعد فهو أفضل» (۱).

و قوله علیه السّلام فی حدیث (۲) محمد بن مسلم: «و إن أراد أن یراجعها أشهد علی رجعتها قبل أن تنقضی أقراؤها» (۳).

و قوله علیه السّلام أیضا فی حدیث آخر لمحمد بن مسلم، و قد سئل عن رجل طلق امرأته واحده، ثم راجعها قبل أن تنقضی عدّتها، و لم یشهد علی رجعتها، قال:

«هی امرأته ما لم تنقض العده (۴)، و قد کان ینبغی له أن یشهد علی رجعتها، فإن جهل ذلک، فلیشهد حین علم. و لا أری بالذی صنع بأسا» (۵) الحدیث. إلی غیر ذلک ممّا هو علی هذا المنوال.

و هی کما تری شامله بإطلاقها، لما لو علمت المرأه أو لم تعلم، تزوجت أو لم تتزوج، فإنها بمجرد الرجعه فی العده تکون زوجته شرعا واقعا، و إنما الإشهاد علی ذلک لدفع النزاع و ثبوت الزوجیه فی ظاهر الشرع. فلو فرضنا أن الزوجه صدقته و وافقته علی دعواه قبل التزویج بغیره صح نکاحه لها. فتوقّف شیخنا المحدث الصالح المتقدم ذکره فی المسأله- لعدم النص- عجیب.

و أعجب منه حکم شیخنا قدوه المحدّثین و رئیس المحققین الشیخ علی بن سلیمان المتقدم ذکره بعدم صحه الرجعه، مع عدم بلوغ الخبر لها فی العده؛ لما ذکره من التعلیل. و لا ریب أن ما ذکره من التعلیل قویّ متین، لأن الأحکام

۱- الکافی ۶: ۷۳/ ۳، باب الإشهاد علی الرجعه، تهذیب الأحکام ۸: ۴۲/ ۱۲۸، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۳۴- ۱۳۵، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۱۳، ح ۳.

۲- فی «ح»: صحیحه.

۳- الکافی ۶: ۶۴/ ۱، باب تفسیر طلاق السنه و العده، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۳۵، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۱۳، ح ۴.

۴- فی المصدر: عدّتها.

۵- الکافی ۶: ۷۳/ ۴، باب الإشهاد علی الرجعه، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۳۵، أبواب أقسام الطلاق و أحکامه، ب ۱۳، ح ۶.

ص: ۱۷۸

الشرعیه لم تبن علی ما فی نفس الأمر و الواقع، و النکاح الذی وقع أخیرا وقع صحیحا بحسب ظاهر الشرع، و إبطاله بما حصل فی نفس الأمر مشکل؛ لما ذکرناه. و لکن لمّا دلّت الأخبار- کما ذکرنا- علی خلافه وجب الخروج عنه.

إلّا إنه أیضا قد روی ثقه الإسلام- عطر اللّه مرقده- فی (الکافی) فی الصحیح- و إن کان المشهور عدّه فی الحسن بإبراهیم بن هاشم، إلّا إن الأظهر عندی وفاقا لجمع من أفاضل متأخّری المتأخّرین (۱) نظم حدیثه فی الصحیح- عن محمد بن قیس عن أبی جعفر علیه السّلام، أنه قال فی رجل طلّق امرأته و أشهد شاهدین، ثم أشهد علی رجعتها سرّا منها و استکتم الشهود، فلم تعلم المرأه بالرجعه، حتی انقضت عدّتها، قال: «تخیّر المرأه، فإن شاءت زوجها و إن شاءت غیر ذلک، و إن تزوّجت قبل أن تعلم بالرجعه التی أشهد علیها و زوجها، فلیس للذی طلقها علیها سبیل، و زوجها الأخیر أحقّ بها» (۲). و هی کما تری صریحه فیما ذهب إلیه شیخنا الشیخ علی المذکور.

و لعلّ اعتماده فیما ذهب إلیه کان علی هذه الروایه الصحیحه الصریحه، و إن لم ینقل ذلک عنه، فإنه فی الاطلاع علی الأخبار و زیاده الفحص فیها ممّا لا ثانی له فی زمانه، حتی اشتهر فی بلاد العجم تسمیته ب (أم الحدیث).

و رأیت فی بعض الحواشی المنسوبه إلی شیخنا العلّامه المجلسی قدّس سرّه علی هذا الخبر ما صورته: (ظاهره اشتراط علم الزوجه فی تحقق الرجعه، و لم أر به قائلا،

۱- روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه ۱۴: ۲۳، معراج أهل الکمال: ۷۸، و فیه: عن الشیخ البهائی عن والده أنه سمعه یقول: إنّی أستحی ألّا أعدّ حدیث إبراهیم بن هاشم من الصحاح.

۲- الکافی ۶: ۷۵/ ۳، باب أن المراجعه لا تکون إلّا بالمواقعه، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۳۷، کتاب الطلاق، ب ۱۵، ح ۲.

ص: ۱۷۹

و یمکن حمله علی ما إذا لم یثبت بالشهود، و هو بعید) (۱) انتهی.

و بالجمله، فالمسأله لهذه الروایه الصحیحه الصریحه قد بقیت فی زاویه الإشکال، و أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- فی کتبهم الفروعیه الاستدلالیه لم ینقلوا شیئا من الروایات بالکلیه، و فی کتب الأخبار لم یتعرّضوا للکلام فی ذلک بشی ء، و ربما یوهم سکوتهم فی الموضعین اتفاق الأدله و کلامهم علی ذلک.

و الحال کما تری. و لم یحضرنی الآن أقوال العامّه فی هذه المسأله.

و لعل هذه الصحیحه قد خرجت مخرج التقیّه لاتّفاق ظواهر الأخبار المتقدمه مما ذکرناه، و کذا غیره علی ما اتفقت علیه کلمه الأصحاب فی هذه المسأله.

ثم إنی وقفت فی (کتاب سلیم بن قیس)- و هو من الاصول المشهوره المعتمد علیها عند محققی أصحابنا، کما صرّح به شیخنا المجلسی قدّس سرّه فی کتاب (البحار) (۲)- علی روایه له عن علی علیه السّلام یذکر فیها بدع عمر و إحداثه، و من جملتها قال علیه السّلام: «و أعجب من ذلک أن أبا کنف العبدی أتاه فقال: إنی طلقت امرأتی و أنا غائب، فوصل إلیها الطلاق، ثم راجعتها و هی فی عدّتها، و کتبت إلیها فلم یصل الکتاب حتی تزوجت. فکتب له: إن کان هذا الذی تزوجها دخل بها فهی امرأته، و إن کان لم یدخل بها فهی امرأتک. و کتب له ذلک و أنا شاهد و لم یشاورنی و لم یسألنی، یری استغناءه بعلمه عنی! فأردت أن أنهاه، ثم قلت: ما ابالی أن یفضحه اللّه. ثم لم تعبه الناس، بل استحسنوه و اتخذوه سنه و قبلوه عنه و رأوه صوابا، و ذلک قضاء لا یقضی به مجنون» (۳).

و هذا الخبر و إن اشتمل علی أن مذهب عمر کان هو التفصیل بین بلوغ الخبر

۱- مرآه العقول ۲۱: ۱۲۷.

۲- بحار الأنوار ۱: ۳۲.

۳- کتاب سلیم بن قیس: ۱۳۹.

ص: ۱۸۰

قبل الدخول و عدمه، إلّا إنه نصّ فی کونه بعد الدخول لا رجعه للأول منها. کما اشتمل علیه ذلک الخبر، و إن اشتمل أیضا علی الرجعه قبل الدخول. و لعلّ مذهب أولیائه و أتباعه استقر بعده علی عدم الرجعه مطلقا تزوّجت أو لم تتزوج، و اللّه سبحانه أعلم بحقائق احکامه.

ص: ۱۸۱

۲۹ درّه نجفیّه اختلاف علماء الرجال فی إسحاق بن عمّار

اختلف متأخّر و علمائنا- رضوان اللّه علیهم- فی إسحاق بن عمار الواقع فی طرق الأخبار فی اتّحاده و تعدّده، فالأکثر، و منهم العلّامه فی (الخلاصه) (۱) و المیرزا محمد الأسترابادی فی کتاب (الرجال) (۲) و الشیخ عبد النبی الجزائری فی (الحاوی) (۳) و شیخنا العلّامه أبو الحسن الشیخ سلیمان بن عبد اللّه البحرانی فی (حواشی الخلاصه) (۴) و شیخنا المجلسی (۵)- عطر اللّه مراقدهم- علی القول بالاتّحاد. و ذهب جماعه منهم شیخنا البهائی فی کتاب (مشرق الشمسین) (۶) و تلمیذه المحدّث الشیخ علی بن سلیمان البحرانی (۷) فی حواشی کتب الحدیث إلی التعدّد، و أنّهما اثنان:

أحدهما: إسحاق بن عمار بن موسی الساباطی، و هو فطحی.

و الثانی: إسحاق بن عمار بن حیان، إمامی.

۱- خلاصه الأقوال: ۳۱۷/ ۱۲۴۴.

۲- المصدر غیر متوفّر لدینا، و لم ینقله عنه أحد ممّن سبق المصنّف رحمه اللّه فیما بین أیدینا، لکن نقله عنه فی منتهی المقال ۲: ۲۵.

۳- حاوی الأقوال ۳: ۱۷۱/ ۱۱۳۳.

۴- المصدر غیر متوفّر لدینا، و قد ذکره فی کتابه معراج أهل الکمال: ۲۱۹.

۵- الوجیزه: ۱۰۸/ ۱۷۳.

۶- مشرق الشمسین: ۹۵.

۷- عنه فی معراج أهل الکمال: ۲۱۹.

ص: ۱۸۲

حتی إن الشیخ علیّا المذکور قدّس سرّه صرّح فی حواشی کتب الحدیث بأنه متی وردت روایه إسحاق بن عمار عن أبی عبد اللّه علیه السّلام، فهو ابن حیان الثقه الإمامی.

و یفهم منه أن إسحاق بن عمار الساباطی لم یدرک الصادق علیه السّلام. و حینئذ، فاحتمال الاشتراک إنما یحصل فیما إذا روی إسحاق بن عمار عن الکاظم علیه السّلام.

أقول: و الأظهر عندی هو التعدد کما هو المستفاد من التتبع لکتب الرجال، و المعلوم من القرائن و الأمارات الوارده فی هذا المجال. و الظاهر أن منشأ الشبهه عند من ذهب إلی الاتّحاد، هو کلام العلّامه فی (الخلاصه) حیث إنه جمع بین عبارتی النجاشی و (الفهرست) علی وجه کأنهما عباره واحده، و العبارتان عند الرجوع إلی الکتابین علی غایه من التباعد و التنافی؛ إذ الموجود فی (الفهرست)، هو إسحاق بن عمار الساباطی الفطحی، و المذکور فی (کتاب النجاشی) هو أبو حیان الصیرفی الإمامی.

قال النجاشی فی کتابه: (إسحاق بن عمار بن حیان مولی بنی تغلب أبو یعقوب الصیرفی، شیخ من أصحابنا، ثقه، و إخوته یونس و یوسف و قیس و إسماعیل. و هو فی بیت کبیر من الشیعه. و ابنا أخیه: علی بن إسماعیل، و بشر بن إسماعیل کانا من وجوه من روی الحدیث. روی إسحاق عن أبی عبد اللّه و أبی الحسن علیهما السّلام) (۱) انتهی.

و قال الشیخ فی (الفهرست): (إسحاق بن عمار الساباطی: له أصل، و کان فطحیا إلّا إنه ثقه، و أصله معتمد) (۲) انتهی.

و العلّامه فی (الخلاصه) جمع بین ما أخذه من العبارتین، فقال: (إسحاق بن عمار مولی بنی تغلب أبو یعقوب. کان شیخا فی أصحابنا، ثقه. روی عن

۱- رجال النجاشی: ۷۱/ ۱۶۹.

۲- الفهرست: ۵۴/ ۵۲.

ص: ۱۸۳

الصادق، و الکاظم علیهما السّلام، و کان فطحیا. قال الشیخ: (إلّا إنه ثقه، و أصله معتمد علیه). و کذا قال النجاشی؛ فالأولی عندی التوقف فیما ینفرد به) (۱) انتهی (۲).

و من هذه العباره، سری الوهم و الاشتباه عند من عند تأخّر عنه ممن لم یحقّق الحال، و لم یتدبر فی قرائن الأحوال التی هی المدار فی باب علم الرجال.

و مما یدل علی التعدّد أن المذکور فی (رجال النجاشی) إسحاق بن عمار بن حیان، و أنه صیرفی، و أن له إخوه و أبناء إخوه مشارکین له فی النسب و النسبه، و المذکور فی (الفهرست) ابن عمار بن موسی الساباطی. و لعمار إخوه أیضا متصفون بهذه النسبه، و لم یذکر فی ترجمه أحد من ولد عمار بن حیان، مع تعدّدهم فی کتب الرجال و روایتهم للأخبار أنه ساباطی، و لا فی أحد من ولد عمار بن موسی أنه صیرفی، مع استقصاء علماء الرجال لذکر الصفات المیّزه.

ففی ترجمه قیس من (الخلاصه) أنه (ابن عمار بن حیان، قریب الأمر) (۳).

و فی ترجمه إسماعیل أنه (ابن عمار الصیرفی الکوفی و أنه أخو إسحاق) (۴).

و فی الحدیث أن الصادق علیه السّلام إذا رآهما قال: «و قد یجمعهما لأقوام» (۵). یعنی الدنیا و الآخره.

و فی الصحیح عن عمار بن حیان قال: خبّرت أبا عبد اللّه علیه السّلام ببرّ إسماعیل ابنی بی، فقال: «لقد کنت احبه و قد ازددت له حبا» (۶).

و فی ذلک ما یشهد بجلالتهما.

۱- خلاصه الأقوال: ۳۱۷- ۳۱۸/ ۱۲۴۴.

۲- و قال الشیخ فی (الفهرست): إسحاق .. ینفرد به، انتهی، من «ح».

۳- خلاصه الأقوال: ۲۳۱/ ۷۸۷.

۴- خلاصه الأقوال: ۳۱۷/ ۱۲۴۳، و لیس فیه أنه کوفی صیرفی.

۵- اختیار معرفه الرجال ۲: ۴۰۲/ ۷۵۲.

۶- الکافی ۲: ۱۶۱/ ۱۲، باب البر بالوالدین، بحار الأنوار ۷۱: ۵۵/ ۱۲.

ص: ۱۸۴

و فی ترجمه محمد بن إسحاق من (رجال الکشی) (۱) و (الخلاصه) (۲): (محمد ابن إسحاق بن عمار بن حیان التغلبی الصیرفی. ثقه عین).

و روی فی کتاب (العلل) عن إسحاق بن عمار قال: دخلت علی أبی عبد اللّه علیه السّلام فخبّرته أنه ولد لی غلام، فقال: «ألا سمیته محمدا؟». فقلت: قد فعلت. فقال:

«لا تشتمه، جعله اللّه لک قره عین فی حیاتک، و خلف صدق بعدک» (۳).

و فی هذا الحدیث المتضمن لدعاء الإمام علیه السّلام لمحمد المذکور ما یدفع ما ذهب إلیه ابن بابویه من کون محمد المذکور واقفیا (۴).

و فی ترجمه یونس من (رجال البرقی) (۵): (یونس بن عمار الصیرفی، تغلبی).

و فی ترجمه یوسف من (الخلاصه) أنه (ابن عمار بن حیان (۶). ثقه) (۷).

و بشر بن إسماعیل المشار إلیه فی ترجمه إسحاق بن عمار من (رجال النجاشی) (۸) لم تذکر له ترجمه فی کتب الرجال، لکن وقفت علی حدیث رواه فی (التهذیب) فی باب الزیادات فی فقه الحج، و فیه: فلقی إسماعیل بن حمید بشر بن إسماعیل بن عمار الصیرفی، فأخبره (۹)، فدخل علیه (۱۰)، فسأله عنها،

۱- لم نعثر علیه فی رجال الکشی و الظاهر أنه النجاشی انظر رجال النجاشی: ۳۶۱/ ۹۶۸.

۲- خلاصه الأقوال: ۲۶۲/ ۹۲۱.

۳- علل الشرائع ۲: ۲۴۷- ۲۴۸/ ب ۳۱۴، ح ۱.

۴- عنه فی خلاصه الأقوال: ۲۶۲/ ۹۲۱، و قد روی الصدوق فی عیون أخبار الرضا علیه السّلام: ۲: ۲۱۳/ ۲۰، ما یدلّ علی أنه واقفی حیث قال: عن أبی مسروق: دخل علی الرضا علیه السّلام جماعه من الواقفه فیهم علی بن أبی حمزه البطائنی و محمد بن إسحاق بن عمار ..

۵- فی النسخ الخطیّه و النسخه الحجریّه: الرمز (ق)، و الظاهر ما أثبتناه، انظر رجال البرقی: ۲۹، و فیه التغلبی، بدل: تغلبی.

۶- فی المصدر: حنان.

۷- خلاصه الأقوال: ۲۹۶/ ۱۱۰۲.

۸- رجال النجاشی: ۷۱/ ۱۶۹.

۹- بالمسأله التی هی مدار الحدیث.

۱۰- أی علی الإمام علیه السّلام.

ص: ۱۸۵

فقال: «نعم هو واجب» (۱) الحدیث.

و أنت خبیر بأن المستفاد من جمیع ذلک کون إسحاق بن عمار المذکور فی (رجال النجاشی) من الشیعه الإمامیه، و أن جمیع إخوته و أبناء إخوته المذکورین کذلک و إن جهل الأمر فی بعض، و لم یوصف أحدهم (۲) بالفطحیه و لا بکونه ساباطیا بخلاف عمار بن موسی الساباطی، فإنه حیث یذکر هو أو أحد من ولده أو إخوته یوصف بذلک؛ ففی عباره (الفهرست) فی إسحاق ما عرفت (۳)، و فی ترجمه عمار أنه (ابن موسی الساباطی) (۴).

و فی ترجمه أخیه صباح من (الخلاصه) أنه ابن موسی الساباطی (أخو عمار الساباطی. ثقه) (۵).

و فی حواشی شیخنا الشهید الثانی علی (الخلاصه): (و لم یکن فطحیا کأخیه عمار) (۶).

إذا عرفت ذلک، فاعلم أنه قد ورد فی عده من الأخبار وصف إسحاق بن عمار بکونه صیرفیا، ففی باب إخراج القیمه فی زکاه الفطره من (الاستبصار) روایه إسحاق بن عمار الصیرفی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام (۷).

و الواجب بالنظر إلی ما ذکرناه حمله علی المذکور فی (رجال النجاشی)، و هو (الثقه الإمامی)، فیکون حدیثه صحیحا. و صاحب (المدارک) (۸) عده فی الموثق بناء علی الاتحاد، و هو غلط محض کما عرفت.

و فی باب (من أفتی المحرم بتقلیم الظفر فأدماه فعلیه شاه): زکریا المؤمن عن

۱- تهذیب الأحکام ۵: ۴۳۹/ ۱۵۲۴.

۲- فی «ح»: أحد منهم.

۳- الفهرست: ۵۴/ ۵۲.

۴- الفهرست: ۱۸۹/ ۵۲۶.

۵- خلاصه الأقوال: ۱۷۰/ ۴۹۹.

۶- عنه فی حاوی الأقوال ۱: ۴۳۸/ ۳۲۹.

۷- الاستبصار ۲: ۵۰/ ۱۶۶.

۸- مدارک الأحکام ۵: ۳۳۶.

ص: ۱۸۶

إسحاق بن عمار الصیرفی قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام (۱) الحدیث. و الواجب أیضا حمله علی المذکور.

و ممّا ورد دالّا علی روایته عن الکاظم علیه السّلام ما رواه فی کتاب (ثواب الأعمال (۲)) (۳) عن محمّد بن سلیمان الدیلمی عن أبیه (۴) سلیمان الدیلمی، عن إسحاق بن عمار الصیرفی عن أبی الحسن الماضی علیه السّلام.

و فی باب الصرف من کتاب (الأخبار) (۵) روایات عدیده عن إسحاق بن عمار عنه علیه السّلام فی أحکام الصرف. و الواجب حمله فی تلک الروایات علی ابن حیان المذکور فی (رجال النجاشی) (۶)، فتکون أحادیثه مع السلامه من مطعون فیه صحیحه.

و فی حاشیه کتاب (الرجال الصغیر) للمیرزا محمد الأسترابادی علی ترجمه إسحاق بن عمار ما یدل علی تفطنه للتعدّد، بعد ذلک و العدول عما ذکره فی متن الکتاب، حیث قال: (و الظاهر من التتبع أن إسحاق بن عمار اثنان: ابن عمار بن حیان الکوفی- و هو المذکور فی (رجال النجاشی)- و ابن عمار بن موسی الساباطی، و هو المذکور فی (الفهرست). و أن الثانی فطحی دون الأوّل) انتهی.

۱- تهذیب الأحکام ۵: ۳۳۳/ ۱۱۴۶، وسائل الشیعه ۱۳: ۱۶۵، أبواب بقیه کفارات الإحرام، ب ۱۳، ح ۱، و فیهما: لأبی إبراهیم علیه السّلام، بدل: أبی عبد اللّه، و لیس فیهما: بن عمار.

۲- کذا فی «ق» و «ح» و «م»، و فی «ع»: مواهب الأعمال، غیر أن الحدیث مذکور فی عقاب الأعمال. انظر الهامش التالی.

۳- عقاب الأعمال (فی ذیل ثواب الأعمال): ۲۵۵/ ۳.

۴- فی النسختین بعدها: عن، و ما أثبتناه وفق المصدر.

۵- تهذیب الأحکام ۷: ۱۰۳/ ۴۴۴، و ۷: ۱۰۷/ ۴۵۹.

۶- رجال النجاشی: ۷۱/ ۱۶۹.

ص: ۱۸۷

۳۰ درّه نجفیّه فی مدلول الأمر و النهی

قد طال التشاجر بین علماء الاصول فی مدلول الأمر و النهی حقیقه من أنه هو الوجوب و التحریم أو غیر ذلک من الأقوال (۱) التی حرروها و الحجج التی سطروها، و مدوا أطناب الإطناب فی ذلک الباب بما لا یرجع إلی سنه و لا کتاب، و زیّف کل منهم ما أورده الآخر من الاستدلال، و أکثروا فی المقام من القیل و القال، مع أن (الکتاب) العزیز و أخبار أهل الذکر علیهم السّلام مملوءه من الدلاله علی الوجوب و التحریم بما لا یحوم حوله الإیراد، و هی أولی بالاتباع و الاعتماد، و أظهر فی الدلاله علی المراد. فمنها قوله تعالی

۱- اعلم أن صیغه افعل تستعمل فی خمسه عشر معنی علی سبیل البدل: الأوّل: الإیجاب، کقوله تعالی أَقِمِ الصَّلاهَ* الإسراء: ۷۸، لقمان: ۱۷.. الثانی: الندب، کقوله تعالی فَکاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِیهِمْ خَیْراً النور: ۳۳.. الثالث: الإرشاد، کقوله تعالی وَ أَشْهِدُوا إِذا تَبایَعْتُمْ البقره: ۲۸۲.. الرابع: التهدید، کقوله تعالی اعْمَلُوا ما شِئْتُمْ فصّلت: ۴۰.. الخامس: الإهانه، کقوله تعالی ذُقْ إِنَّکَ أَنْتَ الْعَزِیزُ الْکَرِیمُ الدخان: ۴۹.. السادس: الدعاء، نحو رَبَّنَا اغْفِرْ لَنا* البقره: ۱۴۷..

ص: ۱۸۸

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ (۱)، و لیس الطاعه إلّا الانقیاد لما یقوله الآمر من الأمر و النهی، کما صرّح به أرباب اللغه (۲)، و ترک الطاعه عصیان، لنص أهل اللغه (۳) علی ذلک. و العصیان حرام لقوله سبحانه مَنْ یَعْصِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ (۴).

ص: ۱۸۹

و منها قوله تعالی مَنْ یُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ اللّهَ وَ مَنْ تَوَلّی فَمٰا أَرْسَلْنٰاکَ عَلَیْهِمْ حَفِیظاً (۱)، و التقریب ما تقدم.

و منها قوله تعالی فَلْیَحْذَرِ الَّذِینَ یُخٰالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِیبَهُمْ فِتْنَهٌ أَوْ یُصِیبَهُمْ عَذٰابٌ أَلِیمٌ (۲).

و منها قوله تعالی وَ مٰا آتٰاکُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ مٰا نَهٰاکُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا (۳).

و من الأخبار الداله علی ذلک ما استفاض من وجوب طاعه الأئمّه علیهم السّلام و أن طاعتهم کطاعه اللّه عزّ و جلّ و رسوله. و قد عقد له فی (الکافی) بابا عنونه (باب فرض طاعه الأئمّه علیهم السّلام) (۴).

و من أخباره حسنه الحسین بن أبی العلاء قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: الأوصیاء طاعتهم مفترضه؟ قال: «نعم، هم الذین قال اللّه تعالی أَطِیعُوا اللّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ (۵)» (۶) الحدیث.

و صحیحه الکنانی قال: قال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «نحن قوم فرض اللّه طاعتنا» (۷) الحدیث.

و روایه الحسین بن المختار عن أبی جعفر علیه السّلام فی قول اللّه تعالی وَ آتَیْنٰاهُمْ مُلْکاً عَظِیماً (۸) قال: «الطاعه للإمام» (۹).

۱- النساء: ۸۰.

۲- النور: ۶۳.

۳- الحشر: ۷.

۴- الکافی ۱: ۱۸۵/ ۱۹۰، باب فرض طاعه الأئمّه.

۵- النساء: ۵۹.

۶- الکافی ۱: ۱۸۹/ ۱۶، باب فرض طاعه الأئمّه.

۷- الکافی ۱: ۱۸۶/ ۶، باب فرض طاعه الأئمه.

۸- النساء: ۵۴.

۹- الکافی ۱: ۱۸۶/ ۴، باب فرض طاعه الأئمّه.

ص: ۱۹۰

إلی غیر ذلک من الأخبار المذکوره فی ذلک الباب و غیره (۱).

و من الأخبار الداله علی أصل المدّعی صحیحه زراره و محمد بن مسلم، قالا:

قلنا لأبی جعفر علیه السّلام ما تقول (۲) فی صلاه السفر؛ کیف هی؟ و کم هی؟ فقال: «إنّ اللّه عزّ و جلّ یقول إِذٰا ضَرَبْتُمْ فِی الْأَرْضِ فَلَیْسَ عَلَیْکُمْ جُنٰاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰاهِ (۳)، فصار القصر من الصلاه واجبا کوجوب التمام فی الحضر». قال: قلنا: إنما قال اللّه عزّ و جلّ فَلَیْسَ عَلَیْکُمْ جُنٰاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا، و لم یقل افعلوا، فکیف أوجب ذلک کما أوجب التمام فی الحضر؟ فقال علیه السّلام: «أو لیس قد قال اللّه عزّ و جلّ:

إِنَّ الصَّفٰا وَ الْمَرْوَهَ مِنْ شَعٰائِرِ اللّٰهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَیْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلٰا جُنٰاحَ عَلَیْهِ أَنْ یَطَّوَّفَ بِهِمٰا (۴)؟ ألا ترون أن الطواف بهما واجب مفروض؟» (۵) الحدیث.

و التقریب أن زراره و محمد بن مسلم علقا (۶) استفاده الوجوب علی صیغه أفعل مجرده (۷)، و سألا عن وجوب القصر مع عدم الصیغه المذکوره، و هما من أهل اللسان و خواص الأئمّه علیهم السّلام، و الإمام علیه السّلام قررهما علی ذلک.

و منها صحیحه عمر بن یزید (۸) قال: اشتریت إبلا و أنا بالمدینه فأعجبتنی إعجابا شدیدا، فدخلت علی أبی الحسن الأول علیه السّلام فذکرتها، فقال: «مالک و للإبل؟

أما علمت أنها کثیره المصائب؟».

قال: فمن إعجاب بها أکریتها، و بعثت بها مع غلمان لی إلی الکوفه، فسقطت کلها.

۱- الکافی ۱: ۲۰۸- ۲۱۰، باب ما فرض اللّه عز و جلّ ..

۲- ما تقول، لیس فی «ح».

۳- النساء: ۱۰۱.

۴- البقره: ۱۵۸.

۵- الفقیه ۱: ۲۷۸/ ۱۲۶۶، وسائل الشیعه ۸: ۵۱۷- ۵۱۸، أبواب صلاه المسافر، ب ۲۲، ح ۲.

۶- من «ح».

۷- من «ح».

۸- الکافی ۶: ۵۴۳/ ۷، باب اتّخاذ الإبل.

ص: ۱۹۱

قال: فدخلت فأخبرته، فقال فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ (۱).

و منها ما ورد فی رساله الصادق علیه السّلام إلی أصحابه، المرویه فی (روضه الکافی) حیث قال فیها: «اعلموا أن ما أمر اللّه أن (۲) تجتنبوه، فقد حرمه». إلی أن قال فی أثنائها أیضا: «و اعلموا أنه إنما أمر و نهی لیطاع فیما یأمر به، و لینتهی عما نهی عنه ..

فمن اتّبع أمره فقد أطاعه، و من لم ینته عما نهی عنه فقد عصاه، فإن مات علی معصیه أکبّه اللّه علی وجهه فی النار» (۳).

و منها صحیحه زراره عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «العمره واجبه علی الخلق بمنزله الحجّ؛ لأنّ اللّه تعالی یقول وَ أَتِمُّوا الْحَجَّ وَ الْعُمْرَهَ لِلّهِ (۴)» (۵) الحدیث.

و ذهب جمع من المتأخّرین و متأخریهم، منهم المحقق الشیخ حسن ابن شیخنا الشهید الثانی، و السیّد السند صاحب (المدارک)- بل الظاهر أنه أوّل من ذهب إلی ذلک فیما أعلم- إلی منع دلاله صیغه الأمر و النهی علی الوجوب و التحریم فی کلام الأئمّه علیهم السّلام و إن کانت کذلک فی کلام اللّه تعالی و کلام الرسول صلی اللّه علیه و آله، مستندین إلی کثره ورود الأوامر و النواهی عنهم علیهم السّلام، للاستحباب و الکراهه و شیوعها إلی ذلک.

قال فی کتاب (المعالم): (فائده: یستفاد من تضاعیف أحادیثنا المرویّه عن الأئمّه علیهم السّلام أن استعمال صیغه الأمر فی الندب کان شائعا فی عرفهم علیهم السّلام، بحیث صار من المجازات الراجحه المساوی احتمالها من اللفظ لاحتمال الحقیقه عند

۱- النور: ۶۳.

۲- لیست فی «ح».

۳- الکافی ۸: ۶، ۹.

۴- البقره: ۱۹۶.

۵- تهذیب الأحکام ۵: ۴۳۳/ ۱۰۵۲، وسائل الشیعه ۱۴: ۲۹۵، أبواب العمره، ب ۱، ح ۲.

ص: ۱۹۲

انتفاء المرجّح المجازی. فیشکل التعلق فی إثبات وجوب أمر بمجرد ورود الأمر به منهم علیهم السّلام) (۱) انتهی.

و بمثل هذه المقاله صرّح السید السند فی موضع من (المدارک) (۲)، و نسج علی منوالهما جمله ممن تأخر عنهما؛ منهم المولی محمد باقر الخراسانی فی (الذخیره) (۳) و (الکفایه) (۴)، و منهم المحقّق الخونساری شارح (الدروس) (۵).

و منهم شیخنا أبو الحسن الشیخ سلیمان بن عبد اللّه البحرانی (۶) و غیرهم.

و عندی فیه نظر من وجوه:

أحدها: أن تلک الأوامر و النواهی هی فی الحقیقه أوامر اللّه سبحانه و رسوله صلی اللّه علیه و آله، و لا فرق بین صدورها من اللّه سبحانه و رسوله و لا منهم (۷)؛ لکونهم حمله و نقله لقولهم علیه السّلام: «إنا إذا حدثنا حدثنا عن اللّه و رسوله، و لا نقول من أنفسنا» (۸).

و حینئذ، فحیث إن هذا القائل یسلم أن أوامر اللّه عزّ و جلّ و رسوله و نواهیهما الصادره عنهما لا بواسطه واجبه الاتّباع، فیجب علیه القول فیما کان بواسطتهم أیضا. و هل یجوز أو یتوهم نقلهم علیه السّلام ذلک اللفظ عن معناه الحقیقی الذی هو الوجوب أو التحریم، و استعماله فی معنی مجازی من غیر نصب قرینه و تنبیه علی ذلک؟ و هل هو إلّا من قبیل التعمیه و الألغاز، و شفقتهم علی شیعتهم و حرصهم علی هدایتهم، بل علوّ شأنهم و عصمتهم یمنع من ذلک؟

و ثانیهما: أن ما استند إلیه هذا القائل من کثره ورود الأوامر و النواهی فی

۱- معالم الاصول: ۷۴.

۲- انظر مدارک الأحکام ۴: ۳۸۳.

۳- ذخیره المعاد: ۱۰۸.

۴- کفایه الأحکام: ۹۹.

۵- مشارق الشموس فی شرح الدروس: ۱۲- ۱۳.

۶- أزهار الریاض: ۹۸، أجوبه سلیمان بن عبد اللّه: ۴۴، العشره الکامله: ۲۱۹.

۷- و لا فرق .. منهم، من «ح»، و فی «ق» بدله: و لا یفهم.

۸- رجال الکشی: ۲۲۴/ ۴۰۱، بحار الأنوار ۲: ۲۵۰/ ۶۲.

ص: ۱۹۳

أخبارهم للاستحباب و الکراهه مردود بأنه إن کان دلاله تلک الأوامر و النواهی باعتبار قرائن قد اشتملت علیها تلک الأخبار حتی دلّت بسببها علی الاستحباب و الکراهه، فهو لا یقتضی حمل ما لا قرینه فیه علی ذلک، و هل هو إلّا مع وجود الفارق؟ و إلّا فهو عین المتنازع فیه (۱)، فلا یتم الاستدلال. و هذا بحمد اللّه سبحانه واضح المقال (۲) لمن یعرف الرجال بالحقّ لا الحقّ بالرجال.

و ثالثها: أن ما قدّمنا من الآیات و الأخبار الداله علی فرض طاعتهم و وجوب متابعتهم عامه شامله لجمیع الأوامر و النواهی، إلّا ما دلّت القرائن علی خروجه.

فحینئذ، لو حمل الأمر و النهی الوارد فی کلامهم بدون القرائن الصارفه علی الاستحباب و الکراهه المؤذن بجواز الترک فی الأول و الفعل فی الثانی، لم یحصل العلم بطاعتهم و لا الیقین بمتابعتهم، و کان المرتکب لذلک فی معرض الخوف و الخطر و التعرّض لحرّ (۳) سقر؛ لاحتمال کون (۴) ما أمروا به إنما هو علی وجه (۵) الوجوب و الحتم، و ما نهوا عنه إنما هو علی جهه التحریم و الزجر. بل هو ظاهر تلک الأوامر و النواهی بالنظر إلی ما قلنا إلّا مع الصارف، بخلاف ما إذا حملا علی الوجوب و التحریم فإن المکلف حینئذ متیقن البراءه و الخروج من العهده.

و لو قیل: إن الحمل علی الاستحباب و الکراهه معتضد بالبراءه الأصلیه، إذ الأصل براءه الذّمه حتی یقع دلیل قاطع علی ما یوجب شغلها.

قلنا: فیه:

أولا: ما عرفت فی مسأله (۶) البراءه الأصلیه- کما تقدم تحقیقه فی الدرّه (۷) التی

۱- من «ح».

۲- فی «ح»: المجال.

۳- فی «ح»: بحر.

۴- فی «ح»: کونها.

۵- من «ح».

۶- من «ح».

۷- انظر الدرر ۱: ۱۵۵- ۱۸۶/ الدره: ۶.

ص: ۱۹۴

فی المسأله المذکوره- من عدم قیام الدلیل علیها، بل قیامه علی خلافها.

و ثانیا: أنه بعد ورود الأمر و النهی مطلقا لا- مجال للتمسّک بها؛ إذ المراد بها؛ إما أصاله البراءه قبل تعلق التکالیف، و حینئذ فبعد التکلیف لا مجال لاعتبارها و إما أصاله البراءه؛ لعدم الاطلاع علی الدلیل. و الحال أن الدلیل فی الجمله موجود.

نعم یبقی الشکّ فی الدلیل، و تردّده بین الوجوب و الاستحباب و التحریم و الکراهه، و هذا أمر آخر، فالخروج من قضیه البراءه الأصلیه معلوم.

و بالجمله، فأصاله البراءه عباره عن خلوّ الذمّه من تعلق التکلیف مطلقا إیجابیا أو ندبیّا؛ و هو هنا ممتنع بعد وجود الدلیل و لو فی الجمله.

و رابعها: أنه لا- أقل أن یکون الحکم بالنظر إلی ما ذکرنا من الآیات و الروایات من المتشابهات التی استفاضت الأخبار بالوقوف فیها علی ساحل الاحتیاط:

«حلال، بین و حرام بیّن و شبهات بین ذلک، فمن تجنب (۱) الشبهات نجا من الهلکات» (۲).

و من الظاهر البیّن أن الاحتیاط فی جانب الوجوب و التحریم هذا.

و ما اعتضد به شیخنا أبو الحسن قدّس سرّه فی کتاب (العشره الکامله)، حیث اقتفی أثر اولئک القوم فی هذه المقاله، من أن الصدوق رحمه اللّه فی کتاب (من لا یحضره الفقیه)، قد حمل کثیرا من الأوامر علی الندب (۳)، و جمّا غفیرا من النواهی علی الکراهه و التنزیه (۴)، ففیه أنه إن کان ذلک کذلک، فیمکن حمله علی ظهور قرائن

۱- فی المصدر: ترک.

۲- الکافی ۱: ۶۸/ ۱۰، باب اختلاف الحدیث، تهذیب الأحکام ۶: ۳۰۱/ ۸۴۵، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۵۷، أبواب صفات القاضی، ب ۱۲، ح ۹.

۳- الفقیه ۱: ۲۳۷/ ذیل الحدیث: ۱۰۴۲، و ۲: ۲۳۷/ ذیل الحدیث: ۱۱۲۹.

۴- الفقیه ۲: ۹۰/ ذیل الحدیث: ۳۹۹، و ۲: ۹۳/ ذیل الحدیث: ۴۱۶.

ص: ۱۹۵

المجاز له؛ إذ هی بالنسبه إلی مثله من أرباب الصدر الأوّل غیر عزیزه. و یمکن أیضا، أن یکون ذلک فی مقام الجمع بین الأخبار، بأن یکون فی الأخبار المعارضه ما یدلّ علی نفی الوجوب فی الأول و الجواز فی الثانی مع قوته و رجحانه. و هذا من جمله القرائن الموجبه للخروج عن ذینک المعنیین الحقیقیین.

ص: ۱۹۶

ص: ۱۹۷

۳۱ درّه نجفیّه فی تقلید الفقیه بمسأله مع ثبوت خلافها للمکلف

من جمله مسائل بعض الإخوان الأعلام و الخلان الکرام، قال: (موضوع الحکم الشرعی هل یجب علی من عدا الفقیه أن یقلّده فیه، کما لو ثبت استحقاق زید مثلا للزکاه عند الفقیه و لم یثبت عند من علیه الزکاه مع معرفته بشروط الاستحقاق؟ و کذا هلال الشهر أخذا فی الصوم أو فی الافطار؟ و کذا جهه القبله أو هما فی ذلک سواء؟).

فکتبت له فی الجواب مستمدّا منه سبحانه الهدایه إلی إصابه الصواب (۱) ما صورته: إن الظاهر من کلام الأصحاب (۲)- رضوان اللّه علیهم- فی مسأله رؤیه الهلال أنه یکفی حصول الثبوت عند کل من الحاکم الشرعی و المکلّف، فلو ثبت عند الحاکم الشرعی رؤیه الهلال لفطر کان أو صیام بالشهاده أو الشیاع وجب علی من عداه العمل بذلک؛ و کذا لو ثبت بأحد الوجهین عند المکلف.

و یظهر من بعض أفاضل متأخّری المتأخّرین أنه لا یجب علی المکلّف العمل بما ثبت عند الحاکم هنا، بل إن حصل الثبوت عنده وجب علیه العمل بمقتضی ذلک، و إلّا فلا. قال: لأن الأدله الداله علی الفطر أو الصیام من الأخبار؛ إما رؤیه

۱- فی «ح»: الثواب.

۲- تحریر الأحکام ۱: ۸۲، مسالک الأفهام ۲: ۵۱، مدارک الأحکام ۶: ۱۹۶.

ص: ۱۹۸

المکلف نفسه، أو ثبوتها بالشیاع، أو السّماع من رجلین عدلین، أو مضیّ ثلاثین یوما من شعبان أو شهر رمضان، و إما ثبوت دلیل خامس؛ و هو حکم الحاکم، فلم نجد له ما یعتمد علیه و یرکن إلیه.

و ظاهر کلامه إجراء البحث فی غیر مسأله الرؤیه أیضا. حیث قال بعد کلام له فی المقام: (فلو ثبت عند الحاکم غصبیه (۱) الماء، فلا دلیل علی أنه یجب علی المکلف الاجتناب عنه و عدم التطهیر به).

قال: (و کذا لو حکم بأنّه دخل الوقت فی زمان معیّن، فلا حجه علی أنه یصحّ للمکلف إیقاع الصلاه فیه و إن لم یلاحظه أو لاحظه و استقر ظنّه بعدم الدخول.

و لهذا نظائر کثیره لا یخفی علی البصیر المتتبع) انتهی.

أقول: و الأظهر بالنسبه إلی موضوع المسأله، هو التفصیل فی المقام بأن یقال:

إنه إما أن یکون الحکم ممّا یتوقف ثبوته و حصوله علی الإثبات الشرعی و لو فی الجمله أو لا.

و الأول إما أن یکون من قبیل الحقوق التی یقع فیها التنازع بین الخصوم، أو الحقوق التی للّه سبحانه أو لا.

و الأوّل من الثانی ممّا لا خلاف فی اختصاصه بالفقیه.

و الثانی من الثانی، هو موضوع المسأله و محل البحث، و هی الأحکام التی تتعلّق بالمکلّف نفسه مع حصولها بالإثبات الشرعی، و لو فی الجمله.

و الثانی من الأوّل لیس ممّا نحن فیه فی شی ء، و ذلک مثل جهه القبله، فإن الشارع أوجب علی کل مکلّف من فقیه و مقلد الصلاه إلی جهه القبله مع علمها، و مع فقد العلم یرجع إلی الظن علی التفصیل المذکور فی محله. و مع تعذّره یصلی

۱- فی مصححه «ح»: نجاسه.

ص: ۱۹۹

إلی أربع جهات علی المشهور أو إلی أیّ جهه شاء علی القول الآخر (۱)، و لا مدخل للشاهدین و لا للإثبات الشرعی فی ذلک.

و کذا الوقت، فإن الشارع قد جعل لدخوله علامات یعرف بها، و أوجب علی کل مکلّف العمل بها، فإن حصل شی ء منها بنی علیه و إلّا بنی علی الظن أو الاحتیاط بالتأخیر، إلی أن یتیقن دخول الوقت.

و کذا الدفع إلی مستحق الزکاه مثلا؛ فإن المدار فیه علی اتّصاف المستحق بالفقر، و قوله مقبول فیه اتفاقا ما لم یظهر خلافه، سواء کان الدافع إلیه الفقیه أو من علیه الزکاه، فلا مدخل لهذه المعدودات و لا لأمثالها فیما نحن فیه.

و إنما الکلام فی مثل رؤیه الهلال لصوم أو فطر، التی هی أحد أسبابها الشهاده علی الرؤیه، و الحکم بنجاسه الماء مثلا، الذی أحد أسبابه الشهاده أیضا، و الحکم بعداله شخص أو فسقه الذی هو کذلک أیضا. و أمثال ذلک أیضا ممّا هو من هذا القبیل.

فلو ثبت شی ء من هذه الامور عند الحاکم الشرعی، فهل یجب علی المکلف العمل به أم لا؟ بل لا بدّ من سماعه هو نفسه من الشاهدین؟ لم أقف فی المقام علی کلام لأحد من علمائنا الأعلام سوی ما فی مسأله الرؤیه، حیث إن السید السند السید محمدا قدّس سرّه فی کتاب (المدارک) نقل عن العلّامه (۲) و غیره (۳)، أنهم صرحوا بأنّه لا یعتبر فی ثبوت الهلال بالشاهدین فی الصوم و الفطر حکم الحاکم، فلو رآه اثنان و لم یشهدا عند الحاکم وجب علی من سمع شهادتهما و عرف عدالتهما الصوم و الفطر.

۱- انظر مختلف الشیعه ۲: ۸۴/ المسأله: ۲۸.

۲- تحریر الأحکام ۱: ۸۲.

۳- مسالک الأفهام ۲: ۵۱.

ص: ۲۰۰

قال: (و هو کذلک؛ لقول الصادق علیه السّلام فی صحیحه منصور بن حازم: «فإن شهد عندک شاهدان مرضیان بأنّهما رأیاه فاقضه» (۱).

و فی صحیحه الحلبی (۲) و قد قال له: أ رأیت إن کان الشهر تسعه و عشرین یوما؟ أقضی ذلک الیوم؟ قال: «لا إلّا أن یشهد لک (۳) بینه عدول، فإن شهدوا أنّهم رأوا الهلال قبل ذلک الیوم فاقض ذلک الیوم» (۴)) (۵).

و مقتضی هذا الکلام أنه یجب العمل بحکم الحاکم بالرؤیه متی ثبت عنده بالبینه و إن کان ذلک غیر منحصر فیه، بل یکفی سماع المکلّف منهما بعد معرفته بعدالتهما. و إنما یحصل التوقف عنده، فیما لو انفرد الحاکم بالرؤیه، فهل یجب علی من عداه العمل بقوله أم لا؟ حیث قال فی الکتاب المذکور: (السادس: هل یکفی قول الحاکم الشرعی فی ثبوت الهلال؟ فیه وجهان:

أحدهما: نعم، و هو خیره (الدروس) (۶)؛ لعموم ما دلّ علی أن للحاکم أن یحکم

۱- تهذیب الأحکام ۴: ۱۵۷/ ۴۳۶، الاستبصار ۲: ۶۳/ ۲۰۵، وسائل الشیعه ۱۰: ۲۸۷، أبواب أحکام شهر رمضان، ب ۱۱، ح ۴.

۲- أقول: ینبغی أن یعلم أن صحیحه الحلبی قد رواها الشیخ بطرق ثلاثه- منها الصحیح و غیره- بهذا المتن المنقول فی الأصل. و رواها أیضا بطریقین آخرین عن عبد اللّه بن سنان: فی الأوّل: «إلی أن یشهد بذلک بینه عدول» (تهذیب الأحکام ۴: ۱۶۳/ ۴۵۹، وسائل الشیعه ۱۰: ۲۶۷، أبواب أحکام شهر رمضان، ب ۵، ح ۱۹.) ، و فی الثانی: «إلّا أن یشهد بینه عدول». و مدار الاستدلال علی ما ذکرنا من الطرق الثلاثه و المتن المذکور فی الأصل واضح لا یخفی. منه رحمه اللّه، (هامش «ح»).

۳- فی «ح»: یشهدک، بدل: یشهد لک.

۴- تهذیب الأحکام ۴: ۱۵۶/ ۴۳۴، وسائل الشیعه ۱۰: ۲۶۴، أبواب أحکام شهر رمضان، ب ۵، ح ۹.

۵- مدارک الأحکام ۶: ۱۶۹.

۶- فإن صوره کلامه فی الدروس هکذا: و هل یکفی قول الحاکم وحده فی ثبوت الهلال؟ الأقرب نعم الدروس ۱: ۲۸۶. انتهی. منه رحمه اللّه، هامش «ح».

ص: ۲۰۱

بعلمه، و لأنه لو قامت عنده البيّنه فحكم بذلك وجب الرجوع إلى حكمه كغيره من الأحكام. و العلم أقوى من البيّنه، و لأن المرجع فی الاكتفاء بشهاده العدلين و ما يتحقّق به العداله).

إلى قوله: (فيكون مقبولا فی جميع الموارد، و يحتمل العدم؛ لإطلاق قوله عليه السّلام:

«لا اجيز فی رؤيه الهلال إلّا شهاده رجلين عدلين (۱)» (۲)) (۳) انتهى.

و ظاهر ما ذكره قدّس سرّه من التعليل لكلام (الدروس) هو وجوب الرجوع إلى ما يثبت بالبيّنه عند الحاكم فی كلّ أمر من الامور التی فصّلناها آنفا- و منها محل البحث- و لم يتوقف إلّا فی الاعتماد على قول الحاكم إذا كان هو الرائی، فاحتمل عدم العمل بقوله؛ نظرا إلى إطلاق الخبر الذی نقله. و بمضمونه أيضا عده أخبار.

و ظاهر المحقق الفاضل المولى محمد باقر الخراسانی صاحب (الكفايه) (۴) و (الذخيره) (۵) موافقه كلام (الدروس) فی هذا المقام، حيث علّل كلام (الدروس) بما ذكره السيد هنا و جمد عليه، و لم يذكر احتمال العدم و لا دليله، و كأنه مخصّص هذه الأخبار بغير الصوره المذكوره، و كلامهما قدّس سرّهما كما ترى ظاهر الدلاله فی وجوب الرجوع للحاكم متى ثبت عنده بالبينه.

و لعلّ مستندهما فی ذلك الأخبار الداله بعمومها أو إطلاقها على وجوب الرجوع إلى ما يحكم به الفقيه المنصوب من قبلهم عليهم السّلام، مثل قول الصادق عليه السّلام فی مقبوله عمر بن حنظله: «فإذا حكم بحكمنا فلم يقبل (۶) منه، فإنما استخفّ بحكم اللّه،

۱- ليست فی «ح».

۲- الكافی ۴: ۷۶/ ۲، باب الأهلّه و الشهاده عليها، الفقيه ۲: ۷۷/ ۳۳۸، وسائل الشيعه ۱۰: ۲۸۶، أحكام شهر رمضان، ب ۱۱، ح ۱.

۳- مدارك الأحكام ۶: ۱۷۰- ۱۷۱.

۴- كفايه الأحكام: ۵۲.

۵- ذخيره المعاد: ۵۳۱.

۶- فی المصدر: يقبله.

ص: ۲۰۲

و علینا ردّ و الراد علینا الرادّ علی اللّه» (۱).

و قول صاحب الزمان علیه السّلام فی توقیع إسحاق بن یعقوب: «و أما الحوادث الواقعه فارجعوا فیها إلی رواه حدیثنا، فإنّهم حجتی علیکم و أنا حجه اللّه» (۲).

و أمثال ذلک ممّا یدلّ (۳) علی وجوب الرجوع إلی نائبهم علیه السّلام.

و خصوص صحیحه محمد بن قیس عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «إذا شهد عند الإمام شاهدان أنّهما رأیا الهلال منذ ثلاثین یوما أمر الإمام بالإفطار» (۴) الحدیث.

و یعضده أیضا الأخبار المطلقه بشهاده العدلین فی الرؤیه. و أنت خبیر بأن للمناقشه فی ذلک مجالا.

أما المقبوله المذکوره و نحوها فإن المتبادر منها بقرینه السیاق إنما هو وجوب الرجوع فیما یتعلّق بالقضاء بین الخصوم أو الفتوی فی الأحکام، و هو ممّا لا نزاع فیه لاختصاص الحاکم به إجماعا نصّا و فتوی.

و أما صحیحه محمّد بن قیس فالظاهر من لفظ «الإمام» فیها إنّما هو إمام الأصل، أو ما هو أعمّ منه و من إمام الجور و الخلیفه المتولّی لأمر العامّه، بمعنی أن الواجب علی الإمام القائم بامور المسلمین ذلک؛ فإن الإمام إنما یحتمل انصرافه إلی من عدا من ذکرنا فی مثل إمامه الجماعه و الجمعه حیث یشترط بالإمام. و أما فی مثل هذا المقام فلا مجال لغیر ما احتملناه بحیث یدخل فیه الفقیه.

۱- الکافی ۱/ ۶۷/ ۱۰، باب اختلاف الحدیث، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۳۶- ۱۳۷، أبواب صفات القاضی، ب ۱۱، ح ۱.

۲- کمال الدین: ۴۸۴/ ۴، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۴۰، أبواب صفات القاضی، ب ۱۱، ح ۹.

۳- وسائل الشیعه ۲۷: ۱۳۶- ۱۵۳، أبواب صفات القاضی، ب ۱۱.

۴- الکافی ۴: ۱۶۹/ ۱، باب ما یجب علی الناس ..، وسائل الشیعه ۷: ۴۳۲- ۴۳۳، أبواب صلاه العید، ب ۱ ح ۱.

ص: ۲۰۳

نعم، للقائل أن یقول: إذا ثبت ذلک للإمام الأصل ثبت لنائبه بحق النیابه، إلّا إنه لا یخلو من شوب الإشکال و قیام الاحتمال أیضا؛ لعدم الوقوف علی دلیل لهذه الکلیه، و ظهور وجود أفراد کثیره یختصّ بها الإمام دون نائبه.

و أما باقی الأخبار الوارده فی المسأله فهی و إن کانت مطلقه إلّا إنه یمکن حملها علی المقیّد التی تقدّم بعضها.

و بالجمله، فالمسأله عندی موضع توقف و إشکال؛ لعدم الدلیل الواضح فی وجوب الأخذ بحکم الحاکم بحیث یشمل موضع النزاع. ثم أنت خبیر أیضا بأنّه بمقتضی ما ذکروه من العموم أنه لو ثبت عند الحاکم بالبیّنه نجاسه الماء أو حرمه اللحم، و لم یثبت عند المکلف لعدم سماعه من البیّنه مثلا، فإن تنجیس الأول و تحریم الثانی بالنسبه إلیه بناء علی وجوب الأخذ علیه بحکم الحاکم ینافی الأخبار الداله علی: «أن کل شی ء طاهر حتی تعلم أنه قذر» (۱)، و «کل شی ء فیه حلال و حرام، فهو لک حلال حتی تعلم الحرام بعینه فتدعه» (۲)، حیث لم یجعلوا من طرق العلم فی القاعدتین المذکورتین حکم الحاکم بذلک، و إنما ذکروا أخبار المالک و شهاده الشاهدین. و علی ذلک تدلّ الأخبار أیضا.

و ظاهر کلامهم هو شهادتهما عند المکلف و سماعه منهما؛ و لهذا أن بعضهم اکتفی هنا بالعدل الواحد کما تقدم بیانه فی الدره الأولی من درر هذا الکتاب (۳).

و ممّا یدل علی أن المدار إنما هو علی سماع المکلف من الشاهدین، قول

۱- تهذیب الأحکام ۱: ۲۸۴- ۲۸۵/ ۸۳۲، وسائل الشیعه ۳: ۴۶۷، أبواب النجاسات، ب ۳۷، ح ۴، و فیهما: «نظیف» بدل: «طاهر».

۲- الکافی ۵: ۳۱۳/ ۳۹، باب نوادر کتاب المعیشه، الفقیه ۳: ۲۱۶/ ۱۰۰۲، وسائل الشیعه ۱۷: ۸۹، أبواب ما یکتسب به، ب ۴، ح ۴.

۳- انظر الدرر ۱: ۶۳- ۷۵.

ص: ۲۰۴

الصادق علیه السّلام فی بعض أخبار الجبن: «کلّ شی ء لک حلال حتی یجیئک شاهدان یشهدان عندک أن فیه میته» (۱).

و بالجمله، فإن غایه ما یستفاد من الأخبار و هو اختصاص الفتوی فی الأحکام الشرعیه و الحکم بین الناس، و کذا ما یتعلق بالحقوق الإلهیه بالنائب عنهم علیه السّلام، و هو الفقیه الجامع لشرائط النیابه. و جمله من الأخبار- کما عرفت- قد دلّت علی أنه یکفی فی ثبوت الحکم عند المکلف فیما نحن فیه سماعه من الشاهدین من غیر توقف علی حکم الحاکم.

و حینئذ، فلا یکون ذلک ممّا یختصّ بالحاکم، فوجوب رجوعه إلی الحاکم فیما نحن فیه یحتاج إلی دلیل. و مجرد نیابته عنهم علیهم السّلام و أنهم لو حکموا بذلک وجب اتّباعهم، فکذا نائبهم؛ قضاء لحق النیابه، قد عرفت ما فیه.

نعم، ربما یشکل ممّا إذا کان المکلف جاهلا لا یعرف معنی العداله لیحصل ثبوت الحکم عنده بشهاده العدلین کما یشیر إلیه کلام السید السند فیما تقدم، إلّا إن فیه أن الظاهر أن هذا لیس بعذر شرعی یسوغ له وجوب الرجوع إلی حکم الحاکم لاستناده إلی تقصیره بالبقاء علی الجهل و عدم تحصیله العلم الذی استفاضت الأخبار بوجوبه علیه. و نظائره فی الأحکام الشرعیّه کثیره، و اللّه سبحانه العالم بحقیقه الحال.

۱- الکافی ۶: ۳۳۹/ ۲، باب الجبن، وسائل الشیعه ۲۵: ۱۱۸، أبواب الأطعمه المباحه، ب ۶۱، ح ۲.

ص: ۲۰۵

۳۲ درّه نجفیّه فی مراتب المعرفه

اشاره

قد نقل غیر واحد (۱) من علمائنا- رضوان اللّه علیهم- منهم شیخنا البهائی قدّس سرّه فی کتاب (الأربعین) عن المحقّق الطوسی- عطر اللّه مرقده- أنه قال: (إن مراتب معرفه اللّه، مثل مراتب معرفه النار مثلا، فإن أدناها من سمع أن فی الوجود شیئا یعدم کل شی ء یلاقیه، و یظهر أثره فی کلّ شی ء یحاذیه، و أی شی ء أخذ منه لم ینقص منه شی ء. و یسمّی ذلک الموجود (۲) نارا. و نظیر هذه المرتبه فی معرفه اللّه معرفه المقلّدین الذین صدّقوا بالدین من غیر وقوف علی الحجه.

و أعلی منها مرتبه من وصل إلیه دخان النار، و علم أنه لا بدّ له من مؤثر، فحکم بذات له أثر، هو الدخان. و نظیر هذه المرتبه فی معرفه اللّه سبحانه و تعالی معرفه أهل النظر و الاستدلال الذین حکموا بالبراهین القاطعه علی وجود الصانع.

و أعلی منها من أحس بحراره النار بسبب مجاورتها، و شاهد الموجودات بنورها و انتفع بذلک الأثر. و نظیر هذه [المرتبه] (۳) فی معرفه اللّه معرفه المؤمنین

۱- عین الحیاه ۱: ۸۶- ۸۷، الفوائد الطوسیه: ۳۰۵/ الفائده: ۷۱، مجمع البحرین ۵: ۹۶- ۹۷- عرف.

۲- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: الوجود.

۳- من المصدر، و فی النسختین: المعرفه.

ص: ۲۰۶

الخلّص الذین اطمأنّت قلوبهم باللّه، و تیقنوا أن اللّه نور السماوات و الأرض کما وصف به نفسه.

و أعلی منها مرتبه من احترق بالنار بکلّیته و تلاشی فیها بجملته. و نظیر هذه المرتبه فی معرفه اللّه تعالی معرفه أهل الشهود و الفناء فی اللّه، و هی المرتبه العلیا و الدرجه القصوی. رزقنا اللّه الوصول إلیها و الوقوف علیها بمنه و کرمه (۱)) (۲) انتهی کلامه زید مقامه.

أقول: ما نقله هؤلاء الفحول عن هذا المحقق المقدّم فی المعقول و المنقول (۳) و تلقّوه منه بالتسلیم و القبول، مخدوش عندی و مدخول بمخالفته للمأثور عن أهل الذکر- صلوات اللّه علیهم- و المنقول، الذین هم الاولی بالاتّباع فی بدیهه العقول. و ها أنا اوضّح ذلک علی وجه تشتاقه الطباع السلیمه، و تهش إلیه القرائح المستقیمه، فأقول: اعلم أن مراتب معرفه اللّه سبحانه علی ما یستفاد من أخبارهم علیهم السّلام ثلاث:

فالمرتبه الأولی جبلّیه فطریه.

و الثانیه نظریّه تکلیفیه.

و الثالثه إشراقیّه کشفیه.

و کلّ من المرتبتین الأخیرتین یشتمل علی مراتب أیضا، کما سیأتی التنبیه علیه. و تفصیل هذا الإجمال أن یقال:

أما المرتبه الأولی، فهی الإقرار بوجود الصانع، و هو من أضرّ (۴) الضروریات الیقینیه، و أجلی الامور الفطریه کما ترادفت به الأدله العقلیه و النقلیّه من الآیات

۱- رزقنا اللّه .. و کرمه، من «ح» و المصدر.

۲- الأربعون حدیثا: ۸۱- ۸۲/ شرح الحدیث: ۲.

۳- لیست فی «ح».

۴- کذا فی النسختین.

ص: ۲۰۷

القرآنیه و السنّه النبویّه علی الصادع بها و آله أفضل الصلاه و السلام و التحیه:

أَ فِی اللّهِ شَکٌّ فاطِرِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ (۱) فلا ضروره إلی ما دوّنه المتکلمون فی (۲) مصنفاتهم و مقالاتهم؛ فإن کل بالغ عاقل قد ظهر له من آثار القدره الإلهیه ما یدلّ علی وجود مؤثر و لو لم ینظر إلّا إلی نفسه من کونه وجد بعد العدم، و خلق من نطفه من ماء مهین، ثم لم یزل ینمو و یکبر حتی ربما یبلغ الهرم، فإنه یجزم بأنه لم یخلق نفسه و لا خلقه أبواه. ألا تری إلی قوله سبحانه فی الإخبار عن الکفار وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ لَیَقُولُنَّ اللّهُ* (۳)، قُلْ أَ رَأَیْتَکُمْ إِنْ أَتاکُمْ عَذابُ اللّهِ أَوْ أَتَتْکُمُ السّاعَهُ أَ غَیْرَ اللّهِ تَدْعُونَ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ.

بَلْ إِیّاهُ تَدْعُونَ فَیَکْشِفُ ما تَدْعُونَ إِلَیْهِ إِنْ شاءَ وَ تَنْسَوْنَ ما تُشْرِکُونَ (۴)، و قال سبحانه حاکیا عن عبّاد الأصنام ما نَعْبُدُهُمْ إِلّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللّهِ زُلْفی (۵) و قال وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ (۶)، و هو الفطره الَّتِی فَطَرَ النّاسَ عَلَیْها (۷)، و الصبغه التی أشار سبحانه إلیها بقوله صِبْغَهَ اللّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللّهِ صِبْغَهً (۸)، کما استفاضت به الأخبار (۹) فی تفسیر الآیتین المذکورتین.

و فی الخبر المأثور عنه صلی اللّه علیه و آله: «کل مولود یولد علی الفطره- یعنی المعرفه- و إنما یهوّدانه و ینصّرانه و یمجّسانه أبواه» (۱۰).

۱- إبراهیم: ۱۰.

۲- فی «ح» بعدها: مطوّلاتهم، و لا ما أکثروا به فی.

۳- لقمان: ۲۵.

۴- الأنعام: ۴۰- ۴۱.

۵- الزمر: ۳.

۶- النمل: ۱۴.

۷- الروم: ۳۰.

۸- البقره: ۱۳۸.

۹- مجمع البیان ۱: ۲۸۱، ۸: ۳۹۱- ۳۹۲.

۱۰- عوالی اللآلی ۱: ۳۵/ ۱۸، و فیه: حتی یکون أبواه یهوّدانه ..، بدل: و إنما یهودانه .. أبواه.

ص: ۲۰۸

و فی خبر آخر عنه صلی اللّه علیه و آله: «لا تضربوا أطفالکم علی بکائهم فإن بکاءهم أربعه أشهر لا إله إلّا الله» (۱) الحدیث.

و قد صرّح جمله من علمائنا بهذه المقاله، و لا سیّما السید الزاهد العابد المجاهد رضی الدین علی بن طاوس الحسنی- نوّر اللّه تعالی مرقده- فی وصایاه لابنه؛ فإنه قد أطال فی إیضاحها و ضرب الأمثله فی انشراحها. و عسی ننقل بعض کلماته فی ذیل الکلام فی هذا المقام. و کذا شیخنا الصدوق فی کتاب (التوحید) و غیرهما، و مما لا خلاف فیه بین العلماء الأعلام. و علیه تدلّ أخبار أهل الذکر علیهم الصلاه و السلام [من] أنّ من بلغ عاقلا و لم یقر بالصانع فإنّه یحکم بکفره، و یجب قتله و استباحه ماله (۲).

و لو کانت المعرفه کما [ادعاها] (۳) نظریّه، لوجب إمهاله مده من السنین، حتی یتعلم علم الکلام و یعرف الاستدلال.

قال بعض المحققین بعد ذکر جمله من الأخبار ما هذا لفظه: (و قد ظهر من هذه الکلمات أن کلّ مولود یولد علی الفطره و أبواه یهودانه و ینصرانه و یمجّسانه کما ورد فی الحدیث النبوی صلی اللّه علیه و آله؛ و لهذا جعل الناس معذورین فی ترکهم لاکتساب المعرفه باللّه، متروکین علی ما فطروا علیه، مرضیا عنهم بمجرد الإقرار بالقول، و لم یکلّفوا الاستدلالات العقلیه فی ذلک. قال نبیّنا صلی اللّه علیه و آله: «أمرت أن اقاتل الناس حتی یقولوا لا إله الا اللّه» (۴)، و إنما التعمّق لزیاده البصیره، و لطائفه مخصوصه، و الردّ علی أهل الضلال؛ و لهذا أمرت الأنبیاء- صلوات اللّه علیهم- بقتل من أنکر

۱- التوحید: ۳۳۱/ ۱۰، وسائل الشیعه ۲۱: ۴۴۷، أبواب أحکام الأولاد، ب ۶۳، ح ۱.

۲- وسائل الشیعه ۲۸: ۳۲۶، أبواب حد المرتدّ، ب ۲.

۳- فی «ح»: من ادعاه، و فی «ق»: ادعاه.

۴- کنز العمّال ۱: ۸۸/ ۳۷۵.

ص: ۲۰۹

وجود الصانع فجأه بلا استتابه و لا عقاب، لأنّه ینکر ما هو من ضروریات الامور) (۱) انتهی.

و من الأخبار الوارده فی المقام ما رواه شیخنا الصدوق قدّس سرّه فی کتاب (التوحید) بسنده عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: سألته عن قول اللّه تعالی فِطْرَتَ اللّهِ الَّتِی فَطَرَ النّاسَ عَلَیْهَا (۲)، قال «التوحید» (۳).

و روی بهذا المضمون روایات عدیده (۴).

و فی بعضها قال: «التوحید، و محمد رسول اللّه، و علی أمیر المؤمنین» (۵).

و فی بعض آخر قال: «فطرهم علی التوحید عند المیثاق علی معرفته أنه ربّهم».

قلت: و خاطبوه؟ قال: فطأطأ رأسه ثم قال: «لو لا ذلک لم یعلموا من ربّهم و لا من رازقهم» (۶).

و روی أحمد بن أبی عبد اللّه البرقی رحمه اللّه فی کتاب (المحاسن) بسنده عن زراره قال: سألت أبا جعفر علیه السّلام عن قول اللّه تبارک و تعالی حُنَفَاءَ لِلّهِ غَیْرَ مُشْرِکِینَ بِهِ (۷) ما الحنفیّه؟ قال: «هی الفطره التی فطر الناس علیها. فطر [اللّه] الخلق علی معرفته» (۸).

و روی فیه عن زراره أیضا قال: سألت أبا جعفر علیه السّلام عن قول اللّه تبارک و تعالی فِطْرَتَ اللّهِ الَّتِی فَطَرَ النّاسَ عَلَیْهَا؟ قال: «فطرهم علی معرفه أنه ربّهم، و لو لا ذلک لم یعلموا إذا سئلوا من ربهم و لا من رازقهم» (۹).

۱- علم الیقین ۱: ۳۱.

۲- الروم: ۳۰.

۳- التوحید: ۳۲۸- ۳۲۹/ ۱- ۲.

۴- التوحید: ۳۲۹/ ۳- ۶.

۵- التوحید: ۳۲۹/ ۷.

۶- التوحید: ۳۳۰/ ۸.

۷- الحجّ: ۳۱.

۸- المحاسن ۱: ۳۷۵/ ۸۲۴.

۹- المحاسن ۱: ۳۷۵/ ۸۲۵.

ص: ۲۱۰

و روی فیه بسنده عن زراره قال (۱): سألت أبا عبد اللّه علیه السّلام عن قول اللّه تعالی:

وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّکَ مِنْ بَنِی آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّیَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلیٰ أَنْفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّکُمْ قالُوا بَلیٰ (۲)، قال: «ثبت المعرفه فی قلوبهم و نسوا الموقف و سیذکرونه یوما، و لو لا ذلک لم یدر أحد من خالقه و لا من رازقه» (۳).

و روی فیه عن صفوان قال: قلت لعبد صالح علیه السّلام: فی الناس استطاعه یتعاطون بها المعرفه؟ قال: «لا، إنما هو تطوّل من اللّه» (۴) الحدیث.

و روی فیه (۵) بسنده إلی عبد الأعلی مولی آل سام عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال:

«لم یکلّف اللّه العباد المعرفه، و لم یجعل لهم إلیها سبیلا» (۶).

و روی فیه بسنده إلی أبی العباس البقباق قال: سألت أبا عبد اللّه علیه السّلام عن قول اللّه عزّ و جلّ کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الْإِیمانَ (۷)، هل لهم فی ذلک صنع؟ قال: «لا» (۸).

و روی فیه بسنده قال: سألت أبا عبد اللّه علیه السّلام عن الإیمان، هل للعباد فیه صنع؟

قال: «لا و لا کرامه، بل هو من اللّه و فضله» (۹).

و فی کتاب (التوحید) أیضا بسنده إلی برید (۱۰) بن معاویه العجلی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام، قال: «لیس للّه علی خلقه أن یعرفوا قبل أن یعرّفهم، و للّه علی الخلق إذا عرّفهم أن یقبلوا» (۱۱).

و روی الثقه الجلیل علی بن إبراهیم القمّی فی تفسیره عن علی بن موسی الرضا علیه السّلام عن أبیه عن جدّه عن أبیه محمد بن علی بن الحسین- صلوات اللّه

۱- سألت أبا جعفر عن قول اللّه تبارک و تعالی (فطره ...) قال، من «ح».

۲- الأعراف: ۱۷۲.

۳- المحاسن ۱: ۳۷۶/ ۸۲۶.

۴- المحاسن ۱: ۴۳۷- ۴۳۸/ ۱۰۱۴.

۵- لیست فی «ح».

۶- المحاسن ۱: ۳۱۵/ ۶۲۴.

۷- المجادله: ۲۲.

۸- المحاسن ۱: ۳۱۵- ۳۱۶/ ۶۲۵.

۹- المحاسن ۱: ۳۱۶/ ۶۲۶.

۱۰- فی «ح»: یزید.

۱۱- التوحید: ۴۱۲/ ۷.

ص: ۲۱۱

علیهم- فی قوله فِطْرَتَ اللّهِ الَّتِی فَطَرَ النّاسَ عَلَیْها (۱) قال: «هو لا إله إلّا اللّه محمد رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله علی أمیر المؤمنین [ولی اللّه]، إلی هاهنا التوحید» (۲).

إلی غیر ذلک من الأخبار المستفیضه، بل المتواتره معنی (۳) کما لا یخفی علی من أحاط بها خبرا.

قال المحدّث الأمین الأسترآبادی قدّس سرّه فی کتاب (الفوائد المدنیه): (قد تواترت الأخبار عن أهل بیت النبوه متّصله إلی النبی صلی اللّه علیه و آله بأن معرفه اللّه تعالی بعنوان أنه خالق العالم، و أن له رضا و سخطا، و أنه لا بدّ (۴) من معلم من جهته فیعلم الخلق ما یرضیه و ما یسخطه، من الامور الفطریه التی وقعت فی القلوب بإلهام فطری الهی.

و توضیح ذلک أنه تعالی ألهمهم تلک القضایا- أی خلقها فی قلوبهم- و ألهمهم دلالات واضحه علی تلک القضایا. ثم أرسل إلیهم الرسول، و أنزل علیه (الکتاب)، و أمر فیه و نهی، و کل من بلغته دعوه النبی صلی اللّه علیه و آله یقع فی قلبه من اللّه یقین بصدقه، فإنه قد تواترت الأخبار عنهم علیه السّلام بأنه ما من أحد إلّا و قد یرد علیه الحق حتی یصدع قلبه؛ قبله أو ترکه (۵)) (۶) انتهی.

و أمّا ما ورد من الآیات القرآنیه الداله بظاهرها علی الاستدلال علی هذا المطلب بآثار القدره الإلهیه کقوله عزّ و جلّ فی غیر موضع وَ مِنْ آیاتِهِ* (۷)، و قوله فی غیر مقام بعد تعداد جمل من المحدثات و آثار الصنع

۱- الروم: ۳۰.

۲- تفسیر القمی ۲: ۱۵۴.

۳- انظر: المحاسن ۱: ۳۱۴- ۳۱۷، باب المعرفه، التوحید: ۴۱۰- ۴۱۷، ب ۶۴.

۴- فی «ق» بعدها: له، و ما أثبتناه وفق «ح» و المصدر.

۵- فی «ح» و ترکبه، بدل: أو ترکه، و قد شطب عن (قبله) و الهمزه من (أو) فی «ح».

۶- الفوائد المدنیه: ۲۰۲.

۷- الروم: ۲۰، و غیرها.

ص: ۲۱۲

إِنَّ فِی ذٰلِکَ لَآیٰاتٍ* (۱) و نحو ذلک، فهو محمول علی قصد إزاله الشبهه عمن غطّت علی بصر بصیرته غشاوه الشبهات؛ فإن عروض الشبهه لا- یقدح فی بداهه البدیهی کما صرّح به جمله من العلماء الأعلام و أرباب النقض و الإبرام. و خفاء التصدیق علی بعض الأذهان لخفاء تصوّرات بعض أطرافه غیر قادح فی ضروریه الضروری؛ و لهذا إنه یزول بأدنی تنبیه عند طالب الحقّ الفطن النبیه.

و یدل علی ذلک أیضا (۲) ما حکاه العلّامه القطب الشیرازی فی کتاب (دره التاج) من (أن بعض الملوک کان له شک فی الصانع جل شأنه، فعلم بذلک وزیره، و کان حکیما عاقلا، فعمد إلی أرض خربه موات و أجری إلیها أنهارا جاریه، و أحدث فیها عمارات عالیه و مجالس فاخره، و عمل فیها بساتین رائقه، و غرس فیها أشجارا، فلمّا تمّ ما حاوله، و فرغ ممّا دبره، أشار إلی الملک لیخرج یوما إلی النزهه، ثم تعمد المرور به علی تلک العمارات و البساتین، و لم یکن الملک یدری بإحداثه لها، فسأله عمّن أحدثها و عمرها؟ فقال الوزیر: حدثت بنفسها. فغضب الملک، و قال: تخاطبنی بهذا الکلام الذی یخاطب به المجانین، أ یحدث الشی ء بنفسه؟ فقال الوزیر: إذا جاز حدوث السماوات و الأرض و الموالید و غیرها بأنفسها، فکیف لا یجوز حدوث هذه بأنفسها؟ فتفطن الملک و رجع إلی الجزم بالتوحید) (۳).

و نقل سیدنا المرتضی علم الهدی رضی اللّه عنه فی کتاب (الفصول) الذی جمعه من إملاء شیخنا مفید الطائفه المحقّه، و هو المشهور بکتاب (العیون و المحاسن) قال:

(أخبرنی الشیخ- أدام اللّه عزه- أیضا قال: دخل أبو الحسن علی بن میثم رحمه اللّه علی

۱- یونس: ۶۷، و غیرها.

۲- لیست فی «ح».

۳- عنه فی زهر الریاض: ۶۵۴- ۶۵۵.

ص: ۲۱۳

الحسن بن سهل و إلی جانبه ملحد قد عظمه، و الناس حوله، فقال: لقد رأیت ببابک عجبا. قال: و ما هو؟ قال: رأیت سفینه تعبّر الناس من جانب إلی جانب بلا ملّاح و لا ماصر (۱)! قال: فقال له صاحبه الملحد- و کان بحضرته-: إن هذا أصلحک اللّه لمجنون! قال: قلت: و کیف ذاک؟ قال: خشب جماد لا حیله له و لا قوه و لا حیاه فیه و لا عقل کیف یعبر بالناس؟! قال: فقال أبو الحسن: و أیما أعجب هذا أو هذا الماء الذی یجری علی وجه الأرض یمنه و یسره بلا روح و لا حیله و لا قوی، و هذا النبات الذی یخرج من الأرض و المطر الذی ینزل من السماء؟ تزعم أنت أنه لا مدبر لهذا کله، و تنکر أن تکون سفینه تتحرک بلا مدبر و تعبر بالناس؟ فبهت الملحد) (۲) انتهی.

و فی (تفسیر الإمام العسکری علیه السّلام) أنه سئل مولانا الصادق علیه السّلام عن اللّه، «فقال للسائل: یا عبد اللّه، هل رکبت سفینه قط؟ قال: بلی. قال: فهل کسرت بک حیث لا سفینه تنجیک و لا سباحه تغنیک؟ قال: بلی. قال: فهل تعلق قلبک هناک أن شیئا قادر علی أن یخلّصک من ورطتک؟ قال: بلی. قال الصادق علیه السّلام فذلک الشی ء هو اللّه القادر علی الإنجاء حیث لا منجی، و علی الإغاثه حیث لا مغیث» (۳).

و بما حقّقناه یظهر لک ما فی کلام هذا المحقق من الغفله فی المرتبه الاولی من المراتب التی ذکرها حیث ادّعی التقلید فیها؛ فإنه (۴) لا یلائم البداهه و الضروره

۱- الماصر: حبل یلقی فی الماء لیمنع السفن عن السیر حتی یؤدی صاحبها ما علیه من الحق للسلطان. لسان العرب ۱۳: ۱۲۲- مصر.

۲- الفصول المختاره من العیون و المحاسن (ضمن مؤلّفات الشیخ المفید) ۲: ۷۶.

۳- التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السّلام: ۲۲/ ۶.

۴- فی «ح»: فإنه فیها.

ص: ۲۱۴

الوجدانیه؛ إذ التقلید إنما یکون فی الامور النظریه. و کذا فی المرتبه الثانیه المتضمنه للاستدلال بالأثر علی المؤثر، فإنه متی کان وجوده عزّ و جلّ بدیهیا ضروریا فإنه لا یحتاج إلی استدلال. و توهم ذلک من الآیات التی أشرنا إلیها قد عرفت ما فیه.

و لا بأس بنقل شی ء من کلمات السید رضی الدین بن طاوس علیه الرحمه فی المقام و إن طال به زمام الکلام فإنه من أهم المهام، و خصوصا أن الکتاب المذکور فیه قلیل الوجود و الدوران فی أیدی الإخوان، فأقول: قال- قدس اللّه تعالی نفسه، و طیب رمسه- فی کتاب (کشف المحجه لثمره المهجه): (و اعلم یا ولدی یا محمد، و جمیع ذریتی و ذوی مودتی أننی وجدت کثیرا ممن رأیته و سمعت به من علماء الإسلام قد ضیقوا علی الأنام ما کان سهّله اللّه جل جلاله، و رسوله صلی اللّه علیه و آله من معرفه مولاهم و مالک دنیاهم و اخراهم؛ فإنک تجد کتب اللّه جل جلاله السالفه و (القرآن) الشریف مملوءه من التنبیهات بالدلالات علی معرفه محدث الحادثات و مغیّر المغیرات و مقلّب الأوقات. و تری علوم سیدنا خاتم الأنبیاء و علوم من سلف من الأنبیاء- صلوات اللّه علیه و آله و علیهم- علی سبیل کتب اللّه جل جلاله المنزله علیهم فی التنبیه اللطیف و التشریف بالتکلیف، و مضی علی ذلک الصدر الأول من علماء المسلمین و إلی أواخر من کان ظاهرا من الأئمّه المعصومین علیهم السّلام أجمعین، فإنّک تجد من نفسک بغیر إشکال أنک لم تخلق جسدک و لا روحک و لا حیاتک و لا عقلک و لا ما خرج عن اختیارک من الآمال و الأحوال و الآجال، و لا خلق ذلک أبوک و لا امّک و لا من تقلبت بینهم من الآباء و الامهات، و لأنک تعلم یقینا أنهم کانوا عاجزین عن هذه المقامات. و لو کان لهم قدره علی تلک المهمات، ما کان قد حیل بینهم و بین المرادات و صاروا من الأموات، فلم یبق مندوحه أبدا عن واحد منزّه عن إمکان المتجدّدات خلق هذه

ص: ۲۱۵

الموجودات، و إنما تحتاج إلی أن تعلم ما هو علیه جل جلاله من الصفات.

أقول: و لأجل شهاده العقول الصریحه و الأفهام الصحیحه بالتصدیق بالصانع أطبقوا جمیعا علی فاطر و خالق، و إنما اختلفوا فی ماهیته و حقیقه ذاته و فی صفاته بحسب اختلاف الطریق.

أقول (۱) و إنی وجدت قد جعل اللّه جل جلاله فی جملتی حکما أدرکته عقول العقلاء، فجعلنی من جواهر و أعراض، و عقل روحانی، و نفس و روح. و لو سألت بلسان الحال الجواهر التی فی صورتی، هل کان لها نصیب من خلقی و فطرتی؟

لوجدتها تشهد بالعجز و الافتقار و أنها لو کانت قادره علی هذا المقدار ما اختلفت علیها الحادثات و التغییرات و التقلبات، و وجدتها معترفه (۲) أنها ما کان لها حدیث فی تلک التدبیرات، و أنها ما تعلم کیفیه ما فیها من الترکیبات و لا عدد و لا وزن ما جمع فیها من المفردات.

و لو سألت بلسان الحال الأعراض، لقالت: أنا أضعف من الجواهر، لأننی فرع علیها فأنا أفقر منها لحاجتی إلیها.

و لو سألت بلسان الحال عقلی و روحی و نفسی لقالوا جمیعا: أنت تعلم أن الضعف یدخل بعضنا بالنسیان و بعضنا بالموت و بعضنا بالذل و الهوان، و أنّنا تحت غیرنا ممن ینقلنا کما یرید من نقص إلی تمام، و من تمام إلی نقصان، و ینقلنا کما یشاء مع تقلبات الأزمان) (۳).

إلی أن قال: (إیاک و ما عقده المعتزله و من تابعهم علی طریقتهم البعیده من الیقین، فإننی اعتبرتها فوجدتها کثیره الاحتمالات لشبهات المعترضین إلّا قلیلا

۱- من «ح» و المصدر.

۲- فی «ح»: معرفه.

۳- کشف المحجه لثمره المهجه: ۴۸- ۵۰.

ص: ۲۱۶

منها سلکه أهل الدین. و بیان ذلک أنّک تجد ابن آدم إذا کان له نحو من سبع سنین و إلی قبل بلوغه إلی مقام المکلّفین لو کان جالسا مع جماعه فالتفت إلی ورائه فجعل واحد منهم بین یدیه شیئا مأکولا أو غیره من الأشیاء، فإنه إذا رآه سبق إلی تصوّره و إلهامه أن ذلک المأکول أو غیره ما حضر بذاته و إنما أحضره غیره، و یعلم ذلک علی غایه عظیمه من التحقیق و الکشف و الضیاء و الجلاء.

ثم إذا التفت مره اخری إلی ورائه فأخذ بعض الحاضرین ذلک من بین یدیه، فإنه إذا آنها التفت إلیه و لم یره موجودا فإنه لا یشکّ أنه أخذه أحد سواه، و لو حلف له کل من حضر أنه حضر ذلک الطعام بذاته و ذهب بذاته کذب الحالف ورد علیه دعواه.

فهذا یدلک علی أن فطره ابن آدم ملهمه معلّمه من اللّه تعالی جل جلاله، بأن ذلک الأثر دل دلاله بدیهیه علی مؤثره بغیر ارتیاب، و الحادث دل علی محدث بدون حکم الألباب).

إلی ان قال: (و مما یدلک یا ولدی- جملک اللّه جل جلاله بإلهامک و إکرامک، و جعلک من أعیان دار دنیاک و دار مقامک- أن المعرفه محکوم بحصولها للإنسان دون ما ذکره أصحاب اللسان؛ لأنهم لو عرفوا من مکلف ولد علی الفطره حر عاقل عقیب بلوغ رشده بأحد أسباب الرشاد أنه قد ارتد بردّه یحکم فیها ظاهر الشرع بأحکام الارتداد، و أشاروا بقتله، و قالوا: قد ارتدّ عن فطره الإسلام، و تقلدوا إباحه دمه و ماله، و شهدوا أنه کفر بعد إسلام.

فلو لا أن العقول قاضیه بالاکتفاء و الغناء (۱) بإیمان الفطره دون ما ذکروه من طول الفکره، کیف کان یحکم علی هذا بالرده و قد عرفوا أنه ما یعلم حقیقه من

۱- من «ح»: و المصدر.

ص: ۲۱۷

حقائقهم و لا سلک طریقا من طرائقهم و لا تردّد إلی معلّم من علماء المسلمین و لا فهم شیئا من ألفاظ المتکلمین؟ و لو اعتذر إلیهم عن معرفه الدلیل بالأعذار التی أوجبوها علیه من النظر الطویل ما قبلوها منه و نقضوا ما کانوا أوجبوه و خرجوا عنه) (۱) انتهی کلامه زید مقامه، و اقتصرنا منه علی قلیل من کثیر.

و أمّا المرتبه الثانیه، فهی معرفته عزّ و جلّ بصفات کماله و نعوت جلاله التی ورد بها (القرآن) العزیز و السنّه النبویه علی الصادع بها و آله أفضل صلاه و تحیه. و هذه المرتبه هی التی تعبّد اللّه عز و جلّ بها خلقه، و کلّفهم العمل علیها، و ردع جمله من العقول القاصره و الأوهام الحائره عن تجاوزها و الارتقاء إلی ما فوقها. و هذه المرتبه کما أشرنا إلیها آنفا مشتمله علی مراتب متعدّده متفاوته بتفاوت أفهام الناس و عقولهم فی المعرفه قوه و ضعفا، و حصول الاطمئنان کمّا و کیفا، و سرعه و بطء ما رزقوه و وفّقوا له. و أعلی مراتب هذه المرتبه ربما قرب من المرتبه الآتیه.

و فی الخبر عن أبی عبد اللّه علیه السّلام: «إنّ اللّه وضع الإیمان علی سبعه أسهم: علی البرّ و الصدق (۲) و الیقین و الرضا و الوفاء و العلم و الحلم. ثم قسم ذلک بین الناس، فمن جعل فیه السبعه الأسهم فهو کامل محتمل، و قسم لبعض الناس السهم و لبعض السهمین و لبعض الثلاثه حتی انتهوا إلی سبعه».

ثم قال: «لا تحملوا علی صاحب السهم سهمین، و علی صاحب السهمین ثلاثه فتبهظوهم».

ثم قال: «کذلک حتی [ینتهی] (۳) إلی سبعه» (۴).

و روی فی الکتاب المذکور عن عمر بن حنظله عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «یا

۱- کشف المحجّه لثمره المهجه: ۵۱- ۵۴.

۲- فی «ح»: التقوی.

۳- من المصدر، و فی النسختین: انتهی.

۴- الکافی ۲: ۴۲/ ۱، باب درجات الإیمان.

ص: ۲۱۸

عمر، لا تحملوا علی شیعتنا و ارفقوا بهم، فإنّ الناس لا یحتملون ما تحملون» (۱).

و روی فی الکتاب المذکور بسنده عن شهاب قال: سمعت أبا عبد اللّه علیه السّلام یقول: «لو علم الناس کیف خلق اللّه تبارک و تعالی هذا الخلق لم یلم أحد أحدا».

فقلت: أصلحک اللّه، فکیف ذلک؟ فقال: «إنّ اللّه خلق أجزاء بلغ بها تسعه و أربعین جزءا، ثم جعل الأجزاء أعشارا فجعل الجزء عشره أعشار، ثم قسمه بین الخلق فجعل فی رجل عشر جزء و فی آخر (۲) عشری جزء حتی بلغ به جزءا تامّا، و فی آخر جزءا و عشر جزء و فی آخر جزءا و عشری جزء [و آخر جزءا] و ثلاثه أعشار جزء حتی بلغ به جزءین تامّین. ثم بحساب ذلک حتی بلغ بأرفعهم تسعه و أربعین جزءا، فمن لم یجعل فیه إلّا عشر جزء لم یقدر أن یکون مثل العشرین، و کذلک صاحب العشرین لا یکون مثل صاحب الثلاثه الأعشار، و کذلک من تمّ له جزء لا یقدر علی أن یکون مثل صاحب الجزءین. و لو علم الناس أن اللّه عزّ و جلّ خلق هذا الخلق علی هذا لم یلم أحد أحدا» (۳).

و روی فیه عن عبد العزیز القراطیسی قال: قال لی أبو عبد اللّه علیه السّلام: «یا عبد العزیز، إن الإیمان عشر درجات بمنزله السلّم یصعد منه مرقاه بعد مرقاه، فلا یقولن صاحب الاثنین لصاحب الواحد: لست علی شی ء حتی ینتهی إلی العاشره. فلا تسقط من هو دونک فیسقطک من هو فوقک. و إذا رأیت من هو أسفل منک بدرجه فارفعه إلیک برفق و لا تحملن علیه ما لا یطیق فتکسره، فإنّ من کسر مؤمنا فعلیه جبره» (۴).

و روی هذا الخبر الصدوق رحمه اللّه فی (الخصال) بطریقین، و زاد فیه فی الروایتین:

۱- الکافی ۸: ۳۳۴/ ۵۲۲.

۲- من «ح» و المصدر.

۳- الکافی ۲: ۴۴/ ۱، باب آخر من درجات الإیمان.

۴- الکافی ۲: ۴۴- ۴۵/ ۲، باب آخر من درجات الإیمان.

ص: ۲۱۹

«و کان المقداد فی الثامنه، و أبو ذر فی التاسعه، و سلمان فی العاشره» (۱).

إلی غیر ذلک من الأخبار الکثیره الداله علی هذا المضمون.

و تفصیل ذلک و بیانه أن الإیمان إنما یکون بقدر العلم باللّه عز و جلّ الذی هو حیاه القلوب، و هو نور یحصل فی القلب، کما ورد: «لیس العلم بکثره التعلم، و إنما هو نور یقذفه اللّه عزّ و جلّ فی قلب من یرید هدایته» (۲).

و هذا النور قابل للشده و الضعف؛ بسبب صقل مزایا القلوب بالطاعات و العبادات و الریاضات و المجاهدات، و إزاله ما تراکم علیها من الصدأ و الخبث بقاذورات المعاصی و الشهوات و عدم ذلک.

و کلما ازداد صقلها بما ذکرناه ازدادت نورانیه القلب، و به یزداد صاحبه فی المعرفه، و یرتفع من درجه من تلک الدرجات إلی ما فوقها حتی یصل إلی ما وفّق له، و کتب له وَ الَّذِینَ جٰاهَدُوا فِینٰا لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنٰا وَ إِنَّ اللّٰهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِینَ (۳).

و فی الحدیث النبوی: «من علم و عمل بما علم، ورّثه اللّه علم ما لم یعلم» (۴).

و بذلک یظهر لک ما فی کلام المحقق المذکور قدّس سرّه فی المرتبه الثالثه المخصوصه بالخلّص من المؤمنین، فإنه بناء علی ما قدّمنا تحقیقه من سقوط المرتبتین الاولیین من کلامه یلزم أن یکون ما عدا خلّص المؤمنین ممّن نقص درجه عنهم غیر موجود فی المراتب المذکوره.

و بالجمله، فکلامه قدّس سرّه و إن تلقّاه جمله من علمائنا- رضوان اللّه علیهم- بالقبول، إلّا إنه لا ینطبق کما عرفت علی أخبار آل الرسول صلی اللّه علیه و آله، التی هی المعتمد فی کل معقول و منقول. و هذه المرتبه الثالثه التی ذکرها قدّس سرّه هی من أعلی درجات

۱- الخصال ۲: ۴۴۷- ۴۴۸/ ۴۸- ۴۹، باب العشره.

۲- علم الیقین: ۸.

۳- العنکبوت: ۶۹.

۴- حلیه الأولیاء ۱۰: ۱۵، و فیه: عمل، بدل: علم و عمل.

ص: ۲۲۰

هذه المرتبه التی نحن فی الکلام علیها.

و من الأخبار الوارده فی أصحاب هذه المرتبه ما رواه فی (الکافی) عن الفتح ابن یزید قال: سألت أبا الحسن علیه السّلام عن أدنی المعرفه فقال: «الإقرار باللّه لا إله غیره، و لا شبه له و لا نظیر، و أنه قدیم مثبت موجود غیر فقید، و أنه لیس کمثله شی ء» (۱).

و روی فیه بسنده عن علی بن الحسین علیه السّلام أنه سئل عن التوحید فقال: «إن اللّه عزّ و جلّ علم أنه یکون فی آخر الزمان قوم متعمقون، فأنزل قُلْ هُوَ اللّهُ أَحَدٌ (۲)، و الآیات من سوره الحدید إلی قوله عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۳)» (۴).

و رواه الصدوق فی کتاب (التوحید) و زاد فیه: «فمن رام ما وراء ذلک فقد هلک» (۵).

و ما توهمه المحدّث الکاشانی فی (الوافی) من إنزال السوره المذکوره و الآیات المزبوره إنما هو لأجل التعمّق، و أن فی الخبر دلاله علی مدح التعمق، فهو من جمله خطرات أوهامه الجاریه علی مذاق الصوفیه التی یمیل إلیها، و الخبر الآتی أظهر دلیل علی ذلک. و الأخبار مستفیضه بالنهی عن التعمق فی الکلام إلّا علی ما علم من جهتهم علیهم السّلام.

و روی فی الکتاب المذکور بسنده عن الرضا علیه السّلام أنه سئل عن التوحید فقال:

«کل من قرأ قُلْ هُوَ اللّهُ أَحَدٌ و آمن بها فقد عرف التوحید». قلت: کیف یقرؤها؟

قال: «کما یقرأ الناس» (۶).

و روی فیه بسنده إلی أبی عبد اللّه علیه السّلام فی جواب کتاب من کتب إلیه یسأله عن التوحید: «و اعلم یرحمک اللّه أن المذهب الصحیح فی التوحید ما نزل به القرآن من

۱- الکافی ۱: ۸۶/ ۱، باب أدنی المعرفه.

۲- الإخلاص: ۱.

۳- الحدید: ۱- ۶.

۴- الکافی ۱: ۹۱/ ۳، باب النسبه.

۵- التوحید: ۲۸۳- ۲۸۴/ ۲.

۶- الکافی ۱: ۹۱/ ۴، باب النسبه.

ص: ۲۲۱

صفات اللّه جلّ و عزّ، فانف عن اللّه البطلان و التشبیه فلا نفی و لا تشبیه، هو اللّه الثابت الموجود تعالی اللّه عما یصفه الواصفون، و لا تعدوا القرآن فتضلوا بعد البیان» (۱).

و روی فیه عن الکاظم علیه السّلام: «فصفوه بما وصف به نفسه و کفوا عمّا سوی ذلک» (۲).

و فی خبر آخر أیضا عنه علیه السّلام: «لا تجاوزوا القرآن» (۳).

و فی خبر آخر أیضا عن أبی محمد علیه السّلام فی جواب کتاب کتبه إلیه سهل بأن منهم من یقول: جسم، و منهم من یقول: صوره، فوقع علیه السّلام بخطه: «سألت عن التوحید، هذا عنکم معزول. اللّه واحد أحد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا أحد، و لیس بمخلوق، یخلق تبارک و تعالی ما یشاء من الأجسام و غیر ذلک، و لیس بجسم و یصور ما یشاء، و لیس بصوره جل ثناؤه و تقدست أسماؤه أن یکون له شبه هو لا غیره لیس کمثله شی ء و هو السمیع البصیر» (۴).

و من الأخبار الداله علی ردع العقول عن التطلع إلی ما زاد علی ذلک خوفا من الوقوع فی شباک المهالک ما رواه السید الرضی رضی اللّه عنه فی (نهج البلاغه) عن مسعده بن صدقه عن الصادق علیه السّلام- و رواه الصدوق فی (التوحید) (۵) أیضا- قال:

خطب أمیر المؤمنین علیه السّلام بهذه الخطبه علی منبر الکوفه، و ذلک أن رجلا أتاه فقال:

یا أمیر المؤمنین، صف لنا ربنا لنزداد له حبا و معرفه. فغضب علیه السّلام و نادی: «الصلاه جامعه» فاجتمع الناس حتی غصّ المسجد بأهله فصعد المنبر و هو مغضب متغیر اللون، فحمد اللّه سبحانه و صلی علی النبی صلی اللّه علیه و آله، و قال: «الحمد للّه» (۶)- و ساق

۱- الکافی ۱: ۱۰۰/ ۱، باب النهی عن الصفه ..

۲- الکافی ۱: ۱۰۲/ ۶، باب النهی عن الصفه ..

۳- الکافی ۱: ۱۰۲/ ۷، باب النهی عن الصفه ..

۴- الکافی ۱: ۱۰۳/ ۱۰، باب النهی عن الصفه ..

۵- التوحید: ۵۵- ۵۶/ ۱۳.

۶- الحمد للّه، لیس فی «ح».

ص: ۲۲۲

الخطبه فی الکتابین المذکورین إلی أن قال-: قال علیه السّلام: «فانظر أیها السائل ما دلک القرآن علیه من صفته فائتم به و استضئ بنور هدایته، و ما کلفک الشیطان علمه ممّا لیس فی الکتاب علیک فرضه و لا فی سنه النبی صلی اللّه علیه و آله و أیمه الهدی أثره فکل علمه إلی اللّه سبحانه؛ فإن ذلک مقتضی حق اللّه علیک.

و اعلم أن الراسخین فی العلم هم الذین أغناهم اللّه عن اقتحام السّدد المضروبه دون الغیوب، و الإقرار بجمله ما جهلوا تفسیره من الغیب المحجوب، فمدح اللّه اعترافهم بالعجز عن تناول ما لم یحیطوا به علما و سمی ترکهم التعمق فیما لم یکلفهم البحث عن کنهه رسوخا. فاقتصر علی ذلک و لا تقدر عظمه اللّه سبحانه علی قدر عقلک فتکون من الهالکین» (۱).

و أما ما ذکره المحقّق الفیلسوف الشیخ میثم البحرانی قدّس سرّه فی شرح کتاب (نهج البلاغه) ممّا یدلّ علی أن الأمر بالوقوف (۲) علی ظاهر الشریعه إنما (۳) هو مخصوص بضعفه العقول، و إلّا فمتی عرفوا من أحد قوه الاستعداد ألقوا إلیه من الأسرار الداله علی منازل السلوک (۴) إلی آخر کلامه، ففیه:

أولا- أن الذی وصل إلینا من أخبارهم ینافی ذلک و إن اشتهر بین متکلمی أصحابنا القول بما ذکره قدّس سرّه، إلّا إن الأخبار مستفیضه بل متواتره معنی بالردع عن الخوض فی الکلام و التکلم فی ذاته سبحانه و الوقوف علی ما جاءت به الشریعه المطهّره کتابا و سنّه.

و من أظهر ذلک ما رواه فی (التوحید) عن الرضا علیه السّلام من أنه کتب إلیه بعض الشیعه یسأله أنه قد روی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام النهی عن الکلام، فتأوله بعض

۱- نهج البلاغه: ۱۴۹- ۱۵۰/ الخطبه: ۹۱.

۲- من «ح»، و فی «ق»: الوقوف.

۳- من «ح»، و فی «ق»: اما.

۴- شرح نهج البلاغه ۲: ۳۳۶، اختیار مصباح السالکین: ۲۱۹.

ص: ۲۲۳

مواليک بأن المراد به: من لا يحسن الكلام، فكتب عليه السّلام: «من يحسن و من لا يحسن» (۱).

و من الأخبار الوارده فی النهی عمّا ذكرنا ما رواه فی (الكافی) عن أبی جعفر عليه السّلام قال: «تكلموا فی خلق اللّه و لا تكلّموا فی اللّه، فإنّ الكلام فی اللّه لا يزداد صاحبه الّا تحيرا» (۲).

و روی فيه عن أبی عبد اللّه عليه السّلام: «إنّ اللّه تعالی يقول أَنَّ إِلىٰ رَبِّكَ الْمُنْتَهىٰ (۳)، فإذا انتهی الكلام إلی اللّه فأمسكوا» (۴).

و الأخبار بهذا المضمون أكثر من أن يأتی عليها قلم البيان فی هذا المكان كما لا يخفی علی من راجع كتاب (الكافی) (۵) و (التوحيد) (۶) و (المحاسن) (۷) و أمثالها (۸).

و ثانيا: أنا نقول: إن من عداهم عليهم السّلام و عدا من يرونه فی زمانهم أهلا للتحمل، فهو من ضعفه العقول؛ فالواجب علی من عدا ذينک الفردين الوقوف علی ساحل هذه الأخبار، و عدم الخوض فی تلک البحار المغرقه بمجرد العقول و الأفكار، و كونهم عليهم السّلام فی زمانهم ربما ألقوا شيئا من تلک الأسرار إلی من يرونه أهلا لتحملها لا يكون سببا فی الجرأه علی ولوج هذا الباب بمجرد ظن المرء نفسه

۱- التوحيد: ۴۵۹/ ۲۶، و فيه: المحسن و غير المحسن لا يتكلّم فيه.

۲- الكافی ۱: ۹۲/ ۱، باب النهی عن الكلام فی الكيفيه.

۳- النجم: ۴۲.

۴- الكافی ۱: ۹۲/ ۲، باب النهی عن الكلام فی الكيفيه.

۵- الكافی ۱: ۹۲- ۹۴، باب النهی عن الكلام فی الكيفيه.

۶- التوحيد: ۴۵۴- ۴۶۱، باب النهی عن الكلام و الجدال و المراء فی اللّه عزّ و جلّ.

۷- المحاسن ۱: ۳۷۰/ ۸۰۶- ۸۱۱، ۸۱۴- ۸۱۶.

۸- الأمالی (الصدوق): ۵۰۳/ ۶۹۰.

ص: ۲۲۴

أنه من أولی تلک العقول و الألباب، و الخروج عن جاده هذه الأخبار.

فکم رأینا من ولج فی هذا الباب بمجرد ظنه و زعمه أنه من اولئک المذکورین، فزلت قدمه عن الطریق المستقیمه، و زاغ بصر بصیرته عن المناهج القویمه، کما وقع من الجماعه المعروفین بالصوفیه (۱) و ما خرجوا به عن جاده الشریعه المطهره کما لا یخفی علی من أحاط خبرا باصولهم و عقائدهم الخبیثه الباطله، کما أوضحناه فی رسالتنا التی فی الردّ علی بعض علمائهم.

و ثالثا: أنّه بمقتضی کلام هذا القائل أن من علم بعض تلک الأسرار إنما علمها بتعلیمهم و إفادتهم إیاه لا بمجرد عقله و فکره، و هو ممّا لا نزاع فیه و لا إشکال یعتریه، و یعضده قول الصادق علیه السّلام لمّا قال له السائل: سمعتک تنهی عن الکلام، و تقول: «ویل لأهل الکلام»، فقال: «إنما أعنی: ویل لهم إن ذهبوا إلی ما یقولون و ترکوا ما أقول» (۲).

و إلی أصحاب الدرجه العلیا من هذه المرتبه یشیر ما ورد عنه صلی اللّه علیه و آله (۳): «من عرف اللّه و عظمه، منع فاه من الکلام و بطنه من الطعام و عفی نفسه بالصیام و القیام».

قالوا: بآبائنا و امّهاتنا یا رسول اللّه، هؤلاء أولیاء اللّه. قال: «إنّ أولیاء اللّه سکتوا فکان سکوتهم فکرا (۴)، و تکلموا فکان کلامهم ذکرا (۵)، و نظروا فکان نظرهم عبره، و نطقوا فکان نطقهم حکمه، و مشوا فکان مشیهم بین الناس برکه. لو لا الآجال التی قد کتبت علیهم لم تقر أرواحهم فی أجسادهم خوفا من العذاب و شوقا إلی الثواب» (۶).

۱- انظر حلیه الأولیاء ۱۰: ۳۳- ۴۱.

۲- الکافی ۱: ۱۷۱/ ۴، باب الاضطرار إلی الحجّه، و فیه: قلت، بدل: أعنی، مع تقدیم و تأخیر فیه.

۳- فی «ح» بعدها: من قوله.

۴- فی المصدر: ذکرا.

۵- و تکلموا فکان کلامهم ذکرا، لیس فی المصدر.

۶- الکافی ۲: ۲۳۷/ ۲۵، باب المؤمن و علاماته و صفاته.

ص: ۲۲۵

أقول: و هؤلاء هم أصحاب الرياضات و المجاهدات، و الزهد فی الدنيا و العبادات (۱)، و هم المشار إليهم فيما استفاض من الأخبار فی وصف الشيعه من أنهم ذبل الشفاه من الظماء، عمش العيون من البكاء، خمص البطون من الطوی، أهل رأفه و علم و حلم، إذا جنّهم الليل استقبلوه بحزن (۲). و هؤلاء هم الذين وصفهم أمير المؤمنين- صلوات اللّه عليه- فی حديث همام المشهور (۳).

و روی فی (الكافی) عن إسحاق بن عمار قال: سمعت أبا عبد اللّه عليه السلام يقول:

«إنّ رسول الله صلی الله عليه و آله صلی بالناس الصبح فنظر إلی شاب فی المسجد و هو يخفق و يهوی برأسه مصفرّا لونه قد نحف جسمه و غارت عيناه فی رأسه، فقال له رسول الله صلی الله عليه و آله:

كيف أصبحت يا فلان؟ قال: أصبحت يا رسول الله موقنا. فعجب رسول الله صلی الله عليه و آله من قوله، و قال له: إن لكل يقين حقيقه فما حقيقه يقينك؟ فقال: إن يقينی يا رسول الله، هو الذی أحزننی و أسهر ليلی و أظمأ هواجری، فعزفت نفسی عن الدنيا و ما فيها حتی كأنی أنظر إلی عرش ربی و قد نصب للحساب و حشر الخلائق لذلك و أنا فيهم، و كأنی أنظر إلی أهل الجنه يتنعمون و علی الأرائك متكئون، و كأنی أنظر إلی أهل النار و هم فيها معذبون مصطرخون. و كأنی الآن أسمع زفير النار يدور فی مسامعی. فقال رسول الله صلی الله عليه و آله لأصحابه: هذا عبد نوّر الله قلبه بالإيمان (۴)) (۵) الحديث.

و روی بهذا المضمون أيضا حديثا آخر عنه صلی الله عليه و آله مع حارثه بن مالك بن النعمان الأنصاری (۶).

۱- أی و أصحاب العبادات.

۲- انظر الكافی ۲: ۲۳۳/ ۱۰، باب المؤمن و علاماته و صفاته، بالمعنی.

۳- انظر الكافی ۲: ۲۲۶- ۲۳۰/ ۱، باب المؤمن و علاماته و صفاته.

۴- فی «ح»: بالايمان قلبه، بدل: قبله بالإيمان.

۵- الكافی ۲: ۵۳/ ۲، باب حقيقه الإيمان و اليقين.

۶- الكافی ۲: ۵۴/ ۳، باب حقيقه الإيمان و اليقين.

ص: ۲۲۶

و أمّا المرتبه الثالثه، فهی معرفته جل شانه بإشراق أنوار تجلیاته و لمعان بروق عظمته و مخاطباته علی مرایا قلوب صقلت بمصاقل العبادات و المجاهدات و الریاضات، و تجردت عن قیود الذنوب و المعاصی و الشهوات، فسمت إلی عالم المجردات.

و تفصیل هذه الجمله أن اللّه عزّ و جلّ اصطفی فی عالم الأزل عبادا قرّبهم من حضره قدسه، و أجلسهم علی بساط انسه، و عصمهم من المعاصی و الآثام، و فتح مسامع قلوبهم لما أغلق علی غیرهم من الأنام، و خلق أرواحهم و أجسادهم ممّا لم یخلق منه سائر الأرواح و الأجساد، فجعلهم ساده للعباد، و أنوارا فی البلاد، و سفره بینه و بین الخلائق، و أبوابا و نوّابا یرجع إلیهم فی تحقیق الحقائق و فک المغالق، قد اجهدوا أنفسهم فی مراضیه، و وقفوها علی القیام بأوامره و نواهیه، کما أشار إلی ذلک أمیر المؤمنین و سیّد الموحدین- صلوات اللّه علیه- فی جمله من کلماته، منها ما فی (نهج البلاغه) حیث قال: «إنّ من أحبّ عباد الله إلیه عبدا أعانه علی نفسه فاستشعر الحزن و تجلبب الخوف، فزهر مصباح الهدی فی قلبه».

إلی أن قال: «خلع [سرابیل] الشهوات، و تخلی من الهموم إلّا همّا واحدا انفرد به فخرج من صفه العمی و مشارکه أهل الهوی، و صار من مفاتیح أبواب الهدی و مغالیق أبواب الردی. قد أبصر طریقه و سلک سبیله و عرف مناره و قطع غماره، و استمسک من العری بأوثقها، و من الحبال بأمتنها. فهو من الیقین علی مثل ضوء الشمس قد نصب نفسه لله فی أرفع الامور من إصدار کلّ وارد علیه، و تصییر کل فرع إلی أصله. مصباح ظلمات، کشّاف عشوات، مفتاح مبهمات، دفّاع معضلات، دلیل فلوات، یقول فیفهم، و یسکت فیسلم، قد أخلص لله سبحانه فاستخلصه، فهو من معادن دینه و أوتاد أرضه، قد ألزم نفسه العدل فکان أوّل عدله نفی الهوی عن نفسه، یصف الحق و یعمل به. و لا یدع للخیر غایه إلّا أمّها، و لا مظنّه إلّا قصدها، قد أمکن الکتاب من زمامه فهو قائده

ص: ۲۲۷

و إمامه، یحل حیث حل ثقله، و ینزل حیث کان منزله» (۱).

و قال- علیه الصلاه و السلام- فی کلام آخر أیضا: «قد أحیا قلبه و أمات نفسه، حتی دقّ جلیله، و لطف غلیظه، و برق له لامع کثیر البرق، فأبان له الطریق و سلک به السبیل، و تدافعته الأبواب إلی باب السلامه و دار الإقامه، و ثبتت رجلاه بطمأنینه بدنه فی قرار الأمن و الراحه بما استعمل قلبه و أرضی ربه» (۲).

و قال علیه السّلام فی حدیث کمیل: «الناس ثلاثه: عالم ربانی، و متعلم علی سبیل النجاه، و همج رعاع».

إلی أن قال: «اللهم بلی لا تخلو الأرض من قائم للّه بحجّه، إما ظاهرا مشهورا أو خائفا مغمورا، لئلا تبطل حجج اللّه و بیناته، و کم ذا و أین أولئک؟

اولئک (۳) و اللّه الأقلون عددا الأعظمون قدرا، بهم یحفظ للّه حججه و بیّناته حتی یودعوها نظراءهم و یوزعوها فی قلوب أشباههم، هجم به العلم علی حقیقه البصیره، و باشروا روح الیقین، و استلانوا ما استوعره المترفون، و أنسوا بما استوحش منه الجاهلون، و صحبوا الدنیا بأبدان أرواحها معلّقه بالملأ الأعلی .. أولئک خلفاء اللّه فی أرضه، و الدعاه إلی دینه. آه آه شوقا إلی رؤیتهم» (۴).

إلی غیر ذلک من کلامه ممّا هو هذا القبیل (۵).

و لا یخفی علیک أن أصحاب المرتبه الثانیه إنما منعوا من التطلّع إلی هذه المرتبه من حیث ابتلاؤهم بمجاهده تلک النفوس المجبوله علی کل ضرر و بوس:

۱- نهج البلاغه: ۱۳۸- ۱۴۰/ الخطبه: ۸۷.

۲- نهج البلاغه: ۴۵۷/ الکلام: ۲۲۰.

۳- لیست فی «ح».

۴- نهج البلاغه: ۶۸۴، ۶۸۶- ۶۸۷/ الحکمه: ۱۴۷.

۵- الکافی ۲: ۴۵۶/ ۱۳، باب محاسبه العمل.

ص: ۲۲۸

وَ أَمّا مَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَی النَّفْسَ عَنِ الْهَوی. فَإِنَّ الْجَنَّهَ هِیَ الْمَأْوی (۱)، و ابتلاؤهم بمجاهده الشیطان الغرور الذی قد استوطن منهم الصدور، و جری مجری الدم فی أبدانهم، فلا انفکاک لهم منه فی ورود و لا صدور. و قصاری أمرهم- إن ساعد التوفیق الربانی- الخلاص من مکائد ذینک العدوین، و النجاه من شباکهما المنصوبه رأی العین، فلم یبلغوا أهلیه هذه المرتبه المذکوره.

و هی- کما عرفت- لا تحصل بمجرد الکدح و الطلب، و لا الوراثه من الجد و الأب؛ فإنها قمیص لم یفصّل علی کل ذی قد، و لا ینال بشرف الأب و الجد، بل العمده فی حصولها هو ما قدّمناه فی صدر الکلام؛ فلذا ردعوا عن ذلک؛ لطفا بهم، و عنایه لهم، و خوفا علیهم من الوقوع فی مهاوی الضلال الموجب لمزید البعد من حضره ذی الجلال.

و أما من خلص من تلک القیود، و قام حق القیام بوظائف الملک المعبود- و قیل ما هم- فهو ممّن فاز من (۲) ذلک بالمعلّی و الرقیب و حاز النصیب الأوفر من وصل الحبیب (۳)؛ و لهذا أن جمله ممن داخله العجب بنفسه و الاغترار، و لم یلتفت إلی ما ورد من المنع فی هذه الأخبار، و ولج بزعمه فی ذلک الباب، و خاض فی ذلک البحر العباب (۴) وقع فی لجج المضیق، و صار فیه غریقا و أیّ غریق. و هم مشایخ الصوفیه الذین یکادون بدعاویهم یزاحمون مقام الربوبیه؛ فما بین من وقع فی القول بالحلول أو الاتحاد، أو وحده الوجود الموجب جمیعه للزندقه و الإلحاد، و أمثال ذلک من المقالات الظاهره الفساد.

و بالجمله، فإن هذه المرتبه إنما هی لمن خصهم اللّه عزّ و جلّ من بین عباده فی

۱- النازعات: ۴۰- ۴۱.

۲- ممّن فاز من، من «ح» و فی «ق» من فاز.

۳- من «ح».

۴- فی «ح»: الغیّاب.

ص: ۲۲۹

عالم الأزل بالانتخاب و الاصطفاء؛ لما علمه منهم من الصدق فی القیام بواجب حقه و الوفاء. و فی هذه المرتبه أیضا درجات متفاوته تِلْکَ الرُّسُلُ فَضَّلْنا بَعْضَهُمْ عَلی بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ کَلَّمَ اللّهُ وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجاتٍ (۱).

و إلی هذه المرتبه یشیر أیضا ما ورد عن أمیر المؤمنین- صلوات اللّه علیه- حیث سأله سائل: هل رأیت ربّک یا أمیر المؤمنین؟ فقال: «ویحک، ما کنت أعبد ربا لم أره». قال کیف رأیته؟ قال: «ویحک، لا تدرکه العیون بمشاهده الأبصار و لکن رأته القلوب بحقائق الإیمان» (۲).

و مثل ذلک أیضا روی عن الباقر علیه السّلام (۳).

و هذه الرؤیه عباره عن الانکشاف التام و الظهور، و هذا مخصوص- کما ذکرنا- بالأنبیاء و بهم علیهم السّلام، المخلوقین من أنوار العظمه الإلهیه لا یزاحمهم فیها مزاحم من البریّه. و لهذا أن شیخنا المجلسی- عطّر اللّه مرقده- فی کتاب (عین الحیاه) فی شرح قوله صلی اللّه علیه و آله لأبی ذرّ رضی اللّه عنه: «یا أبا ذر، اعبد اللّه کأنّک تراه، فإن کنت لا تراه فإنه یراک» (۴)، قال بعد أن ذکر للرؤیه معنیین: أحدهما: الرؤیه البصریه، و الثانی: الرؤیه بمعنی الانکشاف التام- ما صورته: و لمّا کان هذا القسم من الانکشاف مخصوصا بالأنبیاء و الأئمّه علیهم السّلام، و أنه غیر متصور من أبی ذر و لا من مثله قال له: اعبد اللّه کأنک وصلت إلی هذه المرتبه. کما أن الرؤیه فی تتمه الکلام بهذا المعنی، فإن رؤیه اللّه سبحانه لعبده لیس بالعین فإنه تنزّه عن الأعضاء و الجوارح (۵). انتهی.

ثم إنّه ینبغی أن یعلم [أن] هذه الرؤیه القلبیه التی ذکرها الإمامان علیهما السّلام لا یجوز

۱- البقره: ۲۵۳.

۲- الکافی ۱: ۱۳۸/ ۱، باب جوامع التوحید.

۳- الکافی ۱: ۹۷/ ۵، باب فی إبطال الرؤیه.

۴- مکارم الأخلاق ۲: ۳۶۳/ ۲۶۶۱.

۵- انظر عین الحیاه ۱: ۳۲، ۳۳- ۳۴، بالمعنی.

ص: ۲۳۰

تعلّقها بذاته جل شأنه؛ لأن الأخبار کما استفاضت بنفی الرؤیه البصریه استفاضت أیضا بنفی إدراکه بالعقول و إحاطه الأوهام به، ففی الخبر: «إنّ اللّه احتجب عن العقول کما احتجب عن الأبصار، و إنّ الملأ الأعلی یطلبونه کما تطلبونه أنتم» (۱).

و فی (الکافی) بسنده عن أبی هاشم الجعفری عن أبی الحسن الرضا علیه السّلام قال:

سألته عن اللّه هل یوصف؟ فقال: «أما تقرأ القرآن؟». قلت: بلی. قال: «أما تقرأ قوله تعالی لٰا تُدْرِکُهُ الْأَبْصٰارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصٰارَ (۲)؟». قلت: بلی. قال: «فتعرفون الأبصار؟». قلت: بلی قال: «ما هی؟» قلت: أبصار العیون. فقال: «إنّ أوهام القلوب أکثر من أبصار العیون، فهو لا تدرکه الأوهام و هو یدرک الأوهام» (۳).

و فی خبر آخر عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی قوله لٰا تُدْرِکُهُ الْأَبْصٰارُ قال:

«إحاطه الوهم به، ألا تری إلی قوله قَدْ جٰاءَکُمْ بَصٰائِرُ مِنْ رَبِّکُمْ (۴)؟ لیس یعنی بصر العیون إنما عنی إحاطه الوهم» (۵).

و فی خبر آخر عن أبی هاشم الجعفری عن الباقر علیه السّلام فی الآیه المذکوره قال:

«یا أبا هاشم، أوهام القلوب أدقّ من أبصار العیون، أنت تدرک بوهمک السند و الهند و البلدان التی لم تدخلها و لا تدرکها ببصرک، و أوهام القلوب لا تدرکه، فکیف أبصار العیون؟» (۶).

و مفاد هذه الأخبار الثلاثه و ما فی معناها: أن المراد بالأبصار التی لا تدرکه

۱- الأربعون حدیثا (البهائی): ۸۰/ شرح الحدیث: ۲، علم الیقین ۱: ۳۹، بحار الأنوار ۶۶: ۲۹۲.

۲- الأنعام: ۱۰۳.

۳- الکافی ۱: ۹۸/ ۱۰، باب فی إبطال الرؤیه.

۴- الأنعام: ۱۰۴.

۵- الکافی ۱: ۹۸/ ۹، باب فی إبطال الرؤیه.

۶- الکافی ۱: ۹۹/ ۱۱، باب فی إبطال الرؤیه.

ص: ۲۳۱

سبحانه أبصار القلوب. و حینئذ، فالرؤیه القلبیه التی ذکراها علیهما السّلام إنما هی عباره عن انکشاف أنوار العظمه الإلهیه و ظهور لوامع البروق السبحانیه علی مرایا قلبیهما، الموجب للیقین التام الذی لا ینقص عن المشاهده بالبصر، کما یشیر إلیه قول أمیر المؤمنین- صلوات اللّه علیه-: «لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا» (۱).

و روی فی (الکافی) عن یعقوب بن إسحاق عن أبی محمد علیه السّلام قال: سألته:

هل رأی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله ربّه؟ فوقّع علیه السّلام: «إنّ اللّه تعالی أری رسوله بقلبه من نور عظمته ما أحب» (۲).

و فی خبر آخر رواه فی کتاب (الاحتجاج) عن الکاظم علیه السّلام عن آبائه عن أمیر المؤمنین علیه السّلام فی حدیث یذکر فیه مناقب رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و الإسراء به، قال فیه:

«و عرج به فی ملکوت السماوات مسیره خمسین ألف عام فی أقل من ثلث لیله، حتی انتهی إلی ساق العرش، فدنا بالعلم فتدلّی له من الجنه رفرف خضر، و غشی النور بصره فرأی عظمه ربه عزّ و جلّ بفؤاده و لم یرها بعینه فَکانَ قابَ قَوْسَیْنِ أَوْ أَدْنیٰ.

فَأَوْحیٰ إِلیٰ عَبْدِهِ مٰا أَوْحیٰ (۳)» (۴) الحدیث.

و إلی هذه المرتبه أیضا الاشاره بما ورد عن الصادق علیه السّلام من الحدیث القدسی حیث قال سبحانه: «و ما یتقرب إلیّ عبدی بشی ء أحبّ ممّا افترضت علیه، و إنّه لیتقرّب إلیّ بالنوافل حتی احبّه، فإذا أحببته کنت سمعه الذی یسمع به، و بصره الذی یبصر به، و لسانه الذی ینطق به، و یده التی یبطش بها، إن دعانی أجبته، و إن سألنی أعطیته» (۵).

۱- غرر الحکم و درر الکلم: ۵۶۶/ ۱.

۲- الکافی ۱: ۹۵/ ۱، باب فی إبطال الرؤیه.

۳- النجم: ۹- ۱۰.

۴- الاحتجاج ۱: ۵۲۱- ۵۲۲/ ۱۲۷.

۵- الجواهر السنیه فی الأحادیث القدسیّه: ۹۹.

ص: ۲۳۲

و لا ریب أنه لم یعلم حبه عزّ و جلّ لأحد، و لا حبّ أحد له بما یبلغ هذه المرتبه غیر أنبیائه علیهم السّلام و أوصیائهم الذین خلقوا من أنوار (۱) عزته، و عصموا من مباشره معصیته. و لفظه و إن کان عاما إلّا إنه یجب تخصیصه بهم لما ذکرنا.

و ربما تمسک بهذا الخبر الصوفیه القائلون بوحده الوجود کما هو دأبهم من التمسک فیما یذهبون إلیه بالآیات و الأخبار المتشابهه فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ فَیَتَّبِعُونَ مَا تَشابَهَ مِنْهُ ابْتِغاءَ الْفِتْنَهِ وَ ابْتِغاءَ تَأْوِیلِهِ (۲). و سیأتی إن شاء اللّه تعالی فی آخر البحث (۳) نبذه من الکلام معهم فی ذلک.

و نحن قد قدمنا الکلام فی معنی الخبر المذکور فی بعض درر الکتاب (۴)، و نقلنا ما ذکره فی بیان معناه جمله من العلماء الأنجاب بما یزیل عن صحیح معناه غشاوه الشکّ و الارتیاب.

و لا یخفی علیک أن أصحاب هذه المرتبه- و هم الذین ذکرناهم من الأنبیاء و خواص الأوصیاء- صلوات اللّه علیهم- هم أهل الکشف و الفناء فی اللّه کما یشیر إلیه قول أمیر المؤمنین علیه السّلام فی حدیث کمیل فی وصف أوصیائه من أنبیائه- صلوات اللّه علیه و علیهم-: «صحبوا الدنیا بأبدان أرواحها معلقه بالملأ الأعلی، و هم الذین عندهم علم ما کان و ما یکون، و هم الذین کشف لهم عن علم الغیوب، و أظهر لدیهم کل مکنون و محجوب» (۵).

و یؤید ذلک خبر أبی الدرداء فی الغشیه التی کانت تعتری (۶) مولانا أمیر المؤمنین علیه السّلام، فیصیر کالخشبه الملقاه (۷)، و ما اشتهر من أنه کانت تنزع السهام

۱- فی «ح»: أطوار.

۲- آل عمران: ۷.

۳- من «ح».

۴- انظر الدرر ۱: ۳۴۵- ۳۶۲/ الدرّه: ۱۴.

۵- نهج البلاغه: ۶۸۷/ الحکمه: ۱۴۷.

۶- من «ح»، و فی «ق»: تصری.

۷- الأمالی (الصدوق): ۱۳۷/ ۱۳۶.

ص: ۲۳۳

العصیّه (۱) الخروج منه فی وقت اشتغاله بالصلاه فلا یحس بها و لا یتألم لأجلها (۲).

و ما ورد عن الصادق علیه السّلام إنه کان یصلی فی بعض الأیام فخر مغشیا علیه فی أثناء الصلاه فسئل بعدها عن سبب غشیته؟ فقال: «ما زلت اردد هذه الآیه- یعنی:

إِیّاکَ نَعْبُدُ وَ إِیّاکَ نَسْتَعِینُ (۳)- حتی سمعتها من قائلها» (۴).

إذا عرفت ذلک فاعلم أن ما ذکره المحقق المذکور فی المرتبه الرابعه من تشبیه صاحبها بمن احترق بالنار بکلیته و تلاشی فیها بجملته؛ إمّا أن یحمل علی ما تدلّ علیه حقائق هذه الألفاظ، و لا ریب فی فساده و عدم استقامته بالکلیه؛ فإنه لا یخفی علی کل عاقل أن المحترق بالنار و المتلاشی فیها یضمحلّ من الوجود بالکلّیه و یصیر عدما محضا، و الضروریه قاضیه بکون العارف باللّه علی الوجه المذکور لا یضمحل کما یضمحل المحترق بالنار. و لا یعقل أیضا أن یوصف بذلک مع کونه موجودا فیلزم أن یکون موجودا معدوما، و متلاشیا متماسکا، و باقیا محترقا. و لیت شعری أی نبیّ من الأنبیاء احترق بنور المعرفه و تلاشی حتی لم یبق منه شی ء بالکلیه؟

و إن أرید بهذه الألفاظ فی المشبّه به الحقیقه و فی المشبه المجاز، لزم فساد التشبیه؛ لعدم الاتفاق فی وجه الشبه، و لا یبعد أن یحمل کلامه علی ما صرّح به جمله من علماء الصوفیّه، و منهم الملّا محسن الکاشی فی کلماته، حیث قال فی معنی الفناء فی اللّه (۵)، و البقاء باللّه تعالی: (قال أهل المعرفه: المراد بفناء العبد لیس

۱- العصیه، من «ح»، و فی «ق»: الصعبه.

۲- الأربعون حدیثا (الماحوزی): ۱۸۶/ شرح الحدیث: ۱۶.

۳- الفاتحه: ۵.

۴- کنز الدقائق ۱: ۵۵.

۵- و عن کتاب (لوامع الأنوار فی شرح عیون الأخبار) للسید نعمه اللّه الجزائری رحمه اللّه أنه قال فی شرح لفظ (اللّه) من قول الماتن رحمه اللّه: (الحمد للّه) ما صورته: (اللّه: اسم للموجود الحق الجامع الصفات الإلهیه، المتفرّد بالوجود الحقیقی، فإن کل موجود سواه غیر مستحق للوجود بذاته، و إنما استفاد الوجود منه فهو من حیث ذاته هالک، و من حیث جمله ماهیته موجود، و کل موجود إلّا وجهه فتحقیقه أن وجود الموجودات من جمله الحیثیات المحتاجه إلی وجوده عزّ شأنه، فهی من حیث ذاتها عدم محض و بهذا فسّر جماعه من المحققین معنی وحده الموجود و أنه لا موجود إلّا اللّه کما فسّره الصوفیّه تاره بحلول ذاته سبحانه و تعالی فی جمیع الموجودات أو فی الصور الحسان منا علی اختلاف القولین، و اخری ما فسّر بعضهم من معنی وحده الوجود فقال: شمول الأصل الواحد إلی أمثله مختلفه لمعان مقصوده لا تحصل إلّا بها، یعنی أنه سبحانه بمنزله المصدر الموجود فی ضمن المشتقات، فهی من نسبه إنیّته و من العوارض و المشخّصات. و الأشبه کما قاله الغزالی: إن لفظ (اللّه) جار فی الدلاله علی هذا المعنی مجری أسماء الأعلام. فکل ما ذکر فی اشتقاقه و تصرّفه تعسف و تکلف). منه رحمه اللّه، (هامش «ح»).

ص: ۲۳۴

فناء ذاته، بل المراد: فناء الجهه البشریه التی له فی جهه (۱) ربوبیه الحق، فإن کل عبد له جهه من الحضره الإلهیه، وَ لِکُلٍّ وِجْهَهٌ هُوَ مُوَلِّیها (۲). و هذا الفناء لا یحصل إلّا بالتوجه التامّ إلی جانب الحقّ المطلق حتی تغلب الجهه الحقیّه علی الجهه الخلقیّه، کقطعه الفحم المجاوره للنار فإنها بسبب المجاوره و الاستعداد لقبول الناریه تشتعل قلیلا قلیلا إلی أن تصیر نارا، فیحصل منها ما یحصل من الاحتراق و الإنضاج و الإضاءه و غیرها، و قبل الاشتعال کانت بارده کدره.

و ذلک التوجه لا یمکن إلّا بالاجتناب عما یضادّها و یناقضها، و هو التقوی ممّا عداها؛ فالمحبه هی المرکب؛ و المراد هو التقوی) (۳) انتهی.

و یؤکد ما ذکرناه ما وقفت علیه فی رساله (أوصاف الأشراف) لهذا المحقق أیضا، حیث ذکر فیها مراتب المعرفه أیضا علی نحو أبسط من هذه العباره التی نقلها عنه شیخنا البهائی و غیره، و فی آخرها ما ترجمته- حیث إن الرساله کتبها بالفارسیّه-: (و من جمله هؤلاء جماعه معرفتهم من باب المعاینه، و هؤلاء المسمّون بأهل الحضور و الانس و الانبساط، و هم الخواص، مثل الإنسان

۱- من «ح».

۲- إشاره إلی الآیه: ۱۴۸، من سوره البقره.

۳- کلمات مکنونه من علوم أهل الحکمه: ۱۲۲.

ص: ۲۳۵

المحترق بالنار و لم یبق منه شی ء) انتهی.

أقول: فیه:

أولا: أن ظاهر هـذا الکلام و ما یتبادر منه إلی الأفهام کفر محض، فإن اتّصاف العبـد بصـفات الربوبیه- کاتّصاف الفحم بصـفات النار المعـدوده حتی یصـیر نارا، و یترتب علیه ما یترتب علی النار من الإحراق و الإنضاج و الإضاءه و نحوها- عین القول بوحده الوجود أو الاتحاد، کما نقله غیر واحد من علمائنا عن الصوفیه.

قال فی کتاب (حدیقه الشـیعه) ما هذه ترجمته- حیث إن الکتاب مکتوب بالفارسـیه-: (الثانی: الاتحادیه، و هم القائلون بأن اللّه تعالی متّحـد معنـا و کـذلک یتحـد بجمیع العـارفین. و العقل قاض ببطلان هـذا المـذهب، و هـذه الفرقه یشـبهون اللّه تعالی بالنار و أنفسـهم بالحدید و الفحم، فکما أنهما بسبب ملاقاه النار و مصاحبتها یصیران نارا فالعارف أیضا بواسطه قربه إلی اللّه تعالی یصیر إلها.

و هذا الکلام کفر محض و زندقه، و کل ذی عقل یعلم أن الممکن إذا انقلبت طبیعته إلی طبیعته ممکن آخر أو اتّصف بصـفه لم یلزم من ذلـک صـیروره الواجب ممکنا أو الممکن واجبا. و کـذلک کل ذی لب یعلم أن قیاس الممکنات بالواجب و الواجب بالممکنات غیر معقول) إلی آخر کلامه.

و ثانیـا: أنـا لا نسـلم أن ما ذکره من الإحراق و الإضاءه و الإنضاج و نحوها مترتب علی الفحم المـذکور، بل إنما هو مترتب علی النار التی فی الفحم، و قوله:

(إن الفحم یصیر نارا) ممنوع، بل إنما یصیر ذا نار.

و بیان ذلک أنه لا یخفی أن النار الموجوده فی هـذه النشأه لا وجود لها فی الخارج إلّا مع الاشـتعال فی جسم من الأجسام من فحم أو حدید أو حطب أو

ص: ۲۳۶

فتیله سراج أو نحو ذلک. و حینئذ، فجمیع الأحکام المترتبه علی النار إنما تنسب إلیها لا إلی ما اشتعلت فیه من تلک الأجسام التی قامت بها و وجدت فیها.

و لو فرض نسبه شی ء من تلک الأحکام إلی شی ء من تلک الأجسام فإنما هو لمجاز المجاوره و القیام. ألا تری أنه متی اطفئت النار من الفحم بصبّ الماء علیه و کذا علی الحدید و نحوه فإنه یعود إلی ما کان علیه أولا؟ و مجرد کون الفحم قد صار بسبب المجاوره علی حاله تضاد الحاله الاولی ممّا کان علیه من البروده و الکدوره و نحوهما لا یوجب ما ذکره؛ فإن المطبوخ بالنار بعد النضج یکون کذلک و لا یلزم منه ما ذکره.

غایه الأمر أن الفحم بسبب اشتعال النار فیه و استیلائها علیه قد تلون بلونها، و المطبوخ لیس کذلک، و إلّا فکل منهما إنما خرج عما کان علیه أولا بعمل الحراره الناریه فیه.

و ثالثا: ذکره الآیه القرآنیه و اقتباسه لها دلیلا علی ما ادعاه، فإنه من قبیل تفسیر (القرآن) بالرأی [الذی] (۱) منعت منه النصوص الإمامیه و الأخبار المعصومیه (۲) و إن کان ذلک قد صار طریقا للصوفیه.

و هذا القائل قد صرّح فی مقدمات تفسیره (الصافی): بأن معنی الأخبار المانعه من تفسیر (القرآن) بالرأی هو (أن یکون للمفسر فی الشی ء رأی و إلیه میل من طبعه و هواه، فیتأول (القرآن) علی وفق رأیه و هواه لیحتج علی تصحیح غرضه و مدعاه) (۳).

و لا یخفی أن هذه الآیه و إن لم یقف فی تفسیرها علی نص، إلّا إن الذی صرّح

۱- فی النسختین: التی.

۲- تفسیر العیاشی ۱: ۲۹- ۳۰/ ۲- ۶.

۳- التفسیر الصافی ۱: ۳۶.

ص: ۲۳۷

به هذا القائل فی تفسیره المشار إلیه فی بیان معناها المراد منها هو ما صورته:

وَ لِكُلٍّ وِجْهَةٌ (۱): و لکل قوم قبله و مله و شرعه و منهاج یتوجهون إلیها هُوَ مُوَلِّیها: اللّه مولّیها إیاهم) (۲)، و لم یذکر فی تفسیره هذا المعنی الذی ذکره هنا، فیکون إنما حمله علیه هنا تصحیح غرضه و میل هواه إلی ذلک، حسبما حمل علیه تلک الأخبار و کفی به عارا و أیّ عار.

و لو قیل: إنّه إنما ذکر ذلک نقلا عن غیره.

قلنا: نسبه ذلک القائل إلی کونه [من] أهل المعرفه یؤذن بجموده علی ذلک و اختیاره له و قوله بمضمونه. و هذا من جمله ما أشرنا إلیه فی اغترارهم بأنفسهم و ولوجهم فی ذلک الباب الذی قد أسدلت الأخبار المعصومیّه دونه الستر و الحجاب.

و التحقیق فی بیان معنی الفناء فی اللّه سبحانه هو أن أهله لا- یلاحظون فی الوجود سواه سبحانه و تعالی و لا یرون إلّا ذاته، و جمیع الأعیان (۳) تلاشت فی أنظارهم، فیستدلون علی الخلق باللّه حیث إنه أظهر الموجودات لا- بالخلق علیه سبحانه. و من هنا قال سیّد الشهداء و إمام السعداء- صلوات اللّه علیه- فی دعاء عرفه: «کیف یستدل علیک بما هو فی وجوده مفتقر إلیک؟ أ یکون لغیرک من الظهور ما لیس لک حتی یکون هو المظهر لک؟! متی غبت حتی تحتاج إلی دلیل یدل علیک؟! و متی بعدت حتی تکون الآثار هی التی توصل إلیک؟ عمیت عین لا تراک و لا تزال علیها رقیبا، و خسرت صفقه عبد لم تجعل له من حبک نصیبا».

و قال علیه السّلام (۴): «تعرفت لکل شی ء فما جهلک شی ء».

۱- البقره: ۱۴۸.

۲- التفسیر الصافی ۱: ۲۰۰.

۳- فی «ح» بعدها: قد.

۴- فی «ح» بعدها: أیضا.

ص: ۲۳۸

و قال: «تعرفت إلیّ فی کل شی ء، فرأیتک ظاهرا فی کلّ شی ء، فأنت الظاهر لکلّ شی ء» (۱).

و یوضح ذلک بأتم إیضاح ما ذکره بعض المحقّقین فی هذا المقام حیث قال:

(اعلم أن أظهر الموجودات و أجلاها هو اللّه عزّ و جلّ، فکان هذا یقتضی أن تکون معرفته أول المعارف و أسبقها إلی الأفهام و أسهلها علی العقول، و تری الأمر بالضد من ذلک، فلا بد من بیان السبب فیه) (۲).

ثم أطال الکلام فی بیان السبب المذکور، إلی أن قال: (فهذا هو السبب فی قصور الأفهام، و أما من قویت (۳) بصیرته و لم تضعف منته فإنه فی حال أمره لا یری إلّا اللّه، و أفعاله أثرا من آثار قدرته فهی تابعه له، فلا وجود لها بالحقیقه و إنما الوجود للواحد الحق الذی به وجود الأفعال کلّها.

و من هذا حاله فلا ینظر فی شی ء من الأفعال إلّا و یری فیها الفاعل، و یذهل عن الفعل من حیث هو سماء و أرض و حیوان و شجر، بل ینظر فیه من حیث إنه

۱- الإقبال بالأعمال الحسنه: ۳۴۹- ۳۵۰. قال فی (بحار الأنوار): (أقول: قد أورد الکفعمیّ رحمه اللّه أیضا هذا الدعاء فی (البلد الأمین) و ابن طاوس فی (مصباح الزائر) .. و لکن لیس فی آخره فیهما بقدر ورق تقریبا، و هو من قوله: «إلهی أنا الفقیر فی غنای» (یذکر أنّ العباره التی استشهد بها المصنّف رحمه اللّه هی من ضمن هذا المقدار من الدعاء.) ، إلی آخر هذا الدعاء. و کذا لم یوجد هذه الورقه فی بعض النسخ العتیقه من (الإقبال) أیضا (و یذکر أیضا أنّ نسخه الإقبال الکومبیوتریه التی بین أیدینا لم تذکر هذا المقدار من الدعاء.) .و عبارات هذه الورقه لا تلائم سیاق أدعیه الساده المعصومین أیضا، و إنما هی علی وفق مذاق الصوفیه؛ و لذلک قد مال بعض الأفاضل إلی کون هذه الورقه من مزیدات مشایخ الصوفیه و من إلحاقاته و إدخالاته) (بحار الأنوار ۹۵: ۲۲۷.) .

۲- إحیاء علوم الدین ۴: ۳۲۰، و فیه: و کان، بدل: فکان.

۳- من «ح»، و فی «ق»: قربت.

ص: ۲۳۹

صنع، فلا یکون نظره مجاوزا له إلی غیره، کمن نظر فی شعر إنسان أو خطّه أو تصنیفه و رأی فیه الشاعر و المصنف و رأی آثاره من حیث هی آثاره لا من حیث إنه حبر و عفص (۱) و زاج (۲) مرقوم علی بیاض، فلا یکون له نظر إلی غیر المصنف.

فکل العوالم تصنیف اللّه تعالی، فمن نظر إلیها من حیث إنها فعل اللّه و عرفها من حیث إنها فعل اللّه و أحبها من حیث إنها فعل اللّه، لم یکن ناظرا إلّا فی اللّه و لا عارفا إلّا باللّه، و لا محبّا إلّا للّه، و کان هو الموحّد الحق الذی لا یری إلّا اللّه، بل لا ینظر إلی نفسه من حیث نفسه بل من حیث هو عبد اللّه.

فهذا هو الذی یقال فیه: فنی فی التوحید، فإنه فنی من نفسه، و إلیه الإشاره بقول من قال: (کنا بنا ففنینا عنا فبقینا بلا نحن). فهذه معلومه عند ذوی البصائر، أشکلت لضعف الأفهام عن درکها، و قصور قدوه العلماء عن إیضاحها أو بیانها بعباره مفهمه موصوله للغرض إلی الأفهام، أو لاشتغالهم بأنفسهم، و اعتقادهم أن بیان ذلک لغیرهم ممّا لا یعنیهم.

فهذا هو السبب فی قصور الأفهام عن معرفه اللّه تعالی، و انضم إلیه أن المدرکات کلّها التی هی شاهده علی اللّه إنما یدرکها الإنسان فی الصبی عند فقد العقل قلیلا قلیلا، و هو مستغرق الهمّ فی شهواته، و قد أنس بمدرکاته (۳) و محسوساته و ألفها، فسقط وقعها من قلبه بطول الانس، و لذلک إذا رأی علی سبیل الفجأه حیوانا غریبا أو فعلا من أفعاله تعالی خارقا للعاده عجیبا انطلق لسانه بالمعرفه طبعا، فقال: سبحان اللّه، و هو یری طول النهار نفسه و أعضاءه

۱- العفص: الذی یتخذ منه الحبر، مولّد. مختار الصحاح: ۲۴۲- عفص.

۲- الزاج: الشبّ الیمانی، و هو من أخلاط الحبر. لسان العرب ۶: ۱۰۹- زوج.

۳- فی «ح» بعدها: الإنسان.

ص: ۲۴۰

و سائر الحیوانات المألوفه، و کلّها شواهد قاطعه، و لا یحس بشهادتها؛ لطول الانس بها.

و لو فرض أکمه بلغ عاقلا ثم انقشعت الغشاوه عن عینه فامتدّ بصره إلی السماء و الأرض و الأشجار و النبات و الحیوان دفعه واحده علی سبیل الفجأه، [لخفیف] (۱) علی عقله (۲) أن ینبهر لعظم تعجبه من شهاده هذه العجائب علی خالقها. فهذا و أمثاله من الأسباب مع الانهماک فی الشهوات [هو الذی سدّ] (۳) علی الخلق سبل الاستضاءه بأنوار المعرفه أو السیاحه فی بحارها الواسعه) (۴) انتهی.

و هو تحقیق رشیق لا ما ذکره من حاد عن سواء الطریق حتی وقع فی لجج المضیق.

و رابعا: أن ما ذکره المحقّق المذکور فی الرساله المذکوره من أن رؤیه أولئک الجماعه الذین سمّاهم بأهل الحضور و الانس و الانبساط من باب المعاینه إن اریـد به ما یقتضیه ظاهر هذه العباره فهو کفر محض، سواء حمل المعاینه (۵) علی المعاینه بالبصر أو البصیره، فإن کلا منهما ممّا نفته الأخبار المتقدمه فی حق الذات السبحانیه. و الکلام هنا مفروض فی حق ذاته سبحانه کما یعطیه التمثیل بالنار و آثارها فی مراتبه التی ذکرها.

و لا ریب أنه لم یبلغ أحد فی المعرفه و القرب من الحضره السبحانیه و انکشاف أنوار العظمه الإلهیه ما بلغ إلیه محمد صلی اللّه علیه و آله کقاب قَوْسَیْنِ أَوْ أَدْنیٰ (۶)، و لم ینقل

۱- من المصدر، و فی النسختین: یخاف.

۲- فی «ح»: قلبه.

۳- من المصدر، و فی النسختین: التی سدّت.

۴- إحیاء علوم الدین ۴: ۳۲۲.

۵- إن اریـد به .. حمل المعاینه، من «ح».

۶- النجم: ۹- ۱۰.

ص: ۲۴۱

عنه (۱) دعوی المعاینه، و لا أنه احترق بأنوار العظمه الإلهیه و تلاشی عما کان علیه من الصوره البشریه.

روی الکلینی قدّس سرّه فی (الکافی) بسنده عن صفوان قال: سألنی أبو قره المحدّث أن ادخله علی أبی الحسن الرضا علیه السّلام، فاستأذنته فی ذلک فأذن لی، فدخل علیه فسأله عن الحلال و الحرام و الأحکام حتی بلغ سؤاله إلی التوحید، فقال أبو قره:

إنا روینا أن اللّه قسم الرؤیه و الکلام بین اثنین، قسم الکلام لموسی علیه السّلام و لمحمد صلی اللّه علیه و آله الرؤیه. فقال أبو الحسن علیه السّلام: «فمن یبلّغ عن اللّه إلی الثقلین من الجن و الإنس لٰا تُدْرِکُهُ الْأَبْصٰارُ (۲) وَ لٰا یُحِیطُونَ بِهِ عِلْماً (۳)، لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ (۴)؟ أ لیس محمّد؟». قال: بلی.

قال: «کیف یجی ء رجل إلی الخلق جمیعا فیخبرهم أنه جاء من عند اللّه و أنه یدعوهم إلی اللّه بامر اللّه، فیقول لٰا تُدْرِکُهُ الْأَبْصٰارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصٰارَ، وَ لٰا یُحِیطُونَ بِهِ عِلْماً، لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ ثم یقول أنا رأیته بعینی و أحطت به علما، و هو علی صوره البشر؟! أمّا تستحون (۵)؟، ما قدرت الزنادقه أن ترمیه بهذا [أن یکون یأتی من عند اللّه بشی ء ثم یأتی بخلافه من وجه آخر]؟». قال أبو قره: فإنه یقول:

وَ لَقَدْ رَآهُ نَزْلَهً أُخْریٰ (۶)؟

فقال أبو الحسن علیه السّلام: «إن بعد هذه الآیه ما یدل علی ما رأی، حیث قال مٰا کَذَبَ الْفُؤٰادُ مٰا رَأیٰ (۷) ما کذب فؤاد محمد ما رأت عیناه، ثم أخبر بما رأی فقال

۱- و لم ینقل عنه، من «ح»، و فی «ق» بدلها: من.

۲- الأنعام: ۱۰۳.

۳- طه: ۱۱۰.

۴- الشوری: ۱۱.

۵- فی «ح»: تستحیون.

۶- النجم: ۱۳.

۷- النجم: ۱۱.

ص: ۲۴۲

لَقَدْ رَأى مِنْ آياتِ رَبِّهِ الْكُبْرى (۱) و آيات اللّه غير اللّه. و قد قال وَ لا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْماً (۲) و إذا رأته الأبصار فقد أحاطت به العلم و وقعت المعرفه». فقال أبو قره:

فتكذّب الروايات؟ فقال أبو الحسن عليه السّلام: «إذا كانت الروايات مخالفه للقرآن كذبناها.

و ما أجمع المسلمون عليه أنه لا يحاط به علما، و لا تدركه الأبصار، و ليس كمثله شى ء» (۳).

و أنت خبير بأن القائل بهذه المرتبه على وجه الحقيقه أو ما قاربها إنما أراد فتح باب القول بالحلول أو الاتحاد أو وحده الوجود كما هو المأثور المشهور عن الصوفيه، كما يعطيه التمثيل بالفحم المحترق بالنار حتى صار نارا (۴) يترتب عليه ما يترتب على النار بزعمهم، و قد عرفت ما فيه.

تذييل جليل ينبئ عن السبب فى هذا الضلال و التضليل

أقول: ينبغى أن يعلم أن الأصل فى هذه المقالات- يعنى دعوى الكشف و الوصول إلى اللّه على الوجه الذى تدعيه الصوفيه من الرؤيه و المعاينه و الفناء فى اللّه بالاحتراق، و نحو ذلك من تلك الخرافات بمجرد العقول و الأفكار و الرياضات التى يعملونها و الأوراد و الأذكار- هم الفلاسفه الكفره و الحكماء الفجره لدفع نبوّه الأنبياء المبعوثين فى زمانهم لهم و لغيرهم. كما نقل عن أفلاطون أنه لما دعاه عيسى- على نبينا و عليه السّلام- أجابه بأنك إنما ارسلت إلى ضعفه العقول

۱- النجم: ۱۸.

۲- طه: ۱۱۰.

۳- الكافى ۱: ۹۵- ۹۶/ ۲، باب فى إبطال الرؤيه.

۴- أقول: قال الشيخ البهائى رحمه اللّه: (قال الشيخ العارف مجد الدين البغدادى: رأيت النبى صلى اللّه عليه و آله فى المنام فقلت: ما تقول فى حق ابن سينا؟ فقال صلى اللّه عليه و آله: هو رجل أراد أن يصل إلى اللّه تعالى بلا واسطتى فمحقته بيدى هكذا، فسقط فى النار. (هامش «ح»).

ص: ۲۴۳

لتكميل عقولهم، و أما مثلى فلا حاجه به إليك (۱).

ألا ترى إلى ما تحكم به الحكماء من أحوال الأفلاك السماويه و الأقاليم الأرضيه كما هو مذكور فى علم الهيئه المدون فى كلامهم؟ كما قيل: إن فيثاغورس صاحب (علم الموسيقى) وضع الألحان على أصوات حركات الفلك (۲).

و نقل عن بطليموس أنه عرف حركات الأفلاك (۳)، ثم أخذ ذلك صوفيه العامه لمّا ابتدعوا هذه المقاله فى عصر الأئمّه عليهم السّلام لمعارضتهم عليهم السّلام و الرد عليهم، و جروا على قواعد الفلاسفه فى أكثر أحكامهم و قواعدهم، و ادّعوا لأنفسهم هذه المكاشفات و الإخبار بالمغيّبات و الكرامات، و تبعهم ضلّال العامه العمياء، و نقلوا لهم من المعجزات و الكرامات ما هو مذكور فى كتبهم كما لا يخفى على من طالعها.

و جميع ذلك إنما قصدوا به يومئذ معارضه الأئمّه- صلوات اللّه عليهم- فيما يأتون به من المعجزات و الكرامات، ثم انتهى الأمر إلى أن قال بهذه المقاله جمله من الشيعه الذين أخذوا من قواعد الفلسفه، و سلكوا تلك المسالك المتعسفه، حتى ادّعوا- لفرط غلوهم فى القول بمذهب الصوفيه- أن صوفيه زمانهم عليهم السّلام كانوا من خلص الشيعه الإماميه كما صرّح به جمله منهم، كالقاضى نور اللّه فى (مجالس

۱- انظر: الأنوار النعمانيه ۳: ۱۳۰. و يذكر أن كتب التراجم التى بين أيدينا تشير إلى أن أفلاطون عاش قبل النبى عيسى عليه السّلام بأربعه قرون تقريبا، فهو قد توفى عام (۳۴۷) ق. م كما فى موسوعه المورد ۸: ۴۸، الموسوعه الفلسفيه المختصره: ۴۵، موسوعه أعلام الفلسفه ۱: ۹۷، المنجد (الأعلام) ۲: ۵۸. و يبعد حمله على أفلوطين أيضا؛ إذ إنه توفى عام (۲۷۰) م كما فى موسوعه المورد ۸: ۵۱، موسوعه أعلام الفلسفه ۱: ۱۰۶، المنجد (الأعلام) ۲: ۵۸.

۲- انظر رسائل إخوان الصفا ۱: ۲۰۸.

۳- انظر الملل و النحل ۲: ۴۰۴، بالمعنى.

ص: ۲۴۴

المؤمنين) (۱)، و صاحب الرساله التى أشرنا فيما تقدم إلى ردها. و قد استوفينا جمله من الأبحاث و الكلام فى الرساله التى كتبناها فى الرد على الرساله المذكوره، و أوضحنا فضائحهم، و نشرنا قبائحهم بما لا يقبل الاستتار و لا يداخله الاعتداد.

۱- انظر مجالس المؤمنين ۲: ۳۸.

ص: ۲۴۵

۳۳ درّه نجفیّه هل یقدم دلیل العقل علی دلیل النقل؟

قد اشتهر بین أکثر أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- الاعتماد علی الأدله العقلیه فی الاصول و الفروع، و ترجیحها علی الأدله النقلیه؛ و لذا تراهم فی الاصولین متی تعارض الدلیل العقلی و السمعی، قدّموا الأول و اعتمدوا علیه و تأولوا الثانی بما یرجع إلیه و إلّا اطّرحوه بالکلیه.

و فی کتبهم الاستدلالیه فی الفروع الفقهیه أول ما یبدءون فی الاستدلال بالدلیل العقلی، ثم ینقلون الدلیل السمعی مؤیدا له. و من ثم قدم أکثرهم العمل بالبراءه الأصلیّه و الاستصحاب و نحوهما من الأدله العقلیه علی الأخبار الضعیفه باصطلاحهم بل الموثّقه.

قال المحقق- رضوان اللّه علیه- فی بعض مصنّفاته فی مسأله جواز إزاله الخبث بالمائع و عدمه- حیث إن السید المرتضی رضی اللّه عنه اختار الطهاره من الخبث به، و نسب ذلک إلی مذهبنا، مؤذنا بدعوی الإجماع علیه- ما صورته: (أما علم الهدی فإنه ذکر فی (الخلاف) (۱) أنه إنما أضاف ذلک إلی المذهب؛ لأن من أصلنا

۱- هو کتاب الخلاف فی اصول الفقه، ذکره النجاشی: ۲۷۱/ ۷۰۸.

ص: ۲۴۶

العمل بدلیل العقل ما لم یثبت الناقل. و لیس فی [الشرع] (۱) ما یمنع من استعمال المائعات فی الإزاله و لا ما یوجبها. و نحن نعلم أنه لا فرق بین الماء و الخل فی الإزاله، بل ربما کان غیر الماء أبلغ، فحکمنا حینئذ بدلیل العقل).

ثم قال المحقق قدّس سرّه بعد کلام فی البین: (أما نحن فقد فرقنا بین الماء و الخل، فلم یرد علینا ما ذکره علم الهدی) (۲) إلی آخر کلامه.

فانظر إلی موافقته المرتضی فیما نقله عنه من أصاله العمل بدلیل العقل فی الفروع الشرعیه، و إنما نازعه فی هذا الجزئی و حصول الفرق فیه بین الفردین المذکورین.

و بالجمله، فکلامهم تصریحا فی مواضع و تلویحا فی اخری متّفق الدلاله علی ما نقلناه، و لم أر من ردّ ذلک و طعن فیه من أصحابنا سوی المحدّث المحقق السید نعمه اللّه الجزائری- طیب اللّه تعالی مرقده- فی مواضع من مصنفاته؛ منها فی کتاب (الأنوار النعمانیه)، و هو کتاب جلیل یشهد بسعه دائرته، و کثره اطّلاعه علی الأخبار، و جوده متبحره فی العلوم و الآثار، حیث قال فیه- و نعم ما قال؛ فإنه الحق الذی لا تعتریه غیاهب الإشکال-: (إن أکثر أصحابنا قد تبعوا جماعه من المخالفین من أهل الرأی و القیاس، و من أهل الطبیعه و الفلاسفه و غیرهم من الذین اعتمدوا علی العقول و استدلالاتها، و طرحوا ما جاءت به الأنبیاء علیهم السّلام، حیث لم یأت علی وفق عقولهم، حتی نقل أن عیسی- علی نبینا و علیه السلام- لما دعا أفلاطون إلی التصدیق بما جاء به أجاب بأن عیسی رسول إلی ضعفه العقول، و أما أنا و أمثالی فلسنا نحتاج فی المعرفه إلی إرسال الأنبیاء.

۱- من المصدر، و فی النسختین: الأدله العقلیه، و نقل العباره فی الحدائق ۱: ۴۰۲؛ بلفظ:الأدلّه النقلیّه.

۲- المسائل المصریّه (ضمن الرسائل التسع): ۲۱۶.

ص: ۲۴۷

و الحاصل أنهم ما اعتمدوا فی شی ء من امورهم إلّا علی العقل، فتابعهم بعض أصحابنا و إن لم یعترفوا بالمتابعه، فقالوا: إذا تعارض الدلیل العقلی و النقلی طرحنا النقلی أو تأولنا النقلی بما یرجع إلی العقل. و من هنا تراهم فی مسائل من الاصول یذهبون إلی أشیاء کثیره قد قامت الدلائل النقلیه علی خلافها لوجود ما تخیلوا أنه دلیل عقلی مثل قولهم بنفی الإحباط فی العمل تعویلا علی ما ذکروه فی محلّه من مقدمات لا تفید ظنا فضلا عن العلم، و سنذکرها إن شاء اللّه فی أنوار القیامه مع وجود الدلائل من (الکتاب) و السنه، علی أن الإحباط الّذی هو الموازنه بین الأعمال و إسقاط المتقابلین و إبقاء الرجحان حق لا شک فیه و لا ریب یعتریه.

و مثل قولهم: إن النبی صلی اللّه علیه و آله لم یحصل له الإسهاء من اللّه تعالی فی صلاه قط، تعویلا علی ما قالوه من أنه لو جاز السهو علیه فی الصلاه لجاز علیه فی الأحکام، مع وجود الدلائل الکثیره من الأحادیث الصحاح و الحسان و الموثقات و الضعیفات و المجاهیل علی حصول مثل هذا (۱) الإسهاء؛ و علل فی تلک الروایات بأنه رحمه للأمّه لئلّا یعیّر الناس بعضهم بعضا بالسهو. و سنحقق هذه المسأله فی نور من هذا الکتاب إن شاء اللّه إلی غیر ذلک من مسائل الاصول.

و أما مسائل الفروع فمدارهم علی طرح الدلائل النقلیه، و القول بما أدت إلیه الاستحسانات العقلیه و إذا عملوا بالدلائل النقلیه یذکرون أولا الدلائل العقلیه، ثم یجعلون دلیل النقل مؤیدا لها و عاضدا إیاها، فیکون المدار و الأصل إنما هو العقل.

و هذا منظور فیه لأنا نسألهم عن بعض (۲) الدلیل العقلی الذی جعلوه أصلا فی الاصولین و الفروع، فنقول: إن أردتم ما کان مقبولا عند العقول فلا یثبت و لا یبقی

۱- سقط فی «ح».

۲- فی «ح»: معنی.

ص: ۲۴۸

لکم دلیل عقلی، و ذلک کما تحققت أن العقول مختلفه فی مراتب الإدراک، و لیس لها حدّ تقف عنده. فمن ثم تری کلّما من اللاحقین یتکلم علی دلائل السابقین و ینقضها، و یأتی بدلائل اخری علی ما ذهب إلیه (۱). و لذلک لا تری دلیلا واحدا مقبولا عند عامه العقلاء و الأفاضل و إن کان المطلوب متحدا، فإن جماعه من المحققین اعترفوا بأنه لا یتم دلیل من الدلائل علی إثبات الواجب؛ و ذلک أن الدلائل التی ذکروها مبنیه علی إبطال التسلسل، و لم یتم برهان علی بطلانه.

فإذا لم یتم دلیل علی هذا المطلب الجلیل الذی توجهت إلی الاستدلال علیه کافه الخلائق، فکیف یتم علی غیره ممّا توجهت إلیه آحاد المحققین و إن کان المراد به ما کان مقبولا بزعم المستدل به و اعتقاده؟ فلا یجوز لنا تکفیر الحکماء و الزنادقه، و لا تفسیق المعتزله و الأشاعره، و لا الطعن علی من ذهب إلی مذهب یخالف ما نحن علیه. و ذلک أن أهل کل مذهب استندوا فی تقویه ذلک المذهب إلی دلائل کثیره من العقل و کانت مقبوله فی عقولهم، معلومه لهم، و لم یعارضها سوی دلائل العقل لأهل القول الآخر أو دلائل النقل.

و کلاهما لا یصلح دلیل (۲) المعارضه لما علمتم؛ لأن دلیل النقل یجب تأویله، و دلیل العقل لهذا الشخص لا یکون حجه علی غیره؛ لأن عنده مثله و یجب علیه العمل بذلک، مع أن الأصحاب (۳) ذهبوا إلی تکفیر الفلاسفه و من یحذو حذوهم و تفسیق أکثر طوائف المسلمین؛ و ما ذلک إلّا لأنهم لم یقبلوا منهم تلک الدلائل و لم یعدوها من دلائل العقل) (۴) انتهی کلامه زید فی الخلد إکرامه.

۱- إذا بطل العقلی فالنقلی أولی بالبطلان، و لعمری إن هذا إبطال لدلیل العقل بالعقل. (ح) لمحرره، (هامش «ع»).

۲- لیست فی «ح».

۳- انظر کشف اللثام ۲: ۴۱۲، ففیه إشاره إلی ذلک.

۴- الأنوار النعمانیه ۳: ۱۲۹- ۱۳۲.

ص: ۲۴۹

أقول: و قد سبق إلی هذه المقاله الإمام الرازی حیث قال: (هذه الأشیاء المسمّاه بالبراهین لو کانت فی أنفسها براهین لکان کل من سمعها و وقف علیها وجب أن یقبلها و ألّا ینکرها أصلا.

و حیث نری أن الذی یسمیه أحد الخصمین برهانا فإن الخصم الثانی یسمعه و یعرفه و لا یفید له ظنا ضعیفا، علمنا أن هذه الأشیاء لیست فی أنفسها براهین، بل هی مقدمات ضعیفه انضافت العصبیه و المحبه إلیها فتخیّل بعضهم کونها برهانا مع أن الأمر فی نفسه لیس کذلک. و أیضا فالمشبّه یحتج علی القول بالتشبیه بحجه (۱)، و یزعم أن تلک الحجّه أفادته الجزم و الیقین:

فإما أن یقال: إن کل واحده من هاتین الحجتین صحیحه یقینیه، فحینئذ یلزم صدق النقیضین و هو باطل.

و إما أن یقال: إحداهما صحیحه و الاخری فاسده، إلّا إنه متی کان الأمر کذلک کانت مقدمه واحده من مقدمات تلک الحجّه باطله فی نفسها، مع أن الذی تمسّک بتلک الحجه جزم بصحه تلک المقدمه ابتداء.

فهذا یدل علی أن العقل یجزم بصحه الفاسد جزما ابتداء، فإذا کان کذلک کان العقل غیر مقبول القول فی البدیهیات، و إذا کان کذلک، فحینئذ [تنسدّ] (۲) جمیع الدلائل.

فإن قالوا: إن العقل إنما جزم بصحه ذلک الفاسد بشبهه متقدمه.

فنقول: قد حصل فی تلک الشبهه المتقدمه مقدمه فاسده، فإن کان ذلک لشبهه اخری لزم التسلسل، فإن کان ابتداء فقد توجّه الطعن.

و أیضا فإنا نری الدلائل القویّه فی بعض المسائل العقلیه متعارضه، مثل

۱- فی «ح»: لحجه.

۲- من المصدر، و فی «ق»: تفسد.

ص: ۲۵۰

مسأله الجوهر الفرد، فإنا نقول: إن (۱) کل متحیز فإن یمینه غیر یساره، و کلّ ما کان کذلک فهو منقسم، ینتج أن کل متحیّز منقسم. ثم نقول: [الآن الحاضر غیر منقسم و إلّا [لم یکن [کله] حاضرا بل بعضه، و إذا کان غیر منقسم کان أوّل عدمه فی آن آخره متصل بآن وجوده، فلزم تتالی الآنات، و یلزم منه کون الجسم مرکبا من أجزاء لا تتجزّأ، فهذان الدلیلان متعارضان.

و لا نعلم جوابا شافیا عن أحدهما. و نعلم أن أحد الکلامین یشتمل علی مقدمه باطله، و قد جزم العقل بصحّتها ابتداء (۲) فصار العقل مطعونا فیه) (۳)، ثم أخذ فی تفصیل هذه الوجوه بکلام طویل (۴) کما هی عادته.

فإن قلت: فعلی ما ذکرت من عدم الاعتماد علی الدلیل العقلی یلزم ألّا یکون العقل معتبرا بوجه من الوجوه، مع أنه قد استفاضت الآیات القرآنیه و الأخبار المعصومیه بالاعتماد علی العقل و العمل علی ما یرجّحه، و أنه حجه من حجج اللّه عزّ و جل کقوله تعالی إِنَّ فِی ذٰلِکَ لَآیٰاتٍ لِقَوْمٍ یَعْقِلُونَ* (۵) فی غیر موضع من (الکتاب) العزیز، أی یعملون بمقتضی عقولهم، الْآیٰاتِ لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ* (۶) لَآیٰاتٍ لِأُولِی الْأَلْبٰابِ (۷) لَآیٰاتٍ لِأُولِی النُّهیٰ* (۸) إِنَّمٰا یَتَذَکَّرُ أُولُوا الْأَلْبٰابِ* (۹) لَذِکْریٰ لِأُولِی الْأَلْبٰابِ (۱۰).

و قد ذم عزّ و جلّ قوما لم یعملوا بمقتضی عقولهم، فقال سبحانه

۱- لیست فی «ح».

۲- فی المصدر: أبدا.

۳- عنه فی الأنوار النعمانیه ۳: ۱۲۷- ۱۲۸.

۴- وردت هذه العباره فی الأنوار النعمانیه فی ذیل نقل السید الجزائری لکلام الرازی.

۵- الرعد: ۴، النحل: ۱۲.

۶- الرعد: ۳، الروم: ۲۱، الزمر: ۴۲، الجاثیه: ۱۳.

۷- آل عمران: ۱۹۰.

۸- طه: ۵۴، ۱۲۸.

۹- الرعد: ۱۹، الزمر: ۹.

۱۰- الزمر: ۲۱.

ص: ۲۵۱

أَ فَلا يَعْقِلُونَ (۱)، و لكن أَكْثَرُهُمْ لا يَعْقِلُونَ* (۲) ذلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَعْقِلُونَ* (۳) أَ فَلا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلى قُلُوبٍ أَقْفالُها (۴) إلى غير ذلك من الآيات الداله على مدح العمل بمقتضى العقل و ذم عكسه.

و فى الحديث (۵) عن أبى الحسن عليه السّلام حين سئل: فما الحجه على الخلق اليوم؟

فقال عليه السّلام: «العقل، يعرف به الصادق على الله فيصدقه، و الكاذب على الله فيكذبه» (۶).

و فى آخر عن الصادق عليه السّلام قال: «حجه الله على العباد النبى (۷)، و الحجه فيما بين الله و بين العباد (۸) العقل» (۹).

و فى آخر عن الكاظم عليه السّلام: «يا هشام، إن لله على الناس حجتين: حجه ظاهره و حجه باطنه؛ فأما الحجه الظاهره فالأنبياء و الرسل و الأئمّه، و أمّا الباطنه فالعقول» (۱۰).

قلت: لا ريب أن العقل الصحيح الفطرى حجه من حجج اللّه سبحانه و سراج منير من جهته جلّ شأنه و هو موافق للشرع، بل هو شرع من داخل كما أن ذاك شرع من خارج، لكن ما لم تغيّره غلبه الأوهام الفاسده و تتصرف فيه العصبيه أو حب الجاه أو نحو ذلك من الأغراض الكاسده، و هو يدرك الأشياء قبل ورود الشرع بها فيأتى الشرع مؤيدا له، و قد لا يدركها قبله و يخفى عليه الوجه فيها فيأتى الشرع كاشفا و مبينا.

و غايه ما تدلّ عليه الأدله مدح العقل الفطرى الصحيح الخالى من شوائب

۱- يس: ۶۸.

۲- المائده: ۱۰۳، العنكبوت: ۶۳، الحجرات: ۴.

۳- المائده: ۵۸، الحشر: ۱۴.

۴- محمّد: ۲۴.

۵- فى «ح»: الحسن.

۶- الكافى ۱: ۲۵/ ۲۰.

۷- من «ح»، و المصدر.

۸- فى «ح» و المصدر: بين العباد و بين اللّه.

۹- الكافى ۱: ۲۵/ ۲۲.

۱۰- الكافى ۱: ۱۶/ ۱۲، و فيه: فالرسل و الأنبياء، بدل: فالأنبياء و الرسل.

ص: ۲۵۲

الأوهام، العارى عن التلوث بتلك الآلام و الأسقام، و أنه بهذا المعنى حجه إلهيه؛ لإدراكه بصفاء نورانيته و أصل فطرته بعض الامور التكليفيه، و قبوله لما يجهل منها متى ورد عليه الشرع بها، و هو أعمّ من أن يكون بإدراكه ذلك أولا أو قبوله لها ثانيا كما عرفت. و لا ريب أن الأحكام الفقهيّه من عبادات و غيرها كلّها توقيفيه تحتاج إلى السماع من حافظ الشريعه.

و لهذا قد استفاضت الأخبار- كما مرّ بك الإشاره إلى شطر منها فى درر هذا الكتاب، و لا سيما فى دره البراءه الأصليه، و الدرّه التى فى (۱) مقبوله عمر بن حنظله- بالنهى عن القول فى الأحكام الشرعيه بغير سماع منهم عليهم السّلام و علم مأثور عنهم- صلوات اللّه عليهم- و وجوب التوقف عن الفتوى و الرجوع إلى الاحتياط فى العمل متى انسدّ طريق العلم منهم عليهم السّلام، و وجوب الرد إليهم فيما خفى وجهه و أشكل أمره من الأحكام.

و ما ذاك إلّا لقصور العقل المذكور عن الاطلاع على أغوارها، و إحجامه عن التلجج فى لجج بحارها. بل لو تم للعقل الاستقلال بذلك لبطل إرسال الرسل، و إنزال الكتب؛ و من ثم تواترت الأخبار ناعيه على أصحاب القياس بذلك.

و من الأخبار المؤكده لما ذكرنا روايه أبى حمزه عن أبى جعفر عليه السّلام فى حديث طويل قال: «إنّ اللّه لم يكل أمره إلى (۲) خلقه لا- إلى ملك مقرب و لا- إلى نبى مرسل، و لكنه أرسل رسولا- من ملائكته فقال له: قل: كذا و كذا فأمرهم بما يحبّ و نهاهم عما يكره» (۳) الحديث.

و منها روايه أبى بصير عنه عليه السّلام قال: قلت: ترد علينا أشياء ليس نعرفها فى

۱- فى «ح» بعدها: شرح.

۲- فى «ح»: و لا.

۳- الكافى ۸: ۱۰۱/ ۹۲، باب حديث آدم عليه السّلام عليه السّلام مع الشجره، وسائل الشيعه ۲۷: ۳۵- ۳۶، أبواب صفات القاضى ب ۶، ح ۱.

ص: ۲۵۳

کتاب و لا سنه، فننظر فیها؟ فقال: «لا، أما إنک إن أصبت لم تؤجر، و إن أخطأت کذبت علی الله» (۱).

و روایه یونس عن أبی الحسن علیه السّلام قال: «من نظر برأیه هلک، و من ترک أهل بیت نبیه ضلّ» (۲).

و فی حدیث آخر عن أمیر المؤمنین علیه السّلام (۳): «إنّ المؤمن لم یأخذ دینه عن رأیه، و لکن أتاه من ربه فأخذ به» (۴).

و فی (۵) آخر لما قال له السائل: ما رأیک فی کذا؟ قال علیه السّلام: «و أی محل للرأی هنا؟ إنّا إذا قلنا، حدثنا عن رسول الله صلی اللّه علیه و آله عن جبرئیل عن الله عزّ و جلّ» (۶).

إلی غیر ذلک من الأخبار المستفیضه (۷) الداله علی کون الشریعه توقیفیه لا مدخل للعقل فی استنباط شی ء من أحکامها بوجه من الوجوه.

نعم، علیه القبول و الانقیاد و التسلیم لما یراد، و هو أحد فردی ما دلت علیه تلک الأدله التی أوردها المتعرض.

نعم یبقی الکلام بالنسبه إلی ما لا یتوقف علی التوقیف، فنقول: إن کان الدلیل العقلی المتعلّق بذلک بدیهیا ظاهر البداهه کقولهم: الواحد نصف الاثنین فلا ریب

۱- الکافی ۱: ۵۶/ ۱۱، باب البدع و الرأی و المقاییس، وسائل الشیعه ۲۷: ۴۰، أبواب صفات القاضی، ب ۶، ب ۶.

۲- الکافی ۱: ۵۶/ ۱۰، باب البدع و الرأی و المقاییس، وسائل الشیعه ۲۷: ۴۰، أبواب صفات القاضی، ب ۶، ح ۷.

۳- من نظر برأیه هلک .. عن أمیر المؤمنین علیه السّلام، من «ح».

۴- الکافی ۲: ۴۵- ۴۶، باب نسبه الإسلام، وسائل الشیعه ۲۷: ۴۲، أبواب صفات القاضی، ب ۶، ح ۱۴.

۵- فی «ح» بعدها: حدیث.

۶- انظر بحار الأنوار ۲: ۲۵۰/ ۶۲.

۷- وسائل الشیعه ۲۷: ۳۵- ۶۲، أبواب صفات القاضی، ب ۶.

ص: ۲۵۴

فی صحه العمل به، و إلّا فإن لم یعارضه دلیل عقلی و لا نقلی فکذلک، و إن عارضه دلیل عقلی آخر فإن تأیّد أحدهما بنقلی کان الترجیح للمتأید بالدلیل النقلی و إلّا فإشکال، و إن عارضه دلیل نقلی فإن تأید ذلک العقلی أیضا بنقلی کان الترجیح للعقلیّ.

إلّا إن هذا فی الحقیقه تعارض فی النقلیات، و إلّا فالترجیح للنقلی وفاقا للسید المحدث المتقدم ذکره، و خلافا للأکثر.

هذا بالنسبه إلی العقلی بقول مطلق، أما لو ارید به المعنی الأخصّ، و هو الفطری الخالی عن شوائب الأوهام، الذی هو حجه من حجج الملک العلّام و إن شذ وجوده بین الأنام، ففی ترجیح النقلی علیه إشکال، و اللّه العالم بحقیقه الحال (۱).

۱- بحقیقه الحال، لیس فی «ح».

ص: ۲۵۵

۳۴ درّه نجفیّه فی حقیقه الرؤیا و أشکالها

اشاره

روی الصدوق- عطر اللّه مرقده- فی کتاب (عیون أخبار الرضا علیه السّلام) (۱) و فی کتاب (المجالس) (۲) بسنده عن الحسن بن علی بن فضال عن الرضا علیه السّلام أنه قال له رجل من أهل خراسان. یا بن رسول اللّه، رأیت رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله فی المنام کأنه یقول لی: کیف أنتم إذا دفن فی أرضکم بضعتی، و استحفظتم ودیعتی، و غیب فی ثراکم نجمی؟ فقال الرضا علیه السّلام: «أنا المدفون فی أرضکم، و أنا بضعه من نبیّکم، و أنا الودیعه و النجم».

إلی أن قال علیه السّلام: «و لقد حدثنی أبی عن جدی عن أبیه علیهم السّلام أن رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله قال:

من رآنی (۳) فی منامه فقد رآنی؛ لأن الشیطان لا یتمثل فی صورتی و لا فی صوره أحد من أوصیائی و لا فی صوره أحد من شیعتهم، و إن الرؤیا الصادقه جزء من سبعین جزءا من النبوه».

أقول: [الکلام فی الرؤیا یقع فی خمسه مقامات]

المقام الأول: فی تحقیق حقیقه الرؤیا و صدقها و کذبها

و الأقوال فی ذلک ثلاثه:

۱- عیون أخبار الرضا علیه السّلام ۲: ۲۵۷/ ۱۱.

۲- الأمالی: ۱۲۰- ۱۲۱/ ۱۱۱.

۳- فی عیون الأخبار: زارنی.

ص: ۲۵۶

أحدها: قول الحکماء، فإنهم بنوا ذلک علی ما أسسوه من انطباع صور الجزئیات فی النفوس المنطبعه الفلکیه، و صور الکلیات فی العقول المجرده و قالوا: إن النفس فی حاله النوم قد تتصل بتلک المبادئ العالیه، فیحصل لها بعض العلوم الحقه الواقعه، فهذه هی الرؤیا الصادقه. و قد ترکب المتخیله بعض الصور المخزونه فی الخیال ببعض، و هذه هی الرؤیا الکاذبه.

و ردّ هذا القول بأنّه رجم بالغیب، و تقوّل بالظن و الریب، و لم یستند إلی دلیل و لا برهان، و لا إلی مشاهده و عیان، و لا إلی وحی إلهی مع ابتنائه علی إثبات العقول المجرده و النفوس الفلکیه المنطبعه (۱)، و هما ممّا نفتهما الشریعه المقدّسه کما تقرر فی محله (۲).

و ثانیها: قول المتکلمین، قال فی (المواقف) و شرحه: (و أما الرؤیا فخیال باطل عند المتکلمین- أی جمهورهم- أما عند المعتزله فلفقد شرائط الإدراک حاله النوم من المقابله، و [انبثاث] (۳) الشعاع، و توسط الهواء الشفاف، و البینه المخصوصه، و انتفاء الحجاب إلی غیر ذلک من الشرائط المعتبره فی الإدراکات فما یراه النائم لیس من الإدراکات فی شی ء، بل هو من قبیل الخیالات الفاسده و الأوهام الباطله.

و أما عند الأصحاب، إذ لم یشترطوا فی الإدراک شیئا من ذلک، فلأنه خلاف العاده- أی لم تجر عادته تعالی بخلق الإدراک فی الشخص و هو نائم- و لأن النوم ضد الإدراک فلا یجامعه، فلا تکون الرؤیا إدراکا حقیقه بل (۴) من

۱- یعنی أن صور ما یجری فی الأرض أو فی العالم العادی کالنقوش. منه رحمه اللّه، (هامش «ح»).

۲- انظر بحار الأنوار ۵۸: ۱۹۶- ۱۹۷.

۳- من المصدر، و فی النسختین: اثبات.

۴- فی النسختین بعدها: هو، و ما أثبتناه وفق المصدر.

ص: ۲۵۷

قبیل الخیال الباطل) (۱) انتهی.

و قال شیخنا المفید- عطر اللّه مرقده- علی ما نقله عنه الکراجکی رحمه اللّه فی کتاب (کنز الفوائد) ما ملخصه: و الرؤیا فی المنام تکون من أربع جهات:

أحدها: حدیث النفس بالشی ء و الفکر فیه حتی یحصل کالمنطبع فی النفس، فیخیّل إلی النائم ذلک بعینه و أشکاله و نتائجه، و هذا معروف بالاعتبار.

و الجهه الثانیه: من الطباع، و [ما] یکون من قهر بعضها لبعض، فیضطرب له المزاج و یتخیل لصاحبه ما یلائم ذلک الطبع الغالب من مأکول و مشروب و مرئیّ و ملبوس و مبهج و مزعج. و قد نری تأثیر الطبع (۲) فی الیقظه و الشاهد حتی إن من غلبت علیه الصفراء یصعب علیه الصعود إلی المکان العالی؛ یتخیل له وقوعه منه، و یناله من الهلع و الجزع ما لا ینال غیره. و من غلبت علیه السوداء یتخیل له أنه قد صعد فی الهواء و ناجته الملائکه و یظن صحه ذلک، حتی إنه ربما اعتقد فی نفسه النبوّه و أن الوحی یأتیه من السماء، و ما أشبه ذلک.

و الجهه الثالثه: ألطاف من اللّه عزّ و جلّ لبعض خلقه من تنبیه و تیسیر، و إعذار و إنذار، فیلقی [فی روعه] (۳) ما ینتج له تخییلات امور تدعوه إلی الطاعه و الشکر علی النعمه، و تزجره عن المعصیه و تخوّفه الآخره، و یحصل له بها مصلحه و زیاده و فائده فکر یحدث له معرفه (۴).

و الجهه الرابعه: أسباب من الشیطان و وسوسه یفعلها للإنسان یذکره بها امورا تحزنه و أسبابا تغمّه فیما لا یناله، أو یدعوه إلی ارتکاب محظور یکون فیه عطبه، أو تخیل شبهه فی دینه یکون منها هلاکه. و ذلک مخصوص بمن عدم التوفیق

۱- شرح المواقف ۶: ۱۱۱- ۱۱۲.

۲- فی «ح» بعدها: الغالب.

۳- من المصدر، و فی النسختین: من روحه.

۴- فی «ح»: معرفته.

ص: ۲۵۸

لعصیانه و کثره تفریطه فی طاعات اللّه سبحانه، و لن ینجو من باطل المنامات و [أحلامها] (۱) إلّا الأنبیاء و الأئمّه- صلوات اللّه علیهم- و من رسخ من الصالحین.

و قد کان شیخی رضی اللّه عنه قال لی: (إن کل من کثر علمه و اتسع فهمه قلّت مناماته، فإن رأی مع ذلک مناما و کان جسمه من العوارض سلیما فلا یکون منامه إلّا حقا). یرید بسلامه الجسم: عدم الأمراض المهیجه للطباع و غلبه بعضها علی ما تقدم به البیان.

و السکران أیضا لا یصح له منام، و کذلک الممتلئ من الطعام؛ لأنه کالسکران (۲). انتهی المقصود نقله من کلامه.

و قال السید المرتضی رضی اللّه عنه فی کتاب (الغرر و الدرر) فی جواب سائل سأله: ما القول فی المنامات؛ أ صحیحه هی أم باطله؟ و من فعل من هی؟ و ما وجه صحتها فی الأکثر؟ و ما وجه الإنزال عند رؤیه المباشره فی المنام؟ و إن کان فیها صحیح و باطل فما وجه (۳) السبیل إلی تمییز أحدهما من الآخر؟

الجواب: (اعلم أن النائم غیر کامل العقل؛ لأن النوم ضرب من السهو، و السهو ینفی العلوم، و لهذا یعتقد النائم الاعتقادات الباطله لنقصان عقله و فقد علومه.

و جمیع المنامات إنما هی اعتقادات [یبتدأ بها] (۴) النائم فی نفسه).

إلی أن قال: (و ینبغی أن یقسم ما یتخیل النائم أنه یراه إلی أقسام ثلاثه (۵):

منها ما یکون فی غیر سبب یقتضیه، و لا داع یدعو إلیه اعتقادا مبتدئا.

و منها ما یکون من وسواس الشیطان، [و معنی هذه الوسوسه أن الشیطان]

۱- من المصدر، و فی النسختین: اخلافها.

۲- کنز الفوائد ۲: ۶۰- ۶۱.

۳- لیست فی «ح».

۴- من المصدر، و فی النسختین: یبدیها.

۵- فی «ح»: ثلاثه أقسام.

ص: ۲۵۹

یفعل فی داخل سمعه کلاما خفیا یتضمن أشیاء مخصوصه، فیعتقد النائم إذا سمع ذلک الکلام أنه یراه، فقد نجد کثیرا من النیام یسمعون حدیث من یتحدث بالقرب منهم فیعتقدون أنّهم یرون ذلک الحدیث فی منامهم.

و منها ما یکون سببه و الداعی إلیه خاطرا یفعله اللّه تعالی أو یأمر بعض الملائکه بفعله. و معنی هذا الخاطر أن یکون کلاما یفعل فی داخل السمع فیعتقد النائم أیضا ما یتضمن ذلک الکلام.

و المنامات الداعیه إلی الخیر و الصلاح فی الدین یجب أن تکون إلی هذا الوجه مصروفه، کما أن ما یقتضی الشر منها الأولی أن تکون إلی وسواس الشیطان مصروفه. و قد یجوز علی هذا فیما یراه النائم فی منامه ثم یصح ذلک حتی یراه فی یقظته علی حد ما یراه فی منامه، و فی کل منام یصح تأویله أن یکون سبب صحته أن اللّه تعالی یفعل کلاما فی سمعه لضرب من المصلحه بأن شیئا یکون أو قد کان علی بعض الصفات، فیعتقد النائم أن الذی یسمعه هو یراه، فإذا صح تأویله علی ما یراه فما ذکرناه إن لم یکن مما یجوز أن یتفق فیه الصحه اتفاقا، فإن فی المنامات ما یجوز أن یصح بالاتفاق، و ما یضیق فیه مجال نسبته إلی الاتّفاق. فهذا الذی ذکرناه یمکن أن یکون وجها فیه) (۱) إلی آخر کلامه قدّس سرّه.

و ثالثها: ما استفدته من الوالد- قدس اللّه نفسه و طیب رمسه- مذاکره، و هو الأقرب إلی الأخبار الوارده عن الأئمّه الأطهار- صلوات اللّه علیهم- و هو أن الروح قبل حلولها البدن- سواء قلنا بتجردها کما هو أحد الأقوال (۲)، أو بتجسّمها کما هو ظاهر بعض الآیات و جمله من الروایات، أو بکونها فی قالب مثالی کما قیل به أیضا- لما کانت مخلوقه قبل الجسد کما استفاضت به

۱- لم نعثر علیه فی کتاب الغرر و الدرر، و الکلام موجود برمّته فی رسائل الشریف المرتضی، (المجموعه الثانیه): ۹- ۱۱.

۲- انظر کشف المراد: ۱۸۴.

ص: ۲۶۰

الأخبار (۱)، و لها عالم آخر غیر هذا العالم العنصری فهی فی حال النوم تخرج من هذا الجسد إلی ذلک العالم الذی هو عالمها الأصلی و تسرح إلیه، فربما اطّلعت ثمه علی بعض الامور الغیبیه التی تقع فی هذا العالم اطّلاعا حقیقیا فیقع کما رأته فی الیقظه، و ربما اطّلعت علیه بوجه ما لأسباب و عوارض اقتضت ذلک.

و هذه الرؤیا المحتاجه إلی تعبیر و تأویل، و کلا الأمرین من قسم الرؤیا الصادقه.

و ربما یتخیل لها أشیاء لا (۲) حقائق لها لأسباب یأتی الإشاره إلیها إن شاء اللّه تعالی، و هذه هی الرؤیا الکاذبه المعبّر عنها بأضغاث الأحکام.

قال بعض مشایخنا- عطر اللّه مراقدهم-: (إن الروح فی حال النوم تخرج من البدن إلی عالم آخر و هو عالم الملکوت، و تطّلع هناک علی بعض التقدیرات المثبته فی الألواح المشتمله علی الأقضیه و الأقدار، فإن کان لها صفاء و لعینها ضیاء فإنها تری الأشیاء کما اثبتت، و هذا فی رؤیا الأنبیاء و الأئمّه علیهم السّلام ممّا لا ریب فیه و کذلک بعض الصلحاء. و حینئذ، فلا تحتاج إلی تأویل و لا تعبیر.

و إن کانت قد اسدلت علی أعینها أغشیه ظلمات التعلّقات الجسمانیه و الشهوات النفسانیّه، فإنها تری الأشیاء بصور شبیهه لها.

کما أن ضعیف البصر و من بعینه آفه یری الأشیاء علی غیر ما هی علیه، و هذه الرؤیا المحتاجه إلی التعبیر، و قد یری فی الهواء قبل الاتصال بذلک العالم أو بعد الرجوع منه أشیاء و هی الرؤیا الکاذبه، و هی تقع من الشیاطین و المرده المترددین فی الهواء (۳)، انتهی ملخصا و هو جید.

۱- انظر الأنوار النعمانیه ۴: ۵۱.

۲- فی النسختین: و لا.

۳- بحار الأنوار ۵۸: ۲۱۸.

ص: ۲۶۱

إلّا إن ما ذکره فی سبب الرؤیا الصادقه (۱) المحتاجه إلی تأویل و تعبیر من إسدال أغشیه الظلمات- إلی آخره- یشکل برؤیا یوسف- علی نبینا و آله و علیه السّلام- التی حکاها اللّه عزّ و جلّ فی کتابه المجید من سجود الشمس و القمر المؤوّل بالملک و السلطنه.

و رؤیا الإمام زین العابدین علیه السّلام رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و أنه زوّجه بحوراء من حور (۲) الجنه فجامعها و حملت فأمره رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله بأن یسمیه زیدا، و فی صبیحه ذلک الیوم کان یقص الرؤیا علی أصحابه، فإذا عند انتهاء کلامه قد ورد علیه رسول المختار و معه الجاریه التی أهداها إلیه، و کان قد اشتراها بمبلغ خطیر و کانت فائقه فی الجمال.

قال الراوی: فلما رأینا شغفه بالجاریه انصرفنا عنه، و فی العام القابل أتیته

۱- قال المحقق الشارح المازندرانی فی (شرح الاصول) بعد نقل جمله من أقوال الفلاسفه فی هذا المقام، و أقوال المتکلمین ما صورته: (و لا یبعد أن یقال: جمیع ما کان و ما یکون و ما هو کائن فی اللوح المحفوظ، فإذا تعطلت الحواس بالنوم، و فرغت النفس [عن الاشتغال] (من المصدر، و فی الأصل: بالاشتعال.) بها یعرض [علیها] ملک الرؤیا ما کان فیه بقدر استعدادها، و ما کان من هذا القبیل فهی الرؤیا الصادقه و [لذلک] (من المصدر، و فی الأصل: کذلک.) قد یخبر النائم بما وقع فی العالم و بما هو واقع و بما یقع بعد، و تلک الرؤیا هی التی تعدّ جزءا من أجزاء النبوّه.و قد تشتغل النفس بالصور و المعانی التی فی الحسّ المشترک و الخیال و ترکبها علی أنحاء مختلفه، و قد یکون الترکیب مطابقا لما فی نفس الأمر و قد لا یکون، و هذه قد تکون صادقه و قد تکون کاذبه و أضغاث أحلام، و قد یعرض علیها الشیطان و [یشوشه] (من المصدر، و فی الأصل: یوسوسه.) و یفزعه، و هذا من تسویله و تحذیره. و فی بعض الروایات تعلیم دعاء للفرار من ذلک المکروه (فلاح السائل: ۲۸۹- ۲۹۰.)) (شرح الکافی ۱۱: ۴۴۳- ۴۴۴.). انتهی کلامه. منه رحمه اللّه، (هامش «ح»).

۲- لیست فی «ح».

ص: ۲۶۲

أزوره فخرج و علی یده زید، و هو یقول هٰذا تَأْوِیلُ رُءْیٰایَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهٰا رَبِّی حَقًّا (۱) الحدیث (۲).

فإن الرؤیا فی هذین الموضعین من قسم الرؤیا المحتاجه إلی تأویل، مع أنه لا یجوز أن یکون السبب فیها ما ذکره لوقوعها فی الموضعین من المعصوم.

و بالجمله، فما ذکره قدّس سرّه و إن تم بالنسبه إلی بعض الناس إلّا إنه لا یمکن الحکم به کلیا، لما عرفت. و ها نحن نسوق لک (۳) ما وقفنا علیه من الأدله فی المقام، و نوضحه إیضاحا یرفع عنه غشاوه الإبهام، فنقول: ممّا یدل علی ذلک الآیه الشریفه، و هی قوله عزّ و جلّ اللّٰهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ حِینَ مَوْتِهٰا وَ الَّتِی لَمْ تَمُتْ فِی مَنٰامِهٰا فَیُمْسِکُ الَّتِی قَضیٰ عَلَیْهَا الْمَوْتَ وَ یُرْسِلُ الْأُخْریٰ إِلیٰ أَجَلٍ مُسَمًّی (۴) و هی- کما تری- صریحه فی خروج النفس من البدن حال النوم کخروجها حال الموت علی التفصیل الآتی بیانه.

قال أمین الإسلام الطبرسی قدّس سرّه وَ الَّتِی لَمْ تَمُتْ فِی مَنٰامِهٰا أی و یتوفی الأنفس التی لم تمت فی منامها، و التی تتوفی عند النوم هی النفس التی یکون بها العقل و التمییز، فهی التی تفارق النائم فلا یعقل.

و التی تتوفی عند الموت هی نفس الحیاه التی إذ زالت زال معها النفس، و النائم یتنفس. و الفرق بین قبض النوم و قبض الموت بأن قبض النوم یضاد الیقظه، و قبض الموت یضاد الحیاه. و قبض النوم یکون الروح معه، و قبض الموت تخرج الروح من البدن.

و نقل عن ابن عباس أن فی بنی آدم نفسا و روحا و بینهما شعاع کشعاع (۵)

۱- یوسف: ۱۰۰.

۲- الأمالی (الصدوق): ۴۱۵/ ۵۴۵.

۳- من «ح»، و فی «ق»: ذلک.

۴- الزمر: ۴۲.

۵- فی «ح»: مثل شعاع، بدل: شعاع کشعاع.

ص: ۲۶۳

الشمس. و النفس التی بها العقل و التمییز، و الروح التی بها النفس و التحریک، فإذا نام قبض اللّه نفسه و لم یقبض روحه، و إذا مات قبض اللّه نفسه و روحه.

أقول (۱): و یؤیده ما رواه العیاشی بإسناده عن الحسن بن محبوب عن عمرو (۲) ابن ثابت أبی المقدام عن أبیه عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «ما من أحد ینام إلّا عرجت نفسه إلی السماء، و بقیت روحه فی بدنه، و صار بینهما سبب کشعاع الشمس، فإذا أذن اللّه فی قبض الأرواح أجابت الروح النفس، و إن أذن اللّه فی رد الروح أجاب النفس الروح، و هو قوله سبحانه اللّهُ یَتَوَفَّی الْأَنْفُسَ حِینَ مَوْتِها وَ الَّتِی لَمْ تَمُتْ فِی مَنامِها الآیه. فمهما رأت فی ملکوت السماوات فهو ممّا له تأویل، و ما رأت فیما بین السماء و الأرض فهو ممّا یخیله الشیطان و لا تأویل له» (۳).

و روی فی کتاب (المناقب) لابن شهر آشوب فی حدیث أن نصرانیّین سألا أمیر المؤمنین علیه السّلام عن مسائل کان من جملتها السؤال عن الرؤیا الصادقه و الکاذبه فقال علیه السّلام: «إنّ اللّه تعالی خلق الروح و جعل لها سلطانا فسلطانها النفس، فإذا نام العبد خرج الروح و بقی سلطانه، فیمر به جیل من الملائکه و جیل من الجن، فمهما کان من الرؤیا الصادقه فمن الملائکه، و مهما کان من الرؤیا الکاذبه فمن الجن» (۴).

و روی فی کتاب (جامع الأخبار) أنه سأل أبو بصیر أبا عبد اللّه علیه السّلام: الرجل النائم هنا (۵) و المرأه النائمه یریان أنهما بمکه أو بمصر من الأمصار، أرواحهما (۶) خارج من أبدانهما؟ قال: «لا یا أبا بصیر، [فإن الروح] إذا فارقت البدن لم تعد إلیه غیر أنها بمنزله عین الشمس، هی (۷) مرکوزه فی السماء فی کبدها و شعاعها فی الدنیا» (۸).

۱- لیست فی المصدر.

۲- من «ح» و المصدر، و فی «ع»: عمر.

۳- مجمع البیان ۸: ۶۴۵.

۴- مناقب آل أبی طالب ۲: ۳۹۸.

۵- لیست فی المصدر.

۶- فی المصدر: أو روحهما.

۷- لیست فی المصدر.

۸- جامع الأخبار: ۴۸۸- ۴۸۹/ ۱۳۶۰.

ص: ۲۶۴

و روی فیه عن أبی جعفر علیه السّلام: «إنّ العباد إذا ناموا خرجت أرواحهم إلی سماء الدنیا، فما رأت الروح فی سماء الدنیا فهو الحق، و ما رأت فی الهواء فهو الأضغاث» (۱).

و روی فیه عن أبی الحسن علیه السّلام أنه قال: «إنّ المرء إذا نام (۲) فإنّ روح الحیوان باقیه فی البدن و الذی یخرج منه روح العقل» (۳) الحدیث.

و روی الصدوق فی کتاب (العلل) (۴) و (الخصال) (۵) بسنده عن أبی بصیر و محمد بن مسلم عن أبی عبد اللّه عن آبائه عن أمیر المؤمنین علیهم السّلام قال (۶): «لا ینام الرجل (۷) و هو جنب و لا ینام إلّا علی طهور، فإن لم یجد الماء فلیتیمم بالصعید، فإن روح المؤمن ترفع إلی اللّه تبارک و تعالی فیصلها (۸) و یبارک علیها، فإن کان أجلها قد حضر جعلها فی کنوز (۹) رحمته، و إن لم یکن أجلها قد حضرت بعث بها مع امناء ملائکته فیردونها فی جسده».

و روی فی کتاب (المجالس) بسنده عن معاویه بن عمار عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «إنّ العباد إذا ناموا خرجت أرواحهم إلی السماء، فما رأت الروح فی السماء فهو الحق، و ما رأت فی الهواء فهو الأضغاث، إلّا و إن الأرواح جنود مجنده فما تعارف منها ائتلف، و ما تناکر منها اختلف، فإذا کانت الروح فی السماء تعارفت و تباغضت، فإذا تعارفت فی السماء تعارفت فی الأرض، و إذا تباغضت فی السماء تباغضت فی الأرض» (۱۰).

۱- جامع الأخبار: ۴۸۹/ ۱۳۶۱.

۲- فی المصدر بدلها: خرجت روحه.

۳- جامع الأخبار: ۴۸۹/ ۱۳۶۲.

۴- علل الشرائع ۱: ۳۴۳/ ب ۲۳۰، ح ۱. و فیه: عن أبی بصیر.

۵- الخصال ۲: ۶۱۳/ ۱۰، حدیث أربعمائه، و فیه عن محمد بن مسلم.

۶- من «ح».

۷- فی المصدر: المسلم.

۸- فی علل الشرائع: فیلقاها، و فی الخصال: فیقبلها.

۹- فی المصدر: مکنون.

۱۰- الأمالی: ۲۰۹/ ۲۳۲.

ص: ۲۶۵

و روی ثقه الإسلام فی (الکافی) بسنده عن عمرو (۱) بن أبی المقدام عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «و الله ما من عبد من شیعتنا ینام إلّا صعد الله بروحه إلی السماء فیبارک علیها، فإن کان قد أتی علیها أجلها جعلها فی کنوز رحمته و ریاض جنته (۲) و فی ظل عرشه، و إن کان أجلها متأخرا بعث بها مع أمنته من الملائکه لیردها إلی الجسد الذی خرجت منه لتسکن فیه» (۳) الحدیث (۴).

و روی (۵) الصدوق رحمه اللّه فی کتاب (المجالس) بسنده عن محمد بن القاسم النوفلی قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: المؤمن یری الرؤیا فتکون کما رآها (۶)، و ربما رأی الرؤیا فلا تکون شیئا؟ فقال: «إنّ المؤمن إذا نام خرجت من روحه حرکه ممدوده صاعده إلی السماء، فکل ما رآه روح المؤمن فی ملکوت السماء فی موضع التقدیر و التدبیر فهو الحق، و کل ما رآه فی الأرض فهو أضغاث أحلام». فقلت له: و هل تصعد روح المؤمن إلی السماء؟ قال: «نعم». قلت: حتی لا یبقی شی ء فی بدنه؟

فقال: «لا، لو خرجت کلّها حتی لا یبقی [منها شی ء] (۷) إذن لمات». قلت: فکیف تخرج؟ فقال: «أما تری الشمس فی السماء فی موضعها وضوؤها و شعاعها فی الأرض؟

فکذلک (۸) الروح أصلها فی البدن و حرکتها ممدوده» (۹).

۱- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: عمر.

۲- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: رحمته.

۳- الکافی ۸: ۱۸۱/ ۲۵۹.

۴- و فی الحدیث: «الأرواح جنود مجنده»، أقول: معناه الإخبار عن مبدأ کون الأرواح، و تقدمها الأجساد، أی أنها خلقت أوّل خلقها من ائتلاف و اختلاف کالجنود المجموعه إذا تقابلت و تواجهت. و معنی تقابل الأرواح: ما جبلها اللّه علیه من السعاده و الشقاوه، و الاختلاف فی مبدأ الخلق: أن الأجساد التی فیها الأرواح تبقی فی الدنیا فتأتلف و تختلف علی حسب ما خلقت علیه، و لهذا تری الخیّر یحب الخیار و یمیل إلیهم و الشریر یحب الأشرار و یمیل الیهم. (۲)، (هامش «ح»).

۵- من «ح»، و فی «ق»: و رواه.

۶- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: یراها.

۷- من المصدر، و فی النسختین: منه.

۸- فی «ح»: و کذلک.

۹- الأمالی: ۲۰۹/ ۲۳۱.

ص: ۲۶۶

و روی الصدوق فی (المجالس) بسنده عن الحسن بن راشد عن أبی عبد اللّه عن آبائه عن أمیر المؤمنین علیهم السّلام قال: «قال لی (۱) رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله»- و ساق الحدیث إلی أن قال-: «یا علی، إن أرواح شیعتک لتصعد إلی السماء فی رقادهم و وفاتهم، فتنظر الملائکه إلیها کما ینظر الناس إلی الهلال؛ شوقا إلیهم، و لما یرون من منزلتهم عند اللّه عزّ و جلّ» (۲) الحدیث.

و روی فی (المجالس) أیضا بسنده عن عیسی بن عبد اللّه عن أبیه عبد اللّه بن عمر بن علی بن أبی طالب عن أبیه عن جده (۳) علی علیه السّلام قال: «سألت رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله عن الرجل ینام فیری الرؤیا، فربما کانت حقا و ربما کانت باطلا، فقال رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله: یا علی، ما من عبد ینام إلّا عرج بروحه إلی رب العالمین، فما رأی عند رب العالمین فهو حق ثم [إذا] أمر اللّه العزیز الجبار برد روحه إلی جسده، فصارت الروح بین السماء و الأرض فما رأته فهو أضغاث أحلام» (۴).

و روی فیه (۵) أیضا بإسناده (۶) عن أبی بصیر عن أبی جعفر علیه السّلام قال: سمعته یقول: «إنّ لإبلیس شیطانا یقال له هزع یملأ المشرق و المغرب فی کل لیله یأتی الناس فی المنام» (۷).

و روی البرقی فی (المحاسن) بسنده عن جمیل بن درّاج قال: قال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «إنّ المؤمنین إذا أخذوا مضاجعهم صعد اللّه بأرواحهم إلیه، فمن (۸) قضی علیه الموت (۹) جعله فی ریاض الجنه بنور رحمته و نور عزته، و إن لم یقدّر (۱۰) علیه الموت

۱- من «ح» و المصدر.

۲- الأمالی: ۶۵۷- ۶۵۸/ ۸۹۱.

۳- فی النسختین بعدها: عن.

۴- الأمالی ۲۰۹- ۲۱۰/ ۲۳۳.

۵- لیست فی «ح».

۶- من «ح»، و فی «ق»: اسناده.

۷- الأمالی: ۲۱۰/ ۲۳۴.

۸- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: فمنهم من.

۹- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: بالموت.

۱۰- فی «ح»: یقدم.

ص: ۲۶۷

بعث بها مع امنائه من الملائکه إلی الأبدان التی هی فیها» (۱).

أقول: فهـذه جمله من الأخبار- کما تری- ظاهره الدلاله متعاضده المقاله فی أن الروح حال النوم تخرج من البدن و تفارقه علی الوجه (۲) المذکور فیها، و أن الرؤیا صادقها و کاذبها عباره عما تراه بعد خروجها من البدن. و فیها کما تری أوضح رد علی أقول المتکلّمین و من قدمنا کلامه فی المقام (۳)، لکن یبقی الکلام فیها فی مواضع:

الأول: أن المستفاد من جمله من الأخبار أن الرؤیا تقع علی وجوه؛ منها ما یکون علی جهه البشری للمؤمن من اللّه عزّ و جلّ.

و منها ما یکون علی جهه التخویف له و الإنذار من المعاصی لیرجع إلی اللّه سبحانه و یتوب إلیه.

و منها ما یکون تحزینا من الشیطان.

و منها ما یکون ناشئا عما یحدّث المرء به نفسه فی الیقظه فیراه فی منامه بصورته أو بما یشبهه (۴)؛ ففی کتاب (النصره (۵)) لعلی بن بابویه بسنده عن موسی ابن إسماعیل بن موسی بن جعفر عن أبیه عن آبائه علیهم السّلام قال: «قال رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله:

الرؤیا علی ثلاثه (۶): بشری من اللّه، و تحزین من الشیطان، و الذی یحدث به الإنسان نفسه فیراه فی منامه» (۷) الحدیث.

و روی فی (الکافی) بسنده عن سعد بن أبی خلف عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال:

۱- المحاسن ۱: ۲۸۴- ۲۸۵/ ۵۶۰.

۲- فی «ح»: وجه.

۳- فی «ح»: المنام.

۴- فی «ح» بعدها: و یدل علیه.

۵- کذا فی النسـختین، و ما فی البحار: (التبصـره)، و لم یشر إلیه فی الذریعه، و الذی له کتاب الإمامه و التبصره من الحیره، غیر أن ابن الندیم ذکر أن له أکثر من (۲۰۰) کتاب کما نقله عن خط ولده محمد الصدوق، انظر الفهرست: ۲۴۶.

۶- علی ثلاثه من «ح» و المصدر.

۷- عنه فی بحار الأنوار ۵۸: ۱۹۱/ ۵۸.

ص: ۲۶۸

«الرؤیا علی ثلاثه: بشاره من اللّه للمؤمن، و تحذیر من الشیطان، و أضغاث أحلام» (۱).

قال بعض مشایخنا المحدّثین (۲): الظاهر أن لفظ «تحذیر» فی هذا الخبر إنما هو تصحیف تحزین، کما هو فی الخبر الأول لیوافق الآیه و هی قوله تعالی إِنَّمَا النَّجْوی مِنَ الشَّیْطانِ لِیَحْزُنَ الَّذِینَ آمَنُوا (۳).

و قال المحقق (۴) المازندرانی فی شرح الخبر من کتاب اصول (الکافی): (إنما نسب الاولی إلی اللّه تعالی)- إلی أن قال-: (و الرؤیا التی منه تعالی غیر منحصره فی البشاره؛ إذ قد تکون إنذارا منه، لاعتنائه بعبده لئلا یأتی ما قدر علیه أو یتوب و یرجع عما فعله من المعاصی، و یکون منه علی حذر، کما یقع ذلک فی کثیر من الصالحین. و نسب الثانی إلی الشیطان؛ لأنها نشأت من تشویشاته و تدلیساته تحذیرا من شی ء أو ترغیبا فیه، لیشغل بال الرائی و یدخل الضرر و الهم فیه) (۵) انتهی.

أقول: و الأظهر عندی أن لفظ «تحذیر» فی الخبر واقع فی محله لا تصحیف فیه، و أنه لیس المراد منه: ما ذکره المحقق الشارح المشار إلیه حتی یتم استدرکه علی عباره الخبر المذکور بقوله: (و الرؤیا التی منه تعالی غیر منحصره) إلی آخره، بل المراد بالتحذیر فی الخبر إنما هو هذا المعنی الذی استدرکه. و حینئذ، فلفظ المصدر إنما اضیف إلی المفعول لا الفاعل کما ظنه قدّس سرّه.

غایه الأمر أن المعنی الذی ذکره- و هو الذی اشیر إلیه فی الخبر الأول بالتحذیر (۶) من الشیطان- غیر مذکور فی الخبر، و لعله ادرج فی أضغاث الأحلام کما سیأتی بیانه. و یدل علی هذا الفرد الذی ذکرناه ما رواه فی کتاب

۱- الکافی ۸: ۷۶/ ۶۱.

۲- بحار الأنوار ۵۸: ۱۸۱/ ۳۲، بالمعنی.

۳- المجادله: ۱۰.

۴- فی «ح» بعدها: الشارح.

۵- شرح الکافی ۱۱: ۴۴۷.

۶- من «ح» و فی «ق»: بالتحزین.

ص: ۲۶۹

(الاختصاص) قال: قال الصادق علیه السّلام: «إذا کان العبد علی معصیه اللّه عزّ و جلّ و أراد اللّه به خیرا، أراه فی منامه رؤیا تروّعه، فینزجر بها عن تلک المعصیه» (۱).

و ما رواه فی کتاب (المحاسن) عن صفوان عن داود عن أخیه عبد اللّه قال:

بعثنی إنسان إلی أبی عبد اللّه علیه السّلام زعم أنه یفزع فی منامه من امرأه تأتیه، قال:

فصحت حتی سمع الجیران. قال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «اذهب فقل: إنک لا تؤدّی الزکاه».

قال: بلی، و اللّه إنی لأؤدّیها. قال علیه السّلام: «قل له: إن کنت تؤدّیها لا تؤدیها إلی أهلها» (۲).

و مثل هذا الخبر ورد فی حق شهاب بن عبد ربه (۳).

و أنت خبیر بأن ما اشتملت علیه الأخبار المتقدمه من تقسیم الرؤیا إلی صادقه و کاذبه، و أن الاولی هی ما تراه بعد الصعود إلی السماء، و الثانیه ما تراه فی الهواء لا ینافی هذه الأخبار، بل یحقّقها؛ لأن ما یکون من اللّه سبحانه علی جهه البشاره أو الإنذار و التخویف هی الرؤیا الصادقه التی تراها فی السماء، و ما عداها فهو من الرؤیا الکاذبه التی تراها فی الهواء.

و حینئذ، فما عبّر به فی بعض الأخبار المتقدمه عما یراه فی الهواء بأنه من

۱- الاختصاص (ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۱۲: ۲۴۱.

۲- المحاسن ۱: ۱۶۸/ ۲۵۱.

۳- و هو ما رواه فی (الکافی) (الکافی ۳: ۵۴۶/ ۴، باب الزکاه لا تعطی غیر أهل الولایه.) و تهذیب الأحکام (تهذیب الأحکام ۴: ۵۲/ ۱۳۶.) بسندهما إلی الولید بن صبیح قال: قال لی شهاب بن عبد ربّه: أقرئ أبا عبد اللّه علیه السّلام عنی السّلام، و أعلمه أنه یصیبنی فزع فی منامی. قال: فقلت له: إن شهابا یقرئک السّلام و یقول لک: إنه یصیبنی فزع فی منامی. قال: «قل له فلیزکّ ماله». قال فأبلغت شهابا ذلک فقال لی: فتبلغه عنی؟ فقلت: نعم. فقال: قل له: إن الصبیان فضلا عن الرجال لیعلمون أنی ازکّی. فابلغته فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «قل له: إنک تخرجها و لا تضعها مواضعها».

ص: ۲۷۰

الأضغاث شامل لما یحصل علی جهه التحزین من الشیطان و لما یحدث المرء به نفسه.

و لا یخفی أن ما اشتملت علیه هذه الأخبار من أقسام الرؤیا لا یدل علی الانحصار، لأنه کثیرا ما یری الإنسان الرؤیا علی غیر هذه الوجوه فیقع أثرها و تکون صادقه، أو لا یقع فتکون کاذبه.

هذا و قد تقدم فی کلام شیخنا المفید قدّس سرّه أن بعض أقسام الرؤیا ما یکون ناشئا عن غلبه الطباع بعضها علی بعض. و لم أقف له علی مستند من الأخبار، إلّا إن جمله من العلماء قد صرحوا به.

قال بعض فضلائنا المحققین نقلا عن بعض المعبّرین للرؤیا أنه قال: (الرؤیا ثمانیه؛ سبعه لا تعبّر، و من السبعه أربعه نشأت من الخلط الغالب علی مزاج الرائی:

فمن غلب علی مزاجه الصفراء رأی الألوان الصفر و الطعوم المره و السموم و الصواعق؛ لأن الصفراء مسخنه مره.

و من غلب علیه الدم رأی الألوان الحمر و الطعوم الحلوه و أنواع الطرب؛ لأن الدم مفرح حلو.

و من غلب علیه البلغم رأی الألوان البیض و المیاه و الأمطار و الثلج.

و من غلب علیه السواد رأی الألوان السود و الأشیاء المحرقه و الطعوم الحامضه؛ لأنه طعام السوداء. و یعرف ذلک بالأدله الطبیه الداله علی غلبه ذلک الخلط علی الرائی.

و الخامس (۱): ما کان عن حدیث النفس، و یعرف ذلک بجولانه فی الیقظه،

۱- من أنواع المنامات الثمانیه.

ص: ۲۷۱

فیستولی علی النفس فیتکلف به، فیراه فی النوم.

و السادس: ما هو من الشیطان، و یعرف ذلک بکونه فیه حض علی أمر تنکره الشریعه، أو یأمره بجائز یؤول إلی منکر، کأمره بالحج مثلا، و یؤدّی إلی تضییع ماله أو عیاله أو نفسه.

و السابع: ما کان فیه احتلام.

و الثامن: هو الذی یجوز تعبیره، و هو ما خرج عن هذه السبعه، و (۱) هو ما ینقله ملک الرؤیا من اللوح المحفوظ من أمر الدنیا و الآخره من کل خیر و شر، فإن اللّه تعالی وکّل ملکا باللوح المحفوظ ینقل لکل واحد من اللوح ما یبیّن ذلک، علمه من علمه و جهله من جهله) (۲) انتهی.

الثانی: أن ما دل علیه حدیث أبی المقداد (۳) المروی من (تفسیر العیاشی) من خروج النفس حاله النوم و بقاء الروح فی البدن، و کذا حدیث ابن عباس و أمثالهما یتوقف بیانه علی بیان هذین الفردین المذکورین.

و تحقیق ذلک ما ذکره الإمام الغزالی فی کتاب (الأربعین) حیث قال: (الروح هی نفسک و حقیقتک، و هی أخفی الأشیاء علیک .. و أعنی ب (نفسک): روحک التی [هی] خاصه (۴) الإنسان المضافه إلی اللّه بقوله (۵) قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّی (۶)، و قوله وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی* (۷) دون الروح الجسمانی اللطیف الذی هو حامل قوه الحس و الحرکه التی تنبعث من القلب، و تنتشر (۸) فی جمله البدن

۱- لیست فی «ح».

۲- شرح الکافی (المازندرانی) ۱۱: ۴۴۷- ۴۴۸.

۳- فی «ح»: المقدام.

۴- فی الأربعین: خاصیه.

۵- فی الأربعین: فی قوله، بدل: بقوله.

۶- الإسراء: ۸۵.

۷- الحجر: ۲۹، ص: ۷۲.

۸- فی «ح»: تنشر.

ص: ۲۷۲

فی تجویف العروق الضوارب، فیفیض منها نور حس البصر علی العین، و نور السمع علی الأذن، و کذلک سائر القوی و الحرکات و الحواس، کما یفیض من السراج نور علی حیطان البیت إذا ادیر فی جوانبه.

فإن هذه الروح تتشارک البهائم فیها، و تنمحق بالموت؛ لأنه بخار اعتدل نضجه عند اعتدال مزاج الأخلاط، فإذا انحلّ المزاج بطل کما یبطل النور الفائض من السراج عند انطفاء السراج بانقطاع الدهن عنه أو بالنفخ فیه، و انقطاع الغذاء عن الحیوان یفسد هذه الروح؛ لأن الغذاء له کالدهن للسراج، و القتل له کالنفخ فی السراج.

و هذه الروح هی التی یتصرّف فی تقویمها و تغذیتها علم الطب. و لا تحمل هذه الروح المعرفه و الأمانه، بل الحامل للأمانه الروح الخاصه للإنسان. و نعنی ب (الأمانه): تقلد عهده التکلیف بأن یتعرّض لخطر الثواب و العقاب) (۱) انتهی.

غایه الأمر أنه علیه السّلام فی هذا الخبر سمی الخارجه نفسا، و الباقیه روحا، و لکن فی خبر (المناقب) (۲) قد عکس فسمی الخارجه روحا، و الباقیه نفسا.

و فی الخبر المروی عن أبی الحسن علیه السّلام من کتاب (جامع الأخبار)، قد أطلق علی کل من الخارجه و الباقیه: الروح، و لا منافاه.

بقی الکلام فی الجمع بین هذه الأخبار و بین باقی الأخبار الداله علی أنها روح واحده أصلها فی البدن، کروایه (۳) محمد بن القاسم النوفلی (۴)، و روایه أبی بصیر (۵) المنقوله فی کتاب (جامع الأخبار)، حیث دلتا علی أنها روح واحده أصلها فی البدن کالشمس المرکوزه فی الفلک و ضیاؤها و شعاعها فی أقطار

۱- الأربعین فی اصول الدین: ۱۶۶.

۲- مناقب آل أبی طالب ۲: ۳۹۸.

۳- فی «ح»: کروایات.

۴- انظر جامع الأخبار: ۴۹۸/ ۱۳۶۷.

۵- انظر جامع الأخبار: ۴۸۸- ۴۸۹/ ۱۳۶۰.

ص: ۲۷۳

الأرض، و هو ظاهر إطلاق جمله من أخبار (۱) الباب.

و لعل اعتبار الاتحاد مبنی علی زیاده العلاقه و شده الاتّصال، و إن کانت الروح الباقیه فی البدن مرکبا للخارجه وقت النوم، و هی سلطانها المشار إلیه فی روایه (المناقب) بمعنی ما به تسلّطها و اقتدارها علی ما تریده، فهی بمنزله أصلها الباقی فی البدن وقت النوم، و تلک الخارجه کالشعاع الخارج من جرم الشمس. و هذا هو الأنسب ممّا نقلناه عن الإمام الغزالی.

أو نقول: إن الروح واحده، إلّا إن لها قوتین:

إحداهما: ما [بها] الحرکه و التنفس، و هذه هی الباقیه فی البدن حال النوم.

و الثانیه: ما [بها] (۲) العقل (۳) و التمییز، و هی الخارجه فی تلک الحال، و اللّه العالم.

الثالث: ظاهر الآیه المتقدمه و أکثر الأخبار، أن جمیع الأرواح وقت النوم مؤمنها و کافرها ترفع إلی السماء، و یحصل لها الاطلاع علی الوجه المتقدم.

إلّا إن أرواح الشیعه و المؤمنین هی المخصوصه بالقرب و البشری من رب العالمین، کما صرّح به فی حدیث أبی بصیر (۴)، و محمد بن مسلم (۵) عن أمیر المؤمنین علیه السّلام، و حدیث عمرو بن أبی المقدام المروی فی (الکافی) (۶)، و حدیث الحسن بن راشد (۷). و یؤیده ما ورد فی عده أخبار فی تفسیر قوله تعالی الَّذِینَ آمَنُوا وَ کانُوا یَتَّقُونَ. لَهُمُ الْبُشْری فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ فِی الْآخِرَهِ (۸)، حیث قالوا علیهم السّلام:

«أما البشری فی الحیاه الدنیا فهی الرؤیا الحسنه یراها المؤمن فیبشّر بها فی الدنیا،

۱- انظر بحار الأنوار ۵۸: ۱۵۸- ۱۹۳.

۲- فی النسختین: به.

۳- فی «ح»: العقد.

۴- علل الشرائع ۱: ۳۴۳/ ب ۲۳۰، ح ۱.

۵- الخصال ۲: ۶۱۳/ ۱۰، حدیث أربعمائه.

۶- الکافی ۸: ۱۸۱/ ۲۵۹.

۷- الأمالی (الصدوق): ۶۵۷/ ۸۹۱.

۸- یونس: ۶۳- ۶۴.

ص: ۲۷۴

و أما قوله فِی الْآخِرَهِ فإنها بشاره المؤمن عند الموت یبشر بها عند موته، أن اللّه قد غفر لک و لمن یحملک إلی قبرک» (۱).

و علی هذا فالرؤیا الصادقه کما تحصل للمؤمن تحصل للکافر أیضا، کرؤیا ملک مصر التی حکاها اللّه سبحانه فی کتابه سَبْعَ بَقَرَاتٍ و سَبْعَ سُنْبُلَاتٍ (۲)، و رؤیا الفتیین فی السجن (۳)، إلّا إنها فی غیر المؤمن علی جهه الندره، لما دلّ علیه بعض الأخبار من اشتراط الصلاح و التقوی فی صحه الرؤیا، ففی کتاب (جامع الأخبار) قال: و فی کتاب (التعبیر) عن الأئمّه علیهم السّلام: «إنّ رؤیا المؤمن صحیحه؛ لأن نفسه طیبه و یقینه صحیح، و تخرج [روحه] فتتلقی من الملائکه، فهی وحی من اللّه العزیز الجبار» (۴).

و قال علیه السّلام: «انقطع الوحی و بقی المبشرات، ألا و هی نوم الصالحین و الصالحات» الحدیث (۵).

و قد تقدم فی الخبر المذکور و کذا فی غیره من: «إن الرؤیا الصادقه جزء من سبعین جزءا من النبوه» (۶) و رؤیا غیر المؤمن لا تکون کذلک کما سیأتی بیانه فی المقام [الرابع] إن شاء اللّه تعالی.

المقام الثانی: فی معنی رؤیتهم علیهم السّلام

قال شیخنا المفید- عطر اللّه مرقده- فی تتمه الکلام المنقول عنه آنفا: (أمّا رؤیه الإنسان للنبی صلی اللّه علیه و آله أو لأحد من الأئمّه علیهم السّلام فی المنام، فإن ذلک عندی علی ثلاثه أقسام: قسم أقطع علی صحته، و قسم أقطع علی بطلانه، و قسم أجوّز فیه الصحه و البطلان:

۱- البرهان ۲: ۱۹۰/ ۴.

۲- یوسف: ۴۳.

۳- إشاره إلی الآیه: ۳۶، من سوره یوسف.

۴- جامع الأخبار: ۴۹۰/ ۱۳۶۴.

۵- جامع الأخبار: ۴۹۰/ ۱۳۶۵.

۶- جامع الأخبار ۴۹۰- ۴۹۱/ ۱۳۶۶.

ص: ۲۷۵

فأما الذی أقطع علی صحته (۱) فهو کل منام رؤی فیه النبی صلی اللّه علیه و آله أو أحد الأئمّه علیهم السّلام، و هو فاعل لطاعه أو آمر بها، و ناه عن معصیه أو مبیّن لقبحها، و قائل بالحق أو داع إلیه، و زاجر عن باطل أو ذامّ لمن هو علیه.

و أما الذی أقطع علی بطلانه، فهو کل ما کان بضد ذلک؛ لعلمنا أن النبی صلی اللّه علیه و آله أو الإمام علیه السّلام صاحبا حقّ، و صاحب الحقّ بعید عن الباطل.

و أما الذی یجوز منه الصحه و البطلان، فهو المنام الذی یری فیه النبی صلی اللّه علیه و آله أو الإمام علیه السّلام و لیس هو آمرا و لا ناهیا و لا علی حال یختصّ بالدیانات، مثل أن یراه راکبا أو ماشیا أو جالسا، أو نحو ذلک.

فأمّا الخبر الذی روی عن النبی صلی اللّه علیه و آله من قوله: «من رآنی، فإن الشیطان لا یتشبّه بی»، فإنه إذا کان المراد به المنام یحمل علی التخصیص دون أن یکون فی کل حال، و یکون المراد به القسم الأول من الثلاثه الأقسام؛ لأن الشیطان لا یتشبه بالنبی صلی اللّه علیه و آله فی شی ء من الحقّ و الطاعات.

و أما ما روی عنه صلی اللّه علیه و آله من قوله: «من رآنی نائما فکأنما رآنی یقظان» فإنه یحتمل وجهین:

أحدهما: أن یکون المراد به رؤیه المنام، فیکون (۲) خاصا کالخبر الأول علی القسم الذی قدمناه.

و الثانی: أن یکون أراد به رؤیه الیقظه دون المنام، و یکون قوله: «نائما» حالا للنبی صلی اللّه علیه و آله، و لیست حالا لمن رآه، فکأنّه قال: من رآنی و أنا نائم فکأنما رآنی و أنا منتبه.

۱- و قسم أقطع علی بطلانه .. أقطع علی صحته، سقط فی «ح».

۲- فی «ح»: و یکون.

ص: ۲۷۶

و الفائده فی هذا المقال أن یعلمهم بأنه یدرک فی الحالین إدراکا واحدا، فیمنعهم ذلک إذا حضروا عنده و هو نائم أن یفیضوا فیما لا یحسن أن یـذکر بحضـرته و هو منتبه. و قد روی عنه علیه السّـلام أنه غفا ثم قام یصـلی من غیر تجدید وضوء، فسـئل عن ذلک فقال: «إنی لست کأحدکم تنام عیناى و لا ینام قلبی». و جمیع هذه الروایات أخبار آحاد، فإن سلمت فعلی هذا المنهاج.

و قـد کان شـیخی رحمه اللّه یقول: إذا جاز من بشـر أن یدعی فی الیقظه أنه إله کفرعون و من جری مجراه مع قله حیله البشـر و زوال اللبس فی الیقظه، فما المانع من أن یدعی إبلیس عند النائم بوسوسته له أنه نبی مع تمکن إبلیس ممّا لا یتمکن منه البشر و کثره اللبس المعترض فی المنام؟! و ممّا یوضـح لک أن من المنامات التی یتخیل للإنسان أنه قد رأی فیها رسول اللّه صـلی اللّه علیه و آله و الأئمّه علیهم السّـلام [منهـا] ما هو حق و [منها] ما هو باطل، أنک تری الشـیعی یقول: رأیت فی المنام رسول اللّه صـلی اللّه علیه و آله، و معه أمیر المؤمنین علی بن أبی طالب علیه السّـلام، و هو یأمرنی بالاقتداء به دون غیره، و یعلمنی أنه خلیفته من بعده، و أن أبا بکر و عمر و عثمان هم ظالموه و أعداؤه، و ینهانی عن موالاتهم، و یأمرنی بالبراءه منهم، و نحو ذلک مما یختص بمذهب الشـیعه. ثم تری الناصبی یقـول رأیت رسول اللّه صـلی اللّه علیه و آله فی النوم، و معه أبو بکر و عمر و عثمـان، و هو یـأمرنی بمحبتهم و ینهـانی عن بغضـهم و یعلمنی أنهم أصـحابه فی الـدنیا و الآـخره، و أنهم معه فی الجنه، و نحو ذلـک ممّـا یختص بمـذهب الناصـبه. فتعلم لاـ محـاله أن أحد المنامین حق و الآخر باطل.

فأولی الأشیاء أن یکون الحق منهما ما ثبت بالدلیل فی الیقظه علی صحه ما تضمّنه، و الباطل ما أوضحت الحجه عن فساده و بطلانه، و لیس یمکن الشـیعی أن یقول للناصبی: إنک تکذب فی قولک إنک رأیت رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله؛ لأنه یقدر أن یقول له مثل هذا بعینه.

ص: ۲۷۷

و قد شاهدنا ناصبیا تشیّع و أخبرنا فی حال تشیعه أنه یری منامات بالضدّ ممّا کان یراه فی حال نصبه. فبان بذلک أن أحد المنامین باطل و أنه من نتیجه حدیث النفس أو من وسوسه إبلیس، و نحو ذلک. و إن المنام الصحیح هو لطف من اللّه تعالی بعبده علی المعنی المتقدم وصفه.

و قولنا فی المنام الصحیح: إن الإنسان إذا رأی فی نومه النبی صلی اللّه علیه و آله إنّما معناه:

أنه کان قد رآه، و لیس المراد به التحقیق فی اتّصال شعاع بصره بجسد النبی صلی اللّه علیه و آله، و أیّ بصر یدرک به فی حال نومه؟ و إنما هی معان تصوّرت فی نفسه یخیل له فیها أمر لطف اللّه تعالی له به قام مقام العلم، و لیس هذا بمناف للخبر الذی روی من قوله: «من رآنی فقد رآنی ..»؛ لأن معناه: فکأنما رآنی) (۱) انتهی کلامه زید مقامه.

و قال السید المرتضی رضی اللّه عنه فی تتمه ما قدمنا نقله عنه فی المقام (۲) الأول:

(فإن قیل: فما تأویل ما یروی عنه صلی اللّه علیه و آله من قوله: «من رآنی فقد رآنی فإن الشیطان لا یتخیل بی»، و قد علمنا أن المحق و المبطل و المؤمن و الکافر قد یرون النبی صلی اللّه علیه و آله فی النوم و یخبر کل واحد منهم عنه بضد ما یخبر الآخر؟ فکیف یکون رائیا له فی الحقیقه مع هذا؟

قلنا: هذا خبر واحد ضعیف من أضعف أخبار الآحاد، و لا معوّل علی مثل ذلک. علی أنه یمکن مع تسلیم صحته أن یکون المراد به: من رآنی فی الیقظه فقد رآنی علی الحقیقه؛ لأن الشیطان لا یتمثل بی للیقظان، فقد قیل: إن الشیاطین ربما تمثلت بصور البشر. و هذا التشبیه أشبه بظاهر ألفاظ الخبر؛ لأنه قال: «من رآنی فقد رآنی ..»، فأثبت غیره رائیا له، و نفسه مرئیه، و فی النوم لا رائی له فی

۱- عنه فی کنز الفوائد ۲: ۶۴- ۶۵.

۲- لیست فی «ح».

ص: ۲۷۸

الحقیقه و لا مرئی، و إنما ذلک فی الیقظه.

و لو حملناه علی النوم لکان تقدیر الکلام: من اعتقد أنه یرانی فی منامه- و إن کان غیر راء له علی الحقیقه- فهو فی الحکم کأنه قد رآنی، و هذا عدول عن ظاهر لفظ (۱) الخبر و تبدیل (۲) لصیغته) (۳) انتهی.

أقول: أنت خبیر بما فی کلام هذین العمدتین قدّس سرّهما، و لکنه مبنیّ علی ما تقدم نقله عنها فی المقام الأول من منع صحه الرؤیه فی المنام، و سیأتیک إن شاء اللّه تعالی فی المقام ما یظهر به ما فیه، و یکشف عن باطنه و خافیه.

ثم إنه قد اختلف العلماء من الخاصه و العامه فی أن المراد: رؤیتهم علیهم السّلام فی صورهم الأصلیه، أو بأی صوره کانت. و ظاهر الأکثر من الطرفین هو الرؤیه بأیّ صوره کانت. و الأخبار الوارده فی المقام محتمله للأمرین. و کیف کان فالکلام هنا یقع فی موضعین:

أحدهما: فی کون هذه الرؤیه هل هی علی سبیل الحقیقه، بمعنی أن الرائی له صلی اللّه علیه و آله فی المنام مثل الرائی له (۴) فی الیقظه؟

ظاهر الأخبار ذلک؛ لأن قوله صلی اللّه علیه و آله: «من رآنی فقد رآنی ..» معناه فی حال نومه فقد رآنی حقیقه کما أنا علیه فی الیقظه. قال فی (النهایه): (الحق ضد الباطل، و منه الحدیث: «من رآنی فقد رأی الحق ..»، أی رؤیا صادقه، لیست من أضغاث الأحلام. و قیل: فقد رآنی حقیقه غیر مشبّه) (۵) انتهی.

۱- فی «ح»: لفظه.

۲- لیست فی «ح».

۳- لم نعثر علیه فی الغرر و الدرر، بل هو موجود بنصّه فی رسائل الشریف المرتضی (المجموعه الثانیه): ۱۲- ۱۳، و نقله عنه فی الغرر و الدرر المجلسی فی مرآه العقول ۲۵: ۲۱۲- ۲۱۳.

۴- لیست فی «ح».

۵- النهایه فی غریب الحدیث و الأثر ۱: ۴۱۳- حقق.

ص: ۲۷۹

و قد عرفت فی کلام الشیخ المفید من تأویله الخبر بقوله: (فکأنما رآنی)، و حمله الرؤیه علی تخیّل صورته فی نفس الرائی.

و قال شیخنا المجلسی- عطر اللّه مرقده- فی کتاب (البحار) بعد نقل جمله من کلمات العامه الداله علی حمل الرؤیه علی الحقیقه ما صورته: (و الظاهر أنها لیست رؤیه بالحقیقه، و إنّما هو بحصول الصوره فی الحس المشترک أو غیره بقدره اللّه تعالی.

و الغرض من هذه العباره بیان حقیّه (۱) الرؤیا، و أنها من اللّه لا من الشیطان.

و هذا المعنی هو الشائع فی مثل هذه العباره، کأن یقول رجل: من أراد أن یرانی فلیر فلان، أو من رأی فلان فقد رآنی، أو من وصل فلان فقد وصلنی. فإن کل هذه محموله علی التجوز و المبالغه، و لم یرد بها معناها حقیقه) (۲) انتهی.

و لا یخفی بعده:

أما أولا، فلما رواه فی کتاب (کمال الدین) من أنه روی فی الأخبار الصحیحه، عن أئمّتنا علیهم السّلام: أن من رأی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله أو أحدا من الأئمّه- صلوات اللّه علیهم- قد دخل مدینه أو قریه فی منامه، فإنه أمن لأهل المدینه أو القریه ممّا یخافون و یحذرون، و بلوغ لما یأملون و یرجون. فإن ترتّب هذه الامور علی مجرد وجود الصوره فی الحس المشترک و نحوه بعید غایه البعد.

و أمّا ثانیا، فلما تقدم من أن الرؤیا الصادقه عباره عما تراه الروح بعد خروجها من الجسد حال النوم و صعودها إلی الملکوت، فکل ما رأته (۳) فهو حق. و هذا القائل قد اعترف بذلک فی الکتاب المشار إلیه، فما المانع من أن تتّصل بأحد

۱- فی «ح»: حقیقه.

۲- بحار الأنوار ۵۸: ۲۳۷.

۳- فی «ح» بعدها: ثمّه.

ص: ۲۸۰

منهم- صلوات اللّه علیهم- و هم فی ذلک العالم بلا ریب؟

و لما (۱) ورد فی الأخبار من أنهم- صلوات اللّه علیهم- ینقلون بعد الدفن بأجسادهم الشریفه إلی السماء (۲)، و أن الزائر إنما یزور مواضع قبورهم، فهم أحیاء فی السماء منعّمون کما کانوا فی الدنیا، فأیّ مانع من اتّصال الروح بهم هناک حینئذ (۳)؟

و أما ثالثا، فلا ریب أن الأخبار قد استفاضت بأنه ما من میت یموت فی شرق الأرض و لا غربها إلّا و یری حال موته النبیّ صلی اللّه علیه و آله و أمیر المؤمنین علیه السّلام، و لیست هذه الرؤیه بحاسه البصر؛ لشمول ذلک للأعمی، و من تعطل بصره فی تلک الحال، بل الرؤیه إنما هی بهذه الروح التی تصعد وقت النوم، و هذه الرؤیه حال النوم علی حسب تلک الرؤیه حال الموت. و لا أظن هذا القائل یلتزم التجوز فی رؤیتهما- صلوات اللّه علیهما- حال الموت، لاستفاضه الأخبار و صحّتها و صراحتها بکون الرؤیه حقیقه.

غایه الأمر أن فی المقام إشکالا مذکورا فی محله من أنه کیف یمکن القول بحضورهم علیهم السّلام علی جهه الحقیقه مع جواز أن یموت فی ساعه واحده ألوف من الناس فی أطراف الأرض من شرقها و غربها و شمالها و جنوبها؟

و هذا مجرد استبعاد عقلی، فإنا لمّا قام لنا الدلیل علی ذلک، وجب علینا القول به، و بیان کیفیه ذلک غیر واجب علینا، فإن ذواتهم المقدّسه علیها مسحه من الذات الإلهیه التی تاهت فی بیداء معرفتها العقول، و ضلّت فی الوصول إلی حقیقتها ألباب الفحول، و نورهم الذی خلقوا منه منشعب من نور ذاته السبحانیه،

۱- عطف علی قوله: فلما تقدّم المارّ فی أوّل الفقره السابقه.

۲- بصائر الدرجات: ۴۴۵/ ب ۱۳، ح ۹، بحار الأنوار ۲۷: ۲۹۹/ ۳.

۳- لیست فی «ح».

ص: ۲۸۱

و مشتق من لوامع تلک البروق الصمدانیه. و لذا ورد فی الخبر عنه صلی اللّه علیه و آله: «یا علی، ما عرف اللّه إلّا أنا و أنت، و لا عرفنی إلّا اللّه و أنت، و لا عرفک إلّا اللّه و أنا» (۱)، و هذه المعرفه جاریه (۲) فیهما و فی أبنائهما المعصومین، صلوات اللّه علیهم أجمعین.

و حینئذ، فلا مطمع للوقوف علی کنه حقائقهم [و] ذواتهم (۳) المقدّسه کسائر الأنام، و قیاسهم علی غیرهم من البشر فی أمثال هذه الأحکام. و من نظر إلی عباداتهم و أذکارهم و تسبیحهم فی عالم الأرواح، علم أنه لا مساح له عما ذکرنا و لا براح.

الثانی: أنه کیف یمکن القول بهذا الخبر علی إطلاقه، و هو یستلزم التناقض الذی نبه علیه شیخنا المفید، و سیدنا المرتضی- رضی اللّه عنهما- من رؤیه المحقّ و المبطل، و المؤمن و الکافر له صلی اللّه علیه و آله، و إخبار کل منهم عنه صلی اللّه علیه و آله بما یوافق اعتقاده؟

و الجواب عن ذلک أنه لا بدّ من تخصیص الخبر المذکور برؤیا المؤمن خاصه لما عرفت آنفا من اشتراط صحه الرؤیا غالبا بالإیمان و الصلاح و التقوی، و إن فرضنا صدق رؤیا غیره فهو نادر، فیحمل الخبر علی ما هو الأکثر الغالب. و مثل هذا الحمل غیر عزیز فی الأخبار کما لا یخفی علی من جاس خلال تلک الدیار.

قال القرطبی من علماء المخالفین فی شرح قوله صلی اللّه علیه و آله: «الرؤیا الصادقه جزء من سبعین جزءا من النبوه»: (الرؤیا لا تکون جزءا من النبوه إلّا إذا وقعت من مسلم صالح صادق؛ لأنّه الذی یناسب حاله حال النبی، و کفی بالرؤیا شرفا أنها نوع ممّا أکرمت به الأنبیاء، و هو الاطلاع علی شی ء من علم الغیب، کما قال صلی اللّه علیه و آله: «لم

۱- مشارق أنوار الیقین: ۱۱۲، و فیه: ما عرفک إلّا اللّه و أنا، و ما عرفنی إلّا اللّه و أنت، و ما عرف اللّه إلّا أنا و أنت.

۲- من «ح».

۳- فی «ح»: حقائق ذواتهم، بدل: حقائقهم و ذواتهم.

ص: ۲۸۲

تبق من مبشرات النبوه إلّا (۱) الرؤیا الصادقه یراها الرجل المسلم».

و أما الکافر و الکاذب و المخلط و إن صدقت رؤیاهم فی بعض الأحیان، فلأنها (۲) لا تکون من الوحی و لا من النبوه؛ إذ لیس کل من صدق فی حدیث عن غیب یکون خبره نبوه، بدلیل الکاهن و المنجم، فإن أحدهم قد یحدث و یصدق، لکن علی الندره. و کذلک الکافر قد تصدق رؤیاه، کرؤیا العزیز سبع بقرات (۳)، و رؤیا الفتیین فی السجن (۴). و لکن ذلک قلیل بالنسبه إلی مناماتهم المخلّطه الفاسده) (۵) انتهی.

و أما ما ذکره شیخنا المفید قدّس سرّه من التقسیم، فظنی أن شکله عقیم؛ إذ لا مانع من أن یتصور إبلیس بصورته صلی اللّه علیه و آله فی حال الأمر بالطاعه و النهی عن المعصیه. و قوله:

(لأن الشیطان لا یتشبه بالنبی صلی اللّه علیه و آله فی شی ء من الحق و الطاعات) مجرد دعوی؛ فإنه إذا جوّز تصوره بصورته فی إحدی الحالین جاز فی الحاله الاولی، و التلبس بالطاعه و عدمها لا یصلح للفرق، و لا سیما بناء علی ما ذکره من أن رؤیته صلی اللّه علیه و آله إنما هی عباره عن معان تصوّرت فی نفس الرائی یخیّل إلیه منها أنه رآه.

المقام الثالث: فی حجّیه قول المعصوم فی المنام

فی أنه هل یکون ما یراه الرائی و یسمعه من فعله علیه السّلام و قوله حجه فی الأحکام الشرعیه أم لا؟ لم أقف لأحد فی ذلک علی کلام إلّا لشیخنا العلّامه- أجزل اللّه تعالی إکرامه- فی أجوبه مسائل السید السعید مهنا بن سنان المدنی رحمه اللّه حیث قال:

(ما یقول سیدنا فیمن رأی فی منامه رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله، أو بعض الأئمّه علیهم السّلام، و هو

۱- فی «ق» بعدها: ان، و ما اثبتناه وفق «ح» و المصدر.

۲- فی «ح»: فإنها.

۳- إشاره إلی الآیه: ۴۳ من سوره یوسف.

۴- إشاره إلی الآیه: ۳۶ من سوره یوسف.

۵- الجامع لأحکام القرآن ۹: ۱۲۴- ۱۲۵، عنه فی شرح الکافی (المازندرانی) ۱۱: ۴۴۵.

ص: ۲۸۳

یأمره بشی ء أو ینهاه عن شی ء؟ هل یجب علیه امتثال ما أمر به أو اجتناب ما نهاه عنه أم لا یجب ذلک مع ما صح عن سیدنا رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله أنه قال: «من رآنی فی منامه فقد رآنی (۱)، فإن الشیطان لم یتمثل بی»، و غیر ذلک من الأحادیث (۲)؟

و ما قولکم، لو کان ما أمر به أو نهی عنه علی خلاف ما فی أیدی الناس من ظاهر الشریعه، هل بین الحالین فرق أم لا؟ أفتنا فی ذلک مبیّنا، جعل اللّه کل صعب علیک هیّنا).

فأجاب- نوّر اللّه مرقده، و أعلی اللّه مقعده-: (أما ما یخالف الظاهر فلا ینبغی المصیر إلیه، و أما ما یوافق الظاهر فالأولی المتابعه من غیر وجوب؛ لأن رؤیته علیه السّلام لا تعطی وجوب الاتباع فی المنام) (۳) انتهی.

أقول: لا یخفی ما فی کلام السائل و المسؤول من التأیید لما قدمناه، من کون رؤیته صلی اللّه علیه و آله فی المقام رؤیه حقیقه، لا أنها عباره عن مجرّد حصول الصوره فی الحس المشترک الذی هو عباره عن مجرد تخیّله و تصوره؛ إذ مجرد التخیّل و التصوّر لا یصح أن یترتب علیه حکم شرعی لا وجوبا و لا استحبابا.

و حاصل جواب العلّامه قدّس سرّه أنه و إن کان قد رآه فی المنام إلّا إنه لم یقم دلیل علی وجوب الاتباع فی الرؤیه النومیه. و هو جید:

أما أولا، فلأن الأدله الداله علی وجوب متابعتهم و أخذ الأحکام عنهم- صلوات اللّه علیهم- إنما تحمل علی ما هو المعروف المتکرر دائما؛ لما حققناه فی غیر موضع من زبرنا و مصنفاتنا من أن الأحکام المودعه فی الأخبار إنما تحمل علی الأفراد المتکرره الکثیره الدوران، فإنها هی التی ینصرف إلیها

۱- فقد رآنی، من «ح» و المصدر.

۲- انظر فی هذا الحدیث و غیره بحار الأنوار ۵۸: ۲۳۴- ۲۴۴.

۳- أجوبه المسائل المهنائیه: ۹۷- ۹۸/ المسأله: ۱۵۹.

ص: ۲۸۴

الإطلاق دون الفروض النادره الوقوع. و لا ریب أن الشائع الذائع المتکرر إنّما هو أخذ الأحکام منهم حال الیقظه.

و أما ثانیا، فإن الرؤیا و إن کانت صادقه فإنها قـد تحتاج إلی تأویل و تعبیر، و هو لا یعرفه، فالحکم بوجوب العمل بها و الحال کذلک مشکل.

و أما ثالثا، فلأن الأحکام الشرعیه إنما بنیت علی العلوم الظاهره، لا علی العلم بأی وجه اتفق، ألا تری أنهم علیهم السّلام إنما یحکمون فی الـدعاوی بالبینـات و الأیمـان و ربمـا عرفوا المحقّ من المبطـل واقعـا، و ربمـا عرفوا کفر المنافقین و فسق الفاسـقین و نجاسه بعض الأشـیاء بعلومهم المختصه بهم؟ إلّا إن الظاهر أنهم لیسوا مأمورین بالعمل بتلک العلوم فی أحکام الشـریعه، بل إنما یعملون علی ظاهر علوم الشریعه، و قد روی عنه صلی اللّه علیه و آله: «إنا نحکم بالظاهر، و اللّه المتولّی للسرائر» (۱).

و أما رابعا، فلما ورد بأسانیـد متعـدّده عن الصادق علیه السّـلام، فی أحادیث الأذان: «إنّ اللّه تبارک و تعالی أعزّ من أن یری فی النوم» (۲).

المقام الرابع: فی معنی أن الرؤیا الصادقه جزء من سبعین جزءا من النبوّه

قـد تضـمّن الخبر المـذکور أن الرؤیا الصادقه جزء من سـبعین جزءا من النبوه، و قـد ورد هذا المضـمون فی جمله من أخبار الخاصّه و العامّه ففی (الکافی) عن هشام بن سالم عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: سمعته یقول: «رأی المؤمن، و رؤیاه فی آخر الزمان جزء من سبعین جزءا من (۳) النبوه» (۴).

۱- إیضاح الفوائد ۳: ۴۸۶، الإحکام فی اصول الأحکام ۱: ۲۳۸/ المسأله: ۲۵، ۲: ۳۴۴/ المسأله: ۸، ۴: ۳۱۸/ المسأله: ۵۳.

۲- علل الشرائع ۲: ۵/ ب ۱، ح ۱، بحار الأنوار ۷۹: ۲۳۷/ ۱.

۳- فی المصدر بعدها: أجزاء.

۴- الکافی ۸: ۷۶/ ۵۸.

ص: ۲۸۵

و فی کتاب (المؤمن) للحسین بن سعید بإسناده عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: « [إنّ المؤمن رؤیاه] (۱) جزء من سبعین جزءا من النبوه، و منهم من یعطی علی الثلاث» (۲).

قال بعض مشایخنا- عطر اللّه مراقدهم-: (إن معنی قوله: «و منهم من یعطی علی الثلاث» أن بعض الکمّل من المؤمنین یکون رأیه و رؤیاه ثلاثه من أجزاء النبوه) (۳) انتهی.

و فی کتاب (جامع الأخبار) عنه علیه السّلام: «و لقد حدّثنی أبی عن جدی عن أبیه علیه السّلام أن رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله قال: من رآنی فی منامه فقد رآنی؛ فإنّ الشیطان لا یتمثل فی صورتی و لا فی صوره أحد من أوصیائی و لا فی صوره أحد من شیعتهم. و إنّ الرؤیا الصادقه جزء من سبعین جزءا من النبوه» (۴).

و أکثر أخبار العامه دلّت علی أنّها جزء من سته و أربعین جزءا (۵).

و الکلام هنا فی موضعین:

أحدهما: فی معنی کون الرؤیا الصادقه جزءا من أجزاء النبوه، فقیل: (إن المراد: الإشاره إلی أن الرؤیا الصادقه من المؤمن الصالح فی الصدق و الصحه کالنبوه (۶)؛ لما فیها من الإعلام الذی هو علی معنی النبوه علی أحد الوجهین. و قد قال کثیر من الأفاضل: إن للرؤیه الصادقه ملکا وکّل بها، یری الرائی من ذلک ما فیه من تنبیه علی ما یکون له، أو یقدّر علیه من خیر أو شر.

و هذا معنی النبوه؛ لأن النبی إما (فعیل) بمعنی مفعول، أی یعلمه اللّه و یطلعه فی

۱- من المصدر: و فی «ح»: رأی المؤمن.

۲- المؤمن: ۳۵/ ۷۱.

۳- بحار الأنوار ۵۸: ۱۹۱.

۴- جامع الأخبار: ۴۹۰/ ۱۳۶۶.

۵- صحیح البخاری ۶: ۵۶۲- ۲۵۶۴/ ۶۵۸۲، ۶۵۸۶- ۶۵۸۸، سنن ابن ماجه ۲: ۱۲۸۲/ ۳۸۹۳- ۳۸۹۴.

۶- کذا فی النسختین، و فی المصدر، جزء من أجزاء النبوّه، بدل: فی الصدق و الصحّه کالنبوّه.

ص: ۲۸۶

منامه من غیبه ما لا یظهر علیه أحدا إلّا من ارتضی من رسول؛ أو بمعنی فاعل ک (علیم)، أی یعلم غیره بما القی علیه. و هذا أیضا صوره صاحب الرؤیا) (۱). و قد تقدم من کلام القرطبی فی المقام الثانی ما یؤید ذلک.

و قیل: (المراد أنّها جزء من أجزاء علم النبوه، و علم النبوه باق و إن کانت النبوه غیر باقیه) (۲).

و قیل: (إنما کانت جزءا من النبوه فی حق الأنبیاء دون غیرهم) (۳).

قال ابن الأثیر فی (النهایه): (الجزء: القطعه و النصیب من الشی ء و منه الحدیث: «الرؤیا الصالحه جزء من سته و أربعین جزءا من النبوه»، و إنّما خصّ هذا العدد؛ لأن عمره صلی اللّه علیه و آله فی أکثر الروایات الصحیحه کان ثلاثا و ستین سنه، و کانت مده نبوته منها ثلاثا و عشرین سنه، لأنه بعث عند استیفاء الأربعین.

و کان فی أوّل الأمر یری الوحی فی المنام و دام کذلک نصف سنه، ثم رأی الملک فی الیقظه، فإذا نسبت مدّه الوحی فی النوم و هی نصف سنه إلی مده نبوته و هی ثلاث و عشرون سنه کانت نصف جزء من ثلاثه و عشرین جزء، و ذلک جزء واحد من سته و أربعین جزءا) (۴) انتهی.

و ظاهر کلامه- کما تری- حمل الخبر علی المعنی الأخیر، و لکن قد أورد علیه أنه صلی اللّه علیه و آله کان یوحی إلیه فی سائر أیّام حیاته فی النوم فی أحکام الشریعه، و أنه یری الرؤیا کما دلّت علیه الآیات من قوله عزّ و جلّ لَقَدْ صَدَقَ اللّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْیَا بِالْحَقِّ (۵)، و قوله عزّ و جلّ وَ مٰا جَعَلْنَا الرُّؤْیَا الَّتِی أَرَیْنٰاکَ إِلّٰا فِتْنَهً لِلنّٰاسِ (۶).

۱- شرح الکافی (المازندرانی) ۱۱: ۴۴۵.

۲- انظر مرآه العقول ۲۵: ۲۰۴.

۳- شرح السنه ۷: ۱۴۸.

۴- النهایه فی غریب الحدیث و الأثر ۱: ۲۶۵- جزأ.

۵- الفتح: ۲۷.

۶- الإسراء: ۶۰.

ص: ۲۸۷

و روی أنه صلی اللّه علیه و آله قال لهم یوم احد: «رأیت فی سیفی ثلمه، و رأیت کأنی مردف کبشا» (۱)، فتأول ثلمه السیف أنه یصاب فی أصحابه، و أنه یقتل کبش القوم. و متی اضیفت هذه الروایات إلی ما ذکره بطلت القسمه و سقط الحساب الذی (۲) ذکره (۳).

و بالجمله، فالظاهر حمل الخبر علی أحد المعنیین اللذین ذکرناهما أولا لا غیر.

و ثانیهما: فی بیان السبب لهذه النسبه المخصوصه- أعنی: کونها جزءا من سبعین جزءا- فقیل: یحتمل أن تکون هذه التجزئه من طریق الوحی، و أن (۴) منه ما سمع من اللّه تعالی بدون واسطه، کما قال اللّه تعالی مِنْ وَرٰاءِ حِجٰابٍ (۵)، و منه ما سمع بواسطه الملک، و منه ما یلقی فی القلب، کما قال تعالی إِنْ هُوَ إِلّٰا وَحْیٌ یُوحیٰ (۶) أی إلهام، و منه ما یأتی به الملک و هو (۷) علی صورته، و منه ما یأتیه به و هو علی صوره آدمی، و منه ما یأتیه فی منامه بحقیقته، و منه ما یأتیه تمثال أحیانا یسمع الصوت و یری الضوء، و منه ما یأتیه کصلصله الجرس، و منه ما یلقیه روح القدس فی روعه، إلی غیر ذلک ممّا وقفنا علیه و مما لم نقف علیه.

و یکون مجموع الطرق سبعین، و لا یلزم أن نبیّن تلک الأجزاء کملا؛ لأنه لا یلزم العلماء أن یعلموا کلّ شی ء جمله و تفصیلا، و قد جعل اللّه سبحانه لهم فی ذلک حدا یوقف عنده؛ فمنها ما لا یعلم أصلا، و منها ما یعلم جمله و لا یعلم تفصیلا- و هذا منه- و منها ما یعلم جمله و تفصیلا، لا سیما فیما طریقه السمع و بیّنه الشارع.

۱- کنز العمّال ۱۵: ۳۸۰/ ۴۱۴۶۷، و فیه: رأیت کأنی مردف کبشا، و کأن ظبه سیفی انکسرت.

۲- لیست فی «ح».

۳- شطب عنها فی «ح».

۴- فی «ح»: فان.

۵- الأحزاب: ۵۳، الشوری: ۵۱.

۶- النجم: ۴.

۷- من «ح».

ص: ۲۸۸

و قیل: (مجموع خصال النبوه سبعون و إن لم یعلمها تفصیلا و منها الرؤیا، و المنام الصادق من المؤمن خصله واحده لها هذه النسبه مع تلک الخصال) (۱).

أقول: و لا یبعد عندی أن یکون ذکر السبعین إنما خرج مخرج التمثیل، کما قیل فی قوله سبحانه إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِینَ مَرَّهً فَلَنْ یَغْفِرَ اللّهُ لَهُمْ (۲)، و کذا قیل فی قوله تعالی ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعاً (۳)، أی طویله. و حینئذ، فلا ضروره إلی هذه التکلفات، و اللّه العالم.

المقام الخامس: فی أنه هل تکون رؤیا المعصوم شیطانیه؟

قد روی الثقه الجلیل علی بن إبراهیم القمی فی تفسیره فی تفسیر قوله تعالی:

إِنَّمَا النَّجْوَی مِنَ الشَّیْطَانِ (۴)- الآیه- عن أبیه عن ابن أبی عمیر عن أبی بصیر عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «کان سبب نزول هذه الآیه أن فاطمه علیها السّلام رأت فی منامها أن رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله همّ أن یخرج هو و فاطمه و علی و الحسن و الحسین- صلوات اللّه علیهم- من المدینه، فخرجوا حتی جاوزوا من حیطان المدینه، فعرض لهم طریقان، فأخذ رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله ذات الیمین حتی انتهی إلی موضع فیه نخل و ماء، فاشتری رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله شاه [کبراء] و هی التی فی أحد اذنیها نقط بیض، فأمر بذبحها، فلما أکلوا ماتوا فی [مکانهم] (۵) منامهم، فانتبهت فاطمه علیها السّلام باکیه ذعره، فلم تخبر رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله بذلک.

فلما أصبحت جاء (۶) رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله بحمار، فأرکب علیه فاطمه علیها السّلام، و أمر أن یخرج أمیر المؤمنین علیه السّلام و الحسن و الحسین علیهما السّلام من المدینه کما رأت فاطمه علیها السّلام فی نومها، فلما خرجوا من حیطان المدینه عرض لهم طریقان فأخذ رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله ذات الیمین

۱- شرح الکافی (المازندرانی) ۱۱: ۴۴۶.

۲- التوبه: ۸۰.

۳- الحاقه: ۳۲.

۴- المجادله: ۱۰.

۵- من المصدر، و فی النسختین: منامهم.

۶- لیست فی «ح».

ص: ۲۸۹

کما رأت فاطمه علیها السّلام، حتی انتهوا إلی موضع فیه نخل و ماء، فاشتری رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله شاه کما رأت فاطمه علیها السّلام فأمر بذبحها فذبحت و شویت، فلمّا أرادوا أکلها قامت فاطمه و تنحت ناحیه منهم، تبکی مخافه أن یموتوا، فطلبها رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله حتی وقع علیها و هی تبکی، فقال: ما شأنک یا بنیه؟ قالت: یا رسول اللّه، رأیت البارحه کذا و کذا فی نومی و قد فعلت أنت کما رأیته، فتنحیت عنکم لئلا أراکم تموتون.

فقام رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله فصلی رکعتین، ثم ناجی ربه، فنزل علیه جبرئیل فقال: یا محمد هذا شیطان یقال له الزها، و هو الذی أری فاطمه هذه الرؤیا، و یؤذی (۱) المؤمنین فی نومهم بما یغتمون به.

فأمر جبرئیل علیه السّلام فجاء به إلی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله. فقال له: أنت الذی أریت فاطمه هذه الرؤیا؟ فقال: نعم یا محمد. فبزق علیه ثلاث بزقات، فشجّه فی ثلاثه مواضع.

ثم قال جبرئیل لمحمد صلی اللّه علیه و آله: یا محمد (۲) إذا رأیت فی منامک شیئا تکرهه، أو رأی أحد من المؤمنین، فلیقل: أعوذ بما عاذت به ملائکه اللّه المقربون و أنبیاء اللّه المرسلون و عباده الصالحون من شر ما رأیت من رؤیای. و یقرأ الحمد و المعوذتین، و قُلْ هُوَ اللّهُ أَحَدٌ (۳)؛ و یتفل عن یساره ثلاث تفلات، فإنه لا یضره ما رأی، فأنزل اللّه علی رسوله إِنَّمَا النَّجْوی مِنَ الشَّیْطانِ الآیه» (۴).

و وجه الإشکال فی هذا الخبر من وجهین:

أحدهما: ما یدل علیه بظاهره من تمثل الشیطان بصورهم علیهم السّلام، لتصریح الخبر بأن الشیطان المذکور هو الذی أری فاطمه علیها السّلام هذه الرؤیا. و قد دل الخبر المذکور و غیره علی أن الشیطان لا یتمثّل بصوره أحدهم، بل و لا أحد من شیعتهم کما عرفت.

۱- کذا فی المصدر، و الظاهر أنها: یری.

۲- قوله علیه السّلام: یا محمد، لیس فی «ح».

۳- الإخلاص: ۱.

۴- تفسیر القمی ۲: ۳۶۷- ۳۶۸.

ص: ۲۹۰

و ثانیهما: کون رؤیا المعصوم شیطانیا، و تسلط الشیطان علیه فی المنام، و هو مناف لشرف (۱) عصمتهم- صلوات اللّه علیهم- و قد وقفت علی کلام لبعض مشایخنا المتأخّرین یتضمن الجواب عن الإشکال الثانی، قال قدّس سرّه بعد نقل الخبر المذکور: (و تعرض الشیطان لفاطمه علیها السّلام، و کون منامها المضاهی للوحی شیطانیا و إن کان بعیدا، و لکن باعتبار عدم بقاء الشبهه و زوالها سریعا، و ترتب المعجز من الرسول صلی اللّه علیه و آله فی ذلک، و المنفعه المستمره للامه ببرکتها یقل الاستبعاد. و الحدیث مشهور متکرر فی الاصول) (۲) انتهی.

و أما الإشکال الأول فلم أقف علی کلام لأحد یتضمن ذکره فضلا عن الجواب عنه، و یخطر بالبال الفاتر و الخیال القاصر أحد وجهین:

الأول: أنه لعل ما دلّت علیه الأخبار المتقدمه من أن الشیطان لا یتصور فی صوره أحد منهم علیهم السّلام، إنما وقع بعد هذه القضیه، إلّا إنه لا یخلو من بعد.

الثانی: أن یخص تعرض الشیطان لها علیها السّلام فی المنام بإراءته لها أنهم قد ماتوا بعد الأکل، و إلّا فجمیع ما رأته کان حقّا و صدقا، و الذی تخلف منه إنما هو رؤیتها لموتهم بعد الأکل.

و حینئذ، فیحمل قولهم فی الخبر إن الشیطان أراها علیها السّلام هذه الرؤیا علی هذا القدر منها. و باب التجوز واسع کما لا یخفی، و ظنی قرب هذا الجواب، و أنه لا یعدل عنه فی الباب، و اللّه العالم.

۱- فی «ح»: بشرف.

۲- بحار الأنوار ۵۸: ۱۸۸/ ۵۳.

ص: ۲۹۱

۳۵ درّه نجفیّه حکم محاذاه ضریح المعصوم علیه السّلام فی الصلاه

اشاره

قد اشتهر فی هذه الأیام- لاندراس العلم و شیوع الجهل بین الأنام- المنع من الصلاه بجنب الشبکه التی تحاذی رأس مولانا الحسین علیه السّلام بحیث یکون المصلّی مسندا ظهره إلی الجدار، و حکم جماعه ممن یدعی أنه من أهل العلم من أهل البلاد ببطلان الصلاه فی الموضع المذکور؛ بدعوی أنه یلزم من ذلک مساواه القبر الشریف، و مساواته حال الصلاه غیر جائزه، و شنعوا علی من یصلی فی هذا المکان أتم التشنیع، و رموه بالذم الفظیع، و تبعهم علی ذلک أکثر الرعاع الذین هم کالأغنام العدیمی العقول و الأفهام.

و أنا مبین فی هذه المقاله، و موضح فی هذه العجاله ضعف ما ذهبوا إلیه، و بطلان ما اعتمدوا علیه، و أن ما ذکروه إنما نشأ عن عدم إعطاء التأمل حقه فی الأخبار، و عدم الاطلاع علی کلام من تقدم من العلماء الأبرار، و لیس القصد فی علم اللّه سبحانه إلّا إلی تحقیق الحق و الیقین، و تمییز الغث من السمین، و إزاله هذه الشبهه عن قلوب المؤمنین، فأقول: إن ما ذهبوا إلیه باطل من وجوه:

الأول: أن الأصل فی العباده الصحه حتی یقوم دلیل الإبطال، و لیس فلیس. أما دعوی أصاله الصحه فی العباده [فهی] (۱) ممّا لا یمتری [فیها] (۲) من له ذوق

۱- فی النسختین: فهو.

۲- فی النسختین: فیه.

ص: ۲۹۲

العلم، و لا یخفی علی ذی رؤیه ممن شم رائحه الفهم.

و أما عدم دلیل علی الإبطال، فلأنه لیس لهم ممّا یمکن أن یتشبثوا به إلّا التوقیع المروی فی کتاب (الاحتجاج) عن الحمیری أنه کتب إلی الإمام القائم علیه السّلام، یسأله: هل یجوز لمن صلی عند بعض قبورهم علیهم السّلام أن یقوم وراء القبر و یجعل القبر قبله، أم یقوم عند رأسه أو رجلیه؟ و هل یجوز (۱) أن یتقدم القبر و یصلی و یجعل القبر خلفه أم لا؟ فأجاب علیه السّلام: «و أما الصلاه فإنها خلفه، و یجعل القبر أمامه، و لا یجوز أن یصلی بین یدیه و لا عن یمینه و لا عن یساره؛ لأن الإمام علیه السّلام لا یتقدّم و لا یساوی» (۲).

و الجواب عنه أن هذا الحدیث و إن کان یدلّ علی ما ذکروه من النهی عن المساواه، إلّا إن الشیخ- رضوان اللّه علیه- قد روی هذا الخبر عن (۳) الحمیری أیضا فی (التهذیب) بسند صحیح، و فیه جوابا عن السؤال المذکور ما صورته:

«و أما الصلاه فإنها خلفه یجعله الإمام، و لا یجوز أن یصلی بین یدیه؛ لأن الإمام لا یتقدم، و یصلّی عن یمینه و شماله» (۴)، و هو- کما تری- ظاهر فی جواز المساواه کما تدل علیه الأخبار الآتیه.

و بذلک أیضا صرّح شیخنا البهائی- عطر اللّه مرقده- فی کتاب (الحبل المتین) حیث قال- بعد نقل الخبر المذکور بطوله-: (هذا الخبر یدل علی عدم جواز وضع الجبهه علی قبر الإمام علیه السّلام).

إلی أن قال: (و علی عدم جواز التقدم علی الضریح المقدس حال الصلاه؛ لأن قوله علیه السّلام: «یجعله الإمام» صریح فی جعل القبر بمنزله الإمام فی الصلاه، فکما أنه

۱- لمن صلّی عند بعض قبورهم .. و هل یجوز، من «ح» و المصدر.

۲- الاحتجاج ۲: ۵۸۳/ ۳۵۷.

۳- من «ح».

۴- تهذیب الأحکام ۲: ۲۲۸/ ۸۹۸.

ص: ۲۹۳

لا- یجوز للمأموم أن یتقدم علی الإمام بأن یکون موقفه أقرب إلی القبله من موقف الإمام، بل یجب أن یتأخر عنه أو یساویه فی الموقف یمینا و شمالا فکذا هنا. و هذا هو المراد بقوله علیه السّلام: «و لا یجوز أن یصلی بین یدیه؛ لإن الإمام لا یتقدم، و یصلی عن یمینه و شماله».

و الحاصل أن المستفاد من الحدیث، أن کل ما ثبت للمأموم من وجوب التأخر عن الإمام أو المساواه له، و تحریم التقدم علیه ثابت للمصلی بالنسبه إلی الضریح المقدّس من غیر فرق، فینبغی لمن یصلی عند رأس الإمام علیه السّلام أو عند رجلیه أن یلاحظ ذلک.

و قد نبهت علی هذا جماعه من إخوانی المؤمنین فی المشهد المقدس الرضوی- علی مشرفه السّلام- فإنهم کانوا یصلّون فی الصفه التی عند رأسه علیه السّلام صفین، فبینت لهم أن الصفّ الأول أقرب إلی القبله من الضریح المقدس، علی صاحبه السّلام. و هذا ممّا ینبغی ملاحظته لمن یصلی فی مسجد النبی صلی اللّه علیه و آله، و کذا فی سائر المشاهد المقدسه علی ساکنیها أفضل التسلیمات) (۱) انتهی کلامه، زید مقامه، و علت فی الخلد أقدامه.

و هو ظاهر الجوده و الرشاقه لمن رغب لتحقیق الحق و اشتاقه، صریح الدلاله واضح المقاله فی أن الممنوع شرعا إنما هو التقدم علی الضریح المقدس- علی ساکنه الصلاه و السّلام- دون المساواه و التأخّر.

و هذا الکلام قد نقله عنه شیخنا المجلسی قدّس سرّه فی کتاب الصلاه من (البحار) (۲)، و لم یعترضه بشی ء، و هو مؤذن بمیله إلیه و اعتماده علیه، و ربما (۳) یتوهم أو

۱- الحبل المتین: ۱۵۸- ۱۵۹.

۲- بحار الأنوار ۸۰: ۳۱۵.

۳- فی «ح»: و ما ربّما.

ص: ۲۹۴

یتمحل من احتمال عطف «و یصلی» علی قوله: «و لا یجوز أن یصلی» أو علی قوله:

«لا یتقدم»، و هو (۱) تعسف ظاهر عند ذوی الأفهام، بل ممّا یجلّ عنه کلام الإمام الذی هو إمام الکلام؛ إذ لا یخفی علی من عضّ علی البلاغه بضرس قاطع، و تتبع کلام البلغاء فی جمله المواضع أن المتبادر من قول القائل: ما جاءنی زید و جاءنی عمرو، إنما هو نفی المجی ء عن زید مع إثباته لعمرو، لا نفیه عنه أیضا.

و متی أرید نفی المجی ء عن عمرو اعیدت أداه النفی، فقیل: ما جاءنی زید و لا عمرو (۲)، کما هو مذکور فی الروایه التی استند إلیها الخصم.

و حینئذ، فإذا کان الشیخ قدّس سرّه قد روی الروایه المذکوره بهذا اللفظ الدال علی جواز المساواه- و مما لا ریب فیه عند المحدّثین و لا خلاف فیه بین المحققین، هو ترجیح العمل بروایات الکتب الأربعه التی علیها المدار فی جمیع الأعصار و الأمصار، لشهرتها و معلومیتها، کالشمس فی دائره النهار، حتی إن المشهور بین أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- هو الاقتصار فی الأحکام علی ما فیها خاصه دون غیرها من کتب الأخبار؛ لوجوه حرروها و أدله ذکروها، و إن کنا لا نعتمد ذلک و لا نرتضیه، إلّا إنه فی مقام التعارض بین ما فیها و فی غیرها فالترجیح لما فیها البته، و لا سیما مع صحه السند کما ذکرناه و ضعف الروایه المقابله. و حینئذ، فیتعین العمل علی روایه (التهذیب) و یسقط العمل بتلک الروایه بالکلیه، کما [هی] (۳) قضیّه الترجیح فی مقام التعارض من تقدیم العمل بالراجح و إرجاء المرجوح، سیما مع تأیّد روایه (التهذیب) بالأخبار الآتیه، و عمل الأصحاب قدیما و حدیثا بها، مع غض الطرف عن الترجیح فالمقام لنا فسیح و أی فسیح-

---

۱- فی «ح»: فهو.

۲- فی «ح» بعدها: و هو.

۳- فی النسختین: هو.

ص: ۲۹۵

فلنا (۱) أن نقول أیضا: إن الخبرین قد تعارضا فتساقطا، فرجعنا إلی البقاء علی أصاله الصحّه- کما قدمنا- حتی یقوم دلیل الإبطال. و هذا بحمد اللّه الملک المتعال ظاهر لمن یعرف الرجال بالحق لا الحق بالرجال.

الثانی: الأخبار الوارده عنهم علیهم السّلام فی الزیاره و کیفیتها، و ذکر مکان صلاه الزیاره، فإن جمله من الأخبار قد وردت بأنّها عند الرأس الشریف و جمله أخری خلف القبر، بل دل بعض تلک الأخبار علی أنّها عند الرأس أفضل.

فمن الأخبار فی ذلک روایه جعفر بن ناجیه، عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «صلّ عند رأس قبر الحسین علیه السّلام» (۲) الحدیث.

و منها روایه أبی حمزه الثمالی، عن الصادق علیه السّلام، و فیها بعد ذکر زیاره علی بن الحسین علیهما السّلام و ما یفعله عند قبره: «ثم تأتی قبر الحسین علیه السّلام، ثم تدور من خلفه إلی عند رأس الحسین علیه السّلام، وصل عند رأسه رکعتین، تقرأ فی الأولی الحمد و یس، و فی الثانیه الحمد و الرحمن، و إن شئت صلیت خلف القبر و عند رأسه أفضل، فإذا فرغت فصل ما أحببت إلّا إن الرکعتین رکعتی الزیاره لا بدّ منهما عند کل قبر» (۳) الحدیث.

و منها روایه صفوان عن الصادق علیه السّلام و فیها: «ثم قم فصّل رکعتین عند الرأس ..

اقرأ فیهما ما [أحببت] (۴) ..» (۵) الحدیث.

و منها ما نقله شیخنا المجلسی قدّس سرّه فی کتاب مزار (البحار)، عن الشیخ

۱- جواب أداه الشرط (إذا) فی قوله: فإذا کان الشیخ قد روی الروایه المذکوره ..

۲- کامل الزیارات: ۴۲۴/ ۶۴۰، وسائل الشیعه ۱۴: ۵۱۹، أبواب المزار و ما یناسبه، ب ۶۹، ح ۵.

۳- کامل الزیارات: ۴۱۷/ ۶۳۹.

۴- من المصدر، و فی النسختین: أحسنن.

۵- مصباح المتهجد: ۶۶۰- ۶۶۵، بحار الأنوار ۹۸: ۲۰۰/ ۳۲.

ص: ۲۹۶

المفید (۱)، و مؤلف (المزار الکبیر) (۲) قال: (قالا: زیاره اخری له علیه السّلام بروایه اخری غیر مقیده بوقت من الأوقات) (۳).

و ساق الکلام إلی أن قال: «ثم انحرف عند الرأس فصل رکعتین، تقرأ فی الاولی فاتحه الکتاب» (۴) الحدیث.

و منها روایه اخری لصفوان أیضا عن الصادق علیه السّلام و فیها: «ثم ادخل عند القبر و قم عند الرأس خاشعا قلبک و [قل] (۵): السّلام علیک».

إلی أن قال: «ثم صل عند الرأس رکعتین» (۶) الحدیث.

و منها ما نقله فی کتاب مزار (البحار) أیضا عن السید الزاهد العابد المجاهد، رضی الدین بن طاوس- نوّر اللّه تعالی مرقده- فی (مصباح الزائر) (۷) فی زیاره طویله حیث قال فیها: (ثم اعدل إلی موضع الرأس، فاستقبل القبله و صل رکعتین صلاه الزیاره، تقرأ فی الاولی (الحمد) و سوره (الأنبیاء)، و فی الثانیه (الحمد) و سوره (الحشر) أو ما تهیّأ لک) (۸) إلی آخره.

أقول: و هذه الزیاره إمّا أن تکون من مرویات السید قدّس سرّه، فیکون سبیلها سبیل الروایات المتقدمه، أو تکون من إنشائه، کما یقع ذلک منه کثیرا، فیکون فیه تأیید لما ذکرناه لدلالته علی کون ذلک هو المختار عنده و الأفضل لدیه أو المتعین.

و منها ما ورد فی زیاره الرضا علیه السّلام، کما نقله شیخنا المجلسی- عطر اللّه مرقده- فی کتاب (تحفه الزائر) فی باب زیارته علیه السّلام قال: ففی خبر معتبر عن

۱- المزار (ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۵: ۹۹، ۱۱۵.

۲- المزار الکبیر: ۳۷۰، ۳۸۵، ب ۱۵.

۳- بحار الأنوار ۹۸: ۲۰۶/ ۳۳.

۴- بحار الأنوار ۹۸: ۲۱۵/ ۳۳.

۵- من المصدر، فی النسختین: قال.

۶- المزار الکبیر: ۴۳۱- ۴۳۲/ ۳، بحار الأنوار ۹۸: ۲۶۰/ ۴۱.

۷- مصباح الزائر: ۲۴۰.

۸- بحار الأنوار ۹۸: ۲۴۶.

ص: ۲۹۷

الإمام الهادی علیه السّلام أنه یصلّی عند رأسه علیه السّلام.

و مثله فی روایه أخری أیضا قال: (ثم تحول عند رأسه و صل رکعتین، تقرأ فی الاولی سوره یس، و فی الثانیه سوره (الرحمن) ..) (۱).

و کلام من وقفت علی کلامه من الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- کله متطابق علی العمل بهذه الروایات. و منهم شیخنا الصدوق- عطر اللّه مرقده- فی کتاب (الفقیه) حیث قال فی باب زیاره الإمامین الکاظم و الجواد علیهما السّلام ما صورته: (ثم صلّ فی القبه التی فیها محمد بن علی علیهما السّلام أربع رکعات بتسلیمتین عند رأسه:

رکعتین لزیاره موسی بن جعفر، و رکعتین لزیاره محمد بن علی علیهما السّلام، و لا تصلّ عند رأس موسی علیه السّلام، فإنه یقابل قبور قریش، و لا یجوز اتّخاذها قبله إن شاء اللّه تعالی) (۲) انتهی.

و قال شیخنا الشهید فی (الدروس): (و سادسها صلاه رکعتین للزیاره عند الفراغ، فإن کان زائرا للنبی صلی اللّه علیه و آله ففی الروضه، و إن کان لأحد الأئمّه علیهم السّلام فعند رأسه، و لو صلاهما بمسجد المکان جاز، و رویت رخصه فی صلاتهما إلی القبر) (۳) إلی آخره.

و قال فی (الذکری): (و هی رکعتان بعد الفراغ من الزیاره، تصلّی عند الرأس) (۴) انتهی.

و بالجمله، فالظاهر أنه لما کان المشهور عندهم هو کراهه الصلاه إلی القبر- کما سیأتی ذکره إن شاء اللّه تعالی- کان وظیفه صلاه الزیاره عندهم عند الرأس حسب ما دلّت علیه هذه الأخبار، و هو مؤذن بجواز المساواه، و أنه هو المعمول علیه بینهم و المعوّل علیه عندهم.

۱- بحار الأنوار ۹۹: ۴۸/ ۲.

۲- الفقیه ۲: ۳۶۳/ ۲۲۲.

۳- الدروس ۲: ۲۳.

۴- ذکری الشیعه ۴: ۲۸۷.

ص: ۲۹۸

و أنت خبیر بأنه لا- یخفی علی الفطن المنصف و الفهم الغیر المتعسف أن المتبادر من کونها عند الرأس هو کون المصلی محاذیا للرأس الموجب للمساواه سیما مع المقابله بالخلف فی جمله من الأخبار، و بذلک صرّح شیخنا المجلسی- طاب ثراه- فی کتاب (تحفه الزائر) حیث قال: (الفصل السابع: فی فضیله الصلاه فی الروضه المقدسه و نواحیها، و کیفیه الصلاه للزیاره و غیرها. و قد مرّ سابقا أحادیث فی فضیله الصلاه عند رأسه الشریف و خلف ضریحه و کذا مرّ فی الباب الأول أخباره و بیان الصلاه خلف أضرحه الأئمّه علیهم السّلام. و ما یستفاد من الأخبار جواز الصلاه للزیاره و غیرها عند رأسهم و خلف أضرحتهم علیهم السّلام) (۱).

فانظر إلی اعترافه أولا بدلاله الأخبار علی جواز الصلاه فوق الرأس خارجا عن القبر محاذیا له، و إنما ذکر التأخیر یسیرا فی کلامه من باب الاحتیاط عنده.

و لو زعم الخصم أن الصلاه عند الرأس أعم من المحاذاه أو التأخر قلیلا.

قلنا: یکفینا فی الدلاله علی ما ندّعیه العموم المذکور، و التخصیص یحتاج إلی دلیل، و لیس فلیس.

و لو قیل: إن الحدیث المنقول عن (الاحتجاج) مخصص.

قلنا: قد بیّنا بحمد اللّه فیما مضی سقوطه بما عارضه من صحیحه (التهذیب)،

۱- وردت هذه العباره فی النسختین باللغه الفارسیه، و نصها: (فصل هفتم: در فضیلت نماز کردن در روضه مقدسه و حوالی آن، و کیفیت نماز زیارت و غیر آنست. در فصول سابقه، چند حدیث در فضیلت نماز نزد سر حضرت و در عقب قبر مقدس گذشت و در باب أول أخبار و بیان نماز در عقب قبور أئمه علیهم السّلام گذشت. و آنچه از أخبار ظاهر می شود آنست که نماز زیارت و غیر آن را در عقب قبر آن حضرت و بالای سر آن حضرت کردن هر دو خوبست و اگر بالای سر کند پشت سرتر «فی «ح»: بشت تر، و فی «ق»: بشتر، و الظاهر ما أثبتناه.» بایستد که محاذی اصل قبر مقدّس نباشد).

ص: ۲۹۹

کما لا یخفی علی الموفق المصیب، و من له من المعرفه و الإنصاف أدنی نصیب.

الثالث: أنه لا یخفی علی کل ناظر ذی عینین ممن لم یطمس بصر بصیرته بغشاوه التعصب و الرین أن المصلی فی الموضع المذکور متی کان مسندا ظهره للجدار کما هو المفروض أولا، فإنه لا یکون مساویا للقبر، بل هو متأخر عنه، و القبر إنما یحاذی موضع سجوده. و هذا لا یسمی مساواه لا عرفا و لا شرعا؛ لأن المساواه عباره عن الاستواء.

فإذا قیل: ساواه فی المکان، یعنی: صار محاذیا له و مستویا معه (۱)، کصلاه المأموم الواحد مع الإمام یقوم إلی جنبه محاذیا له، کما عرفته من کلام شیخنا البهائی المتقدّم.

و لو قیل: إن القبر عباره عن مجموع الصندوق الموضوع علی القبر- کما یتوهمه بعض الجهله- فهو ممّا لا یستحق قائله الجواب؛ لخروجه عن زمره ذوی العقول و الألباب؛ لأن القبر شرعا و لغه و عرفا إنّما هو عباره عن الموضع الذی یدفن فیه المیت، و هو هنا فی وسط الصندوق الکبیر، و قد جعل علیه علامه الصندوق الصغیر المطروح فوق الصندوق الکبیر، و هو الذی تطرح علیه الزینه و الثیاب المطرزه المذهبه فی جمیع قبور الأئمّه علیهم السّلام، فإنّهم یطرحون ذلک علامه للقبر (۲)، لیکون موضعه معلوما للناظر لأجل الآداب المتعلّقه به و الأعمال الراجعه إلیه.

الرابع: أنه لا یخفی أن القبر الآن قد صار مستورا بهذا الصندوق الموضوع علیه، و الأحکام الوارده فی الأخبار إنما ترتبت علی القبر مع ظهوره و بروزه، و لو جاز أن ترتب علیه مع خفائه، لصدق أیضا ذلک بالنسبه إلی من صلّی خارج

۱- فی «ح» بعدها: فیه.

۲- لیست فی «ح».

ص: ۳۰۰

القبه الشریفه، مع أن الخصم لا یقول به (۱).

و أیضا فإنه کما تزول الکراهه أو التحریم (۲) بالنسبه إلی الصلاه خلف القبر بالحیلوله بهذا الصندوق بناء علی ما علیه الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- کما یأتی ذکره، کذلک تزول بالنسبه إلی المساواه لو سلمنا التحریم أو الکراهه.

الخامس: ورود النهی عن الصلاه خلف القبر مطلقا قبر إمام أو غیره، کما قد استفاضت به الأخبار (۳). و به قال جمله علمائنا الأبرار؛ کراهه علی المشهور (۴) أو تحریما علی قول آخرین، فإن المشهور بینهم هو کراهه الصلاه إلی القبر و جعله قبله، سواء کان قبر إمام أو غیره ما لم یحصل ما به تزول الکراهه من البعد المقرر أو الحائل.

و ظاهر عباره شیخنا الصدوق قدّس سرّه المتقدّمه (۵)، هو التحریم مطلقا، و کذلک نقله عنه العلّامه فی (منتهی المطلب) (۶)، و أنه نقل عنه عدم جواز الصلاه إلی القبور مطلقا. و به صرّح شیخنا المفید- عطر اللّه مرقده- فی (المقنعه) حیث قال: (و لا تجوز الصلاه إلی شی ء من القبور حتی یکون بینه و بینه حائل، و لو قدر لبنه أو عنزه (۷) منصوبه أو ثوب موضوع).

ثم قال: (و قد روی أنه لا بأس بالصلاه إلی قبله فیها قبر إمام، و الأصل ما قدمناه) (۸) انتهی.

۱- یرد علیه أن معناه جواز الصلاه أمام القبر لخفائه بالصندوق و اختصاص الأحکام بظهور القبر فقط، فتأمل.

۲- فی «ح»: التجری.

۳- وسائل الشیعه ۵: ۱۵۹- ۱۶۲، أبواب مکان المصلّی، ب ۲۵، ح ۲، ۵، ۶، ۷، ۸، ب ۲۶، ح ۱، ۲، ۳، ۵.

۴- منتهی المطلب ۴: ۳۱۳.

۵- انظر الدرر ۲: ۲۹۷.

۶- منتهی المطلب ۴: ۳۱۶.

۷- العنزه: عصا فی قدر نصف الرمح یتوکأ علیها الشیخ. لسان العرب ۹: ۴۲۴- عنز.

۸- المقنعه (ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۱۴: ۱۵۱- ۱۵۲.

ص: ۳۰۱

و الظاهر أنه أشار بقوله: (و قد روی) إلی روایه التوقیع المنقول فی (التهذیب) (۱) عن الحمیری. و نقل (۲) عن أبی الصلاح القول بالتحریم، و تردّد فی الإبطال.

و من الأخبار الداله علی ما ذهبوا إلیه روایه معمر بن خلاد عن الرضا علیه السّلام: «لا بأس بالصلاه بین المقابر ما لم تتّخذ قبله» (۳).

و روایه أبی الیسع المنقوله فی (الأمالی) قال: سأل رجل أبا عبد اللّه علیه السّلام و أنا أسمع قال: إذا أتیت قبر الحسین علیه السّلام أجعله قبله إذا صلیت؟ قال: «تنحّ هکذا ناحیه» (۴).

و روی فیه بهذا المضمون خبرا آخر (۵)، نقل (۶) ذلک شیخنا المجلسی رحمه اللّه فی کتاب مزار (البحار)، و صحیحه زراره عن أبی جعفر علیه السّلام قال: قلت له: الصلاه بین القبور؟ قال: «صلّ بین (۷) خلالها، و لا تتخذ شیئا منها قبله؛ فإنّ رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله نهی عن ذلک، و قال: لا تتخذوا قبری قبله و لا مسجدا، فإن اللّه عزّ و جلّ لعن الذین اتخذوا قبور أنبیائهم مساجد» (۸).

۱- تهذیب الأحکام ۲: ۲۲۸/ ۸۹۷، وسائل الشیعه ۵: ۱۶۰، أبواب مکان المصلّی، ب ۲۶، ح ۱.

۲- انظر: مختلف الشیعه ۲: ۱۲۴- ۱۲۵/ المسأله: ۶۶، روض الجنان: ۲۲۸.

۳- تهذیب الأحکام ۲: ۲۲۸/ ۸۹۷، الاستبصار ۱: ۳۹۷/ ۱۵۱۴، وسائل الشیعه ۵: ۱۵۹، أبواب مکان المصلی، ب ۲۵، ح ۳.

۴- لم نعثر علیه فی الأمالی و هو موجود بنصّه فی کامل الزیارات: ۴۲۵/ ۲، و عنه نقله کل من صاحب بحار الأنوار ۹۸: ۲۸۱، و وسائل الشیعه ۱۴: ۵۲۰، أبواب المزار و ما یناسبه، ب ۶۹، ح ۸.

۵- بحار الأنوار ۹۸: ۸۱- ۸۲/ ۵.

۶- من «ق»، و فی «ح»: نقله.

۷- فی علل الشرائع: فی، بدل: بین.

۸- علل الشرائع ۲: ۵۶/ ب ۷۵، ح ۱، وسائل الشیعه ۵: ۱۶۱، أبواب مکان المصلّی، ب ۲۶، ح ۵.

ص: ۳۰۲

و موثقه عمار الساباطی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: سألته عن الرجل یصلی بین القبور، فقال: «لا یجوز ذلک إلّا أن یجعل بینه و بین القبر إذا صلی عشره أذرع من بین یدیه، و عشره أذرع من خلفه، و عشره أذرع عن یمینه، و عشره أذرع عن یساره، ثم یصلی إن شاء» (۱).

و روی الصدوق فی (الفقیه) مرسلا قال: قال النبی صلی اللّه علیه و آله: «لا تتخذوا قبری قبله و لا مسجدا، فإن (۲) اللّه عزّ و جلّ لعن الیهود لأنهم اتخذوا قبور أنبیائهم مساجد» (۳).

فهذه جمله من الأخبار الواضحه فی المنع من الصلاه خلف القبر، المؤیّده بعمل الأصحاب قدیما و حدیثا. و متی امتنع الصلاه خلفه لم یبق بالنظر إلی الأخبار إلّا الصلاه عند الرأس، لما عرفت من الأخبار المتقدّمه الناصّه علی ذلک.

السادس: أن هذه الأخبار الداله علی المنع من الصلاه خلف القبر أکثر عددا و أوضح سندا من ذلک الخبر، مع اعتضادها بعمل الأصحاب، کما عرفت؛ فهی أولی بالعمل علیها و الأخذ بما فیها، مع أن ذلک القائل لا یرتضیه، فما باله قد اولع بالتشنیع و القول الفظیع علی من خالف تلک الروایه بزعمه؟ و إلّا فقد عرفت أنه لیس من المخالفه فی شی ء لما بیّناه فی الوجه الثالث. و هو قد خالف هذه الأخبار التی عکف علی العمل بها جمله علماء الأمصار فی جمیع الأعصار.

فإن اعتذر بأن هذه الأخبار قد ورد بإزائها ما یوجب تأویلها و إخراجها عن ظاهرها.

قلنا: لا- منـدوحه لک عن الکراهه البته، و هو وجه الجمع بین ما دل علی الجواز و ما دل علی المنع، فلتحمل تلک الروایه- مع إرخاء العنان و تسلیم صحتها فی

۱- الکافی ۳: ۳۹۰/ ۱۳، باب الصلاه فی الکعبه و فوقها ..، وسائل الشیعه ۵: ۱۶۱، أبواب مکان المصلّی، ب ۲۶، ح ۵.

۲- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: و إن.

۳- الفقیه ۱: ۱۱۴/ ۵۳۲، وسائل الشیعه ۵: ۱۶۱، أبواب مکان المصلی، ب ۲۶، ح ۳.

ص: ۳۰۳

المقام- علی الکراهه جمعا بینها و بین ما عارضها.

فالکراهه حینئذ حاصله فی الموضعین، فبأی وجه استحق العامل (۱) بأحد المکروهین التشنیع دون الآخر مع أن الکراهه ثمه أشدّ لقوه دلیلها و وضوح سبیلها؟

و إن أجاب: بأن الکراهه قد زالت بالحیلوله بهذا الصندوق الموضوع الآن.

قلنا: فما بال هذه الکراهه أو التحریم علی القول به تزول بالحیلوله بذلک الصندوق و لا تزول الکراهه أو التحریم المدعی فی المساواه بذلک؟ و لکن الإنصاف مفقود فی هذا الزمان و إن کان من العلماء الأعیان.

إلحاق فیه إشفاق فی الردع عن بعض العادات

هذا و من العجب العجاب عند ذوی الألباب- و إن کان لا عجب فی مثل هذا الزمان الذی عظم فیه الانقلاب، و تغیرت فیه رسوم السنه و (الکتاب)- أنه قد بلغ بالمجاورین لهذا المشهد الشریف الکریم من قلّه الاحترام له و التعظیم و الجرأه فیه بقله الکمال فی حقه و الآداب إلی ما نسأل اللّه سبحانه العفو عن المؤاخذه به فی الاولی و المآب، و قد اتفق علی ذلک الرعاع منهم و العلماء الأعلام الذین هم المرجع فی تشریع الأحکام للأنام، و تحلیل الحلال و تحریم الحرام من التحدث فی الروضه المقدّسه بالأحادیث الدنیویه، و الجلوس حلقا مجتمعین علی تلک العادات الردیّه، و الجلوس فی وقت الحر مکشّفی الرؤوس محلّلی الأزرار و فی أیدیهم المراوح، یروحون أنفسهم عن الحر حال الزیاره و حال الجلوس. و ربما تری أحدهم یخلع ثیابه کملا- و یبقی فی قمیص واحده مکشوف الرأس، کأنه جالس فی بیته مع زوجته.

۱- فی «ح»: القائل.

ص: ۳۰۴

هذه عاداتهم القبيحه لا تناكر بينهم فی ذلك، و لا يزرى أحد على أحد فيما هنالك؛ لاتّفاق الجميع عليه من جاهل و عالم، و صالح و ظالم، كأنهم لم يعوا و لم يسمعوا ما ورد فی حق هذا المقام من مزيد التعظيم له و الإكرام. أو لم يسمعوا ويحهم ما ورد عنهم عليهم السّلام من أن الزائرين له عليه السّلام بمرأى و منظر من النبی صلى اللّه عليه و آله و من على عليه السّلام و فاطمه عليها السّلام و منه (۱) عليهم جميعا أفضل الصلاه و السّلام، و أنهم ينادون زوارهم و يخاطبونهم و يبشرونهم بما لهم عند اللّه سبحانه و عندهم- صلوات اللّه عليهم- من رفيع الدرجات و مزيد الأجر فی أعلى قصور الجنات (۲)؟

و حينئذ، فهل يجوز لمن كان بمرأى منهم و منظر فی هذا المكان أن يأتی بهذه (۳) الأفعال الغير اللائقه و الامور الغير الموافقه لتعظيمهم و لا المطابقه؟ أو لم يعلموا ويحهم أن حرمته عليه السّلام ميتا كحرمته حيا؟ أ رأيت أنه لو كان جالسا فی مجلس فهل يجوز لمؤمن باللّه سبحانه و بهم- صلوات اللّه عليهم- أن يأتی بأقل قليل من هذه الأفعال فی مجلسه بمحضره و منظره، و قد ورد أن حرمه المؤمن حيا كحرمته ميتا (۴)؟ فكيف بالمعصوم عليه السّلام؟! و قد ورد فی عده أخبار أن أبا بصير دخل على الصادق عليه السّلام و هو جنب قبل الغسل، فنظر إليه الإمام عليه السّلام شزرا و قال: «يا أبا بصير، أ هكذا (۵) تدخل بيوت الأنبياء؟» (۶).

و فی دعاء الاستئذان المروى عنهم عليهم السّلام: «اللهم إنی وقفت على باب من بيوت

۱- أی صاحب الضريح المقدّس إن لم يكن من غير المذكورين، عليهم الصلاه و السّلام.

۲- بحار الأنوار ۹۸: ۵۱- ۶۸، ب ۹.

۳- من «ح»، و فی «ق»: بغير هذه.

۴- تهذيب الأحكام ۱: ۴۶۵/ ۱۵۲۲، وسائل الشيعه ۳: ۲۱۹، أبواب الدفن، ب ۵۱، ح ۱.

۵- فی المصدر: هكذا، بدل: يا أبا بصير أ هكذا.

۶- اختيار معرفه الرجال: ۱۷۰/ ۲۸۸، وسائل الشيعه ۲: ۲۱۲، أبواب الجنابه، ب ۱۶، ح ۵.

ص: ۳۰۵

نبیّک و آل نبیّک» (۱) إلی آخره.

و حینئذ، فهل یجوز فی العقول السلیمه و الألباب القویمه أن یعمل فی بیوت النبی صلی اللّه علیه و آله هذه الأفعال الخارجه عن جاده الکمال و الشاهد علی صاحبها أنه من أجهل الجهال؟ ثم أ رأیت أنه لم یقرع أسماعهم ما استفاض فی الأخبار من الآداب فی زیارته علیه السّلام بأنه ینبغی أن یکون الزائر له أشعث أغبر مشغولا بالحزن و الدعاء، جائعا عطشان مشغولا مده الکون فی حضرته و الجلوس فی روضته بالحزن و البکاء أو الصلاه أو التلاوه و الدعاء و نحو ذلک، و أن یکون الزائر له علی سکینه و وقار (۲)؟

هذا مع أن أحدهم لو دخل مجلس من لا یقاس بمقامه علیه السّلام من سلطان أو أمیر أو غنی أو کبیر لتأدب فی مجلسه بالآداب الکامله، فکیف لا یرون له علیه السّلام ما یرونه لسائر الناس، و لکن العقول عن الطریق القویم ضاله، و الأقدام عن سواء الصراط زالّه.

و من أعجب العجاب أنه بعد هذه الامور التی حکیناها عنهم یقومون و یقفون حول شباکه علیه السّلام و یخاطبونه و یلتمسون منه المطالب و یلجئون إلیه فیما یریدونه من المآرب، فیما ذوی العقول الضعیفه و الألباب السخیفه إن کان معتقدکم أنه علیه السّلام حاضر یسمع من یناجیه و یری من یناجیه، فما لکم تأتون بهذه الأفعال الناشئه عن قلّه الأدب و الاحترام و المنافیه للتعظیم و الإکرام؟! و إن کان معتقدکم أنه لیس بحاضر و لا ناظر، فلمن تناجون؟ و لمن تخاطبون؟

فانظر- أیدک اللّه تعالی- بتأییده إلی هؤلاء العاکفین علی هذه الامور الموجبه

۱- المزار الکبیر: ۵۵، مصباح الزائر: ۴۴، بحار الأنوار ۹۷: ۱۶۰/ ۴۱.

۲- کامل الزیارات: ۲۵۰- ۲۵۲/ ۳۷۴- ۳۷۷، وسائل الشیعه ۱۴: ۵۲۷- ۵۲۸، أبواب المزار و ما یناسبه، ب ۷۱.

ص: ۳۰۶

لضيق الصدور، لا تناكر فيها بينهم فى ورود و لا صدور، و قد صارت سنه مستحسنه جاريه بينهم، و مع هذا يذمون و يزرون على من يصلّى فى الموضع المشار إليه آنفا، و هو- كما عرفت من الأخبار و كلام الأصحاب- من وظائف السنن. فانظر إلى ما يأتى به هذا الدهر المعكوس و الزمن المنكوس من جعل السنن بدعا، و البدع القبيحه سننا:

يا ناعى الإسلام قم فانعه قد مات عرف و أتى منكر

أقول: و قد نقل بعض علماء الرجال أن عبد اللّه بن مسكان هو (۱) أحد أجلاء أصحاب الصادق عليه السّلام كان يمتنع من الدخول عليه خوفا ألّا يوفيه حقه من الإجلال و الإعظام، و إنما يروى عنه بالواسطه (۲). فانظر إلى من عرف حقوقهم عليهم السّلام كيف بلغت بهم المراقبه لهم و التعظيم لحقوقهم إلى أى مبلغ، فما ظنك بمن يفعل هذه الحقارات فى بيوتهم بمحضرهم. و لكن أين القلوب المستضيئه بمصابيح النصائح، و الألباب المستنيره بذلك و القرائح؟ و من تدبر فى الروايات الوارده فى كيفيه زيارته عليه السّلام و ما ينبغى أن يفعله الزائر من حين خروجه من بيته إلى أن يأتى لزيارته (۳)، ظهر له صحه ما ذكرناه و حقيه ما سطرناه.

و لعل السر فيما ورد فى بعض الأخبار (۴) من الأمر للزائر بالانصراف بعد الزياره و عدم اتخاذه وطنا، هو الخوف من الوقوع فى أمثال هذه الحقارات الغير المناسبه، و الجراءات التى تصير بها الأعمال ذاهبه، بحصول القسوه فى القلب الموجبه لقله الاحترام، كما وقع لهؤلاء، و إن كانوا من العلماء الأعلام.

۱- فى «ح»: الذى.

۲- خلاصه الأقوال: ۱۹۴/ ۶۰۷.

۳- ثواب الأعمال: ۱۱۴/ ۲۱، كامل الزيارات: ۲۵۲/ ۳۷۶، بحار ۹۸: ۱۴۰/ ۲.

۴- كامل الزيارات: ۲۵۲/ ۳۷۶، وسائل الشيعه ۱۴: ۵۲۸، أبواب المزار و ما يناسبه، ب ۷۱، ح ۲، ب ۷۷، ح ۱- ۵.

ص: ۳۰۷

و لا یبعد أیضا أن یکون ما یقع من هؤلاء هو السبب الحامل لما یفعله بعض حکام هذه المشاهد فی بعض الأوقات من طردهم من الروضه و منعهم من الصلاه فیها و تقصدهم بالأذی بأنواعه؛ فإنه لا یبعد أن یکون من آثار هذه الامور المنکره و الأفعال المستنکره، و إن کانت فی نظر صاحبها مستحسنه نضره.

تأیید سدید فی بعض آداب الزیاره

قال شیخنا المجلسی- عطر اللّه مرقده- فی کتاب مزار (البحار) فی باب آداب الزیارات و أحکام الروضات بعد ذکر جمله من الآیات: (أقول: الآیه الاولی (۱) تومئ إلی إکرام الروضات المقدسه، و خلع النعل فیها عند القرب منها، لا سیما الطف و الغریّ؛ لما روی أن الشجره کانت فی کربلاء (۲)، و أن الغریّ قطعه من الطور (۳). و الثانیه (۴) تدلّ علی لزوم غضّ الصوت عند قبر النبی صلی اللّه علیه و آله، و عدم جهر الصوت [لا] بالزیاره و لا بغیرها؛ لما روی أن حرمتهم بعد موتهم کحرمتهم فی حیاتهم، و کذا عند قبور سائر الأئمّه علیهم السّلام، لما ورد أن حرمتهم کحرمه النبی صلی اللّه علیه و آله.

و یؤیّد ما ذکرناه ما رواه الکلینی بإسناده عن محمد بن مسلم عن أبی جعفر علیه السّلام فی خبر طویل یذکر فیه وفاه الحسن علیه السّلام قال: «فلما أن صلّی علیه»).

ثم ساق قدّس سرّه الخبر بما یدل علی حمل الحسن علیه السّلام إلی قبر جده، و خروج عائشه و منعها من دفنه، و کلام الحسین علیه السّلام معها و قوله لها: «و لعمری لقد أدخل أبوک و فاروقه علی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله بقربهما منه الأذی و ما رعیا من حقه ما أمرهما اللّه به علی

۱- قوله تعالی فَاخْلَعْ نَعْلَیْکَ إِنَّکَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوىً. طه: ۱۲.

۲- مختصر بصائر الدرجات: ۱۸۶، بحار الأنوار ۱۳: ۲۵/ ۱.

۳- تهذیب الأحکام ۶: ۲۳/ ۵۱، کامل الزیارات: ۹۰/ ۹۱، بحار الأنوار ۹۷: ۲۵۸/ ۴، وسائل الشیعه ۱۴: ۳۸۵، أبواب المزار و ما یناسبه، ب ۲۷، ح ۱.

۴- قوله تعالی یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَکُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِیِّ .. الحجرات: ۲.

ص: ۳۰۸

لسان رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله: إن اللّه حرم من المؤمنین أمواتا ما حرم منهم أحیاء» (۱).

إلی أن قال قدّس سرّه: (أقول: هذا الخبر یدل علی أنه ینبغی یراعی فی روضاتهم ما کان ینبغی أن یراعی فی حیاتهم من الآداب و التعظیم و الإکرام) ثم نقل حدیث أبی بصیر و دخوله علی (۲) الصادق علیه السّلام جنبا کما قدمنا الإشاره إلیه (۳)، انتهی.

و قال شیخنا الشهید فی مزار کتاب (الدروس): (للزیاره آداب: أحدهما:

الغسل)- إلی أن قال-: (و ثانیها: الوقوف علی بابه، و الدعاء، و الاستئذان [بالمأثور] (۴)، فإن وجد خشوعا و رقّه دخل، و إلّا فالأفضل له تحرّی زمان الرقه؛ لأن الغرض الأهمّ حضور القلب؛ لیلقی الرحمه النازله من الرب).

إلی أن قال: (و ثالث عشرها: تعجیل الخروج عند قضاء الوطر من الزیاره لتعظم (۵) الحرمه، و یشتد الشوق، و روی أن الخارج یشمی القهقری حتی یتواری (۶)) (۷) انتهی.

و أنت خبیر بأنّه لا یبعد أن ما ورد من الترغیب فی ثواب الصلاه فی روضته علیه السّلام، و أن صلاه الفریضه تعدل ثواب حجه، و صلاه النافله تعدل ثواب عمره، و أمثال ذلک إنما هو لمن أتی بالآداب المرویه، و قام بالسنن المرعیه و راعی الحرمه (۸) النبویه، لا بمثل هؤلاء الذین حکینا عنهم ما تقدم من سوء الأدب و قله الاحترام و الجرأه علیهم، بل علی الملک العلّام، نسأل اللّه عزّ و جلّ لنا و لهم العفو و المغفره عن زلّات الأقدام و محیطات الأجرام.

۱- الکافی ۱: ۳۰۳/ ۳، باب الإشاره و النص علی الحسین علیه السّلام ..

۲- من «ق»، و فی «ح»: دخول، بدل: دخوله علی.

۳- بحار الأنوار ۹۷: ۱۲۵- ۱۲۶.

۴- من المصدر، و فی النسختین: المأمور.

۵- فی «ح»: لتعظیم.

۶- المزار الکبیر: ۴۳۴/ ۳، بحار الأنوار ۹۸: ۲۶۲/ ۴۱.

۷- الدروس ۲: ۲۲- ۲۴.

۸- سقط فی «ح».

ص: ۳۰۹

هذا و إنی قد تشرفت بتقبیل أعتاب هذا المقام النیر الأعلام قبل هذه الأیام بما یقرب من خمسه عشر أو أزید من السنین و الأعوام، و ذلک قبل أن تحدث هذه العماره التی فی ظهر القبر الشریف، و کان أکثر الناس إنما یتنافسون فی الصلاه مما یلی الرأس. و کان شیخنا العلّامه الأفخر الشیخ حسین ابن الشیخ محمد بن (۱) جعفر- أیده اللّه تعالی بتأییده- مجاورا تلک السنه فی هذا المکان، و کان أکثر أوقاته إنما یصلی صلاه الظهرین فی هذا المکان الذی قد اشتهر المنع عنه الآن، و الطعن علی من یصلی فیه هذا الزمان.

و کان فی البلد جمله من العلماء من العرب و العجم من سکنه البلد و غیرهم، و لم (۲) نسمع لهذه المسأله صیتا و لا ذکرا بالکلیه، و لا رأینا أحدا أنکر علی شیخنا المشار إلیه، و لا اعترض لا طعن بهذا الفعل علیه، و اللّه سبحانه العالم بحقائق أحکامه.

۱- سقط فی «ح».

۲- من «ح»، و فی «ق»: لا.

ص: ۳۱۰

ص: ۳۱۱

۳۶ درّه نجفیّه فی أن الأئمّه علیهم السّلام یوقعون الاختلاف بین شیعتهم

المشهور بین أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- تخصیص الحمل علی التقیه فی الأخبار بوجود قائل من العامه بذلک. و الذی یظهر لی من الأخبار خلاف ما هنالک، و هو أنهم علیهم السّلام یوقعون الاختلاف بین الشیعه و إن لم یکن ثمه قول للعامه (۱). فمن الأخبار فی ذلک ما رواه ثقه الإسلام فی (الکافی) فی الموثق عن زراره عن أبی جعفر علیه السّلام قال: سألته عن مسأله، فأجابنی فیها، ثم جاء رجل آخر

۱- یقول الفقیر إلی اللّه الغنی محمد علی بن علی بن غانم القطری البحرانی: إن ما ذکره شیخنا المصنّف- أفاض اللّه- علیه شآبیب رحمته- من جواز حمل بعض الأخبار علی التقیه و إن لم یوجد بها قائل من العامّه، فیه نظر: أما أوّلا، فلأن الأخبار التی استدل بها و ما ضاهاها لا دلاله فیها علی مدّعاه بوجه. و أمّا ثانیا، فلتصریح ما رواه الشیخ فی کتاب الخلع من (تهذیب الأحکام) موثقا عن الحسن بن أیوب عن أبی بکیر عن عبید بن زراره عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «ما سمعت منی یشبه قول الناس فیه التقیّه، و ما سمعت منی لا یشبه قول الناس فلا تقیه» (تهذیب الأحکام ۸: ۹۸/ ۳۳۰، وسائل الشیعه ۲۲: ۲۸۵، أبواب الخلع و المباراه، ب ۳، ح ۷.) بأن (متعلّق قوله: لتصریح.) ما ورد من الأحکام الغیر المشابهه لقول العامّه فلیس فیه التقیّه، بل هو الحق الذی لا مریه فیه، فتأمّل. (هامش «ع»).

ص: ۳۱۲

فسأله عنها، فأجابه بخلاف ما أجابنی، ثم جاء آخر فأجابه بخلاف ما أجابنی و أجاب صاحبی، فلما خرج الرجلان قلت: یا بن رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله رجلان من العراق من شیعتکم قدما یسألان، فأجبت کل واحد منهما بخلاف (۱) ما أجبت به صاحبه؟ فقال: «یا زراره، إن هذا خیر لنا و لکم، فلو اجتمعتم علی أمر لصدقکم الناس علینا، و لکان أقل لبقائنا و بقائکم».

قال: ثم قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: شیعتکم لو حملتموهم علی الألسنه أو علی النار لمضوا و هم یخرجون من عندکم مختلفین؟ قال: فأجابنی بمثل جواب أبیه (۲).

أقول: انظر إلی صراحه هذا الخبر فی اختلاف أجوبته علیه السّلام فی مسأله واحده فی مجلس واحد و تعجب زراره. و لو کان الاختلاف إنما وقع لموافقه العامه لکفی جوابا واحدا بما هم علیه یومئذ، و لما تعجب زراره من ذلک؛ لعلمه بفتواهم علیهم السّلام أحیانا بما یوافق العامه تقیه.

و انظر إلی صراحه جوابه علیه السّلام فی تعلیل الاختلاف بما یؤید ما قلنا من أنّهم إنما خالفوا بین الشیعه لئلّا یصدّقهم العامه علیهم، بل یکذبوهم فی روایتهم ذلک عنهم علیه السّلام (۳).

و لعل السر فی ذلک أن الشیعه إذا خرجوا عنهم مختلفین؛ کل ینقل عن إمامه خلاف ما ینقله الآخر، سخف مذهبهم فی نظر العامه، و کذبوهم فی نقلهم، و نسبوهم إلی الجهل و عدم الدین، و هانوا فی نظرهم، بخلاف ما إذا اتّفقت کلمتهم، و تعاضدت مقالتهم؛ فإنّهم یصدقونهم و یشتدّ بغضهم لهم و لإمامهم

۱- فی «ح»: بغیر.

۲- الکافی ۱: ۶۵/ ۵، باب اختلاف الحدیث.

۳- أحیانا بما یوافق العامه تقیّه .. ذلک عنهم علیهم السّلام، من «ح».

ص: ۳۱۳

و مذهبهم، فیصیر ذلک سببا لثوران العداوه.

و من ذلک أیضا ما رواه الشیخ فی (التهذیب) فی الصحیح علی الظاهر عن سالم بن (۱) أبی خدیجه عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: سأله إنسان و أنا حاضر فقال:

ربما دخلت المسجد و بعض أصحابنا یصلّی العصر و بعضهم یصلّی الظهر، فقال:

«أنا أمرتهم بهذا، لو صلوا علی وقت واحد لعرفوا، فاخذوا برقابهم» (۲).

و هو أیضا صریح فی المطلوب؛ إذ لا یخفی أنه لا تطرق للجهل هنا علی موافقه العامه، لاتفاقهم علی التفریق بین وقتی (۳) الظهر و العصر و مواظبتهم علی ذلک.

و ما رواه الشیخ فی (العدّه) مرسلا عن الصادق علیه السّلام أنه سئل عن اختلاف أصحابنا فی المواقیت، فقال: «أنا (۴) خالفت بینهم» (۵).

و ما رواه فی (الاحتجاج) بسنده فیه عن حریز عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: قلت له: إنّه لیس شی ء أشد علیّ من اختلاف أصحابنا. قال: «ذلک من قبلی».

و ما رواه فی کتاب (معانی الأخبار) عن الخزّاز. عمن حدثه عن أبی الحسن علیه السّلام قال: «اختلاف أصحابی لکم رحمه». و قال: «إذا کان ذلک جمعتکم علی أمر واحد». و سئل عن اختلاف أصحابنا؟ فقال علیه السّلام: «أنا فعلت ذلک بکم، و لو اجتمعتم علی أمر واحد لأخذ برقابکم».

و ما رواه فی (الکافی) بسنده فیه عن موسی بن أشیم قال: کنت عند أبی عبد اللّه علیه السّلام فسأله رجل عن آیه من (کتاب اللّه)، فأخبره بها، ثم دخل علیه داخل فسأله عن ذلک، فأخبره بخلاف ما أخبر به الأول، فدخلنی من ذلک ما شاء اللّه.

۱- من «ح».

۲- تهذیب الأحکام ۲: ۲۵۲/ ۱۰۰۰.

۳- فی «ح»: وقت.

۴- فی «ح»: إذا.

۵- العدّه فی اصول الفقه ۱: ۱۳.

ص: ۳۱۴

إلی أن قال: فبینما أنا کذلک إذ دخل علیه آخر فسأله عن تلک الآیه، فأخبره بخلاف ما أخبرنی (۱) و أخبر صاحبی، فسکنت نفسی و علمت أن ذلک منه تقیه.

ثم التفت إلی فقال: «یا بن أشیم، إن اللّه فوّض إلی سلیمان بن داود، فقال هٰذا عَطٰاؤُنٰا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِکْ بِغَیْرِ حِسٰابٍ (۲)، و فوض إلی نبیه صلی اللّه علیه و آله فقال مٰا آتٰاکُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ مٰا نَهٰاکُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا (۳)، فما فوض إلی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله فقد فوض إلینا» (۴).

و لعلک بمعونه ذلک تعلم أن الترجیح بین الأخبار بالتقیه بعد العرض علی (الکتاب) العزیز أقوی المرجحات، فإن جل الاختلاف الواقع فی أخبارنا بل کله عند التأمل و التحقیق إنما نشأ من التقیه. و من هنا دخلت الشبهه علی جمهور متأخری أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- فظنوا أن هذا الاختلاف إنما نشأ من دس أخبار الکذب فی أخبارنا، فوضعوا الاصطلاح المشهور فی تنویع الحدیث إلی الأنواع الأربعه؛ لیتمیز به صحیحها من سقیمها، و غثّها من سمینها. و قوّی الشبهه فیما ذهبوا إلیه شیئان:

أحدهما: روایه مخالف المذهب و ظاهر الفسق و المشهور بالکذب من فطحی و واقفی و زیدی و عامی و کذاب و غال و نحوهم.

و ثانیهما: ما ورد عنهم علیه السّلام من أن «لکل رجل منا رجل یکذب علیه» (۵)، و أمثاله (۶) ممّا یدل علی دس بعض الأخبار الکاذبه فی أحادیثهم علیهم السّلام.

۱- کذا فی المصدر، مع أن المتکلّم و هو موسی بن أشیم لم یسأل الإمام علیه السّلام.

۲- ص: ۳۹.

۳- الحشر: ۷.

۴- الکافی ۱: ۲۶۵- ۲۶۶/ ۲، باب التفویض إلی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله ..

۵- اختیار معرفه الرجال: ۱۰۴/ ۱۷۴.

۶- بحار الأنوار ۲: ۲۱۷- ۲۱۸/ ۱۱، ۱۳- ۱۴.

ص: ۳۱۵

و لم یتفطنوا- نوّر اللّه تعالی ضرائحهم- إلی أن هذه الأحادیث التی بأیدینا إنما وصلت لنا بعد أن سهرت العیون فی تصحیحها و ذابت الأبدان فی تنقیحها، و قطعوا فی تحصیلها من معادنها البلدان، و هجروا فی تنقیتها الأولاد و النسوان، کما لا یخفی علی من تتبع السیر و الأخبار، و طالع الکتب المدونه فی تلک الآثار.

فإن المستفاد منها علی وجه لا یزاحمه الریب و لا یداخله القدح و العیب أنه کان دأب قدماء أصحابنا المعاصرین لهم علیهم السّلام إلی وقت المحمدین الثلاثه فی مده تزید علی ثلاثمائه سنه ضبط الأحادیث و تدوینها فی مجالس الأئمّه علیهم السّلام، و المسارعه إلی إثبات ما یسمعونه، خوفا من تطرق السهو و النسیان، و عرض ذلک علیهم.

و قد صنفوا تلک الاصول الأربعمائه المنقوله کلّها من أجوبتهم علیهم السّلام، و لهم ما کانوا یستحلّون روایه ما لم یجزموا بصحته.

و قد روی أنه عرض علی الصادق علیه السّلام (کتاب عبید اللّه بن علی الحلبی) فاستحسنه و صحّحه (۱)، و علی العسکری علیه السّلام (کتاب یونس بن عبد الرحمن) (۲)، و (کتاب الفضل بن شاذان) (۳) فأثنی علیهما.

و کانوا علیهم السّلام یوقفون شیعتهم علی أحوال أولئک الکذابین، و یأمرونهم بمجانبتهم، و عرض ما یرد من جهتهم علی (الکتاب) العزیز و السنه النبویه، و ترک ما خالفهما. فروی الثقه الجلیل أبو عمرو الکشی فی کتاب (الرجال): (بإسناده عن محمد بن عیسی بن عبید عن یونس بن عبد الرحمن أن بعض أصحابنا سأله و أنا حاضر فقال: یا أبا محمد، ما أشدّک فی الحدیث، و أکثر إنکارک لما یرویه أصحابنا! فما الذی یحملک علی رد الحدیث؟ فقال: حدثنی هشام بن الحکم أنه

۱- الفهرست: ۱۷۴/ ۴۶۶، خلاصه الأقوال: ۲۰۳/ ۶۴۴.

۲- اختیار معرفه الرجال: ۴۸۴- ۴۸۵/ ۹۱۵.

۳- اختیار معرفه الرجال: ۵۳۷- ۵۳۸/ ۱۰۲۳.

ص: ۳۱۶

سمع أبا عبد اللّه علیه السّلام یقول: «لا تقبلوا علینا حدیثا إلّا ما وافق القرآن و السنه أو تجدوا معه شاهدا من أحادیثنا المتقدمه، فإنّ المغیره بن سعید- لعنه اللّه- دس فی کتب أبی أحادیث لم یحدث بها أبی، فاتقوا اللّه، و لا تقبلوا علینا ما خالف قول ربنا و سنه نبینا صلی اللّه علیه و آله».

قال یونس: وافیت العراق، فوجدت بها قطعه من أصحاب أبی جعفر علیه السّلام، و وجدت أصحاب أبی عبد اللّه علیه السّلام متوافرین، فسمعت منهم و أخذت کتبهم و عرضتها من بعد علی أبی الحسن الرضا علیه السّلام، فأنکر منها أحادیث کثیره أن تکون من أحادیث أبی عبد اللّه علیه السّلام و قال: «إن أبا الخطاب کذب علی أبی عبد اللّه علیه السّلام، لعن اللّه أبا الخطاب، و کذلک أصحاب أبی الخطاب؛ یدسّون هذه الأحادیث إلی یومنا هذا فی کتب أصحاب أبی عبد اللّه علیه السّلام، فلا تقبلوا علینا خلاف القرآن، فإنا إن تحدثنا حدثنا بموافقه القرآن و موافقه السنه، إنا عن اللّه و عن رسوله نحدّث، و لا نقول: قال فلان و فلان فنناقض (۱) کلامنا، إن کلام آخرنا مثل کلام أولنا، و کلام أولنا مصداق لکلام آخرنا، فإذا أتاکم من یحدثکم بخلاف ذلک فردوه علیه و قولوا: أنت أعلم و ما جئت به. فإن لکلامنا (۲) حقیقه و علیه نورا، فما لا حقیقه له و لا نور علیه فذلک قول الشیطان» (۳).

أقول: انظر- أیّدک اللّه- إلی ما دل علیه هذا الخبر من توقّف یونس فی الأحادیث و احتیاطه فیها- و هذا شأن غیره أیضا کما سیظهر لک إن شاء اللّه تعالی- و أمرهم علیه السّلام بعرض ما یأتی من الأخبار بروایه غیر المؤتمنین علی (الکتاب) و السنه تحرّزا من تلک الأحادیث المکذوبه. فهل یجوز فی العقول السلیمه و الطباع المستقیمه أن مثل هؤلاء الثقات العدول إذا سمعوا من

۱- فی «ح»: متناقض.

۲- فی المصدر: مع کل قول منّا، بدل: لکلامنا.

۳- اختیار معرفه الرجال: ۲۲۴- ۲۲۵/ ۴۰۱.

ص: ۳۱۷

أئمّتهم علیهم السّلام مثل هذا الکلام أن یستحلّوا بعد ذلک نقل ما لا یثقون بصحته، و لا یعتمدون علی حقیقته؟! بل من المقطوع و المعلوم عاده من أمثالهم أنهم لا یروون و لا یذکرون فی مصنفاتهم إلّا ما اتضح لهم فیه الحال أنه فی الصدق و الاشتهار کالشمس فی دائره النهار، کما سمعت من حال یونس.

و هذا کان دأبهم علیهم السّلام فی الهدایه لشیعتهم، یوقفونهم علی جمیع ما وقع و ما عسی أن یقع فی الشریعه من تغییر و تبدیل؛ لأنهم- صلوات اللّه علیهم- حفّاظ الشریعه و حملتها و ضبّاطها و حرسها، و لهم نوّاب فیها من ثقات أصحابهم و خوّاص رواتهم، یوحون إلیهم أسرار الأحکام، و یوقفونهم علی غوامض الحلال و الحرام، کما قد روی ذلک بأسانید عدیده (۱).

علی أن المفهوم من جمله من الأخبار أن تلک الأحادیث المکذوبه کلّها کانت من أحادیث الکفر و الزندقه و الغلوّ و الإخبار بالغرائب، فمن ذلک ما رواه فی الکتاب المتقدم عن یونس عن هشام بن الحکم أنه سمع أبا عبد اللّه علیه السّلام یقول:

«کان المغیره بن سعید یتعمّد الکذب علی أبی و یأخذ کتب أصحابه، و کان أصحابه المستترون بأصحاب أبی یأخذون الکتب من أصحاب أبی فیدفعونها إلی المغیره، فکان یدسّ فیها الکفر و الزندقه، و یسندها إلی أبی (۲) علیه السّلام، ثم یدفعها إلی أصحابه و یأمرهم أن یثبتوها فی الشیعه، و کل ما کان فی کتب أصحاب أبی (۳) علیه السّلام من الغلو؛ فذاک ممّا دسّه (۴) المغیره بن سعید فی کتبهم» (۵).

و بإسناده عن حماد عن حریز قال: قال- یعنی أبا عبد اللّه علیه السّلام-: «إنّ أهل

۱- وسائل الشیعه ۲۷: ۱۳۶- ۱۵۳، أبواب صفات القاضی، ب ۱۱.

۲- فی «ح» بعدها: عبد اللّه.

۳- فی «ح» بعدها: عبد اللّه.

۴- فی «ح»: لممارسه.

۵- اختیار معرفه الرجال: ۲۲۵/ ۴۰۲.

ص: ۳۱۸

الکوفه [قد نزل] (۱) فیهم کـذاب، أما المغیره فإنه یکذب علی أبی- یعنی أبا جعفر علیه السّـلام- قال: حدّثنی (۲) أن نساء آل محمد إذا حضن قضـین الصـلاه، و کذب و اللّه- علیه لعنه اللّه- ما کان من ذلک شی ء و لا حدّثه. و أما أبو الخطاب فکذب علیّ و قال إنی أمرته هو و أصحابه ألا یصلّی المغرب حتی یروا الکواکب (۳)» (۴) الحدیث.

علی أن مقتضـی الحکمه الربـانیه و شـفقه الأـئمّه علیهم السّـلام علی من فی أصـلاب الرجـال من شـیعتهم تمنع من أن یترکوهم هملا یمشون علی غیر طریق واضـح و لا منار لائـح، فلا یمیزون لهم الغثّ من السـمین، و لا یهـدونهم إلی جاده الحق المبین، و لا یوقفونهم علی ما وقع فی الشـریعه من تغییر و تبـدیل، و ما یحدثه الکفار (۵) المغترّون من البدع و الضـلال و التضـلیل! کلّا ثم کلّا، بل أوضحوا الدین المبین غایه الإیضاح، و صفّوه عن شوب کل کدر، حتی أسفر کضوء الصباح.

أ لا تری إلی (۶) ما ورد عنهم من حثّ الشـیعه علی الکتابه لما یسـمعونه منهم، و أمرهم بحفظ الکتب لمن یأتی بعدهم، کما ورد فی جمله من الأخبـار التی رواهـا ثقه الإسـلام فی جامعه (الکافی) (۷) و غیره فی غیره (۸)، و إلی تحـذیرهم الشـیعه عن مداخله کل من أظهر البدع، و أمرهم بمجانبتهم و تعریفهم لهم بأعیانهم (۹)، کما عرفت فیما تلوناه من الأخبار المتقدمه.

و مثله ما خرج من الأئمّه المتأخّرین- صلوات اللّه علیهم أجمعین- فی لعن

۱- من المصدر، و فی النسختین: لم یزل.

۲- فی المصدر: حدّثه.

۳- فی المصدر: کوکب کذا یقال له القندانی، و اللّه إن ذلک لکوکب ما أعرفه.

۴- اختیار معرفه الرجال: ۲۲۸/ ۴۰۷.

۵- فی «ح»: الکذابون.

۶- لیست فی «ح».

۷- الکافی ۱: ۵۲- ۵۳/ ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۵، باب روایه الکتب و الحدیث ..

۸- عوالی اللآلی ۱: ۶۸/ ۱۱۹، منیه المرید: ۳۴۰- ۳۴۱، بحار الأنوار ۲: ۱۵۱- ۱۵۳/ ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۶، ۴۷.

۹- الکافی ۱: ۵۴، باب البدع و الرأی المقاییس.

ص: ۳۱۹

جماعه ممن کانوا کذلک، مثل فارس بن حاتم القزوینی (۱)، و الحسن بن محمد بن بابا (۲)، و محمد بن نصیر النمیری (۳)، و أبی طاهر محمد بن علی بن هلال (۴)، و أحمد بن هلال (۵)، و الحسین بن منصور الحلاج (۶)، و ابن أبی العزاقر (۷)، و أبی دلف (۸)، و جمع کثیر (۹) ممن یتستر بالشیعه، و یظهر المقالات الشنیعه من الغلو و الإباحات، و القول بالحلول و الاتحاد و التناسخ و نحو ذلک.

و قد خرجت بلعنهم التوقیعات عنهم علیهم السّلام فی جمیع الأماکن، و الأمر بالبراءه منهم، و قد ذکر الشیخ قدّس سرّه فی کتاب (الغیبه) (۱۰) جمعا من هؤلاء، و أورد الکشی أخبارا فیما أحدثوه، و ما خرج فیهم من التوقیعات (۱۱)، لذلک من أحب الوقوف علیها؛ فلیرجع إلیه.

و قد شدد أصحاب الأئمّه علیهم السّلام (۱۲) فی ذلک، حتی ربما تجاوزوا المقام، حتی إنهم کانوا یجانبون الرجل بمجرد التهمه بذلک، کما وقع لأحمد بن محمد بن عیسی مع أحمد بن محمد بن خالد من إخراجه من برقه قم لمّا طعن علیه

۱- الغیبه (الطوسی): ۳۵۲/ ۳۱۲.

۲- اختیار معرفه الرجال: ۵۲۰/ ۹۹۹.

۳- خلاصه الأقوال: ۴۰۱/ ۱۶۱۴.

۴- الغیبه (الطوسی): ۳۵۳، و فیه: بلال، بدل: هلال.

۵- الغیبه (الطوسی): ۳۵۳/ ۳۱۳.

۶- الغیبه (الطوسی): ۴۰۲/ ۳۷۷، و نسب اللعن فیه للأصحاب.

۷- رجال النجاشی: ۳۷۸/ ۱۰۲۹.

۸- الغیبه (الطوسی): ۴۱۲/ ۳۸۵، و نسب اللعن فیه للأصحاب.

۹- انظر الهامش التالی.

۱۰- الغیبه: ۶۳- ۷۰/ ۶۵- ۷۵، و ۳۵۱- ۳۵۳/ ۳۱۱- ۳۱۳.

۱۱- اختیار معرفه الرجال: ۵۲۰/ ۹۹۹، و قد ذکر الحسن بن محمّد المعروف بابن بابا و محمد ابن نصیر النمیری و فارس بن حاتم القزوینی.

۱۲- فی «ح» بعدها: الأمر.

ص: ۳۲۰

القمّیون، ثم إعادته إلیها لما ظهرت له براءته، و مشی فی جنازته حافیا؛ إظهارا لنزاهته ممّا رمی (۱) به. و کما أخرج سهل بن زیاد الآدمی و أظهر البراءه منه (۲).

و منع الناس من السماع عنه. و کما استثنی محمد بن الحسن بن الولید شیخ القمیین جمله من الرواه منهم جماعه ممن روی عنهم محمد بن أحمد بن یحیی الأشعری (۳) و غیرهم (۴)، و نسبوهم إلی الکذب و الافتراء.

و منهم من خرجت فیه التوقیعات، و منهم من اطلعوا علی حاله الموجب لضعفه، و قد عدوا من ذلک جماعه، منهم محمد بن علی الصیرفی أبو سمینه (۵)، و محمد بن سنان (۶) و یونس بن ظبیان (۷)، و یزید الصائغ (۸) و غیرهم (۹).

و ذلک ظاهر لمن تصفّح کتب الرجال و اطّلع علی ما فیها من الأحوال، و من الظاهر البین الظهور أنه مع شهره الأمر فی هؤلاء المعدودین و أمثالهم، فإنه لا یعتمد أحد ممن اطلع علی أحوالهم علی روایاتهم، و لا یدونونها فی اصولهم إلّا مع اقترانها بما یوجب صحّتها و یعلن بثبوتها، کما صرّح به شیخنا البهائی فی کتاب (مشرق الشمسین) (۱۰).

و ها نحن ننقل لک انموذجا یعتمد علیه ممّا ذکره شیخنا الصدوق- عطر اللّه مرقده- فی کتبه؛ قال فی کتاب (عیون أخبار الرضا علیه السّلام)- بعد نقل حدیث فی سنده محمد بن عبد اللّه المسمعی- ما هذا لفظه: (قال مصنف هذا الکتاب: کان شیخنا محمد بن الحسن بن الولید سیئ الرأی فی محمد بن عبد اللّه المسمعی

۱- خلاصه الأقوال: ۶۳/ ۷۲.

۲- خلاصه الأقوال: ۳۵۶/ ۱۴۱۱.

۳- نقد الرجال ۴: ۱۲۸/ ۴۴۵۹.

۴- الفهرست: ۲۲۳/ ۶۲۶.

۵- الفهرست: ۲۲۳/ ۶۲۴.

۶- الفهرست: ۲۱۹/ ۶۱۹.

۷- خلاصه الأقوال: ۴۱۹/ ۱۷۰۱.

۸- رجال النجاشی: ۴۴۸/ ۱۳۱۰.

۹- اختیار معرفه الرجال: ۵۴۶/ ۱۰۳۳.

۱۰- مشرق الشمسین: ۲۶- ۲۷.

ص: ۳۲۱

راوی هـذا الحـدیث، و إنما أخرجت هـذا الخبر فی هذا الکتاب؛ لأنه کان فی کتاب (الرحمه (۱)) و قـد قرأته علیه فلم ینکره، و رواه لی) (۲).

أقول و کتاب (الرحمه) (۳) لسعد بن عبد اللّه.

و قال فی (من لا یحضـره الفقیه)- فی باب ما یجب علی من أفطر أو جامع فی شهر رمضان، حیث روی عن المفضل بن عمر، عن أبی عبـد اللّه علیه السّـلام فی رجـل أتی امرأته و هی صـائمه و هو صـائم، فقال: «إن کان أکرهها فعلیه کفارتان، و إن کانت طاوعته فعلیه کفاره» الحـدیث- ما صورته: (قال مصـنف هذا الکتاب رضـی اللّه عنه: لم أجد ذلک فی شـی ء من الاصول، و إنما تفرد بروایته علی بن إبراهیم بن هاشم) (۴). و قال فی کتاب (الغیبه (۵))- بعد أن نقل حدیثا عن أحمد بن زیاد ما صورته-: (قال مصـنف هذا الکتاب رضـی اللّه عنه: لم أسمع هذا الحدیث إلّا من أحمد بن زیاد رضی اللّه عنه بهمدان بعد منصرفی من حج بیت اللّه الحرام، و کان رجلا ثقه دیّنا فاضلا رحمه اللّه و رضوانه علیه) (۶).

و قال أیضا فی الکتاب المـذکور- بعد نقل حدیث عن علی بن عبد اللّه الوراق-: (قال مصـنف هذا الکتاب رضـی اللّه عنه: لم أسـمع هذا الحدیث إلّا من علی بن عبد اللّه الوراق، و وجدته بخطه مثبتا، فسألته عنه فرواه لی عن سعد بن عبد اللّه عن أحمد بن إسحاق کما ذکرته) (۷) انتهی.

و قال أیضا فی کتاب (معانی الأخبار) فی باب معنی ما جاء فی لعن الذهب

۱- من «ح»، و فی «ق»: الترجمه.

۲- عیون أخبار الرضا علیه السّلام ۲: ۲۱- ۲۲/ ۴۵.

۳- و هو کتاب الوضوء، و الصلاه، و الزکاه، و الحج، و الصیام. انظر: رجال النجاشی: ۱۷۷/ ۴۶۷، الذریعه ۱۰: ۱۷۲/ ۳۴۳.

۴- الفقیه ۲: ۷۳/ ۳۱۳.

۵- من «ح»، و فی «ق»: الفقیه.

۶- کمال الدین: ۳۶۹/ ۶.

۷- کمال الدین: ۳۸۵/ ۱.

ص: ۳۲۲

و الفضه: (قال مصنف هذا الکتاب رحمه اللّه: هذا حدیث لم أسمعه إلّا من الحسن بن حمزه العلوی رضی اللّه عنه، و لم أروه عن شیخنا محمد بن الحسن بن الولید، و لکنه صحیح عندی) (۱).

إلی غیر ذلک من المواضع التی یضیق عن نشرها المقام، کما لا یخفی علی من أحاط خبرا بکتبه لا سیما (علل الشرائع و الأحکام (۲)) (۳).

و لا یخفی علی الفطن اللبیب و الموفق المصیب أن تذییله هذه الأخبار و نحوها بأمثال هذا الکلام، یدلّ دلاله واضحه علی أن جمیع ما ینقله من الأخبار فی کتبه ساکتا عن الکلام علیه، فهو صحیح عنده متنا و سندا. و فیه أیضا دلاله واضحه علی أن جمیع تلک الأخبار مستفیضه عنده منقوله من الاصول المعتمده الموثوق بها.

و بالجمله، فالخوض فی بحور کتب الرجال، و النظر فی مصنفات المتقدّمین، و الاطلاع علی سیرتهم و طریقتهم یفید الجزم بما قلناه. و أما من أخذ بظاهر المشهور من غیر تدبر لما هو ثمه مذکور، فهو فیما ذهب إلیه معذور، و کل میسر لما خلق له. و ذلک فضل اللّه یؤتیه من یشاء.

۱- معانی الأخبار: ۳۱۴/ ۱.

۲- لیست فی «ح».

۳- علل الشرائع ۲: ۱۵۹/ ب ۲۰۴، ح ۱.

ص: ۳۲۳

۳۷ درّه نجفیّه فی تقسیم الأحادیث

قد صرّح جمله من أصحابنا المتأخّرین (۱) بأن الأصل فی تنویع الحدیث إلی الأنواع الأربعه المشهوره هو العلّامه، أو شیخه جمال الدین أحمد بن طاوس- نوّر اللّه تعالی مرقدیهما- و أما المتقدمون، فالأخبار عندهم کلّها صحیحه إلّا ما نبهوا علی ضعفه، و الصحیح عندهم لیس باعتبار السند، بل هو عباره عما اعتضد بما یوجب الاعتماد علیه من القرائن و الأمارات التی ذکرها الشیخ قدّس سرّه فی کتاب (العده) (۲).

و علی هذا جمله من أصحابنا المحدّثین (۳)، و طائفه من متأخری متأخری (۴) المجتهدین، کشیخنا المجلسی (۵)- رحمه اللّه تعالی- و جمله ممن تأخر عنه. و قد اتّسع خرق الخلاف بین المجتهدین من أصحابنا و الأخباریین فی جمل عدیده من مسائل الاصول الفقهیه، و بسط کل من علماء الفریقین لسان التشنیع علی الأخر بما لا ینبغی التعرض له بالکلیه.

و الحق الحقیق بالاتّباع ما سلکه طائفه من متأخّری المتأخّرین کشیخنا

۱- منتقی الجمان ۱: ۱۴، مشرق الشمسین: ۳۱- ۳۲، وسائل الشیعه ۳۰: ۲۶۲.

۲- العده فی اصول الفقه ۱: ۱۴۳- ۱۵۵.

۳- الوافی ۱: ۲۲- ۲۴.

۴- لیست فی «ح».

۵- ملاذ الأخیار ۱: ۲۵- ۲۷.

ص: ۳۲۴

المجلسی رحمه اللّه (۱) و طائفه ممن أخذ عنه و أتی بعده، فإنّهم سلکوا من طرق الخلاف بین ذینک الفریقین طریقا وسطا من القولین، و نجدا أوضح من ذینک النجدین، و خیر الامور أوسطها.

و الحق هنا فی الکلام علی الأخبار صحه و ضعفا مع الأخباریین و متقدمی أصحابنا المجتهدین، و أنا مبین فی هذه الدره ذلک علی وجه الحق و الیقین، و موضحه بالأدله القاطعه و البراهین، فأقول:

أولا: قد صرّح شیخنا البهائی فی کتاب (مشرق الشمسین) (۲)، و قبله المحقق الشیخ حسن قدّس سرّهما فی مقدمات کتاب (المنتقی) (۳) بما ملخصه؛ و هو أن (۴) الداعی إلی تقریر المتأخّرین رضی اللّه عنه هذا الاصطلاح فی تنویع الحدیث إلی الأنواع الأربعه هو أنه لما طالت المده فیما بینهم و بین الصدر الأول، و بعدت علیهم الشقه، و خفیت علیهم تلک القرائن التی أوجبت صحه الأخبار عند المتقدّمین، فضاق علیهم ما کان متسعا علی غیرهم، التجئوا إلی العمل بالظن بعد فقد العلم؛ لکونه أقرب مجازا إلی الحقیقه عند تعذرها.

و بسبب التباس الأخبار؛ غثّها بسمینها، و صحیحها بسقیمها (۵) التجئوا إلی هذا الاصطلاح الجدید، و قربوا لنا البعید، و نوّعوا الحدیث إلی الأنواع الأربعه.

و زاد فی کتاب (مشرق الشمسین) أنهم ربما سلکوا طریقه القدماء فی بعض الأحیان، ثم عد قدّس سرّه مواضع من ذلک القبیل. هذا خلاصه ما ذکروه فی تعلیل ذلک.

و نحن نقول: لنا علی بطلان هذا الاصطلاح و الحکم بصحّه أخبارنا وجوه من الأدلّه التی لا یداخلها عیب و لا علّه:

۱- ملاذ الأخیار ۱: ۲۷.

۲- مشرق الشمسین: ۳۰- ۳۲.

۳- منتقی الجمان ۱: ۱۴.

۴- فی «ح»: بعدها: السبب.

۵- لیست فی «ح».

ص: ۳۲۵

الأوّل: ما قد عرفت فی الدره المتقدمه من أن منشأ الاختلاف فی أخبارنا إنّما هو التقیّه من ذوی الخلاف، لا من دسّ الأخبار المکذوبه؛ حتی یحتاج إلی هذا الاصطلاح. علی أنه متی کان الداعی إلی هذا الاصطلاح إنما هو دسّ الأحادیث المکذوبه، کما توهموه- رضوان اللّه علیهم- ففیه أنه لا ضروره تلجئ إلی اصطلاحهم؛ لأنّهم علیه السّلام قد أمرونا بعرض ما نشک فیه من الأخبار علی (الکتاب) و السنه، فیؤخذ بما وافقهما و یطرح ما خالفهما.

فالواجب فی خبر (۱) تمییز الخبر الصادق من الکاذب مراعاه ذلک، و فیه غنیه عما تکلّفوه. و لا ریب أن اتّباع الأئمّه علیهم السّلام أولی من اتّباعهم.

الثانی: أن التوثیق و الجرح اللذین بنوا علیهما تنویع الأخبار إنما أخذوه من کلام القدماء، و کذلک الأخبار التی رویت فی أحوال الرواه مدحا و ذمّا، فإنّما أخذوها عنهم، فإذا اعتمدوا علیهم فی مثل ذلک فکیف لا یعتمدون علیهم فی تصحیح ما حکموا بصحته من الأخبار و اعتمدوه و ضمنوا صحّته؟! کما صرّح به جمله منهم، و منهم رئیس المحدّثین الصدوق فی کتاب (الفقیه) (۲)، و قد عرفت ممّا تقدّم فی الدره المتقدمه (۳) أنه المعلوم من سیرته و طریقته (۴) فی جمیع مصنفاته.

و منهم ثقه الإسلام الکلینی فی دیباجه کتابه (الکافی) (۵)، و الشیخ فی (العده) (۶)، و دیباجه کتاب (الاستبصار) (۷)، فإن کانوا ثقات عدولا فی الأخبار بما أخبروا، ففی الجمیع، و إلّا فالواجب تحصیل الجرح و التعدیل من غیر کتبهم، و أنی به؟

۱- لیست فی «ح».

۲- الفقیه ۱: ۳.

۳- انظر الدرر ۲: ۳۱۱- ۳۲۲/ الدرّه: ۳۶.

۴- لیست فی «ح».

۵- الکافی ۱: ۸- ۹.

۶- العده فی اصول الفقه ۱: ۳- ۴.

۷- الاستبصار ۱: ۴- ۵.

ص: ۳۲۶

لا يقال: إن إخبارهم بصحه ما رووه فی کتبهم، یحتمل الحمل علی الظن القوی باستفاضه، أو شیاع، أو شهره یفید بها، أو قرینه، أو نحو ذلک ممّا یخرجه عن محوضه الظن کما أجاب به شیخنا أبو الحسن قدّس سرّه فی کتابه (العشره الکامله) (۱)، حیث إنه فیه کان شدید التعصب لهذا الاصطلاح و ترویج القول بالاجتهاد، إلّا إن مصنفاته المتأخره تدلّ علی عدوله عن ذلک التعصّب الخارج عن طریق السداد، و میله إلی الطریقه الوسطی التی أشرنا إلیها آنفا.

لأنا نقول: فیه:

أولا: أن أصحاب هذا الاصطلاح- کما سمعت من کلام الشیخین المتقدّمین- مصرحون بأن مفاد الأخبار عند المتقدّمین هو القطع و الیقین، کما صرحت به عبائرهم علی الخصوص و التعیین، و أنّهم إنما عدلوا عنه إلی الظن؛ لانسداد الطرق التی کانت مفتوحه لأولئک؛ و عدم تیسّر ذلک لهم لما ذکروا من بعد الشقه و خفاء القرائن.

و أما ثانیا: ما صرحت به تلک العبارات، و نصّت [علیه] (۲) من أن مرادهم هو القطع و الیقین بثبوت تلک الأخبار عن المعصومین.

فإن قیل: تصحیح ما حکموا بصحته أمر اجتهادی لا یجب تقلیدهم فیه، و نقلهم المدح و الذمّ روایه یعتمد علیهم فیها.

قلنا: فیه أن إخبارهم بکون ذلک الراوی ثقه أو کذابا أو نحو ذلک، إنما هو أمر (۳) اجتهادی استفادوه بالقرائن المطلعه علی أحواله أیضا.

الثالث: تصریح جمله من العلماء الأعلام بل أساطین الإسلام و منهم المعتمد

۱- العشره الکامله: ۲۱۵.

۲- فی النسختین: علیهم.

۳- لیست فی «ح».

ص: ۳۲۷

فی النقض و الإبرام من متقدمی الأصحاب، و من متأخریهم الذین هم أصحاب هذا الاصطلاح أیضا بصحه هذه الأخبار و ثبوتها عن الأئمّه الأبرار. و لکنا نقتصر علی نقل ما ذکره أرباب هذا الاصطلاح فی المقام، فإنه أقوی حجه فی النقض و الإلزام فمن ذلک ما صرّح به شیخنا الشهید قدّس سرّه فی کتاب (الذکری) فی الاستدلال علی وجوب اتّباع مذهب الإمامیه المنسوب إلی الأئمّه علیهم السّلام، حیث قال: (التاسع: اتفاق الامّه علی طهارتهم و شرف اصولهم و ظهور عدالتهم، مع تواتر الشیعه (۱) إلیهم و النقل عنهم بما لا سبیل إلی إنکاره، حتی إنه کتب من أجوبه مسائل أبی عبد اللّه علیه السّلام أربعمائه مصنّف لأربعمائه مصنّف، و دوّن من رجاله المعروفین أربعه آلاف رجل من أهل العراق و الحجاز و خراسان و الشام.

و کذلک عن مولانا الباقر علیه السّلام.

و رجال باقی الأئمّه علیهم السّلام معروفون مشهورون، اولو مصنفات مشتهره و مباحث متکثره قد ذکر کثیرا منهم العامه (۲) فی رجالهم. و نسبوا بعضهم إلی التمسّک بأهل البیت علیهم السّلام.

و بالجمله، اشتهار النقل و النقله عنهم علیهم السّلام یزید أضعافا مضاعفه (۳) کثیره عن النقله عن کل واحد من رؤساء العامه. فالإنصاف یقتضی الجزم بنسبه ما نقل عنهم إلیهم علیهم السّلام).

إلی أن قال: (و من رام معرفه رجالهم و الوقوف علی مصنفاتهم فلیطالع (کتاب الحافظ ابن عقده)، و فهرست النجاشی، و ابن الغضائری، و الشیخ أبی جعفر الطوسی، و کتاب (الرجال) لأبی عمرو الکشّی، و کتب الصدوق أبی جعفر بن

۱- فی «ح»: التقیه.

۲- تهذیب التهذیب ۱: ۸۱.

۳- لیست فی «ح»، و المصدر.

ص: ۳۲۸

بابویه القمی، و کتاب (الکافی) لأبی جعفر الکلینی، فإنه وحده یزید علی ما فی الصحاح السّته للعامه متونا و أسانید، و کتاب (مدینه العلم)، و (من لا یحضره الفقیه) قریب من ذلک، و کتابا (التهذیب) و (الاستبصار) (۱)، و نحو ذلک بالأسانید الصحیحه المتصله المنتقده و الحسان و القویه. فالإنکار بعد ذلک، مکابره محضه و تعصب صرف).

ثم قال: (لا یقال: فمن أین وقع الاختلاف العظیم بین فقهاء الإمامیه إذا کان نقلهم عن المعصومین و فتواهم عن المطهّرین؟

لأنا نقول: محل الخلاف إما من المسائل المنصوصه، أو ممّا فرعه العلماء.

و السبب فی الثانی اختلاف الأنظار و مبادئها، کما هو بین سائر علماء الأمه، و أما الأول فسببه اختلاف الروایات ظاهرا، و قلّما یوجد فیها التناقض بجمیع شروطه.

و (۲) کانت الأئمّه فی زمن تقیه و استتار من مخالفیهم، فکثیرا ما یجیبون السائل علی وفق معتقده أو معتقد بعض الحاضرین أو بعض من عساه یصل إلیه من المناوئین، أو یکون عاما مقصورا علی سببه، أو قضیه فی واقعه مختصه بها، أو اشتباها علی بعض النقله عنهم، أو عن بعض الوسائط بیننا و بینهم) (۳) انتهی.

و لعمری إنه نفیس یستحق أن یکتب بالنور علی و جنات الحور، و یجب أن یسطر و لو بالخناجر علی الحناجر. فانظر إلی تصریحه، بل جزمه بصحّه تلک الروایات التی تضمّنتها هذه الکتب المعدوده و نحوها. و تخلّصه من الاختلاف الواقع فی الأخبار بوجوه تنفی احتمال تطرّق دخول الأحادیث الکاذبه فیها.

و من ذلک ما صرّح به شیخنا الشهید الثانی- أعلی اللّه رتبته- فی (شرح

۱- فی «ح»: و کتاب التهذیب، بدل: و کتابا التهذیب و الاستبصار.

۲- فی «ح»: و قد.

۳- ذکری الشیعه ۱: ۵۸- ۶۰.

ص: ۳۲۹

الدرایه)، حیث (۱) قال: (کان قد استقر أمر الإمامیه علی أربعمائه مصنف سموها اصولا؛ فکان علیها اعتمادهم، [ثم] تداعت الحال إلی ذهاب معظم تلک الاصول و لخّصها جماعه فی کتب خاصه؛ تقریبا علی المتناول. و أحسن ما جمع منها (الکافی)، و (التهذیب)، و (الاستبصار)، و (الفقیه) ..) (۲) انتهی.

و انظر إلی شهادته قدّس سرّه بکون أحادیث کتبنا هی أحادیث تلک الاصول بعینها.

و حینئذ، فالطاعن فی هذه کالطاعن فی تلک الاصول مع أنه اعترف بأنّه قد استقر أمر الإمامیه و مذهبهم علیها.

ثم إن الظاهر أن تخصیصه هذه الکتب الأربعه بالأحسنیه إنما هو من حیث اشتمالها علی أبواب الفقه کملا علی الترتیب بخلاف غیرها من کتب الأخبار، کما لا یخفی علی من جاس خلال تلک الدیار. و لا یتوهّم من قوله: (تداعت الحال إلی ذهاب معظم تلک الاصول، و لخّصها)- إلی آخره (۳)- أن تلخیص تلک الجماعه إنما وقع بعد ذهاب معظمها؛ فإن ذلک باطل من وجوه:

أولها: أن التلخیص وقع عطفه فی کلامه بالواو دون ثم المفیده للترتیب.

و ثانیها: أن الظاهر- کما نبّه علیه بعض فضلائنا- أن (۴) اضمحلال تلک الاصول إنما وقع بسبب الاستغناء عنها بهذه الکتب التی دونها أصحاب الأخبار؛ لکونها أحسن منها جمعا و أسهل تناولا، و إلّا فتلک الاصول قد بقیت إلی زمن السید رضی الدین بن طاوس رضی اللّه عنه، کما ذکر أن أکثر تلک الاصول کانت عنده، و نقل منها شیئا کثیرا کما یشهد به تتبّع مصنّفاته.

و بذلک یشهد کلام ابن إدریس فی آخر کتاب (السرائر) حیث نقل ممّا

۱- من «ح»، و فی «ق»: أنه حیث.

۲- الرعایه فی علم الدرایه: ۷۲- ۷۳.

۳- إلی آخره، لیس فی «ح».

۴- من «م»، و فی النسختین: فان.

ص: ۳۳۰

استطرفه من جمله منها شطرا وافرا من الأخبار، و یزیدک بیانا لما ذکرناه ما صرّح به شیخنا البهائی- عطر اللّه مرقده- فی أول کتاب (مشرق الشمسین) حیث عد من جمله الامور الموجبه للقطع بصحه الأخبار عند المتقدّمین وجوده فی کثیر من الاصول الأربعمائه المتّصله بأصحاب العصمه علیهم السّلام، قال: (و کانت متداوله بینهم فی تلک الأعصار مشتهره بینهم اشتهار الشمس فی رابعه النهار) (۱) انتهی.

و بالجمله، فاشتهار تلک الاصول فی زمن اولئک الفحول لا ینکره إلّا معاند جهول.

و من ذلک ما صرّح به المحقّق الشیخ حسن ابن شیخنا الشهید الثانی، حیث قال فی بحث الإجازه من کتاب (المعالم) ما صورته: (إن أثر الإجازه بالنسبه إلی العمل إنما یظهر حیث لا یکون متعلقها معلوما بالتواتر و نحوه، ککتب أخبارنا، فإنها متواتره إجمالا (۲). و العلم بصحه مضامینها تفصیلا یستفاد من قرائن الأحوال و لا مدخل للإجازه فیه غالبا) (۳).

و من ذلک ما صرّح به شیخنا البهائی- نوّر اللّه تعالی مرقده- فی وجیزته، حیث قال: (جمیع أحادیثنا إلّا ما ندر ینتهی إلی أئمتنا الاثنی عشر علیهم السّلام، و هم ینتهون فیها إلی النبیّ صلی اللّه علیه و آله).

إلی أن قال: (و قد کان جمع قدماء محدثینا ما وصل إلیهم من کلام أئمتنا علیهم السّلام فی أربعمائه کتاب تسمی (الاصول)، ثم تصدّی جماعه من المتأخّرین- شکر اللّه سعیهم- لجمع تلک الکتب و ترتیبها؛ تقلیلا للانتشار، و تسهیلا علی طالبی تلک

۱- مشرق الشمسین: ۲۶- ۲۷.

۲- من «ح».

۳- معالم الدین و ملاذ المجتهدین/ قسم الفقه ۱: ۱۰۵.

ص: ۳۳۱

الأخبار، فألّفوا کتبا مضبوطه مهذّبه مشتمله علی الأسانید المتّصله بأصحاب العصمه علیهم السّلام ک (الکافی)، و (من لا یحضره الفقیه)، و (التهذیب) و (الاستبصار)، و (مدینه العلم)، و (الخصال)، و (الأمالی)، و (عیون الأخبار) و غیرها (۱).

هذا ما حضرنی من کلامهم، نوّر اللّه تعالی مراقدهم و أعلی مقاعدهم. و أما کلام المتقدّمین کالصدوق فی دیباجه کتابه (من لا یحضره الفقیه) (۲) و ثقه الإسلام فی دیباجه (الکافی) (۳)، و الشیخ الطوسی فی جمله من مؤلفاته (۴)، و علم الهدی (۵) و غیرهم ممن نقلنا کلامهم فی غیر هذا الکتاب، فهو ظاهر البیان ساطع البرهان فی هذا الشان.

ثم العجب من هؤلاء الفضلاء الذین نقلنا کلامهم هنا أنه إذا کان الحال علی ما صرحت به عبائرهم هنا من صحه هذه الأخبار عن الأئمّه علیهم السّلام، فما الموجب لهم إلی المتابعه فی هذا الاصطلاح؟ و أعجب من ذلک کلام شیخنا البهائی رحمه اللّه فی کتاب (مشرق الشمسین) حیث ذکر ما ملخصه أن اجتناب الشیعه لمن کان منهم، ثم أنکر إمامه بعض الأئمّه کان أشد من اجتناب المخالفین فی المذهب، و کانوا یحترزون عن مجالستهم و التکلم معهم، فضلا عن أخذ الحدیث عنهم.

فإذا نقل علماؤنا روایه رواها رجل من ثقات أصحابنا عن أحد هؤلاء و عولوا علیها و قالوا بصحّتها مع علمهم بحاله، فقبولهم لها و قولهم بصحتها لا بدّ من ابتنائه علی وجه صحیح لا یتطرق إلیه القدح، و لا إلی ذلک الرجل الثقه الراوی عمّن هذا حاله، کأن یکون سماعه منه قبل عدوله عن الحق، و قوله

۱- الوجیزه (ضمن رسائل الشیخ بهاء الدین): ۶- ۷.

۲- الفقیه ۱: ۳.

۳- الکافی ۱: ۸- ۹.

۴- تهذیب الأحکام ۱: ۳، العدّه فی اصول الفقه ۱: ۱۲۶.

۵- رسائل الشریف المرتضی ۱: ۲۶، عنه فی معالم الاصول ۲۷۴.

ص: ۳۳۲

بالوقوف، أو بعد توبته و رجوعه إلی الحق، أو إن النقل إنما وقع من أصله الذی ألفه و اشتهر عنه قبل الوقف، أو من کتابه الذی ألّفه بعد الوقف.

و لکنه أخذ (۱) ذلک الکتاب عن شیوخ أصحابنا الذین علیهم الاعتماد، ککتب علی بن الحسن الطاطری (۲)، فإنه و إن کان من أشد الواقفه عنادا للإمامیه إلّا إن الشیخ شهد له فی (الفهرست) (۳) بأنّه روی کتبه عن الرجال الموثوق بهم و برواياتهم، إلی غیر ذلک من المحامل الصحیحه (۴)، إلی آخر کلامه- طاب ثراه- و لقد أجاد فیما أفاد.

و لکنه ناقض نفسه فیما أورده من العذر للمتأخرین فی عدولهم إلی تجدید هذا الاصطلاح؛ لأن قوله: (کانوا یحترزون عن مجالستهم، فضلا عن أخذ الحدیث عنهم)، و قوله: (فقبولهم لها و قولهم بصحتها لا بدّ من ابتنائه علی وجه صحیح) یستلزم أن تکون أحادیث کتب هؤلاء الأئمّه الثلاثه الّذین شهدوا بصحه ما رووه فیها کلّها صحیحه.

الرابع: أنه لو تمّ ما ذکروه و صحّ ما قرروه للزم فساد الشریعه و إبطال الدین؛ لأنه متی اقتصر فی العمل علی هذا القسم الصحیح أو مع الحسن خاصه أو بإضافه الموثّق أیضا، و رمی بقسم الضعیف [ب] اصطلاحهم من البین- و الحال أن جل الأخبار من هذا القسم کما لا یخفی علی من طالع کتاب (الکافی) اصولا و فروعا، و کذا غیره من سائر کتب الأخبار و سائر الکتب الخالیه من الأسانید- لزم ما ذکرناه، و توجّه الطعن به علینا من العامه بأن جل أحادیثنا مکذوبه مزوّره، و لذا تری شیخنا الشهید فی (الذکری) کیف تخلّص من ذلک بما قدمنا نقله عنه (۵)

۱- فی «ح» بعدها: من.

۲- فی «ح»: الطاهری.

۳- الفهرست: ۱۵۶/ ۳۹۰.

۴- مشرق الشمسین: ۵۹- ۶۱.

۵- لیست فی «ح».

ص: ۳۳۳

دفعا لما طعنوا به علینا و نسبوه إلینا.

و للّه درّ المحقق رحمه اللّه فی (المعتبر) حیث قال: (أفرط الحشویه فی العمل بخبر الواحد، حتی انقادوا لکل خبر، و ما فطنوا إلی ما تحته من التناقض، فإن من جمله الأخبار قول النبی صلی اللّه علیه و آله: «ستکثر بعدی القاله» (۱)).

إلی أن قال: (و اقتصر بعض عن هذا الإفراط، فقال: کل سلیم السند یعمل به، و ما علم أن الکاذب قد یصدق، و الفاسق قد یصدق. و لم یتنبّه أن ذلک طعن فی علماء الشیعه، و قدح فی المذهب؛ إذ لا مصنف إلّا و هو یعمل بخبر المجروح، کما یعمل بخبر العدل).

إلی أن قال: (و کل هذه الأقوال منحرفه عن السنن، و التوسّط أقرب، فما قبله الأصحاب أو دلت القرائن علی صحته عمل به، و ما أعرض الأصحاب عنه أو شذ یجب اطراحه) (۲) انتهی.

و هو قوی متین و جوهر ثمین و إن کان صاحبه قد خالفه فی مواضع من کتابه المذکور.

الخامس: أن ما اعتمدوه من ذلک الاصطلاح غیر منضبط القواعد و البنیان، و لا مشید الجوانب و الأرکان:

أما أولا: فلأن اعتمادهم فی التمییز بین أسماء الرواه المشترکه علی الأوصاف (۳) و الألقاب و النسب و الراوی و المروی عنه و نحوها. و لم لا یجوز الاشتراک فی هذه الأشیاء؛ و ذلک لأن الرواه عنهم علیهم السّلام لیسوا محصورین فی عدد مخصوص و لا بلد واحد؟

۱- المعتبر ۱: ۲۹.

۲- المعتبر ۱: ۲۹.

۳- شبه الجمله خبر للحرف المشبّه بالفعل.

ص: ۳۳۴

و قد نقل الشیخ المفید فی إرشاده أن الذین رووا عن الصادق علیه السّلام خاصه من الثقات علی اختلافهم فی الآراء و المقالات کانوا أربعه آلاف رجل (۱). و نحو ذلک ذکر ابن اشوب آشوب فی کتاب (معالم العلماء) (۲) و الطبرسی فی کتاب (إعلام الوری).

و الجمیع قد وصفوا هؤلاء الأربعه آلاف بالتوثیق، و هو مؤیّد لما ادّعیناه، و مشیّد لما أسّسناه. فإذا کان هؤلاء الرواه عن الصادق علیه السّلام خاصه، فما بالک بالرواه عن الباقر إلی العسکری علیه السّلام؟ فأین تأثیر القرائن فی هذه الأعداد؟ و أین الوصول إلی تشخیص المطلوب منها و المراد؟

و أما ثانیا: فلأن مبنی (۳) تصحیح الحدیث عندهم علی نقل توثیق رجاله فی أحد کتب المتقدّمین ککتاب (الکشی)، و (النجاشی)، و (الفهرست)، و (الخلاصه) و نحوها نظرا إلی أن نقلهم ذلک شهاده منهم بالتوثیق، حتی إن المحقق الشیخ حسنا فی کتاب (المنتقی) لم یکتف فی تعدیل الراوی بنقل واحد من هؤلاء، بل أوجب فی تصحیح الحدیث نقل اثنین منهم لعداله الراوی؛ نظرا إلی أنها شهاده فلا یکفی فیها الواحد.

و أنت خبیر بما بین مصنّفی تلک الکتب، و بین رواه الأخبار من المده و الأزمنه المتطاوله، فکیف اطّلعوا علی أحوالهم الموجبه للشهاده بالعداله أو الفسق؟

و الاطلاع علی ذلک بنقل ناقل أو شهره أو قرینه حال أو نحو ذلک- کما هو معتمد مصنفی تلک الکتب فی الواقع- لا یسمی شهاده، و هم قد اعتمدوا علی ذلک و سمّوه شهاده. وهب أن ذلک کاف فی الشهاده، لکن لا بدّ فی العمل بالشهاده

۱- الإرشاد (ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۱۱/ ۲: ۱۷۹.

۲- مثل هذا الکلام غیر موجود فی (معالم العلماء)، بل ذکره المصنّف فی مناقب آل أبی طالب ۴: ۲۶۸- ۲۶۹.

۳- فی «ح»: معنی.

ص: ۳۳۵

من السماع من الشاهد، لا مجرد نقله فی کتابه، فإنه لا یکفی فی کونه شهاده.

هب أنه یکفی فی ذلک، فما الفرق بین هذا النقل فی هذه الکتب، و بین نقل أولئک الأجلّاء الذین هم أساطین المذهب صحه ما رووه فی کتبهم، و أنها مأخوذه عن الصادقین علیهم السّلام، فیعتمد علیهم فی أحدهما دون الآخر؟

و أما ثالثا، فلمخالفتهم أنفسهم فیما قرّروه من ذلک الاصطلاح، حیث حکموا بصحه جمله من الأحادیث التی هی ضعیفه بمقتضی ذلک الاصطلاح، فخرجوا عن مقتضی اصطلاحهم فیها، کمراسیل ابن أبی عمیر و صفوان بن یحیی، و غیرهما؛ زعما منهم أن مثل هؤلاء لا یرسلون إلّا عن ثقه، و مثل بعض الأحادیث الضعیفه المشهور عمل المتقدّمین بها، فیتسرّون لأجل العمل بها بکونها مجبوره بالشهره، و مثل أحادیث جمله من مشایخ الإجازه الذین لم یذکروا فی کتب الرجال بمدح و لا قدح؛ زعما منهم أن هؤلاء مشایخ الإجازه، و هم مستغنون عن التوثیق. و أمثال ذلک کثیر یظهر بالتتبع (۱).

و أما رابعا، فلاضطراب کلامهم فی الجرح و التعدیل علی وجه لا یقبل الجمع و التأویل، فتری الواحد منهم یخالف نفسه فضلا عن غیره، فهذا یقدم الجرح علی التعدیل، و هذا یقول: لا یقدم إلّا مع إمکان الجمع، و هذا یقدم النجاشی علی الشیخ، و هذا ینازعه و یطالبه بالدلیل.

و بالجمله، فالخائض فی الفن یجزم بصحه ما ادّعیناه، و البناء من أصله لمّا کان علی غیر أساس کثیر الانتقاض فیه و الالتباس.

السادس: أن أصحاب هذا الاصطلاح قد اتفقوا علی أن مورد التقسیم إلی الأنواع الأربعه المذکوره إنما هو خبر الواحد العاری عن القرائن، و قد عرفت من

۱- فی «ح» مشطوب عنها، و قد وضعت علیها علامه تصحیح لکن لم یشر لها فی الهامش.

ص: ۳۳۶

کلام اولئک الفضلاء المتقدم نقله- و بذلک صرّح غیرهم أیضا أن (۱) أخبار کتبنا المشهوره محفوفه بالقرائن الداله علی صحتها.

و حینئذ یظهر عدم وجود مورد التقسیم المذکور فی أخبار هذه الکتب، و قد ذکر صاحب (المنتقی) أن أکثر أنواع الأحادیث المذکوره فی درایه الحدیث بین المتأخّرین من مستخرجات العامّه بعد وقوع معانیها فی أحادیثهم، و أنه لا وجود لأکثرها فی أحادیثنا (۲). و أنت إذا تأملت بعین الحق و الیقین وجدت هذا التقسیم هنا من ذلک القبیل.

السابع: أن التعدیل و الجرح [موقوفان] (۳) علی معرفه ما یوجب الجرح، و منه الکبائر، و قد اختلفوا فیها اختلافا منتشرا فلا یمکن الاعتماد علی تعدیل المعدل و جرحه إلّا مع العلم بموافقه مذهبه لمذهب من یرید العلم (۴). و هذا العلم ممّا لا یمکن أصلا؛ إذ المعدّلون و الجارحون من علماء الرجال لیس مذهبهم فی عدد الکبائر معلوما. قال شیخنا البهائی قدّس سرّه علی ما نقل (۵) عنه من المشکلات: (إنا لا نعلم مذهب (۶) الطوسی فی العداله، و أنه یخالف مذهب العلّامه، و کذا لا نعلم مذاهب بقیه أصحاب الرجال کالکشی و النجاشی و غیرهم، ثم نقبل تعدیل العلّامه فی التعویل علی تعدیل أولئک.

و أیضا کثیر من الرجال ینقل عنه أنه کان علی خلاف المذهب، ثم رجع و حسن إیمانه، و القوم یجعلون روایته من الصحیح مع أنهم غیر عالمین بأن أداء الروایه متوقع بعد التوبه أم قبلها. و هذان المشکلان لا أعلم أن أحدا قبلی تنبه لشی ء منهما) انتهی.

۱- من «ح»، و فی «ق»: إذ.

۲- منتقی الجمان ۱: ۹- ۱۰.

۳- فی النسختین: موقوف.

۴- فی «ح»: العمل.

۵- الوافیه: ۲۷۴.

۶- فی «ح» بعدها: الشیخ.

ص: ۳۳۷

الثامن (۱): أن العداله بمعنی الملکه المخصوصه عند المتأخّرین ممّا لا یجوز إثباتها بالشهاده؛ لأن الشهاده و خبر الواحد لیس حجه إلّا فی المحسوسات دون الامور الباطنه، کالعصمه، فلا تقبل فیها الشهاده؛ فلا اعتماد علی تعدیل المعدلین بناء علی اعتقاد المتأخّرین. و هذا الوجه ممّا أورده المحدّث الأمین الأسترابادی قدّس سرّه (۲).

التاسع (۳): أنه قد تقرر فی محله أن شهاده فرع الفرع غیر مسموعه؛ إذ لا یقبل إلّا من شاهد الأصل أو من (۴) شاهد الفرع خاصه، مع أن شهاده علماء الرجال علی أکثر المعدلین و المجروحین إنما من شهاده فرع الفرع؛ فإن الشیخ و النجاشی و نحوهما لم یلقوا أصحاب الباقر و الصادق علیهما السّلام، فلیست شهادتهم إلّا من قبیل شهاده فرع الفرع (۵) بمراتب کثیره، فکیف یجوز العمل شرعا علی شهادتهم بالجرح و التعدیل (۶)؟ و هذا الوجه أیضا ممّا أفاده الفاضل المحدث المشار إلیه- أفاض اللّه تعالی شآبیب جوده علیه- إلی غیر ذلک من الوجوه الکثیره. و طالب الحق المنصف تکفیه الإشاره، و المکابر المتعسف لا ینتفع و لو بألف عباره.

۱- سقط فی «ح».

۲- الفوائد المدنیّه: ۲۹۳- ۲۹۴.

۳- فی «ح»: الثامن.

۴- فی «ح»: و، بدل: أو من.

۵- الشیخ و النجاشی .. فرع الفرع، من «ح».

۶- من «ح».

ص: ۳۳۸

ص: ۳۳۹

۳۸ درّه نجفیّه جواز استنباط الحکم الشرعی من القرآن

لا خلاف بین أصحابنا الاصولیین فی العمل ب (القرآن) فی الأحکام الشرعیه و الاعتماد علیه، حتی صنف جمله منهم کتبا فی الآیات المتعلّقه بالأحکام الشرعیه، و هی خمسمائه آیه عندهم.

و أما الأخباریون منهم- و هو المحدّث الأمین الأسترآبادی قدّس سرّه و من تأخر عنه، فإنه لم یفتح هذا الباب أحد قبله- فهم فی هذه المسأله ما بین الإفراط و التفریط، فمنهم من منع فهم شی ء منه مطلقا حتی مثل قوله تعالی قُلْ هُوَ اللّهُ أَحَدٌ (۱) إلّا بتفسیر من أصحاب العصمه علیهم السّلام. قال الفاضل المحدّث الفاضل السید نعمه اللّه الجزائری رحمه اللّه فی بعض رسائله: (إنی کنت حاضرا فی المسجد الجامع من شیراز، و کان الاستاذ المجتهد الشیخ جعفر البحرانی، و الشیخ المحدّث صاحب (جوامع الکلم) یتناظران فی هذه المسأله فانجر الکلام بینهما حتی قال له الفاضل المجتهد:

ما تقول فی معنی قُلْ هُوَ اللّهُ أَحَدٌ فهل یحتاج فی فهم معناها إلی الحدیث؟

فقال: نعم، لا نعرف معنی الأحدیه، و لا الفرق بین الأحد و الواحد، و نحو ذلک إلّا بذلک) (۲) انتهی.

۱- الإخلاص: ۱.

۲- ذکر فی الأنوار النعمانیه ۱: ۳۰۸، قریبا منها، و لم یصرّح فیه باسمی المتناظرین.

ص: ۳۴۰

و منهم من جوّز ذلک حتّی کاد یدّعی المشارکه لأهل العصمه علیهم السّلام فی تأویل مشکلاته و حل مبهماته و بیان مجملاته، کما یعطیه کلام المحدّث المحسن الکاشانی فی مقدمات تفسیره (الصافی) (۱) جریا علی قواعد الصوفیه الذین یدّعون مزاحمه الأئمّه علیهم السّلام فی تلک المقامات العلیه، کما لا یخفی علی من تتبع کلامه فی تفسیره المشار إلیه.

و التحقیق فی المقام أن یقال: إن الأخبار متعارضه من الجانبین، و متصادمه من الطرفین، إلّا إن أخبار المنع أکثر عددا و أصرح دلاله، فروی فی (الکافی) بإسناده عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «ما ادّعی أحد من الناس أنه جمع القرآن کله کما انزل إلّا کذاب، و ما جمعه و حفظه کما أنزل اللّه إلّا علی بن أبی طالب و الأئمّه من بعده علیهم السّلام» (۲).

و بإسناده عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «ما یستطیع أحد أن یدعی أن عنده جمیع القرآن کله ظاهره و باطنه غیر الأوصیاء» (۳).

و فی (الکافی) أیضا فی حدیث الباقر علیه السّلام مع قتاده: «ویحک یا قتاده، إن کنت إنما فسرت القرآن من تلقاء نفسک فقد هلکت و أهلکت، و إن کنت أخذته من الرجال فقد هلکت و أهلکت».

إلی أن قال علیه السّلام: «ویحک یا قتاده، إنما یعرف القرآن من خوطب به» (۴).

و روی فی کتاب (العلل) فی حدیث دخول أبی حنیفه علی الصادق علیه السّلام أنه قال له: «یا أبا حنیفه، تعرف کتاب اللّه حق معرفته، و تعرف الناسخ من المنسوخ؟».

۱- التفسیر الصافی ۱: ۳۵- ۳۶.

۲- الکافی ۱: ۲۲۸/ ۱، باب أنه لم یجمع القرآن کلّه إلّا الأئمّه علیهم السّلام، و فیه: نزله، بدل: أنزل.

۳- الکافی ۱: ۲۲۸/ ۲، باب أنه لم یجمع القرآن کلّه إلّا الأئمّه علیهم السّلام.

۴- الکافی ۸: ۲۵۹/ ۴۸۵.

ص: ۳۴۱

فقال: نعم. فقال: «یا أبا حنیفه، لقد ادّعیت علما، ویلک ما جعل اللّه ذلک إلّا عند أهل الکتاب الذی أنزله علیهم» (۱) الحدیث.

و فی جمله من الأخبار الوارده فی تفسیر قوله تعالی ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْکِتَابَ الَّذِینَ اصْطَفَیْنَا .. (۲)- الآیه- دلاله علی اختصاص میراث (الکتاب) بهم علیهم السّلام.

و فی (۳) جمله فی (۴) تفسیر قوله تعالی بَلْ هُوَ آیَاتٌ بَیِّنَاتٌ فِی صُدُورِ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ (۵) بأن المراد بهم: الأئمّه، صلوات اللّه علیهم (۶).

و فی (۷) جمله فی تفسیر قُلْ کَفَی بِاللَّهِ شَهِیداً بَیْنِی وَ بَیْنَکُمْ وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْکِتَابِ (۸) قال: «إیانا عنی» (۹).

و مثل ذلک (۱۰) فی تفسیر قوله سبحانه وَ إِنَّهُ لَذِکْرٌ لَکَ وَ لِقَوْمِکَ (۱۱). و کذا (۱۲) فی تفسیر قوله وَ مَا یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ (۱۳).

و فی جمله من الأخبار: «لیس شی ء أبعد من عقول الرجال من تفسیر القرآن» (۱۴).

و فی مناظره الشامی لهشام بن الحکم بمحضر الصادق علیه السّلام المرویه فی

۱- علل الشرائع ۱: ۱۱۲/ ب ۸۱، ح ۵.

۲- فاطر: ۳۲.

۳- من «ح».

۴- لیست فی «ح».

۵- العنکبوت: ۴۹.

۶- الکافی ۱: ۲۱۴/ ۲، باب أن الأئمّه علیهم السّلام قد أوتوا العلم ..

۷- من «ح».

۸- الرعد: ۴۳.

۹- الکافی ۸: ۲۲۹/ ۶، باب أنه لم یجمع القرآن کلّه إلّا الأئمّه علیهم السّلام.

۱۰- التفسیر الصافی ۱: ۳۹۳.

۱۱- الزخرف: ۴۴.

۱۲- التفسیر الصافی ۱: ۳۱۸- ۳۱۹.

۱۳- آل عمران: ۷.

۱۴- تفسیر العیاشی ۱: ۲۳/ ۸، وسائل الشیعه ۲۷: ۲۰۳- ۲۰۴، أبواب صفات القاضی، ب ۱۳، ح ۷۳.

ص: ۳۴۲

(الکافی) (۱) و غیره (۲) قال هشام للشامی: فبعد رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله من الحجه؟ قال الشامی: (الکتاب) و السنه. قال هشام: فهل ینفعنا (الکتاب) و السنه فی دفع الاختلاف عنا؟ قال الشامی: نعم. قال هشام: فلم اختلفت أنا و أنت، و صرت إلینا من الشام فی مخالفتنا إیاک؟ فسکت الشامی، فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «مالک لا تتکلم؟». فقال: إن قلت: لم نختلف کذبت، و إن قلت: (الکتاب) و السنه یرفعان عنا الاختلاف أحلت (۳)؛ لأنهما یحتملان الوجوه. [و إن قلت: قد اختلفنا، و کل واحد منّا یدّعی الحقّ، فلم ینفعنا إذن (الکتاب) و السنه].

إلی أن قال الشامی لهشام: و الساعه من الحجه؟ فقال هشام: هذا القاعد الذی تشدّ إلیه الرحال، و یخبرنا بأخبار السماء، الحدیث. و لا یخفی ما فیه من الصراحه فی المطلوب.

و فی رساله الصادق علیه السّلام (۴) للشیعه و أمرهم بمدارستها (۵)، المرویه فی روضه (الکافی) بأسانید ثلاثه ما صورته: «قد أنزل اللّه القرآن و جعل فیه تبیان کل شی ء، و جعل للقرآن و لتعلم القرآن أهلا لا یسع أهل علم القرآن الذین أتاهم اللّه (۶) علمه أن یأخذوا فیه بهوی و لا رأی و لا مقاییس، أغناهم اللّه عن ذلک بما آتاهم اللّه من علمه، و خصّهم به وضعه عندهم کرامه من اللّه أکرمهم بها. و هم أهل الذکر الذین أمر اللّه هذه الامّه بسؤالهم، و هم الذین من سألهم- و قد سبق فی علم اللّه أن یصدقهم و یتبع أثرهم- أرشدوه و أعطوه من علم القرآن ما یهتدی به إلی اللّه بإذنه و إلی جمیع سبل الحق.

و هم الذین لا یرغب عنهم و عن مسألتهم و عن علمهم الذی أکرمهم اللّه به و جعله

۱- الکافی ۱: ۱۷۲/ ۴، باب الاضطرار إلی الحجّه.

۲- الاحتجاج ۲: ۲۷۷- ۲۸۲/ ۲۴۱، بحار الأنوار ۲۳: ۹- ۱۳/ ۱۲.

۳- فی المصدر: أبطلت.

۴- فی «ح» بعدها: التی کتبها.

۵- من «ق»: و فی النسختین: بدراستها.

۶- لیست فی «ح».

ص: ۳۴۳

عندهم إلّا من سبق علیه فی علم اللّه الشقاء فی أصل الخلق تحت الأظلّه، فاولئک الذین یرغبون عن سؤال أهل الذکر، و الذین أتاهم اللّه علم القرآن و وصفه عندهم و أمرهم بسؤالهم» (۱) الحدیث.

و فی بعض خطب أمیر المؤمنین علیه السّلام المرویه فی روضه (الکافی) أیضا: «فإنّ علم القرآن لیس یعلم ما هو إلّا من ذاق طعمه فعلم بالعلم جهله، و أبصر به عماه، و سمع به صممه و أدرک به علم ما فات، و حیا به بعد إذ مات، و أثبت عند اللّه- تعالی ذکره- به الحسنات، و محابه السیئات، و أدرک به رضوانا من اللّه تعالی، فاطلبوا ذلک من عند أهله خاصه؛ فإنّهم خاصه نور یستضاء به، و أیمه یهتدی بهم، و هم (۲) عیش العلم و موت الجهل» (۳) الحدیث.

و فی کتاب (المحاسن) فی باب (أنزل اللّه فی (القرآن) تبیانا لکلّ شی ء): عنه عن أبیه عمّن ذکره عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی رساله: «و أما ما سألت من القرآن فذلک أیضا من خطراتک المتفاوته المختلفه؛ لأن القرآن لیس علی ما ذکرت، و کل ما سمعت فمعناه غیر ما ذهبت إلیه. و إنما القرآن أمثال لقوم یعلمون دون غیرهم؛ و لقوم یتلونه حق تلاوته، و هم الذین یؤمنون به و یعرفونه، فأمّا غیرهم، فما أشد استشکاله علیهم و أبعده من مذاهب قلوبهم! و لذلک قال رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله: انه لیس شی ء (۴) بأبعد من قلوب الرجال من تفسیر القرآن، و فی ذلک تحیر الخلائق أجمعون إلّا من شاء اللّه. و إنما أراد بتعمیته فی ذلک أن ینتهوا إلی بابه و صراطه، و أن یعبدوه و ینتهوا فی قوله إلی طاعه القوّام (۵) بکتابه و الناطقین عن أمره، و أن یستنبطوا ما احتاجوا إلیه من ذلک عنهم لا عن أنفسهم».

۱- الکافی ۸: ۴- ۵.

۲- فی «ح»: هو.

۳- الکافی ۸: ۳۱۹- ۳۲۰/ ۵۸۶.

۴- من «ح» و المصدر.

۵- فی «ح»: العامّه.

ص: ۳۴۴

ثم قال وَ لَوْ رَدُّوهُ إِلَی الرَّسُولِ وَ إِلیٰ أُولِی الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِینَ یَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ (۱) فأما غیرهم فلیس یعلم ذلک أبدا و لا یوجد، و قد علمت أنه لا یستقیم أن یکون الخلق کلّهم ولاه الأمر؛ إذ لا یجدون من یأتمرون علیه و لا من یبلغونه أمر اللّه و نهیه، فجعل اللّه الولاه خواصّ لیقتدی بهم من لم یخصّهم بذلک، فافهم ذلک إن شاء اللّه.

و إیاک و تلاوه القرآن برأیک، فإنّ الناس غیر مشترکین فی علمه کاشتراکهم فیما سواه من الامور، و لا قادرین علیه و لا علی تأویله، إلّا من حدّه و بابه الذی جعله اللّه له، فافهم إن شاء اللّه، و اطلب الأمر من مکانه تجده إن شاء اللّه» (۲)، و لا یخفی ما فیه من الصراحه فی الدلاله علی المطلوب.

و فی بعض الأخبار قال له السائل: أو ما یکفیهم (القرآن)؟ قال علیه السّلام: «بلی، لو وجدوا له مفسّرا». قال: و ما فسّره رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله؟ قال: «بلی فسّره لرجل، و فسّر للأمّه شأن ذلک الرجل» (۳) الحدیث.

و روی العیاشی فی تفسیره عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «من فسر القرآن برأیه إن أصاب لم یؤجر و إن أخطأ فهو أبعد من السماء» (۴).

و فی (الکافی) عن الصادق علیه السّلام: «ما ضرب رجل القرآن بعضه ببعض إلّا کفر» (۵).

و روی الصدوق رحمه اللّه فی (المجالس) بسنده عن الرضا عن أبیه عن آبائه عن أمیر المؤمنین علیهم السّلام قال: «قال رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله: قال اللّه جل جلاله: ما آمن بی من فسر

۱- النساء: ۸۳.

۲- المحاسن ۱: ۱۴۷- ۱۴۸/ ۹۶۰.

۳- الکافی ۱: ۲۵۰/ ۶، باب فی شأن إِنّا أَنْزَلْنَاهُ.

۴- تفسیر العیاشی ۱: ۲۹/ ۴.

۵- الکافی ۲: ۶۳۲- ۶۳۳/ ۱۷، ۲۵، باب نوادر کتاب فضل القرآن.

ص: ۳۴۵

برأیه کلامی، و ما عرفنی من شبهنی بخلقی» (۱) الحدیث.

و روی جمع من أصحابنا (۲) و غیرهم (۳) عن النبی صلی اللّه علیه و آله قال: «من فسر القرآن برأیه فأصاب الحقّ فقد أخطأ».

و عنه صلی اللّه علیه و آله: «من فسر القرآن برأیه فلیتبوّأ (۴) مقعده من النار» (۵).

و حمل الرأی فی هذه الأخبار علی الهوی و المیل الطبیعی- لترتب الأغراض الفاسده علی ذلک- بعید غایه البعد عن مناطیق هذه الأخبار، بل الظاهر منها- و هو الذی تجتمع به مع الأخبار المتقدّمه- إنما هو ما فسّر بمجرد العقل من غیر نقل عن المعصومین- صلوات اللّه علیهم أجمعین- و لو تمّ للخصم التأویل فی هذه الأخبار بما ذکره، فهو غیر تامّ له فی الأخبار المتقدمه، و صراحتها فی المدعی (۶) لا ینکره (۷) إلّا من قال (۸) بالصدّ عن الحق و استکبر.

و یدلّ علی ذلک الحدیث المتواتر بین الفریقین من قوله صلی اللّه علیه و آله: «إنی تارک فیکم الثقلین: کتاب اللّه و عترتی أهل بیتی، لن یفترقا حتی یردا علی الحوض» (۹).

فإن الظاهر من عدم افتراقهما إنما هو باعتبار الرجوع فی معانی (القران) إلی العتره، صلوات اللّه علیهم. و لو تم فهمه کلا (۱۰) أو بعضا بالنسبه إلی الأحکام

۱- الأمالی: ۵۵/ ۱۰.

۲- مجمع البیان ۱: ۱۱، وسائل الشیعه ۲۷: ۲۰۵، أبواب صفات القاضی، ب ۱۲، ح ۷۹.

۳- الجامع لأحکام القرآن ۱: ۳۲، و فیه: قال، بدل: فسر.

۴- من «ق»، و فی النسختین: یتبوأ.

۵- الجامع لأحکام القرآن ۱: ۳۲.

۶- فی «ح» بعدها: مما.

۷- من «ح»، و فی «ق» ینکر.

۸- فی «ح»: إلا عند من قائل، بدل: إلا من قال.

۹- الأمالی (الصدوق): ۵۰۰/ ۶۸۶، الإرشاد (ضمن سلسله مؤلفات الشیخ المفید) ۱۱/ ۱: ۲۳۳، بحار الأنوار ۲۳: ۱۲۶/ ۵۴، مسند أحمد بن حنبل ۳: ۱۷، المعجم الکبیر ۵: ۱۶۹- ۱۷۰/ ۴۹۸۰- ۴۹۸۱.

۱۰- فی «ح»: کملا.

ص: ۳۴۶

الشرعیه و المعارف الإلهیه بدونهم علیهم السّلام، لصدق الافتراق و لو فی الجمله. فهو خلاف ما دل علیه الخبر؛ فإن معناه أنهم علیهم السّلام لا یفارقون (القرآن)، بمعنی أن أفعالهم و أعمالهم و أقوالهم کلّها جاریه علی نحو ما فی (الکتاب العزیز)، و (القرآن) لا یفارقهم، بمعنی أن أحکامه و معانیه لا تؤخذ إلّا عنهم.

و یؤید ذلک ما استفاض عن أمیر المؤمنین علیه السّلام من قوله علیه السّلام: «أنا کتاب اللّه الناطق، و هذا کتاب اللّه الصامت» (۱)، فلو فهم معناه بدونه علیه السّلام لم یکن لتسمیته صامتا معنی.

و یقوّی ذلک أیضا أن (القرآن) مشتمل علی الناسخ و المنسوخ، و المحکم و المتشابه، و الخاص و العام، و المطلق و المقید، و المجمل و المبین، و التقدیم و التأخیر، و التبدیل و التغییر، و استفاده الأحکام الشرعیه من مثل ذلک لا تتیسّر إلّا للعالم بجمیع ما هنالک، و لیس غیرهم، صلوات اللّه علیهم. و لا یخفی علی الفطن المنصف المتصف (۲) بالسداد صراحه هذه الأدلّه فی المطلوب و المراد. و ظنی أن ما یقابلها مع تسلیم التکافؤ لا صراحه له (۳) و لا سلامه من تطرق الإیراد، فمن جمله ما استدلوا به الأخبار الوارده بعرض الأخبار المختلفه فی الأحکام الشرعیه أو غیرها علی (القرآن)، و الأخذ بما وافقه و ردّ ما خالفه.

وجه الاستدلال أنه لو لم یفهم منه شی ء إلّا بتفسیر أهل البیت علیهم السّلام انتفی فائده العرض (۴).

۱- وسائل الشیعه ۲۷: ۳۴، أبواب صفات القاضی، ب ۵، ح ۱۲، بحار الأنوار ۳۹: ۲۷۲/ ۴۶.

۲- لیست فی «ح».

۳- من «ق».

۴- المراد: أنه لو وقع التعارض فی الأخبار المفسّره، فعلی ما ذا تعرض؟ فتأمّل، فکأنه قال: لا یفهم شی ء من (الکتاب) العزیز إلّا بالخبر، و لا یعرف الخبر إلّا ب (الکتاب) و هذا دور ظاهر، و هو ظاهر البطلان، فتأمّل. (هامش «ع»).

ص: ۳۴۷

و الجواب أنه لا منافاه، فإن تفسیرهم علیهم السّلام إنما هو حکایه مراد اللّه تعالی، فالأخذ بتفسیرهم أخذ ب (الکتاب). أ لا تری أن من عمل بحدیث أو بآیه قد استفاد معناهما المراد منهما من استاذه أو من تفسیر أو شرح و نحو ذلک لا ینسب علمه إلی ذلک الذی استفاد منه معنی الخبر أو الآیه، و إنما [ینسبه] (۱) إلی الآیه أو الخبر. و هذا بحمد اللّه تعالی ظاهر لا ستره (۲) علیه.

و أما ما لم یرد فیه تفسیر عنهم علیهم السّلام، فیجب التوقّف فیه وقوفا علی تلک الأخبار، و تقییدا لهذه الأخبار بتلک. و من ذلک، الآیات کقوله سبحانه وَ نَزَّلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ تِبْیاناً لِکُلِّ شَیْ ء (۳)، و قوله ما فَرَّطْنا فِی الْکِتابِ مِنْ شَیْ ءٍ (۴)، و قوله لَعَلِمَهُ الَّذِینَ یَسْتَنْبِطُونَهُ (۵)، و قوله أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلی قُلُوبٍ أَقْفالُها (۶).

و الجواب أن الآیتین الاولیین لا دلاله فیهما علی أکثر من استکمال (القرآن) لجمیع الأحکام، و هو غیر منکور. و أما کون فهم تلک الأحکام مشترکا بین کافه الناس کما هو المطلوب بالاستدلال فلا، کیف و جل آیات (الکتاب) سیما ما یتعلق بالفروع الشرعیه کلّها ما بین مجمل و مطلق، و عام و متشابه لا یهتدی منه- مع قطع النظر عن السنه- إلی سبیل، و لا یعتمد منه علی دلیل. بل قد ورد من استنباطهم علیهم السّلام جمله من الأحکام من الآیات ما لا یجسر علیه سواهم و لا یهتدی إلیه غیرهم- و هو مصداق قولهم فیما تقدم: «لیس شی ء أبعد من عقول الرجال من

۱- فی النسختین: ینسب.

۲- فی «ح»: واضح لا ستره، و فی «ق»: ظاهر لا تستّر.

۳- النحل: ۸۹.

۴- الأنعام: ۳۸.

۵- النساء: ۸۳.

۶- محمّد: ۲۴.

ص: ۳۴۸

تفسیر القرآن» (۱)، و قولهم: «إنما یعرف القرآن من خوطب به» (۲)، و قولهم: «إنما أراد تعمیته فی ذلک لینتهوا إلی بابه» (۳)- کالأخبار الداله علی حکم الوصیه بالجزء من المال، حیث فسره علیه السّلام بالعشر مستدلا بقوله سبحانه ثُمَّ اجْعَلْ عَلیٰ کُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءاً (۴) قال: «و کانت الجبال عشره» (۵).

و الوصیه بالسهم، حیث فسره علیه السّلام بالثمن (۶)، لقوله سبحانه إِنَّمَا الصَّدَقاتُ لِلْفُقَرٰاءِ وَ الْمَسٰاکِینِ (۷) الآیه.

و النذر بمال کثیر حیث فسره علیه السّلام بالثمانین (۸)؛ لقوله سبحانه فِی مَوٰاطِنَ کَثِیرَهٍ (۹) و کانت ثمانین موطنا.

و منه أیضا ما روی (۱۰) أن الحسن علیه السّلام تلا قوله سبحانه وَ لٰا رَطْبٍ وَ لٰا یٰابِسٍ إِلّٰا فِی کِتٰابٍ مُبِینٍ (۱۱)، فقال له معاویه: أین قصه (۱۲) لحیتی و لحیتک فی (الکتاب)؟ و قد کان الحسن علیه السّلام حسن اللحیه، و کان معاویه کوسجا قبیح اللحیه، فقال علیه السّلام وَ الْبَلَدُ الطَّیِّبُ یَخْرُجُ نَبٰاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَ الَّذِی خَبُثَ لٰا یَخْرُجُ إِلّٰا نَکِداً (۱۳).

و ما ورد فی حدیث أبی الجارود قال: قال أبو جعفر علیه السّلام: «إذا حدثتکم بشی ء (۱۴) فاسألونی [عنه] من کتاب اللّه».

۱- المحاسن ۱: ۴۱۸/ ۹۶۰، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۹۱، أبواب صفات القاضی، ب ۱۳، ح ۳۸.

۲- الکافی ۸: ۲۵۹/ ۴۸۵، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۸۵، أبواب صفات القاضی، ب ۱۳، ح ۲۵.

۳- المحاسن ۱: ۴۱۸/ ۹۶۰، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۹۱، أبواب صفات القاضی، ب ۱۳، ح ۳۸.

۴- البقره: ۲۶۰.

۵- تفسیر العیاشی ۱: ۱۶۴/ ۴۷۵.

۶- تفسیر العیاشی ۲: ۹۶/ ۶۶.

۷- التوبه: ۶۰.

۸- تفسیر العیاشی ۲: ۹۰/ ۳۷.

۹- التوبه: ۲۵.

۱۰- الاصول الأصلیه: ۱۵.

۱۱- الأنعام: ۵۹.

۱۲- من «ح» و هو الموافق للمصدر، و فی «ق»: قصر.

۱۳- الأعراف: ۵۸.

۱۴- فی «ح»: بحدیث.

ص: ۳۴۹

ثم قال فی بعض حدیثه: «نهی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله عن القیل و القال، و فساد المال، و کثره السؤال». فقیل له: یا بن رسول اللّه، أین هذا من (کتاب اللّه)؟ قال: «إنّ اللّه تعالی یقول لَا خَیْرَ فِی کَثِیرٍ مِنْ نَجْوٰاهُمْ إِلّٰا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَهٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلٰاحٍ بَیْنَ النّٰاسِ (۱)، و قال وَ لٰا تُؤْتُوا السُّفَهٰاءَ أَمْوٰالَکُمُ الَّتِی جَعَلَ اللّٰهُ لَکُمْ قِیٰاماً (۲)، و قال لٰا تَسْئَلُوا عَنْ أَشْیٰاءَ إِنْ تُبْدَ لَکُمْ تَسُؤْکُمْ (۳)» (۴).

إلی غیر ذلک ممّا یطول به الکلام.

و أما الآیه الثالثه فظاهر سیاقها، و قوله سبحانه وَ لَوْ رَدُّوهُ إِلَی الرَّسُولِ وَ إِلیٰ أُولِی الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِینَ یَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ (۵) [یدلان (۶) علی کون المستنبطین هم الأئمّه علیهم السّلام، و بذلک تواترت أخبارهم علیهم السّلام. ففی (الجوامع) عن الباقر علیه السّلام فی تفسیرها: «هم الأئمّه المعصومون» (۷).

و العیاشی عن الرضا علیه السّلام: «هم آل محمد، و هم الذین یستنبطون من القرآن و یعرفون الحلال و الحرام (۸)» (۹).

و فی (الإکمال) (۱۰) عن الباقر علیه السّلام مثل ذلک. و قد تقدم فی بعض الأخبار التی قدمناها ما یشعر بذلک أیضا.

و أما الآیه الرابعه، فإنا- کما سیتضح لک- لا نمنع فهم شی ء من (القرآن) بالکلیه، کما یدّعیه بعضهم، لیمتنع وجود مصداق الآیه، فإن دلاله الآیات علی

۱- النساء: ۱۱۴.

۲- النساء: ۵.

۳- المائده: ۱۰۱.

۴- الکافی ۵: ۳۰۰/ ۲، باب فی حفظ المال ..، تهذیب الأحکام ۷: ۲۳۱- ۲۳۲/ ۱۰۱۰، وسائل الشیعه ۱۹: ۸۳، کتاب الودیعه، ب ۶، ح ۲.

۵- النساء: ۸۳.

۶- فی النسختین: یدل.

۷- جوامع الجامع: ۲۷۴.

۸- فی «ح» بعدها: و الحرام.

۹- تفسیر العیاشی ۱: ۲۸۶- ۲۸۷/ ۲۰۶.

۱۰- کمال الدین ۱: ۲۱۸/ ۲، بالمعنی.

ص: ۳۵۰

الوعـد و الوعیـد و الزجر لمن تعدی الحدود الالهیه (۱) و الترغیب و الترهیب ظـاهر لاـ مریه فیه، و هو المراد من التـدبر فی الآـیه کما ینادی علیه سیاق الکلام.

و القول الفصل و المذهب الجزل فی هذا المقام ما أفاده شـیخ الطائفه- رضوان اللّه علیه- فی کتاب (التبیان)، و تلقّاه بالقبول جمله من علمائنا الأعیان، حیث قال بعد نقل جمله من أدلّه الطرفین ما لفظه: (و الذی نقوله: إن معانی (القرآن) علی أربعه أقسام:

أحـدها: مـا اختص اللّه بـالعلم به، فلاـ یجوز لأحـد تکلّف القول فیه و لاـ تعـاطی معرفته، و ذلک مثل قوله یَسْـئَلُونَکَ عَنِ السّاعَهِ أَیّانَ مُرْساها قُلْ إِنَّما عِلْمُها عِنْـدَ رَبِّی لا یُجَلِّیها لِوَقْتِها إِلّا هُوَ (۲)، و مثل قوله إِنَّ اللّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السّاعَهِ (۳) إلی آخرها. فتعاطی ما اختص اللّه بالعلم به خطأ.

و ثانیهـا: مـا یکون ظـاهره مطابقا لمعناه، فکل من عرف اللغه التی خوطب بها عرف معناه، مثل قوله وَ لا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِی حَرَّمَ اللّهُ إِلّا بِالْحَقِّ* (۴)، و مثل قوله:

قُلْ هُوَ اللّهُ أَحَدٌ (۵)، و غیر ذلک.

و ثالثهـا: مـا هو مجمل لا ینبئ ظاهره عن المراد به مفصّـلا، مثل قوله وَ أَقِیمُوا الصَّلاهَ وَ آتُوا الزَّکاهَ* (۶)، و قوله وَ لِلّهِ عَلَی النّـاسِ حِجُّ الْبَیْتِ مَنِ اسْتَطاعَ (۷) و قوله وَ آتُوا حَقَّهُ یَوْمَ حَصادِهِ (۸)، و قوله فِی أَمْوالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ (۹) و ما أشبه ذلک.

فإن تفصیل أعداد الصلاه و أعداد رکعاتها، و تفصیل مناسک الحج و شروطه،

۱- فی «ح» بعدها: و التهدید.

۲- الأعراف: ۱۸۷.

۳- لقمان: ۳۴.

۴- الأنعام: ۱۵۱، الإسراء: ۳۳.

۵- الإخلاص: ۱.

۶- البقره: ۴۳، ۸۳، ۱۱۰، و غیرها.

۷- آل عمران: ۹۷.

۸- الأنعام: ۱۴۱.

۹- المعارج: ۲۴.

ص: ۳۵۱

و مقادیر النصاب فی الزکاه لا یمکن (۱) فی استخراجه إلّا ببیان النبیّ صلی اللّه علیه و آله، و وحی من جهه اللّه تعالی، فتکلّف القول فی ذلک خطأ ممنوع منه، یمکن أن تکون الأخبار متناوله له.

و رابعها: ما کان اللفظ مشترکا بین معنیین فما زاد علیهما، و یمکن أن یکون کل واحد منهما مرادا، فإنه لا ینبغی أن یقدم أحد فیقول: (إن مراد اللّه منه بعض ما یحتمله) إلّا بقول نبی أو إمام معصوم) (۲) إلی آخر کلامه زید فی إکرامه.

أقول: و علی هذا التفصیل تجتمع الأخبار، و هو وسط بین ذینک القولین، و خیر الامور أوسطها.

و یؤیده ما رواه الفاضل أبو منصور أحمد بن أبی طالب الطبرسی قدّس سرّه فی کتاب (الاحتجاج) عن أمیر المؤمنین علیه السّلام فی حدیث الزندیق الذی جاء إلیه بآی من (القرآن) زاعما تناقضها حیث قال علیه السّلام فی أثناء الحدیث: «إنّ اللّه جل ذکره بسعه رحمته و رأفته بخلقه و علمه بما یحدثه المبدلون من تغییر کتابه قسم کلامه ثلاثه أقسام:

[فجعل] قسما منه یعرفه العالم و الجاهل، و قسما لا یعرفه إلّا من صفا ذهنه و لطف حسه و صح تمییزه ممّن شرح اللّه صدره للإسلام (۳)، و قسما لا یعرفه إلّا اللّه و أنبیاؤه و الراسخون فی العلم. و إنما فعل ذلک لئلا یدّعی أهل الباطل، المستولون علی میراث رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله من علم الکتاب ما لم یجعل اللّه لهم، و لیقودهم الاضطرار إلی الائتمار لمن (۴) ولاه أمرهم».

إلی أن قال علیه السّلام: «و أما ما علمه الجاهل و العالم من فضل رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله من کتاب اللّه، فهو قوله سبحانه مَنْ یُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطاعَ اللّهَ (۵)، و قوله

۱- فی «ح»: یتمکن فی، بدل: یمکن.

۲- التبیان فی تفسیر القرآن ۱: ۵- ۶.

۳- و قسما لا یعرفه إلّا من صفا ذهنه .. للإسلام، سقط فی «ح».

۴- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: عن.

۵- النساء: ۸۰.

ص: ۳۵۲

إِنَّ اللّهَ وَ مَلائِکَتَهُ یُصَلُّونَ عَلَی النَّبِیِّ یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَیْهِ وَ سَلِّمُوا تَسْلِیماً (۱)؛ و لهذه الآیه ظاهر و باطن؛ فالظاهر، هو قوله صَلُّوا عَلَیْهِ و [الباطن قوله] سَلِّمُوا تَسْلِیماً (۲)، أی سلموا لمن وصّاه و استخلفه علیکم ما عهد إلیه، تسلیما.

و هذا ممّا أخبرتک به أنه لا یعلم تأویله (۳) إلّا من لطف حسه وصفا ذهنه و صح تمیزه.

و کذلک قوله سلام علی آل یاسین (۴)؛ لأن اللّه سمّی النبی صلی اللّه علیه و آله بهذا الاسم حیث قال یس. وَ الْقُرْآنِ الْحَکِیمِ. إِنَّکَ لَمِنَ الْمُرْسَلِینَ (۵)، لعلمه أنّهم یسقطون السّلام علی آل محمد کما أسقطوا غیره» (۶) الحدیث.

أقول: و القسم الثانی من کلام الشیخ قدّس سرّه هو الأوّل من کلامه علیه السّلام، و هو الذی یعرفه العالم و الجاهل، و هو ما کان محکم الدلاله. و هذا ممّا لا ریب فی صحه الاستدلال به و المانع مکابر (۷). و القسم الرابع من کلامه- رضوان اللّه علیه- هو الثانی من کلامه- صلوات اللّه علیه- و هو الذی «لا یعرفه إلّا من صفا ذهنه و لطف حسه».

و الظاهر أنه أشار بذلک إلی الأئمّه علیهم السّلام؛ فإنهم هم المتصفون بتلک الصفات علی الحقیقه و إن ادّعی بعض من أشرنا إلیه آنفا دخوله فی ذلک، و الآیات التی عدها علیه السّلام من هذا القسم مؤیده لذلک، فإنّها کما أشار إلیه- صلوات اللّه علیه- من التفسیر الباطن الذی لا یمکن التهجّم (۸) علیه إلّا من جهتهم.

۱- الأحزاب: ۵۶.

۲- و لهذه الآیه ظاهر و باطن .. تسلیما، من «ح» و المصدر.

۳- لا یعلم تأویله، من «ح»، و المصدر، و فی «ق»: یعرفه.

۴- الصافّات: ۱۳۰.

۵- یس: ۱- ۳.

۶- الاحتجاج ۱: ۵۹۶- ۵۹۷/ ۱۳۷.

۷- و المانع مکابر، من «ح».

۸- کذا فی النسختین، و هو مأخوذ من کلام أمیر المؤمنین الآتی، و إن کان هناک بلفظ (هجم)؛ فیکون مصدره: الهجوم.

ص: ۳۵۳

لا يقال: إنه يلزم اتّحاد القسم الثانى من كلامه- صلوات اللّه عليه- بما بعده؛ لكون القسم الثالث أيضا من المعلوم لهم عليهم السّلام.

لأنا نقول: الظاهر تخصيص القسم الثالث بعلم الشرائع الذى يحتاج إلى توقيف، و أنه لا يعلمه إلّا هو جلّ شأنه أو أنبياؤه بالوحى إليهم و إن علمه الأئمّه عليهم السّلام بالوراثه من الأنبياء، بخلاف الثانى؛ فإنه ممّا يستخرجونه بصفاء جواهر أذهانهم، و يستنبطونه بإشراق لوامع أفهامهم.

و حينئذ، فالقسم الثالث من كلام الشيخ قدّس سرّه، هو الثالث من كلامه عليه السّلام، و لعل عدم ذكره- صلوات اللّه عليه- القسم الأوّل من كلام الشيخ لقلّه أفراده فى (القرآن) المجيد؛ إذ هو مخصوص بالخمسه المشهوره، أو أن الفرض التام إنما يتعلّق بذكر الأقسام التى أخفاها جلّ (۱) شأنه عن تطرق تغيير المبدلين و إن ذكر منها القسم الأول استطرادا.

و مرجع هذا الجمع الذى ذكره الشيخ قدّس سرّه إلى حمل أدلّه الجواز على القسم الثانى من كلامه- طاب ثراه- و أخبار المنع على ما عداه.

و أما ما يفهم من كلام المحدّث الكاشانى فى المقدمه الخامسه من المقدمات التى ذكرها فى أول كتابه (الصافى) من الجمع بين الأخبار باعتبار تفاوت أفراد المفسرين، و حمل أحاديث الجواز على من أخلص الانقياد للّه و لرسوله و لأهل البيت عليهم السّلام، و أخذ علمه منهم و تتبع آثارهم، و اطّلع على جمله من أسرارهم بحيث يحصل له الرسوخ فى العلم، و الطمأنينه فى المعرفه و انفتح عينا قلبه، و هجم به العلم على حقائق الامور، و باشر روح اليقين، و استلان ما استوعره المترفون، و آنس بما استوحش منه الجاهلون، و صحب الدنيا ببدن (۲) روحه

۱- فى «ح»: من.

۲- من «ح».

ص: ۳۵۴

متعلّقه بالمحلّ الأعلی، فله أن یستفید من (القرآن) بعض غرائبه و یستنبط منه نبذا من عجائبه، [و] لیس ذلک من کرم اللّه بغریب، و لا من جوده بعجیب، فلیست السعاده وقفا علی قوم دون آخرین.

و قد عدّوا علیهم السّلام جمعا من أصحابهم المتصفین بهذه الصفات من أنفسهم، کما قالوا: «سلمان منا أهل البیت» (۱). فمن هذه صفته لا یبعد دخوله فی الراسخین فی العلم، العالمین (۲) بالتأویل، بل فی قولهم: «نحن الراسخون فی العلم» (۳) کما دریت فی المقدمه السابقه.

و حمل أحادیث النهی علی أن یکون للمفسر فی الشی ء رأی (۴)، و إلیه میل من طبعه و هواه، فیتأول (القرآن) علی وفق رأیه و هواه، لیحتجّ علی تصحیح غرضه و مدّعاه. و لو لم یکن له ذلک الرأی و الهوی لکان لا یلوح له من (القرآن) ذلک المعنی، أو أن یتسارع إلی تفسیر (القرآن) بظاهر العربیه من غیر استظهار بالسماع و النقل فیما یتعلّق بغرائب (القرآن) و ما فیها من الألفاظ المبهمه و المبدله، و ما فیها من الاختصار، و الحذف و الإضمار، و التقدیم و التأخیر، و فیما یتعلّق بالناسخ و المنسوخ، و الخاص و العام، و الرخص و العزائم، و المحکم و المتشابه، إلی غیر ذلک من وجوه الآیات.

فمن لم یحکم ظاهر التفسیر و معرفه وجوه الآیات المفتقره إلی السماع، و بادر إلی استنباط المعانی بمجرّد فهم العربیه کثر غلطه و دخل فی زمره من یفسّر

۱- الاحتجاج ۱: ۶۱۶/ ۱۳۹، بحار الأنوار ۱۰: ۱۲۳/ ۲.

۲- من «ح»، و فی «ق»: القائلین.

۳- بصائر الدرجات: ۲۰۴/ ب ۱۰، ح ۶، وسائل الشیعه ۲۷: ۱۹۸، أبواب صفات القاضی، ب ۱۳، ح ۵۳.

۴- للمفسّر فی الشی ء رأی، من «ح»، و فی «ق»: المفسر فی الشی ء برای.

ص: ۳۵۵

بالرأی (۱)، انتهی ملخصا، فظنی (۲) بعده غایه البعد و إن جری فیه علی عادته و عاده أصحابه الصوفیه من (۳) دعوی المزاحمه للأئمّه علیهم السّلام فی تلک المراتب العلیه، کما سیظهر لک فی المقام إن شاء اللّه تعالی بأوضح دلاله جلیه (۴):

أما أولا- فلأن ما ذکره- من حمل أخبار الجواز علی من اتّصف بتلک الصفات التی من جملتها أنه حصل له الرسوخ فی العلم، إلی آخره- مسلم، لکنا لا نسلّم أن هذه الصفات علی الحقیقه تحصل لغیرهم- صلوات اللّه علیهم- و إن زعم هو و غیره من الصوفیه العامیه العمیاء مزاحمتهم فی ذلک.

و بیان ذلک أن هذا الکلام ممّا ذکره أمیر المؤمنین علیه السّلام فی حدیث کمیل بن زیاد مشیرا إلی أوصیائه من أبنائه الأئمّه الطاهرین، و هم لفرط غرورهم ینتحلون ذلک لأنفسهم، و ینقلون حدیث کمیل فی مقام مدح علمائهم، زاعمین (۵) أن هذا الکلام هم المرادون به. و ها أنا أسوق لفظ الخبر لتطّلع علی ما فیه، و تفهم ما هو الحق منه و تعیه، قال علیه السّلام: «یا کمیل، إن هذه القلوب أوعیه فخیرها أوعاها، [ف] احفظ منی (۶) ما أقول لک: الناس ثلاثه: عالم ربانی، و متعلم علی سبیل نجاه، و همج رعاع أتباع کلّ ناعق، یمیلون مع کل ریح، لم یستضیئوا بنور العلم، و لم یلجئوا إلی رکن وثیق. یا کمیل، العلم خیر من المال؛ العلم یحرسک و أنت تحرس المال، و المال تنقصه النفقه، و العلم یزکو بالإنفاق .. یا کمیل [معرفه] العلم دین اللّه به یدان (۷)، یکسب الإنسان الطاعه فی حیاته و جمیل الاحدوثه بعد وفاته .. یا کمیل (۸) مات خزان الأموال، و العلماء

۱- التفسیر الصافی ۱: ۳۶- ۳۷.

۲- جواب (أما) الوارد فی قوله المار: و أمّا ما یفهم من کلام المحدث الکاشانی ..

۳- من «ح».

۴- من «ح»، و فی «ق»: علیه.

۵- فی «ح» بعدها: علی.

۶- فی «ح»: عنی.

۷- فی «ح»: یدان به.

۸- لیست فی «ح».

ص: ۳۵۶

باقون ما بقی الدهر، أعیانهم مفقوده و أمثالهم فی القلوب موجوده.

آه آه إن هاهنا- و أشار إلی صدره- لعلما جمّا لو أصبت له حمله، بلی أصبت له لقنا (۱) غیر مأمون یستعمل آله الدین [للدنیا] (۲)، و یستظهر بحجج اللّه علی خلقه و بنعمه علی عباده، أو منقادا للحق و لا بصیره له فی [أحنائه] (۳)، ینقدح الشکّ فی قلبه لأوّل عارض شبهه- ألا لا ذا و لا ذاک- أو منهوما باللذات سلس القیاد للشهوات، أو مغری بالجمع و [الادّخار] (۴) لیسا من رعاه الدین فی شی ء، أقرب شبها بهما الأنعام السائمه، کذلک یموت العلم بموت حامله.

اللهم بلی لا تخلو الأرض من قائم للّه بحجه ظاهر مشهور أو مستتر مغمور؛ لئلّا تبطل حجج اللّه و بیّناته. [و کم ذا] و أین اولئک؟ اولئک (۵) و اللّه الأقلّون عددا، الأعظمون [قدرا] (۶)، بهم یحفظ اللّه حججه و بیّناته حتی یودعوها نظراءهم (۷)، و یزرعوها فی قلوب أشباههم، هجم بهم (۸) العلم علی حقائق الامور، و باشروا أرواح الیقین و استلانوا ما استوعره المترفون، و أنسوا بما استوحش منه الجاهلون، و صحبوا الدنیا بأبدان أرواحها معلقه بالملأ الأعلی، اولئک خلفاء اللّه فی أرضه، و الدعاه إلی دینه. آه آه شوقا إلیهم» (۹) الحدیث.

و لا أراک فی شک بعد نظرک فی الخبر (۱۰) المذکور بعین التأمل و الإنصاف

۱- اللقن: سریع الفهم، یرید علیه السّلام: أنه أصاب فهما غیر ثقه. لسان العرب ۱۲: ۳۱۷- لقن.

۲- من المصدر، و فی النسختین: فی الدنیا.

۳- من المصدر، و فی النسختین: احسانه.

۴- من المصدر، و فی «ح»: الارخاء.

۵- لیست فی «ح».

۶- من المصدر، و فی النسختین: خطرا.

۷- فی «ق» بعدها: و یزعمون، و ما أثبتناه وفق «ح» و المصدر.

۸- فی «ح»: به.

۹- نهج البلاغه: ۶۸۵- ۶۸۷/ ۱۴۷، الأمالی (الطوسی): ۲۰/ ۲۳.

۱۰- فی «ح»: للخبر، بدل: فی الخبر.

ص: ۳۵۷

مجانبا للتعصب و الاعتساف من صحه ما ذکرناه من أن مراده علیه السّلام هم الأئمّه من ولده- صلوات اللّه علیه و علیهم- فإنهم هم الحجج للّه سبحانه بعد الأنبیاء علیهم السّلام، الذین لا یجوز أن تخلو الأرض من واحد منهم؛ إما ظاهر مشهور، أو مستتر مغمور.

و هؤلاء هم الموصوفون بالصفات التی ذکرها ذلک القائل فی کلامه، و زعم أنه و أمثاله مرادون منها، و الحال أنه علیه السّلام إنما أراد منها الأئمّه- صلوات اللّه علیهم- لأنها مؤذنه بعصمه المتّصف فیها، کما لا یخفی علی من تأمل فی مضامینها حقّ التأمل. و بذلک أیضا صرّح شیخنا البهائی- عطر اللّه مرقده- فی کتاب (الأربعین) (۱) فی شرح الحدیث المذکور.

و أما قوله: (و لیست السعاده وقفا علی قوم دون آخرین) علی إطلاقه فممنوع أشد المنع کما عرفت و ستعرف. و قوله: (و قد عدوا جمعا من أصحابهم)- إلی آخره- فیه أنه أیضا قد قالوا: «شیعتنا منا» (۲)، و قال سبحانه حکایه عن إبراهیم علیه السّلام- فَمَنْ تَبِعَنِی فَإِنَّهُ مِنِّی (۳).

و من الظاهر أن (المنیه) لا دلاله فیها علی أزید من الاختصاص و القرب، و إن تفاوت أفراده شدّه و ضعفا، و سبب هذا القرب و إن کان هو تنوّر القلب بأنوار ولایتهم و الاقتداء بهم فی سنّتهم و طریقتهم، إلّا إنه لا یستلزم المشارکه لهم فی خصوص ما دلّت الأخبار علی اختصاصهم به من المزایا الإلهیه و الخصائص السبحانیه.

و أما قوله: (و من هذه صفته لا یبعد دخوله فی الراسخین فی العلم)، [ف] مسلم

۱- الاربعون حدیثا: ۳۴۰/ شرح الحدیث: ۲۶.

۲- التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السّلام: ۷۹/ ۴۰، وسائل الشیعه ۹: ۲۲۹، أبواب المستحقین للزکاه، ب ۷، ح ۶.

۳- إبراهیم: ۳۶.

ص: ۳۵۸

لو سلم وجود تلك الصفات فی غیرهم- صلوات اللّه علیهم- لکنه کما عرفت ممنوع أشدّ المنع. و مما یدلّك علی صحه ما ذکرناه الأخبار التی قدّمناها دالّه علی اختصاصهم علیهم السّلام بذلك، و لا سیما حدیث (المحاسن) (۱) الذی نقلناه بطوله.

و لا بأس بنقل بعض الأخبار التی أجّلنا ذکرها آنفا؛ لدفع هذه الترّهات الفاسده و کسر سوره هؤلاء المدّعین لهذه الدعاوی الکاسده، و أنهم من جمله الراسخین المرادین من قوله سبحانه وَ مٰا یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللّٰهُ وَ الرّٰاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ (۲)، فروی ثقه الإسلام قدّس سرّه بسنده عن منصور بن حازم قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: اللّه أجل و أکرم من أن یعرف بخلقه- إلی أن قال-: و قلت للناس: أ لیس تعلمون أن رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله کان الحجّه من اللّه علی خلقه؟ قالوا: بلی. قلت: فحین مضی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله من کان الحجه للّه علی خلقه؟ قالوا: (القرآن)، فنظرت فی (القرآن) فإذا هو یخاصم به المرجئ و القدری و الزندیق الذی لا یؤمن به حتی یغلب الرجال بخصومته، فعرفت أن (القرآن) لا یکون حجه إلّا بقیّم، فما قال فیه من شی ء کان حقا- إلی أن قال-: فأشهد أن علیا کان قیم (القرآن)، و کانت طاعته مفروضه (۳). الحدیث.

و روی فی الکتاب المذکور عن عبد الرحمن بن کثیر عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال:

«الراسخون فی العلم: أمیر المؤمنین علیه السّلام و الأئمّه من ولده علیهم السّلام» (۴).

و بهذا الإسناد عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی حدیث فی قوله تعالی وَ مٰا یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللّٰهُ وَ الرّٰاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ قال: «أمیر المؤمنین و الأئمّه علیهم السّلام» (۵).

۱- المحاسن: ۴۱۷- ۴۱۸/ ۹۶۰.

۲- آل عمران: ۷.

۳- الکافی ۱: ۱۶۸- ۱۶۹/ ۲، باب الاضطرار إلی الحجه.

۴- الکافی ۱: ۲۱۳/ ۳، باب أن الراسخین فی العلم هم الأئمّه علیهم السّلام.

۵- الکافی ۱: ۴۱۴- ۴۱۵/ ۱۴، باب فیه نکت و نتف من التنزیل فی الولایه.

ص: ۳۵۹

و فی روایه أبی بصیر قال: سمعت أبا جعفر علیه السّلام یقول فی هذه الآیه بَلْ هُوَ آیاتٌ بَیِّناتٌ فِی صُدُورِ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ (۱) فأومأ بیده (۲) إلی صدره (۳).

و فی روایه عبد العزیز العبدی عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی تفسیر الآیه المذکوره قال: «هم الأئمّه علیهم السّلام» (۴).

و مثله فی روایه هارون بن حمزه عنه علیه السّلام (۵).

و فی روایه برید بن معاویه قال: قلت لأبی جعفر علیه السّلام قُلْ کَفی بِاللّهِ شَهِیداً بَیْنِی وَ بَیْنَکُمْ وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْکِتابِ (۶)؟ قال: «إیّانا عنی و علیّ أولنا و أفضلنا و خیرنا» (۷).

و فی کتاب (التوحید) بسنده فیه إلی الصادق علیه السّلام عن أبیه علیه السّلام عن آبائه علیهم السّلام:

«إن أهل البصره کتبوا إلی الحسین علیه السّلام یسألونه عن الصمد، فکتب إلیهم: بسم اللّه الرحمن الرحیم. أما بعد: فلا تخوضوا فی القرآن و لا تجادلوا فیه، و لا تتکلّموا فیه بغیر علم، فإنی سمعت جدی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله یقول: من قال فی القرآن بغیر علم (۸) فلیتبوّأ مقعده من النار» (۹) الحدیث.

و هو ظاهر فیما قدمنا ذکره من أن المراد بالرأی المنهی عن تفسیر (القرآن) به هو ما لم یکن بعلم مستفاد منهم، صلوات اللّه علیهم.

و فی خطبه یوم الغدیر المرویه فی کتاب (الاحتجاج) و غیره بعد ذکره صلی اللّه علیه و آله.

۱- العنکبوت: ۴۹.

۲- لیست فی «ح».

۳- الکافی ۱: ۲۱۳/ ۱، باب أن الأئمّه علیهم السّلام قد اوتوا العلم.

۴- الکافی ۱: ۲۱۴/ ۲، باب أن الأئمّه علیهم السّلام قد أوتوا العلم ..

۵- الکافی ۱: ۲۱۴/ ۴، باب أن الأئمّه علیهم السّلام قد اوتوا العلم.

۶- الرعد: ۴۳.

۷- الکافی ۱: ۲۲۹/ ۶، باب أنه لم یجمع القرآن کله إلّا الأئمّه علیهم السّلام.

۸- بغیر علم، من «ح» و المصدر.

۹- التوحید ۹۰- ۹۱/ ۵.

ص: ۳۶۰

ل (القرآن): «معاشر الناس تدبروا [القرآن] و افهموا (۱) آیاته و انظروا فی محکماته، و لا تتبعوا متشابهه، فو اللّه لن یبیّن لکم زواجره، و لا یوضّح لکم (۲) تفسیره إلّا الذی أنا آخذ بیده و رافع بعضده» (۳) إلی آخره. إلی غیر ذلک من الأخبار التی یضیق عنها المقام.

و أما ثانیا، فلأن ما ذکره فی حمل أحادیث النهی من أن المراد: (أن یکون للمفسر فی الشی ء رأی)- إلی آخره، علی تقدیر تسلیمه- إنما یتمشی له فی الأخبار الدالّه علی النهی عن تفسیر (القرآن) بالرأی، و أما الأخبار المستفیضه المتکاثره التی قدمنا جمله منها دالّه بأوضح دلاله علی اختصاصهم علیه السّلام بذلک، فإنه لا مجال لإجراء هذا الجواب فیها. و الذی تجتمع علیه الأخبار فی المقام و تنتظم انتظاما لا یعتریه الإیهام و الإبهام هو حمل الرأی فی تلک الأخبار علی ما لم یکن بتفسیر منهم علیهم السّلام، کما دلّت علیه روایه (التوحید) المتقدمه، و اللّه العالم.

۱- فی «ح»: اذا فهموا.

۲- فی النسختین بعدها: عن، و ما أثبتناه وفق المصدر.

۳- الاحتجاج ۱: ۱۴۶/ ۳۲.

ص: ۳۶۱

۳۹ درّه نجفیّه فی نضح الماء للجهات الأربع لمن لم یجد ماء کافیا لغسله

اشاره

روی الشیخ قدّس سرّه فی (التهذیب) فی الصحیح عن علی بن جعفر عن أخیه موسی علیه السّلام قال: سألته عن الرجل یصیب الماء فی ساقیه، أو مستنقع أ یغتسل منه للجنابه، أو یتوضأ منه للصلاه إذا کان لا یجد غیره، و الماء لا یبلغ صاعا للجنابه، و لا مدّا للوضوء، و هو متفرق؟ فکیف یصنع به، و هو یتخوف أن یکون السباع قد شربت منه؟ فقال: «إذا کانت یده نظیفه، فلیأخذ کفّا من الماء بید واحده فلینضحه خلفه، و کفّا [عن] أمامه، و کفّا عن یمینه و کفّا عن شماله، فإن خشی ألّا یکفیه غسل رأسه ثلاث مرات، ثم مسح جلده بیده، فإن ذلک یجزیه.

و إن کان الوضوء، غسل وجهه و مسح یده علی ذراعیه و رأسه و رجلیه، و إن کان الماء متفرّقا فقدر أن یجمعه، و إلّا اغتسل من هذا و هذا، فإن کان فی مکان واحد و هو قلیل لا یکفیه لغسله فلا علیه أن یغتسل و یرجع الماء فیه فان ذلک یجزیه» (۱).

أقول: هذا الخبر من مشکلات (۲) الأخبار و معضلات الآثار، و قد تکلم فیه جمله من علمائنا الأبرار- رفع اللّه أقدارهم فی دار القرار- فرأینا فی هذا الکتاب بسط (۳) الکلام فیه و إردافه بما یکشف عن باطنه و خافیه، فنقول: الکلام

۱- تهذیب الأحکام ۱: ۴۱۶- ۴۱۷/ ۱۳۱۵.

۲- من «ح»، و فی «ق»: المشکلات.

۳- قوله: الکتاب بسط، من «ح».

ص: ۳۶۲

فیه یقع فی مواضع:

الموضع الأول: فی موضع النضح

اشاره

قد اختلف أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- فی أن النضح للجوانب الأربعه فی الخبر المذکور هل هو للأرض أم البدن؟ و علی أی منهما فما الغرض منه و ما الحکمه فیه؟

القول بأنّ موضع النضح هو الأرض

فقیل (۱): إن محل النضح هو الأرض. و قد (۲) اختلف فی وجه الحکمه علی هذا القول، فظاهر الخبر المشار إلیه- و به صرّح البعض (۳)- أن ذلک لدفع النجاسه الوهمیه الناشئه من تخوف شرب السباع التی من جملتها الکلاب و نحوها، مع قلّه الماء.

و لکن فیه أن تعداد النضح فی الجهات الأربع لا یظهر له وجه ترتّب علی ذلک؛ إذ یکفی النضح إلی جهه واحده. و لعل الأقرب کون ذلک لما ذکر (۴)، مع منع رجوع الغساله إلی الماء، کما یشیر إلیه قوله علیه السّلام فی آخر الخبر: «و إن کان فی مکان واحد و هو قلیل لا یکفیه لغسله فلا علیه أن یغتسل و یرجع الماء فیه»، فإنه یشعر بکون النضح أولا لمنع رجوع الغساله، لکن مع قله الماء علی الوجه المذکور لا علیه أن یغتسل، و یرجع الماء إلی مکانه.

و یؤیّد ذلک و یوضحه أن الذی صرّح به غیر هذا الخبر من الأخبار الوارده فی هذا المضمار هو أن العله منع رجوع الغساله، و منها روایه ابن مسکان قال:

۱- من «ح»، و فی «ق»: فقل.

۲- فی «ح»: فقد.

۳- بحار الأنوار ۷۷: ۱۳۸/ ذیل الحدیث: ۸.

۴- فی «ح» بعدها: و.

ص: ۳۶۳

حدّثنی صاحب لی ثقه أنه سأل أبا عبد اللّه علیه السّلام عن الرجل ینتهی إلی الماء القلیل فی الطریق و یرید أن یغتسل و لیس معه إناء، و الماء فی وهده، فإن هو اغتسل رجع غسله فی الماء، کیف یصنع؟ قال: «ینضح بکفّ بین یدیه و کفّا من خلفه و کفّا عن یمینه و کفّا عن شماله، ثم یغتسل» (۱).

و ما رواه فی (المعتبر) (۲)، و (المنتهی) (۳) عن (جامع البزنطی) عن عبد الکریم عن محمد بن میسر عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: سألته عن الجنب ینتهی إلی الماء القلیل و الماء فی وهده، فإن هو اغتسل رجع غسله فی الماء، کیف یصنع؟ قال:

«ینضح بکفّ بین یدیه و کفّا خلفه و کفّا عن یمینه و کفّا عن شماله، و یغتسل (۴)».

و بذلک أیضا صرّح شیخنا الصدوق- عطر اللّه مرقده- فی (من لا یحضره الفقیه) حیث قال: (فإن (۵) اغتسل الرجل فی وهده، و خشی أن یرجع ما ینصبّ عنه إلی الماء الذی یغتسل منه، أخذ کفّا و صبّه أمامه، و کفّا عن یمینه و کفّا عن یساره (۶)، و کفّا من خلفه، و اغتسل منه) (۷).

و قال أیضا والده فی رسالته إلیه: (و إن اغتسلت من ماء فی وهده و خشیت أن یرجع ما ینصب عنک إلی المکان الذی تغتسل فیه، أخذت له کفّا و صببته عن یمینک، و کفّا عن یسارک، و کفّا خلفک و کفّا أمامک، و اغتسلت) (۸).

و الخبران المنقولان مع العبارتین المذکورتین و إن اشترکا فی کون العله منع رجوع الغساله، لکنها مجمله بالنسبه إلی کون المنضوح الأرض أو البدن.

۱- تهذیب الأحکام ۱: ۴۱۷- ۴۱۸/ ۱۳۱۸، وسائل الشیعه ۱: ۲۱۷- ۲۱۸، أبواب الماء المضاف، ب ۱۰، ح ۲.

۲- المعتبر ۱: ۸۸.

۳- منتهی المطلب ۱: ۲۳.

۴- من «ح» و المصدر.

۵- فی «ق» قبلها: و یغتسل، و ما أثبتناه وفق «ح» و المصدر.

۶- فی «ق» شماله یساره، و ما أثبتناه وفق «ح» و المصدر.

۷- الفقیه ۱: ۱۱- ۱۲/ ذیل الحدیث: ۲۰.

۸- انظر المقنع: ۴۶.

ص: ۳۶۴

و ما ذکره فی کتاب (المعالم) من أن (العباره المحکیه عن رساله ابن بابویه ظاهره فی الأوّل حیث قال فیها: (أخذت له کفّا) إلی آخره، و الضمیر فی قوله:

(له) عائد إلی المکان الذی یغتسل فیه؛ لأنه المذکور قبله فی العباره. و لیس المراد به: محل الماء، کما وقع فی عباره ابنه، حیث صرّح بالعود إلی الماء الذی یغتسل منه، و کأن ترکه للتصریح بذلک اتّکال علی دلاله لفظ الرجوع علیه، فالجار فی قوله: (إلی المکان) متعلق ب (ینصبّ)، و صله (یرجع) غیر مذکوره لدلاله المقام علیها) (۱)- انتهی- فظنی (۲) أنه بعید؛ لاحتمال کون الضمیر فی (له) عائدا إلی ما یفهمه سوق الکلام من خوف رجوع ما ینصبّ عنه، بمعنی أنک إذا خشیت ذلک أخذت لدفع ما تخشاه کفّا.

و یؤیّده السلامه من تقدیر صله ل (یرجع)، بل صلته هو قوله: (إلی المکان).

غایه الأمر أنه عبّر هنا عن الماء الذی یغترف منه، کما وقع فی عباره ابنه بالمکان الذی یغتسل فیه، و هو سهل.

و قیل (۳): إن (۴) الحکمه فیه اجتماع أجزاء الأرض، فیمتنع سرعه انحدار ما ینفصل عن البدن إلی الماء (۵)، و ردّه ابن إدریس و بالغ فی ردّه بأن استعداد الأرض برشّ الجهات المذکوره موجب لسرعه نزول ماء الغسل (۶). و الظاهر أن لکل من القولین وجها باعتبار اختلاف (۷) الآراض (۸) و أن بعضها بالابتلال یکون

۱- معالم الدین و ملاذ المجتهدین/ قسم الفقه ۱: ۳۴۶- ۳۴۷.

۲- خبر (ما) المتضمّنه للشرط فی قوله المارّ: (و ما ذکر فی کتاب المعالم).

۳- انظر وجوه الحکمه فی ذلک فی بحار الأنوار ۷۷: ۱۳۸- ۱۳۹.

۴- فی «ح»: بان.

۵- انظر المعتبر ۱: ۸۸.

۶- السرائر ۱: ۹۴، عنه فی مشارق الشموس: ۲۵۱.

۷- فی «ح»: باختلاف، بدل: باعتبار اختلاف.

۸- فی «ح»: الأرض.

ص: ۳۶۵

قبولها للابتلاع للماء (۱) الكثير أكثر، و بعضها بالعكس.

و قيل: إن الحكمه هی عـدم عود ماء الغسل، لكن لا من جهه كونه غساله، بل من جهه النجاسه الوهميه التی فی الأرض. فالنضـح إنما هو لإزاله النجاسه الوهميه منها (۲). و الظاهر بعده؛ لأنه لا إيناس فی الخبر المذكور و لا فی غيره من الأخبار التی قدمناها بذلك.

و قيـل بـأن الحكمه إنما هی رفع ما يسـتقذر منه الطبع من الكثافات بأن يأخـذ من وجه الماء أربع أكفّ و ينضـح على الأرض. صـرّح بذلك السـيد السـند صاحب (المدارك) فی حواشـی (الاستبصار (۳)) و أيّـده بحسـنه الكاهلی قال: سـمعت أبا عبـد اللّه عليه السّـلام يقول: «إذا أتيت ماء و فيه قله فانضح عن يمينك و عن يسارك و بين يديك و توضأ» (۴).

و روايه أبی بصـير قـال: قلت لأـبی عبـد اللّه عليه السّـلام: إنـا نسـافر، فربمـا بلينـا بالغـدير من المطر يكون إلى جانب القريه فيكون فيه العـذره، و يبـول فيه الصـبی، و تبول فيه الـدابه، فقـال: «إن عرض فی قلبـك منه شـی ء [فافعـل] (۵) هكذا» (۶)، يعنی فرّج المـاء بين يديك، ثم توضأ. و فيه:

أولا: أنه يكفی على هـذا مطلق النضـح، و إن كان إلى جهه واحـده، مع أن الخبر قد تضـمّن تفريقه فی الجهات الأربع، و مثله الخبران الآخران المتقدمان. و أما النضح إلى الجهات الثلاث فی خبر الكاهلی، فالظاهر أنه عباره عن تفريج الماء، كما فی خبر أبی بصير.

۱- فی «ح»: لابتلاع الماء، بدل: للابتلاع للماء.

۲- انظر مشارق الشموس: ۲۵۱- ۲۵۲.

۳- فی حواشی الاستبصار، من «ح».

۴- تهذيب الأحكام ۱: ۴۰۸/ ۱۲۸۳.

۵- من الاستبصار، و فی النسختين: نقل.

۶- تهذيب الأحكام ۱: ۴۱۷/ ۱۳۱۶، الاستبصار ۱: ۲۲/ ۵۵، وسائل الشيعه ۱: ۱۶۳، أبواب الماء المطلق، ب ۹، ح ۱۴.

ص: ۳۶۶

و ثانیا: أن ظاهر الخبرین اللـذین قدمناهما، و کذا کلام الصدوقین منع رجوع الغساله، و هذا الخبر و إن کان مجملا بالنسـبه إلی ذلک إلّا إن الظاهر- کما قـدمنا لک- أن ذلک ممّا استشـعره الإمام علیه السّـلام من سؤال السائل کما یشـعر به آخر الخبر، و لا ینافی ذلک ظهور ما ادّعاه فی حسنه الکاهلی و روایه أبی بصیر، فإن الظاهر أن هذا حکم آخر مرتب علی عله اخری غیر ما تضمنته هذه الأخبار.

و ثالثـا: أن ظـاهر الخبر- کمـا أشـرنا إلیه آنفـا- إنّمـا هو إزاله النجـاسه الوهمیه من الماء، و ربما احتمل بعضـهم- بناء علی ذلک- أن المنضوح (۱) الماء. و أیده أیضا بحسنه الکاهلی و روایه أبی بصیر. و لا یخفی بعده و إن قرب احتماله فی الخبرین المذکورین.

القول بأنّ موضع النضح هو البدن

هـذا کله بناء علی أن محل النضح هو الأرض، و قیل بأن محل النضح هو البدن (۲). و قد اختلف أیضا فی وجه الحکمه علی هذا (۳) القول علی أقوال (۴):

منها أن الحکمه فی ذلک، هو ترطیب البدن قبل الغسل؛ لئلّا ینفصل عنه ماء الغسل کثیرا، فلا یفی بغسله لقلّه الماء (۵). و فیه:

أولاـ: أن ذلـک و إن احتمـل بالنسـبه إلی الخبر المـذکور، لکنه لاـ یجری فی خـبری ابن مسـکان و خـبر جـامع الـبزنطی المتقـدّمین؛ لظهورهما فی کون العله إنّما هی خوف (۶) رجوع الغساله. و الظاهر- کما قدمنا الإشاره إلیه- کون مورد الأخبار الثلاثه أمرا واحدا.

۱- فی «ح» بعدها: هو.

۲- انظر المعتبر ۱: ۸۸.

۳- فی «ح»: ظاهر.

۴- انظر وجوه الحکمه فی ذلک فی بحار الأنوار ۷۷: ۱۳۹- ۱۴۰.

۵- انظر مرآه العقول ۱۳- ۱۸.

۶- من «ح».

ص: ۳۶۷

و ثانیا: أنه یلزم من ذلک عدم جواب الإمام علیه السّلام فی الخبر المبحوث عنه عن إشکال السائل المتخوّف من ورود السباع.

و منها أن الحکمه إزاله توهّم ورود الغساله؛ إما بحمل ما یرد علی الماء علی وروده ممّا نضح علی البدن قبل الغسل الذی لیس من الغساله؛ و إما إنه مع الاکتفاء بالمسح بعد النضح لا یرجع إلی الماء شی ء. و لا یخلو أیضا من المناقشه.

و منها أن الحکمه فی ذلک لیجری ماء الغسل علی البدن بسرعه، و یکمل الغسل قبل وصول الغساله إلی ذلک الماء.

و اعترض علیه، بأن سرعه جریان ماء الغسل علی البدن مقتض لسرعه تلاحق أجزاء الغساله و تواصلها، و هو یعین علی سرعه الوصول إلی الماء.

و اجیب بأن انحدار الماء من أعالی البدن إلی أسافله أسرع من انحداره إلی الأرض المائله إلی الانخفاض؛ لأنه طالب للمرکز علی أقرب الطرق، فیکون انفصاله عن البدن أسرع من اتصاله بالماء الذی یغترف منه. هذا إذا لم تکن المسافه بین مکان الغسل و بین الماء الذی یغترف منه قلیله جدا، فلعله کان فی کلام السائل ما یدل علی ذلک، کذا نقل عن شیخنا البهائی قدّس سرّه (۱).

الموضع الثانی: فی اشتمال الخبر علی بعض الأحکام الشاذه

أن هذا الخبر قد اشتمل علی جمله من الأحکام المخالفه لما علیه علماؤنا الأعلام، منها أمره علیه السّلام بغسل رأسه ثلاث مرات و مسح بقیه بدنه، فإنه یدل علی إجزاء المسح عن الغسل عند قلّه الماء. و هو غیر معمول علیه عند جمهور الأصحاب عدا ابن الجنید، فإن المنقول عنه وجوب غسل الرأس ثلاثا و الاجتزاء

۱- مشرق الشمسین: ۴۰۸.

ص: ۳۶۸

بالدهن فی بقیه البدن. إلّا (۱) إن أخبار الدهن الوارده فی الوضوء (۲) تساعده.

و منها قوله علیه السّلام: «فإن کان فی مکان واحد ..»- إلی آخره- فإنه یدل علی أن الجنب إذا لم یجد من الماء إلّا ما یکفیه لغسل بعض أعضائه، غسل ذلک البعض به و غسل الآخر بغسالته، و أنه لا یجوز ذلک إلّا مع قله الماء، کما یفیده مفهوم الشرط.

و هو مؤید لما ذهب إلیه المانعون من استعمال الغساله ثانیا (۳)، و مؤذن بما أشرنا إلیه سابقا من أن النضح المأمور به فی صدر الخبر إنما هو للمنع من رجوع الغساله، إلّا إن الأکثر یحملون ذلک علی الفضل و الکمال.

الثالث: فی دلاله الخبر علی المنع من استعمال الماء ثانیه

الثالث (۴): فی دلاله الخبر علی المنع من استعمال الماء ثانیه

أنه علی تقدیر جعل متعلق النضح فی الخبرین المذکورین (۵) الأرض، و أن وجه الحکمه فیه هو عدم رجوع ماء الغسل إلی الماء الذی یغتسل منه- کما هو أظهر الاحتمالات المتقدّمه مع اعتضاده بخبری ابن مسکان، و محمد بن میسر المتقدّمین- یکون ظاهر الدلاله علی ما ذهب إلیه المانعون من استعمال المستعمل ثانیا. و ظاهر الأکثر حمل ذلک علی الاستحباب، کما صرّح به العلّامه فی (المنتهی) (۶) مقربا له بحسنه الکاهلی (۷) المتقدمه.

۱- لیست فی «ح».

۲- انظر وسائل الشیعه ۱: ۲۱۶، أبواب الماء المضاف و المستعمل، ب ۱۰، ح ۱، و ۲: ۲۴۰، أبواب الجنابه، ب ۳۱، ح ۶.

۳- شرائع الإسلام ۱: ۸، المعتبر ۱: ۹۱، إصباح الشیعه: ۲۵.

۴- من «ح»، و فی «ق»: الثانی.

۵- فی «ح»: الخبر المذکور، بدل: الخبرین المذکورین.

۶- منتهی المطلب ۱: ۲۳.

۷- من «ح»، و فی «ق»: الباهلی.

ص: ۳۶۹

وجه التقریب أن الاتفاق واقع علی عدم المنع من المستعمل فی الوضوء، فالأمر بالنضح له فی الحدیث محمول علی الاستحباب عند الکل، فلا یبعد أن تکون تلک الأوامر الوارده فی تلک الأخبار کذلک.

و أنت خبیر بأنّه یأتی- بناء علی ما حققناه فی موضع آخر- ابتناء ذلک علی ما هو الغالب من بقاء النجاسه إلی آن الغسل، إلّا إنه یدفعه فی الخبر المبحوث عنه قوله فی آخره فی صوره فرض قله الماء: «فلا علیه أن یغتسل و یرجع فیه فإنه یجزیه».

الرابع: فی المنع فی رجوع الغساله إلی الماء

روی فی کتاب (الفقه الرضوی) قال علیه السّلام: «إن اغتسلت من ماء فی وهده، و خشیت أن یرجع ما تصب علیک أخذت کفّا فصببت علی رأسک، و علی جانبیک کفّا کفّا، ثم أمسح بیدک و تدلک (۱) بدنک» (۲).

أقول: و هذا الخبر قد ورد بنوع آخر فی منع رجوع الغساله، و هو أن تغتسل علی الکیفیه المذکوره فی الخبر. و الظاهر تقیید ذلک بقلّه الماء، کما دلّ علیه الخبر المبحوث عنه؛ إذ الاجتزاء بالغسل المذکور مع کثره الماء و إتیانه علی الغسل الکامل لا یخلو من الإشکال إلّا علی مذهب المانعین من استعمال الغساله.

الخامس: فی فساد الماء القلیل بنزول الجنب إلیه

قال الشیخ فی (النهایه): (متی حصل الإنسان عند غدیر أو قلیب و لم یکن معه ما یغترف به الماء لوضوئه، فلیدخل یده و یأخذ منه ما یحتاج إلیه و لیس علیه شی ء، و إن أراد الغسل للجنابه و خاف إن نزل إلیها فساد الماء، فلیرشّ عن

۱- فی «ح»: و تدلک بیدک، بدل: بیدک و تدلک.

۲- الفقه المنسوب إلی الإمام الرضا علیه السّلام: ۸۵.

ص: ۳۷۰

یمینه و یساره و أمامه و خلفه، ثم لیأخذ کفّا کفّا من الماء فلیغتسل به) (۱) انتهی.

قال فی (المعالم)- بعد نقل ذلک عنه-: (و هو لا یخلو من إشکال؛ فإن ظاهره کون المحذور فی الفرض المذکور هو فساد الماء بنزول الجنب إلیه و اغتساله فیه، و لا ریب أن هذا یزول بالأخذ من الماء و الاغتسال خارجه. و فرض إمکان الرش یقتضی إمکان الأخذ، فلا یظهر لحکمه بالرشّ حینئذ وجه).

ثم نقل عن المحقق فی (المعتبر) أنه تأوّله فقال: (إن عباره الشیخ لا تنطبق علی الرشّ إلّا أن یجعل فی (نزل) ضمیر ماء الغسل، و یکون التقدیر: و خشی إن نزل ماء الغسل فساد الماء. و إلّا بتقدیر أن یکون فی (نزل) ضمیر المرید لا ینتظم المعنی؛ لأنه إن أمکنه الرشّ لا مع النزول أمکنه الاغتسال من غیر نزول) (۲).

ثم قال بعده: (و هذا الکلام حسن و إن اقتضی کون المرجع غیر مذکور صریحا، فإن محذوره هین بالنظر إلی ما یلزم علی التقدیر الآخر خصوصا بعد ملاحظه کون الغرض بیان الحکم الذی وردت به النصوص، فإنه لا ربط للعباره به علی ذلک التقدیر.

و فی بعض نسخ (النهایه): (و خاف أن ینزل إلیها فساد الماء)، علی صیغه المضارع، فالإشکال حینئذ مرتفع؛ لأنّه مبنی علی کون العباره عن النزول بصیغه الماضی، و جعل (ان) مکسوره الهمزه شرطیه، و فساد الماء مفعول (خشی)، و فاعل (نزل)، الضمیر العائد إلی المرید. و علی النسخه التی ذکرناها یجعل (أن) مفتوحه الهمزه مصدریه، و فساد الماء فاعل (ینزل)، و المصدر المؤوّل من (أن ینزل) مفعول (خشی) (۳)، و فاعله ضمیر المرید.

۱- النهایه: ۸- ۹.

۲- المعتبر ۱: ۸۸.

۳- کذا فی المخطوط و المصدر، و إلّا فالفعل (خاف) و لیس (خشی) کما هی العباره المذکوره فی أوّل الفقره.

ص: ۳۷۱

و حاصل المعنی أنه مع خشیه نزول الماء المنفصل من بدن المغتسل إلی المیاه التی یرید الاغتسال منها و ذلک بعود الماء الذی اغتسل به إلیها، فإن المنع المتعلق به یتعدّی إلیها بعوده فیها، و هو معنی نزول الفساد إلیها، فیجب الرشّ حینئذ حذرا من ذلک الفساد. و هذا عین کلام باقی الجماعه و مدلول الأخبار، فلعل الوهم فی النسخه التی وقع فیها لفظ الماضی، فإن حصول الاشتباه فی مثله وقت الکتابه لیس بمستبعد) (۱) انتهی کلامه زید مقامه.

أقول: ما نقله عن بعض نسخ (النهایه) من التعبیر فی تلک اللفظه بلفظ المضارع هو الموجود فی أصل النسخه التی عندی، و هی معتمده، إلّا إن الیاء قد حکّت، و علی الهامش مکتوب بخط شیخنا العلّامه أبی الحسن الشیخ سلیمان بن عبد اللّه البحرانی- نوّر اللّه تعالی مرقده-: (نزل) بیانا لذلک. و لا ریب أنه علی تقدیر النسخه المذکوره یضعف الإشکال، کما ذکره قدّس سرّه، إلّا إنه من المحتمل بل الظاهر أنه علی تقدیر نسخه الماضی أن المعنی: أنه إذا أراد الغسل للجنابه و خاف بنزوله فی الماء للغسل ارتماسا فساد الماء؛ إما باعتبار نجاسه بدنه أو باعتبار إثاره (۲) الحمأه أو نحو ذلک، فإنه یغتسل ترتیبا خارج الماء، و لکن یرش الأرض لأحد الوجوه المتقدمه التی أظهرها و أوفقها بمذهبه منع رجوع الغساله.

و لا ریب أنه معنی صحیح لا غبار علیه و لا إشکال یتطرق إلیه، و اللّه العالم بحقائق أحکامه، و نوّابه القائمون بمعالم حلاله و حرامه.

۱- معالم الدین و ملاذ المجتهدین/ قسم الفقه ۱: ۳۴۸- ۳۵۰.

۲- شطب عنها فی «ح».

ص: ۳۷۲

ص: ۳۷۳

۴۰ درّه نجفیّه فی حجیّه الإجماع

قد عدّ جمله من أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- من جمله الأدله الشرعیه الإجماع، و ردّه آخرون لعدم الدلیل علی ذلک. و مجمل الکلام فی المقام ما أفاده المحقق طاب ثراه فی (المعتبر) و اقتفاه فیه جمع ممن تأخر (۱)، قال قدّس سرّه: (و أما الإجماع، فعندنا هو حجه بانضمام المعصوم، فلو خلا المائه من فقهائنا عن قوله لما کان حجه و لو حصل فی اثنین لکان قولهما حجه، لا باعتبار اتفاقهما، بل باعتبار قوله. فلا تغتر إذن بمن یتحکّم فیدّعی الإجماع باتّفاق الخمسه و العشره من الأصحاب مع جهاله قول الباقین) (۲) انتهی کلامه زید مقامه.

و حینئذ، فالحجه هو قوله علیه السّلام، لا مجرد الاتفاق؛ فیرجع الکلام علی تقدیر ثبوت الإجماع المذکور إلی خبر منسوب إلی المعصوم إجمالا. و ترجیحه علی الأخبار المنسوبه إلیه تفصیلا غیر معقول، و کأنهم زعموا أن انتسابه إلیه فی ضمن الإجماع قطعی، و إلّا فی ضمنه (۳) ظنی و هو ممنوع. علی أن تحقّق هذا الإجماع فی زمن الغیبه متعذّر، لتعذّر ظهوره علیه السّلام، و عسر ضبط العلماء علی وجه یتحقّق

۱- تمهید القواعد: ۲۵۱، معالم الاصول: ۲۴۰، و قریب منهما ما فی مبادئ الوصول إلی علم الاصول: ۱۹۰.

۲- المعتبر ۱: ۳۱.

۳- فی «ح»: و لا فضمنه، بدل: و إلّا فی ضمنه.

ص: ۳۷۴

دخول قوله فی جمله أقوالهم، إلّا أن ینقل ذلک بطریق التواتر أو الآحاد المشابه له نقلا مستندا إلی الحسّ بمعاینه أعمال جمیع من یتوقف انعقاد الإجماع علیه، أو سماع أقوالهم علی وجه لا یمکن حمل القول و العمل علی التقیه و نحوها، و دونه خرط القتاد (۱)؛ لما یعلم یقینا من تشتت العلماء و تفرّقهم فی أقطار الأرض، بل انزوائهم فی بلدان المخالفین و حرصهم علی ألّا یطّلع علی عقائدهم و مذاهبهم.

و ما یقال من أنه إذا وقع إجماع الرعیّه علی الباطل یجب علی الإمام أن یظهر و یباحثهم حتی یردّهم إلی الحقّ؛ لئلا یضل الناس، أو أنه یجوز أن تکون هذه الأقوال المنقوله فی کتب الفقهاء التی لا یعرف قائلها قولا للإمام علیه السّلام ألقاه بین أقوال العلماء، حتی لا یجمعوا علی الخطأ کما ذهب إلیه بعض المتأخّرین، حتی إنه قدّس سرّه کان یذهب إلی اعتبار تلک الأقوال المجهوله القائل؛ لذلک، فهو ممّا لا ینبغی أن یصغی إلیه، و لا یعرّج فی مقام التحقیق علیه:

أما الأوّل منهما، فلما هو ظاهر لکل ناظر من تعطیل الأحکام جلها، بل کلّها فی زمن الغیبه، و لا سیما فی مثل زماننا هذا الذی قد انطمست فیه معالم الدین، و صار جمله أهله شبه المرتدّین، و قد صار المعروف فیهم منکرا و المنکر معروفا، و صارت الکبائر لهم إلفا مألوفا.

و أما الثانی منهما، فکیف یکفی فی الحجیه مجرد احتمال کون ذلک هو المعصوم مع أنهم فی الأخبار یبالغون فی تنقیه أسانیدها و الطعن فی رواتها، و لا یحتجون إلّا بصحیح السند منها، و لا یکتفون بمجرد الاحتمال هناک مع توفر

۱- إشاره إلی المثل المشهور: (دون ذلک خرط القتاد)، یضرب للأمر دونه مانع. مجمع الأمثال ۱: ۴۶۷/ ۱۳۹۵.

ص: ۳۷۵

القرائن علی الصحه کما قدمناه فی بعض الدرر المتقدمه (۱)؟ فکیف یتم ما ذکروه هنا؟ ما هذا إلّا تخریص فی الدین و جمود علی مجرد التخمین، و هو ممّا قد نهت عنه شریعه سید المرسلین (۲)، و استفاضت برده آیات (۳) (الذکر) المبین (۴).

و علی هذا فلیس فی عد الإجماع فی الأدله الشرعیه إلّا مجرّد تکثیر العدد و إطاله الطریق؛ لأنه علم دخوله علیه السّلام فلا بحث و لا مشاحّه فی إطلاق اسم الإجماع علیه، و إسناده الحجیه إلیه و لو تجوّزا، و إلّا فإن ظنّ- و لو بمعاضده خبر واحد- فکذلک، و إلّا فلیس نقل الإجماع بمجرده موجبا لظن دخول المعصوم و لا کاشفا عنه کما ذکروه.

نعم، لو انحصر جمله الحدیث فی قوم معروفین أو بلد محصوره فی وقت ظهوره علیه السّلام کما فی وقت الأئمّه الماضین- صلوات اللّه علیهم أجمعین- اتّجه القول بالحجیه؛ إذ من المعلوم الذی لا یداخله الشکّ و الریب أنه کان فی عصرهم- صلوات اللّه علیهم أجمعین- جماعه کثیره (۵) من العلماء الأتقیاء و نقله الحدیث و حفّاظ الروایه قرنا بعد قرن و خلفا بعد سلف فی مده کثیره (۶) تقرب من ثلاثمائه سنه، و کانوا مشهورین بالعلم و التقوی، و منصوبین للإفاده عنهم و الفتوی، یختلفون إلی مجالسهم، و یأخذون الأحکام عنهم مشافهه إن أمکن أو بوسائط.

و قد صنّفوا عنهم الاصول الأربعمائه المشهوره، و خرجت المدائح و الأثنیه البالغه عنهم علیهم السّلام فی جمع کثیر منهم، فکانوا (۷) من الفائزین بأخذ العلوم منهم

۱- انظر الدرر ۲: ۳۲۳- ۳۳۷/ الدرّه: ۳۷.

۲- مجمع البیان ۹: ۱۷۴، کنز الدقائق ۹: ۶۰۷.

۳- انظر: الآیه: ۳۶ من سوره یونس، و الآیه: ۲۸ من سوره النجم، و الآیه: ۱۲ من سوره الحجرات.

۴- من «ح»، و فی «ق»: الحکیم.

۵- من «ح».

۶- لیست فی «ح».

۷- فی «ح» بعدها: فیه.

ص: ۳۷۶

بطریق العلم و الیقین دون الظن و التخمین و العمل (۱) علی الأقیسه و الآراء، و الظنون و الأهواء.

و من المعلوم أنهم إذا اتّفقوا کملاـ أو علم اتفـاق جمع منهم و إن لم یعلم حـال الباقین (۲) علی الحکم من الأحکام، علم بـذلک أنه مذهب الأئمّه- صلوات اللّه علیهم- إذ من المعلوم عاده أنه یمتنع اتفاقهم علی الباطل؛ لما ذکرنا مع تمکّنهم من العلم.

و أیضـا فـإن مـذهب کل إمام لا یعلم إلّا بنقل أتباعه و شـیعته و مقلـدیه، فإنه لا یعلم مـذهب أبی حنیفه فی الفروع و الاصول إلّا بنقل أتباع مذهبه، و هکذا الشافعی و باقی المذاهب أصولا و فروعا.

و یقرب من هـذا أیضا ما لو أفتی جماعه من الصدر الذی یقرب منهم (۳)- عصـر الصدوق و ثقه الإسلام الکلینی و نحوهما، عطر اللّه مراقدهم- من أرباب النصوص بفتوی لم نقف فیها علی خبر و لا مخالف منهم، فإنه أیضا ممّا یقطع بحسب العلم العادی فیها بالحجیه، و أن ذلک قول المعصوم علیه السّـلام؛ لوصول نص لهم فی ذلک. و من هنا نقل جمع من أصـحابنا- رضـی اللّه عنهم- أن المتقدّمین کانوا إذا أعوزتهم النصوص یرجعون إلی فتاوی علی بن الحسین بن بابویه رضی اللّه عنه (۴).

و أنت خبیر بـأن جمله من متـأخری أصـحابنا المحققین و أن عـدوا الإجمـاع فی جمله الأدله فی کتبهم الاصولیه و استسـلفوه أیضا فی مواضع من الکتب الفروعیه إلّـا إنهم فی مقـام الترجیـح و التحقیق یتکلمون فیه و یمزّقونه تمزیقـا لا یبقی له عینا و لا أثرا کما لا یخفی علی من طالع کتبهم الاستدلالیه ک (المسالک) (۵)،

۱- من «ح»، و فی «ق»: التعلم.

۲- فی هامش «ح» بعدها: منهم.

۳- من «ح».

۴- انظر ذکری الشیعه ۱: ۵۱.

۵- مسالک الأفهام ۶: ۲۹۸- ۲۹۹.

ص: ۳۷۷

و (المدارک) (۱)، و (الذکری) (۲) و نحوها.

قال المحقق الشیخ فی (المعالم) فی بیان تحقق امتناع الإجماع المذکور فی زمن الغیبه: (الحق امتناع الاطّلاع عاده علی حصول الإجماع فی زماننا هذا و ما ضاهاه من غیر جهه النقل؛ إذ لا سبیل إلی العلم بقول الإمام، کیف، و هو موقوف علی وجود المجتهدین من المجهولین لیدخل فی جملتهم، و یکون قوله مستورا بین أقوالهم؟ و هذا ممّا یقطع بانتفائه.

فکل إجماع فی کلام الأصحاب ممّا یقرب من عصر الشیخ إلی زماننا هذا، و لیس مستندا إلی نقل متواتر أو آحاد حیث یعتبر، أو مع القرائن المفیده للعلم فلا بدّ أن یراد به ما ذکره الشهید من الشهره.

و أما الزمان السابق علی ما ذکرناه، المقارب لعصر ظهور الأئمّه علیهم السّلام، و إمکان العلم بأقوالهم، فیمکن فیه حصول الإجماع و العلم به بطریق التتبّع. و إلی مثل هذا نظر بعض علماء أهل الخلاف، حیث قال (۳): الإنصاف أنه لا طریق إلی معرفه حصول الإجماع، إلّا فی زمان الصحابه، حیث کان المؤمنون قلیلین یمکن معرفتهم بأسرهم (۴) علی التفصیل) (۵) انتهی کلام المحقق المذکور. و من أراد زیاده کشف فی المقام، فلیرجع إلی کلام الشهید فی أول کتابه (الذکری) (۶).

و بالجمله، فالتحقیق أن أساطین الإجماع کالشیخ و المرتضی و ابن إدریس و أضرابهم قد کفونا مؤنه القدح فیه و إبطاله بمناقضه بعضهم بعضا فی دعوی الإجماع المذکور، بل مناقضه الواحد منهم نفسه فی ذلک کما لا یخفی علی المتتبع البصیر، و لا یتّبئک مثل خبیر.

۱- مدارک الأحکام ۱: ۲۷۵.

۲- ذکری الشیعه ۱: ۴۹- ۵۲.

۳- المحصول فی علم الاصول ۲: ۸.

۴- من «ح» و المصدر، و فی «ق»: أصلهم.

۵- معالم الاصول: ۲۴۲- ۲۴۳.

۶- ذکری الشیعه ۱: ۴۹- ۵۲.

ص: ۳۷۸

و لقد كان عندی رساله، الظاهر أنها من تصانيف شيخنا الشهيد الثانی قدّس سرّه، كتبها فی الإجماعات التی ناقض الشيخ رحمه اللّه نفسه فيها، و قد ذهبت فی بعض الحوادث التی جرت علی جزيرتنا (البحرين).

فإن قيل: إن بعض الأخبار ممّا يدل علی حجيه الإجماع و اعتباره، فيكون لذلك دليلا شرعيا، كمقبوله عمر بن حنظله، حيث قال عليه السّلام فی جواب السائل لما قال: فإنّهما عدلان مرضيان عند أصحابنا، فقال عليه السّلام: «ينظر إلی ما كان من روايتهما فی ذلك الذی حكما به، المجمع عليه بين أصحابك، فيؤخذ [به] من حكمنا، و يترك الشاذ النادر الذی ليس بمشهور عند أصحابك، فإنّ المجمع عليه لا ريب فيه» (۱) الحديث.

و ما رواه فی (الكافی) فی باب إبطال الرويه فی الصحيح عن صفوان قال:

سألنی أبو قرّه المحدّث أن ادخله علی أبی الحسن الرضا عليه السّلام- إلی أن قال- فقال أبو قره: فتكذب بالروايات؟ فقال أبو الحسن عليه السّلام: «إذا كانت الروايات مخالفه للقرآن كذبتها، و ما أجمع عليه المسلمون، أنه لا يحاط به علما و لا تدركه الأبصار» (۲) الحديث.

و ما رواه فی (الكافی) أيضا فی الباب المذكور، عن محمد بن عبيده قال:

كتبت إلی أبی الحسن الرضا عليه السّلام أسأله عن الرؤيه، و ما ترويه العامه و الخاصه، و سألته أن يشرح لی ذلك، فكتب عليه السّلام بخطه: «اتفق الجميع لا تمانع بينهم أن المعرفه من جهه الرؤيه» (۳) الحديث.

۱- الكافی ۱: ۶۸/ ۱۰، باب اختلاف الحديث، وسائل الشيعه ۲۷: ۱۰۶، أبواب صفات القاضی، ب ۹، ح ۱.

۲- الكافی ۱: ۹۶/ ۲، باب فی إبطال الرؤيه.

۳- الكافی ۱: ۹۶/ ۳، باب فی إبطال الرؤيه.

ص: ۳۷۹

فالجواب عن ذلک ممکن إجمالا و تفصیلا:

أما الأول، فلأن المسأله من الاصول المنوطه بالقطع و العلم عندهم دون الظن، و الأخبار المذکوره لا تخرج عن حیز الآحاد الذی قصاراه الظن عندهم، فلا یتم الاستدلال.

و أما الثانی، فأما عن الخبر الأول:

فأوّلا: أن غایه ما یستفاد منه کون الإجماع مرجّحا لأحد الخبرین علی الخبر عند التعارض، و هو ممّا لا نزاع فیه، إنما النزاع فی کونه دلیلا مستقلا برأسه، و الخبر لا یدل علیه.

و ثانیا: فإن ظاهره بل صریحه کون الإجماع فی الروایه، و هو ممّا لا نزاع فیه لا فی الفتوی، کما هو المطلوب بالاستدلال، و الذی فیه الدعوی.

و أما عن الأخیرین فیمکن:

أولا: الحمل علی کون الاستدلال جدلیا إلزامیا للخصم القائل بجواز الرؤیه بالإجماع الذی یعتقد حجیته علی ما ینافی مدّعاه من جوازها.

و ثانیا: بأنه علی تقدیر دلالتهما علی الحجیه فی الجمله فلا دلاله لهما علی العموم فی الامور العقلیه و النقلیه؛ إذ متعلق الاستدلال هنا الامور العقلیه.

و الجواب أنه (لا قائل بالفرق) مردود بأن اللازم من ذلک الاستدلال بفرع من فروع الحجیه: الإجماع قبل ثبوت أصل حجیّته. علی أن المفهوم من رساله الصادق علیه السّلام التی کتبها لشیعته و أمرهم بتعاهدها و العمل بما فیها، المرویه فی أول روضه (الکافی) بأسانید ثلاثه أن أصل الإجماع من مخترعات العامه، حیث قال علیه السّلام: «و قد عهد إلیهم رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله قبل موته فقالوا: نحن بعد ما قبض اللّه تعالی رسوله لیسعنا أن نأخذ ما أجمع علیه رأی الناس بعد قبض رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله».

ص: ۳۸۰

إلی أن قال علیه السّلام: «فما أحد أجرأ علی اللّه و لا أبین ضلاله ممّن یأخذ بذلک، و زعم أن ذلک یسعه» (۱) الحدیث.

و بالجمله، فإنه لا شبهه و لا ریب فی أنه لا مستند لهذا الإجماع من (کتاب) و لا سنه، و إنما یجری ذلک علی مذاق العامه و مخترعاتهم. و لکن جمله من أصحابنا تبعوهم فیه غفله، کما جروا علی جمله من اصولهم فی مواضع عدیده مع مخالفتها لما هو المستفاد من الأخبار، کما لا یخفی علی المتتبع البصیر، و لا ینبئک مثل خبیر.

هذا و قد نقل المحدّث السید نعمه اللّه الجزائری قدّس سرّه عن بعض مشایخه فی بیان وجه العذر لمشایخنا المتقدّمین فی اختلاف الإجماعات المنقوله عنهم ما ملخصه أن الاصول التی کان علیها المدار و هی التی انتخبوا منها کتب الحدیث المشهوره الآن کانت بأیدیهم، و إنما حدث فیها التلف و الاضمحلال من زمان ابن إدریس لأسباب ذکرها، و کانوا بملاحظه ما اشتملت علیه جمیعها أو أکثرها من الأحکام یدّعون علیه الإجماع، و ربما اختلفت الأخبار فی ذلک الحکم بالتقیه و عدمها، و الجواز و الکراهه و نحوها، فیدّعی کل منهم الإجماع علی ما یؤدی إلیه نظره و فهمه من تلک الأخبار بعد اشتمال تلک الاصول أو کلّها علی الأخبار المتعلّقه بما یختاره و یؤدّی إلیه نظره.

أقول: و عندی أن (۲) هذا الاحتمال غیر بعید عند التأمل الدقیق و الرجوع إلی التحقیق؛ و ذلک فإن الظاهر أن مبدأ التفریع فی الأحکام و الاستنباط إنما هو من زمن الشیخ و المرتضی- رضوان اللّه علیهما- فإن کتب من تقدمهما من المشایخ إنما اشتملت علی جمع الأخبار و تألیفها، و إن کان بعضها قد اشتمل علی مذهب

۱- الکافی ۸: ۵.

۲- من «ح».

ص: ۳۸۱

و اختیار فی المسأله فإنما یشار إلیه فی عنوان الأبواب، أو ینقل بما یخصه من الأخبار کما لا یخفی علی من لاحظ (الکافی) و (الفقیه)، و نحوهما من کتب الصدوق و غیره، و کذلک أیضا فتاویهم المحفوظه عنهم لا تخرج عن موارد الأخبار.

و حینئذ، فنقل الشیخ و السید قدّس سرّهما إجماع الطائفه علی الحکم، مع کون عمل الطائفه قبلهما إنما هو علی ما ذکرنا من الأخبار، و کونهما علی أثر اولئک الجماعه الذین هذه طریقتهم من غیر فاصله إنما یریدون به الإجماع فی الروایه.

ألا تری أن الشیخ فی (الخلاف)، و المرتضی فی (الانتصار) إنما استندا إلی مجرد الإجماع، و جعلوه هو الدلیل المعتمد و المعتبر (۱)، مع کون الأخبار بمرأی منهما و منظر، و لیس ذلک إلّا لرجوعه إلیها و کونه عباره عن الإجماع فیها؟ و هذه أحد الوجوه التی اعتذر بها شیخنا الشهید فی (الذکری) (۲) عن اختلافهم فی تلک الإجماعات، و هو أوجهها و أظهرها و إن جعله آخرها.

۱- فی «ح»: المعتبر و المعتمد.

۲- ذکری الشیعه ۱: ۵۰- ۵۱.

ص: ۳۸۲

ص: ۳۸۳

۴۱ درّه نجفیّه فی مشروعیه الاصول الخارجه عن غیر الأئمّه علیهم السّلام

روی الجلیل أحمد بن محمد بن أبی نصر البزنطی فی کتاب (الجامع) علی ما نقله عنه ابن إدریس فی مستطرفات (السرائر) عن هشام بن سالم عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «إنّما علینا أن نلقی إلیکم الاصول، و علیکم أن تفرعوا» (۱).

و روی عن أبی الحسن الرضا علیه السّلام- بواسطه- قال: «علینا إلقاء الاصول، و علیکم التفریع» (۲).

أقول: لا یخفی ما فی الخبرین المذکورین- من حیث تقدیم الظرف المؤذن بحصر ذلک فیهم- من الدلاله علی بطلان الاصول الخارجه من غیرهم، بمعنی حصر إلقاء الاصول فیهم علیهم السّلام، فکأنه علیه السّلام قال: تأصیل الاصول الشرعیه للأحکام علینا لا علیکم، و إنما (۳) علیکم التفریع علیها.

و حینئذ؛ فکل أصل لا یوجد له مستند و لا دلیل من کلامهم علیهم السّلام فهو بمقتضی الخبرین المذکورین ممّا (۴) لا یجوز الاعتماد علیه و لا الرکون إلیه. ثم إنه ممّا ینبغی أن یعلم أن خروج تلک الاصول و القواعد عنهم علیهم السّلام قد تکون بالقضایا

۱- السرائر (المستطرفات) ۳: ۵۷۵.

۲- المصدر نفسه.

۳- فی «ح»: یعنی، بدل: بمعنی حصر إلقاء الاصول .. لا علیکم و إنما.

۴- من «ح»، و فی «ق»: فمن.

ص: ۳۸۴

المستوره بالکلیه، و قد تکون بتتبّع الجزئیات الوارده عنهم علیهم السّلام فی أحکام المسأله، کما فی القواعد النحویه المستنبطه من تتبع کلام العرب، کما سیظهر لک إن شاء اللّه تعالی.

و لنورد هنا جمله ممّا جری فی الخاطر الفاتر من تلک الاصول، و نذیل (۱) ما یحتاج إلی البحث و التحقیق ممّا هو جدیر به و حقیق. و إن سمحت الأقضیه و الأقدار بالتوفیق، و نامت عیون الدهر الغدّار عن التعویق ابرز (۲) لهذه الاصول رساله شافیه [اودعها] (۳) أبحاثا بحقّها وافیه، فأقول و به سبحانه الثقه و الإعانه لإدراک کلّ مأمول: منها الحکم بطهاره کل ما لم یعلم نجاسته حتی تعلم النجاسه.

و یدل علی ذلک قول الصادق علیه السّلام فی موثقه عمار: «کل شی ء طاهر حتی تعلم أنه قذر، فإذا علمت فقد قذر» (۴). و قول أمیر المؤمنین علیه السّلام فیما رواه فی (الفقیه): «لا ابالی أبول أصابنی أم ماء إذا لم أعلم» (۵).

و یدل علی ذلک أیضا أخبار عدیده فی جزئیّات المسائل، و أصل الحکم المذکور ممّا لا خلاف فیه و لا شبهه تعتریه، و إنما الخلاف فی مواضع:

أحدها: فی عموم هذا الحکم للجهل بالحکم الشرعی و عدمه. و توضیح ذلک أنه لا خلاف فی العمل بهذا الحکم علی عمومه بالنسبه إلی الجهل بملاقاه النجاسه، و إن کان مع ظن الملاقاه بمعنی أنه لو شک أو ظن الملاقاه (۶)، فالواجب البناء علی أصاله الطهاره حتی تعلم النجاسه. و کذا لا خلاف فی ذلک بالنسبه إلی الشکّ أو الظن بنجاسه شی ء له أفراد متعدّده غیر محصوره، بعضها معلوم الطهاره

۱- فی «ح» بعدها: منها.

۲- فی النسختین: أبرزت.

۳- فی النسختین: اودعتها.

۴- تهذیب الأحکام ۱: ۲۸۴/ ۸۳۲، وسائل الشیعه ۳: ۴۶۷، أبواب النجاسات، ب ۳۷، ح ۴، و فیه: نظیف، بدل: طاهر.

۵- الفقیه ۱: ۴۲/ ۱۶۶، و فیه: ما، بدل: لا.

۶- بمعنی أنه لو شک أو ظن الملاقاه، سقط فی «ح».

ص: ۳۸۵

فی حد ذاته، و بعضها معلوم النجاسه کذلک، و قد اشتبه بعضها ببعض، کالبول الذی منه طاهر و منه نجس، و الدم و نحوهما. و الجهل هنا لیس فی الحکم الشرعی؛ إذ هو معلوم فی تلک الأفراد فی حد ذاتها، و إنما الجهل فی موضوعه و متعلقه، و هو ذلک الفرد المشکوک فی اندراجه تحت أحد الطرفین.

أما بالنسبه إلی الجهل بالحکم الشرعی، کالجهل بحکم نطفه الغنم، هل هی نجسه أو طاهره؟ فهل یحکم بطهارتها بالخبر المذکور، أم لا؟ قولان: و بالثانی صرّح المحدّث الأمین الأسترآبادی فی کتاب (الفوائد المدنیه) (۱)، و بالأوّل صرّح جمع من متأخّری المتأخّرین (۲).

و أنت خبیر بأن القدر المتیقن فهمه (۳) من الخبر المذکور هو (۴) ما وقع الاتفاق علیه؛ إذا الظاهر- و اللّه سبحانه و قائله أعلم- أن المراد من هذا الخبر و أمثاله إنّما هو دفع الوساوس الشیطانیه و الشکوک النفسانیه بالنسبه إلی الجهل بملاقاه النجاسه، و بیان سعه الحنفیه السمحه السهله بالنسبه إلی اشتباه بعض الأفراد الغیر المحصوره ببعض، فیحکم بطهاره الجمیع حتی یعلم الفرد النجس بعینه. و أما إجراء ذلک فی الجهل بالحکم الشرعی فلا یخلو من الإشکال المانع من الجرأه علی الحکم به فی هذا المجال.

و ما ذکره بعض فضلاء متأخّری المتأخّرین من أن الجهل بوصول النجاسه یستلزم الجهل بالحکم الشرعی، قال: (فإن المسلم إذا أعار ثوبه الذمی و هو

۱- الفوائد المدنیّه: ۱۴۸، و فیه: أن بعضهم توهّم أن قولهم علیهم السّلام: «کل شی ء طاهر ..» یعمّ صوره الجهل بحکم اللّه تعالی، فإذا لم نعلم أن نطفه الغنم طاهره أو نجسه نحکم بطهارتها. و من المعلوم ان مرادهم علیهم السّلام: کل صنف فیه طاهر و فیه نجس ..

۲- انظر: الوافیه فی اصول الفقه: ۲۱۵، الفوائد المدنیّه: ۱۴۸.

۳- فی «ق» بعدها: هو، و ما أثبتناه وفق «ح».

۴- فی «ح»: و هو.

ص: ۳۸۶

یشرب الخمر و یأکل لحم الخنزیر، ثم ردّه علیه، فهو جاهل بأن مثل هذا الثوب الذی هو مظنه النجاسه، هل هو ممّا یجب التنزّه عنه فی الصلاه و غیرها ممّا یشترط فیه الطهاره أو لا؟ فهو جاهل بالحکم الشرعی مع أنه علیه السّلام قرر فی الجواب قاعده کلیه، بأنه ما لم تعلم النجاسه فهو طاهر) (۱)، مردود بأن الجهل بالحکم الشرعی فی المثال المذکور و نحوه تابع للجهل بوصول النجاسه.

و لمّا دل الخبر المذکور و غیره علی البناء علی أصاله الطهاره و عدم الالتفات إلی احتمال ملاقاه النجاسه أو ظنها بإعاره الثوب مثلا علم منه قطعا جواز الصلاه فیه؛ تحقیقا للتبعیه. و محلّ الإشکال و النزاع إنما هو الدلاله علی الحکم الشرعی ابتداء، کما لا یخفی.

الثانی: أن ظاهر هذا الخبر المذکور أنه لا تثبت النجاسه للأشیاء و لا تتّصف بها إلّا بالنظر إلی علم المکلف، لقوله علیه السّلام: «فإذا علمت فقد قذر»، بمعنی أنه لیس التنجیس عباره عن (۲) مجرد ملاقاه عین النجاسه لشی ء واقعا بل ما کان کذلک و علم به المکلّف، و کذلک ثبوت النجاسه لشی ء (۳)، إنّما هو عباره عن حکم الشارع بأنه نجس و علم المکلف بذلک.

و هو خلاف ما علیه جمهور أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- فإنهم حکموا بأن المتنجس إنما هو عباره عمّا لاقته النجاسه واقعا و إن لم یعلم به المکلف، و فرّعوا علیه بطلان صلاه المصلّی فی النجاسه جاهلا و إن سقط الخطاب عنه ظاهرا، کما نقله عنهم شیخنا الشهید الثانی فی (شرح الألفیه). و أنت خبیر بما فیه من العسر و الحرج، و مخالفه ظواهر الأخبار الوارده عن العتره الأبرار:

أما أولا، فلأن المعهود من الشارع عدم إناطه الأحکام بالواقع و نفس الأمر؛

۱- الوافیه فی اصول الفقه: ۲۱۵.

۲- من «ح».

۳- بل ما کان کذلک .. لشی ء، سقط فی «ح».

ص: ۳۸۷

لاستلزامه التکلیف بما لا یطاق. و حینئذ، فالمکلف إذا صلی فی ثوب طاهر بحسب علمه- و الطاهر شرعا إنّما هو ما لم یعلم المکلف بنجاسته لا ما علم بعدمها- فما الموجب لبطلان صلاته بعد امتثاله الأمر الذی هو مناط الصحه و معیارها؟! و أما ثانیا، فلما أورده شیخنا المشار إلیه علیهم فی الکتاب المذکور، حیث قال- بعد نقل ذلک عنهم-: (و لا یخفی ما فیه من البلوی، فإن ذلک یکاد یوجب فساد جمیع العبادات المشروطه بالطهاره؛ لکثره النجاسات فی نفس الأمر و إن لم یحکم الشارع ظاهرا بفسادها. فعلی هذا لا یستحق علیها ثواب الصلاه و إن استحق أجر الذاکر المطیع بحرکاته و سکناته إن لم یتفضل اللّه تعالی بجوده) (۱) انتهی.

و أما ثالثا، فلمخالفته ظواهر الأخبار، و منها الخبر المذکور، و منها روایه محمد ابن مسلم عن أحدهما علیهما السّلام قال: سألته عن الرجل یری فی ثوب أخیه دما و هو یصلی، قال: «لا یؤذنه حتی ینصرف» (۲).

و روایه عبد اللّه بن بکیر المرویّه فی (قرب الإسناد) قال: سألت أبا عبد اللّه علیه السّلام عن رجل أعار رجلا ثوبا فصلّی فیه و هو لا یصلّی فیه، قال: «لا یعلمه». قلت:

فإن أعلمه؟ قال: «یعید» (۳).

و حینئذ، فلو کان الأمر کما یدّعونه من کون وصف النجاسه إنما هو باعتبار الواقع و نفس الأمر، و أن صلاه المصلی و الحال کذلک باطله واقعا، فکیف یحسن

۱- المقاصد العلیّه: ۲۹۲.

۲- الکافی ۳: ۴۰۶/ ۸، باب الرجل یصلّی فی الثوب ..، وسائل الشیعه ۳: ۴۸۷، أبواب النجاسات، ب ۴۷، ح ۱.

۳- قرب الاسناد: ۱۶۹/ ۶۲۰، وسائل الشیعه ۳: ۴۸۸، أبواب النجاسات، ب ۴۷، ح ۳.

ص: ۳۸۸

من الإمام علیه السّلام المنع من الإیذان و الإخبار بالنجاسه فی الصلاه کما فی خبر محمد ابن مسلم، أو قبلها کما فی روایه ابن بکیر؟ و هل هو- بناء علی ما ذکروه- إلّا من قبیل التقریر له علی تلک الصلاه الباطله و المعاونه علی الباطل و لا ریب فی بطلانه؟

الثالث: أنّه لا خلاف فی أنه مع الحکم بالطهاره (۱) بأصاله الطهاره، فإنه لا یجوز الخروج عنها إلّا ما یعلم بالنجاسه. لکن هذا العلم المذکور عباره عن ما ذا؟

فهل هو (۲) عباره عن القطع و الیقین بملاقاه النجاسه، أو عمّا هو أعم من الیقین و الظن مطلقا فیشملهما معا، أو عما هو أعم منها، لکن بتقیید الظن بما استند إلی سبب شرعی؟ أقوال تقدم تحقیقها فی الدره الاولی (۳) من درر الکتاب.

و منها حلیه ما لم یعلم حرمته. و یدلّ علیه من الأخبار صحیحه عبد اللّه بن سنان قال: قال أبو عبد اللّه علیه السّلام: «کل شی ء یکون فیه حرام و حلال فهو لک حلال حتی تعرف الحرام بعینه فتدعه» (۴).

و صحیحه ضریس قال: سألت أبا جعفر علیه السّلام عن السمن و الجبن فی أرض المشرکین و الروم، أ نأکله؟ فقال: «ما علمت أنه خلطه (۵) الحرام فلا تأکل، و ما لم تعلم فکله حتی تعلم أنه حرام» (۶).

و موثقه مسعده بن صدقه عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «کل شی ء هو لک حلال حتی تعلم أنه حرام بعینه فتدعه من قبل نفسک، و ذلک مثل الثوب یکون (۷) علیک قد

۱- سقط فی «ح».

۲- سقط فی «ح».

۳- انظر الدرر ۱: ۶۳- ۷۵.

۴- الکافی ۵: ۳۱۳/ ۳۹، باب نوادر کتاب المعیشه، وسائل الشیعه ۲۵: ۱۱۷- ۱۱۸، أبواب الأطعمه المباحه، ب ۶۱، ح ۱.

۵- فی «ح»: خلط.

۶- تهذیب الأحکام ۹: ۷۹/ ۳۳۶، وسائل الشیعه ۲۴: ۲۳۵- ۲۳۶، أبواب الأطعمه المحرّمه، ب ۴، ح ۱.

۷- من المصدر، و فی النسختین: فیکون.

ص: ۳۸۹

اشتریته و هو سرقه، و مملوک عندک و هو حرّ قد باع نفسه أو خدع فبیع قهرا، أو امرأه تحتک و هی اختک أو رضیعتک. و الأشیاء کلّها علی هذا حتی یستبین لک غیر ذلک أو تقوم به البینه» (۱).

و روایه عبد اللّه بن سلیمان قال: سألت أبا جعفر علیه السّلام عن الجبن، فقال: «سألتنی عن طعام یعجبنی». إلی أن قال: قلت (۲): ما تقول فی الجبن؟ فقال: «سأخبرک عن الجبن و غیره، کل ما کان فیه حلال و حرام فهو لک حلال حتی تعرف الحرام بعینه فتدعه» (۳).

إلی غیر ذلک من الأخبار.

و ظاهر هذه الأخبار بل صریح جمله منها اختصاص الحکم المذکور بما فیه أفراد بعضها معلوم الحل و بعضها معلوم الحرمه، و لم یمیز الشارع بینها بعلامه، و اشتبه بعضها ببعض مع کونها غیر محصوره، فالجمیع حلال حتی تعرف الحرام بعینه علی الخصوص. فمورد الحکم حینئذ، هو موضوع الحکم الشرعی دون الحکم الشرعی نفسه (۴)، و بهذا التخصیص جزم المحدّث الأمین الأسترابادی قدّس سرّه (۵).

و ظاهر جمع ممن قدمنا نقل الخلاف عنهم فی الموضع الأوّل فی القاعده المتقدمه إجراء ذلک فی نفس الحکم الشرعی، و مقتضی ذلک أنه لو وجد حیوان مجهول مغایر للأنواع المعلوم حلّها و حرمتها من الحیوانات، فإنه یحکم بحله، بناء علی عموم القاعده المذکوره، و کذا یحکم بطهارته، بناء علی عموم القاعده المتقدمه.

۱- الکافی ۵: ۳۱۳/ ۴۰، باب نوادر کتاب المعیشه، وسائل الشیعه ۱۷: ۸۹، أبواب ما یکتسب به، ب ۴، ح ۴.

۲- سقط فی «ح».

۳- المحاسن ۲: ۲۹۵- ۲۹۶/ ۱۹۷۵.

۴- من «ح».

۵- الفوائد المدنیّه: ۱۴۸.

ص: ۳۹۰

إلّا إن شیخنا الشهید الثانی فی (تمهید القواعد) صرّح فی مثل ذلک بالطهاره و التحریم، محتجّا بالأصل فیهما قال: (أمّا أصاله الطهاره فظاهر؛ و أما أصاله التحریم، فلأن المحرم غیر منحصر لکثرته علی وجه لا ینضبط) (۱) و فیه مالا یخفی.

و أنت خبیر بأن مقتضی (۲) العمل بأخبار التثلیث- التی تقدمت الإشاره إلیها فی درّه البراءه الأصلیه- التوقف فی مثل ذلک؛ إذ شمول هذه الأخبار التی ذکرناها لمثل ذلک ممّا یکاد یقطع بعدمه، فإنها متشارکه الدلاله- تصریحا فی بعض و تلویحا فی آخر- فی أن موردها إنما هو موضوع الحکم الشرعی، و الأفراد المعلومه الحکم مع اشتباه بعضها ببعض. و اللّه و رسوله و أولیاؤه علیهم السّلام أعلم بحقائق الأحکام.

و منها عدم نقض الیقین بالشکّ. و الأخبار الداله علی هذه القاعده الشریفه مستفیضه، و منها صحیحه زراره عن الباقر علیه السّلام قال: قلت له: الرجل ینام و هو علی وضوء أ توجب الخفقه و الخفقتان علیه الوضوء؟ فقال: «یا زراره، قد تنام العین و لا ینام القلب و الاذن، فإذا نامت العین و الاذن و القلب وجب الوضوء». قلت: فإن حرک إلی جنبه شی ء و هو لا یعلم به؟ قال: «لا، حتی یستیقن أنه قد نام حتی تجی ء من ذلک أمر بین، و إلّا فهو علی یقین من وضوئه، و لا ینقض الوضوء أبدا بالشکّ، و لکن ینقضه بیقین آخر» (۳).

و مثلها صحیحه اخری له (۴) أیضا، و صحیحه ثالثه له أیضا عن أحدهما علیهما السّلام

۱- لم نعثر علیه بنصّه، انظر تمهید القواعد: ۲۷۰.

۲- من «ح».

۳- تهذیب الأحکام ۱: ۸/ ۱۱، وسائل الشیعه ۱: ۲۴۵، أبواب نواقض الوضوء، ب ۱، ح ۱.

۴- تهذیب الأحکام ۱: ۱۰۰/ ۲۶۱، وسائل الشیعه ۱: ۴۶۹، أبواب الوضوء، ب ۴۲، ح ۱.

ص: ۳۹۱

قال: قلت له: من لم یدر فی أربع هو أو فی ثنتین، و قد أحرز الثنتین؟ قال: «یرکع رکعتین».

إلی أن قال علیه السّلام: «و لا ینقض الیقین بالشکّ، و لا یدخل الشکّ فی الیقین و لا یخلط أحدهما بالآخر، و لکن ینقض الشکّ بالیقین و یتم علی الیقین فیبنی علیه، و لا یعتدّ بالشکّ فی حال من الحالات» (۱).

و المراد بالشکّ هنا: ما هو أعم من الظن بحسنه الحلبی من (۲) أنه «إذا احتلم الرجل فأصاب ثوبه منی فلیغسل الذی أصابه، و إن ظن أنه أصابه منی و لم یستیقن و لم یر مکانه فلینضحه بالماء» (۳). و النضح هنا للاستحباب بلا خلاف.

و قوله علیه السّلام فی صحیحه زراره- لما قال له: قلت: فإن ظننت أنه أصابه و لم أتیقن ذلک فنظرت فلم أر شیئا، ثم صلیت فرأیته فیه بعد الصلاه؟ قال-: «تغسله و لا تعید». قال: قلت: و لم ذاک؟ قال: «لأنّک کنت علی یقین من طهارتک ثم شککت، فلیس ینبغی لک أن تنقض الیقین بالشکّ أبدا» (۴).

و أنت خبیر بأن العمل بهذه القاعده الشریفه بالنسبه إلی الشکّ فی حصول الرافع و عدمه ممّا لا خلاف فیه و لا إشکال یعتریه، إنما الخلاف فی شمولها للشک فی فردیّه بعض الأشیاء لذلک الرافع، کما لو حصل الشکّ فی فردیه الخارج من غیر الموضع الطبیعی للناقص. بمعنی أنه هل یکون من جمله النواقض أم لا؟ فهل یدخل تحت هذه القاعده أم لا؟ و مرجعه إلی جریانها فی نفس أحکامه تعالی، أو اختصاصها بموضوعاته، خاصه الذی اختاره المحدّث الأمین الأسترابادی قدّس سرّه.

۱- الکافی ۳: ۳۵۱/ ۳، باب السهو فی الثلاث و الأربع، وسائل الشیعه ۸: ۲۱۶- ۲۱۷، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۱۰، ح ۳.

۲- لیست فی «ح».

۳- الکافی ۳: ۵۴/ ۴، باب المنیّ و المذی یصیبان الثوب و الجسد، وسائل الشیعه ۳: ۴۲۴، أبواب النجاسات، ب ۱۶، ح ۴.

۴- تهذیب الأحکام ۱: ۴۲۱/ ۱۳۳۵، وسائل الشیعه ۳: ۴۷۷، أبواب النجاسات، ب ۴۱، ح ۱.

ص: ۳۹۲

الثانی: و إلیه یمیل کلام الفاضل المحقق الملّا محمد باقر الخراسانی فی کتاب (شرح الإرشاد) المسمی (بالذخیره)، حیث قال فی بحث الماء المضاف- بعد إیراد صحیحه زراره المتقدمه الوارده فی النوم ما صورته-: (الشک فی رفع الیقین علی أقسام:

الأول: إذا ثبت [أن] الشی ء الفلانی رافع لحکم لکن وقع الشکّ فی وجود الرافع.

و الثانی: أن الشی ء الفلانی رافع للحکم لکن معناه مجمل، فوقع الشکّ فی کون بعض الأشیاء هل هو (۱) فرد له أم لا.

الثالث: أن معناه معلوم لیس بمجمل لکن وقع الشکّ فی اتّصاف بعض الأشیاء به، و کونه فردا له لعارض کتوقّفه علی اعتبار معتذر أو غیر ذلک.

الرابع: وقع الشکّ فی کون الشی ء الفلانی هل هو رافع للحکم المذکور أم لا؟

و الخبر المذکور إنما یدل علی النهی عن النقض بالشکّ، و إنما یعقل ذلک فی الصوره الاولی من تلک الصور الأربع دون غیرها من الصور؛ لأن فی غیرها من الصور لو نقض الحکم بوجود الأمر الذی شکّ فی کونه رافعا لم یکن النقض بالشکّ، بل إنما حصل النقض بوجود ما یشکّ فی کونه رافعا أو بالیقین بوجود ما یشک فی استمرار الحکم معه لا بالشکّ، فإن الشکّ فی تلک الصور کان حاصلا من قبل و لم یکن بسببه نقض، و إنما حصل النقض حین الیقین بوجود ما یشکّ فی کونه رافعا للحکم بسببه، فإن الشکّ فی تلک الصور کان حاصلا من قبل و لم یکن بسببه نقض، و إنما حصل النقیض حین الیقین بوجود ما یشکّ فی کونه رافعا للحکم بسببه؛ لأن الشی ء إنما یستند إلی العلّه التامه أو الجزء الأخیر منها، فلا یکون فی تلک الصور نقض للحکم الیقینی بالشکّ، و إنما یکون ذلک فی

۱- کذا فی المصدر، و الصحیح: هی.

ص: ۳۹۳

صوره خاصه غیرها فلا عموم فی الخبر.

و ممّا (۱) یؤید ذلک أن السابق علی هذا الکلام فی الروایه، و الذی جعل هذا الکلام دلیلا علیه من قبیل الصوره الاولی، فیمکن حمل المفرد المعرف باللام علیه؛ إذ لا عموم له بحسب الموضع، بل هو موضوع للعهد، کما صرّح به بعض المحققین من علماء العربیه، و إنما دلالته علی العموم، بسبب أن الإجمال فی مثل هذا الموضع ینافی الحکمه، و تخصیصه بالبعض ترجیح من غیر مرجح.

و ظاهر أن الفساد المذکور إنما یکون (۲) حیث ینتفی ما یصلح بسببه الحمل علی العهد، و سبق الکلام فی بعض أنواع الماهیه سبب ظاهر لصحّه الحمل علی العهد من غیر لزوم فساد.

نعم، یتجه ثبوت العموم فی جمیع أفراد النوع المعهود، و لیس هذا من قبیل تخصیص العام ببنائه علی سبب خاص کما لا یخفی) (۳) انتهی کلامه، زید إکرامه.

أقول: و یمکن تطرق المناقشه إلی هذا الکلام بأن یقال: إنّه لا یخفی علی المتأمل بعین التحقیق و الاعتبار فیما أوردناه من الأخبار أن عدم نقض الیقین بالشکّ قاعده کلیه و ضابطه جلیه لا اختصاص لها بماده دون ماده و لا فرد دون فرد، و هو الذی اتفقت علیه کلمه الأصحاب کما لا یخفی علی من تتبّع کلماتهم فی هذا الباب.

و الوجه فیه أن لامی الیقین و الشک فیهما لام التحلیه؛ و هی و إن کانت لا تفید العموم بحسب الوضع بناء علی ما صرّح به جمع من علماء الاصول (۴)- و إن

۱- فی «ح»: انما.

۲- فی «ق» بعدها: بسبب أن الإجمال، و ما أثبتنا وفق «ح» و المصدر.

۳- ذخیره المعاد: ۱۱۵- ۱۱۶.

۴- المحصول فی علم الاصول ۱: ۳۱۷، تمهید القواعد: ۱۶۶.

ص: ۳۹۴

أشعر کلام البعض بخلافه (۱)- لکنهم اتفقوا أنها فی المقامات الخطابیه للعموم؛ إذ هو الأوفق بمقتضی الحکمه.

و أما ما ذکره قدّس سرّه بالنسبه إلی الروایه التی أوردها، من أن اللام ثمه إنما تحمل علی العموم مع عدم القرینه، و قرینه العهد به حاصله بالنسبه إلی الفرد المسؤول عنه، ففیه:

أولا: أن ظاهر قوله علیه السّلام فی تلک الروایه: «و لا تنقض الیقین بالشکّ» إنّما هو العموم، فإنه علیه السّلام استدل علی أن الوضوء الیقینی لا ینتقض بحدث النوم لقوله: «لا، حتی یستیقن أنه قد نام».

إلی قوله: «و إلّا فهو علی یقین من وضوئه»، ثم أردفه بتلک القاعده الکلیه تأکیدا للاستدلال، و إیذانا بعموم الحکم فی جمیع الأحوال. و لو کان مراده بها إنما هو عدم نقض الوضوء بالنوم علی تلک الحال، لکان أعاده للأوّل بعینه، و هو خارج عن قانون الاستدلال.

و ثانیا: ما ذکرنا من دلاله غیر هذه الروایه صریحا علی کون ذلک قاعده کلیه، کصحیحه زراره الوارده فی الشکّ بین الأربع و الثنتین، فإنها- کما تری- صریحه الدلاله واضحه المقاله علی المراد، غیر قابله للتأویل و الإیراد. و حینئذ، فللقائل أن یقول: إن الشکّ الذی لا ینتقض به الیقین أعم من أن یکون شکّا فی وجود الناقض أو شکا بأحد المعانی الثلاثه الأخیره، فإنّها ترجع بالآخره إلی الشکّ فی وجود الناقض؛ إذ متی شک فی کون هذا الفرد من أفراد ذلک الکلّی المتیقن نقضه، فقد شک فی وجود الکلّی فی ضمنه.

و قوله: (إن الناقض فی هذه الصور إنما هو الیقین) ممنوع، بل الشکّ الحاصل

۱- المستصفی من علم الاصول ۲: ۸۹، الإحکام فی اصول الأحکام ۲: ۴۲۱.

ص: ۳۹۵

فی ضمن (۱) الیقین بوجود ذلک الفرد المشکوک فی فردیته، أو المشکوک فی اتّصافه بالعنوان أو فی رفعه.

و قوله: (إن الشکّ فی تلک الصور کان حاصلا [من] قبل) إن أراد به (۲):

حصوله واقعا ممنوع، و لکن لا یترتب علیه حکم، و إن أراد بحسب الوجود فممنوع؛ إذ هو لا یحصل إلّا فی ضمن وجود ما یشکّ فی کونه فردا للناقض، أو نحو ذلک من الأقسام الباقیه. هذا ما یقتضیه النظر فی المقام، إلّا إن المسأله لا تخلو من شوب الإشکال، و الاحتیاط ممّا ینبغی المحافظه علیه علی کل حال.

و منها أن کل ذی عمل مؤتمن فی عمله ما لم یظهر خلافه. و یدل علی ذلک جمله من الأخبار المتفرقه فی جزئیّات المسائل، ففی صحیحه الفضلاء أنهم سألوا أبا جعفر علیه السّلام عن شراء اللحم من الأسواق، و لا یدرون ما صنع القصابون، قال: «کل ذلک (۳) إذا کان فی سوق المسلمین و لا تسأل عنه» (۴).

و فی روایه سماعه قال: سألته عن أکل الجبن، و تقلید السیف و الکیمخت و الغراء؟ فقال: «لا بأس ما لم نعلم أنه میته» (۵).

و فی صحیحه إبراهیم بن أبی محمود أنه قال للرضا علیه السّلام: الخیاط یکون یهودیا أو نصرانیا و أنت تعلم أنه یبول و لا یتوضّأ، ما تقول فی عمله؟ قال: «لا بأس» (۶).

و روایه میسر قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: آمر الجاریه فتغسل ثوبی من المنی و لا (۷) تبالغ فی غسله، فاصلّی فیه. فإذا هو یابس؟ فقال: «أعد صلاتک، أما إنک لو

۱- لیست فی «ح».

۲- لیست فی «ح».

۳- لیست فی المصدر.

۴- الکافی ۶: ۲۳۷/ ۲، الفقیه ۳: ۲۱۱/ ۹۷۶، وسائل الشیعه ۲۴: ۷۰، أبواب الذبائح، ب ۲۹، ح ۱.

۵- تهذیب الأحکام ۹: ۷۸/ ۳۳۱، وسائل الشیعه ۲۴: ۹۰، أبواب الذبائح، ب ۳۸، ح ۱.

۶- تهذیب الأحکام ۶: ۳۸۵/ ۱۱۴۲.

۷- فی «ح»: فلا.

ص: ۳۹۶

کنت غسلت أنت لم یکن علیک شی ء» (۱).

و ربما یتوهم من هذا الخبر الدلاله علی خلاف المراد، و لیس بذاک؛ و ذلک لأن الظاهر أن أمره علیه السّلام بإعاده الصلاه إنّما هو لوجود عین النجاسه، لا لکون الجاریه أزالتها عن الثوب، حتی لو فرض أنها أزالتها عن الثوب، و لم تجدها فیه، کان یجب علیه غسل الثوب و إعاده الصلاه. و من ذلک الحدیث الدال علی أن الحجّام مؤتمن فی تطهیر موضع الحجامه (۲)، إلی غیر ذلک من الأخبار التی یقف علیها المتتبع.

و قد نقل المحدّث الأمین الأسترآبادی فی کتاب (الفوائد المدنیه) (۳)، و المحدث السید نعمه اللّه الجزائری قدّس سرّهما عن جمله ممن کان فی عصرهم، أنّهم کانوا لأجل هذه الشبهه یهبون ثیابهم للقصّارین، أو یبیعونها علیهم، ثم یشترونها بعد الغسل منهم؛ مستندین إلی أن الثوب متیقّن النجاسه، و لا یرتفع حکم یقین النجاسه إلّا بیقین الطهاره، أو ما قام مقامه من شهاده العدلین، أو إخبار ذی الید.

و فیه- زیاده علی ما عرفت- أنه لا ریب أن الحکم المذکور ممّا یعم به البلوی، فلو کان مضیّقا کما ذکروه، لظهر فیه أثر عنهم علیهم السّلام. و قد ذکر غیر واحد من محققی أصحابنا النافین للبراءه الأصلیه أنها فی مثل هذا الموضع ممّا یعتمد علیها فی الاستدلال کما قدّمنا ذلک فی دره البراءه الأصلیه (۴)، بل الظاهر من الأخبار (۵) ما یدل علی التوسعه، و اللّه العالم.

۱- الکافی ۳: ۵۳/ ۲، باب المنی و المذی یصیبان الثوب و الجسد، وسائل الشیعه ۳: ۴۲۸، أبواب النجاسات، ب ۱۸، ح ۱.

۲- تهذیب الأحکام ۱: ۳۴۹/ ۱۰۳۱، وسائل الشیعه ۳: ۴۹۹ أبواب النجاسات، ب ۵۶، ح ۱.

۳- الفوائد المدنیّه: ۱۴۹.

۴- انظر الدرر ۱: ۱۵۵- ۱۸۶/ الدره: ۶.

۵- الکافی ۶: ۲۹۷/ ۲، باب نوادر الأطعمه، تهذیب الأحکام ۹: ۱۰۰/ ۴۳۲، وسائل الشیعه ۳: ۴۹۳، أبواب النجاسات و الأوانی و الجلود، ب ۵۰، ح ۲.

ص: ۳۹۷

و منها الحکم بطهاره ما اشتبه بنجس، و حلّیه ما اشتبه بمحرم مع عدم الحصر و التمییز، و نجاسه الجمیع و حرمته إذا کان محصورا. و قد تقدم الکلام علی هذه القاعده مستوفی فی الدرّه (۱) المشتمله علی البحث مع صاحب (المدارک) و المحدث الکاشانی، و الفاضل الخراسانی- عطر اللّه مراقدهم- فی هذه المسأله.

و منها تلافی الفعل المشکوک فیه قبل تجاوزه، و المضی فی الشکّ بعد الخروج عنه؛ لقوله علیه السّلام فی صحیحه زراره: «إذا خرجت من شی ء ثم دخلت فی غیره فشککت [فشکّک] لیس بشی ء» (۲).

و قوله علیه السّلام فی موثقه محمد بن مسلم: «کل ما شککت فیه ممّا قد مضی فأمضه کما هو» (۳).

و قوله علیه السّلام فی روایه أبی بصیر: «کلّ شی ء شک فیه ممّا قد جاوزه و دخل فی غیره فلیمض علیه».

إلی غیر ذلک من الأخبار.

و فی هذه القاعده الشریفه أبحاث منیفه ذکرناها فی أحکام الوضوء من کتابنا (الحدائق الناضره) (۴)، وفّق اللّه تعالی لإتامه.

و منها رفع الحرج لقوله سبحانه مٰا جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ (۵)، یُرِیدُ اللّٰهُ بِکُمُ الْیُسْرَ وَ لٰا یُرِیدُ بِکُمُ الْعُسْرَ (۶)، لٰا یُکَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً إِلّٰا وُسْعَهٰا (۷)،

۱- انظر الدرر ۲: ۱۲۹- ۱۶۵/ الدرّه: ۲۵.

۲- تهذیب الأحکام ۲: ۳۵۲/ ۱۴۵۹، وسائل الشیعه ۸: ۲۳۷، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۲۳، ح ۱.

۳- تهذیب الأحکام ۲: ۳۴۴/ ۱۴۲۶، وسائل الشیعه ۸: ۲۳۷- ۲۳۸، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۲۳، ح ۳.

۴- الحدائق الناضره ۲: ۳۹۱- ۴۰۸.

۵- الحجّ: ۷۸.

۶- البقره: ۱۸۵.

۷- البقره: ۲۸۶.

ص: ۳۹۸

و الوسع دون الطاقه مٰا یُرِیدُ اللّٰهُ لِیَجْعَلَ عَلَیْکُمْ مِنْ حَرَجٍ (۱). و یدل علی ذلک من الأخبار حسنه عبد الأعلی قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: عثرت فانقطع ظفری؛ فجعلت علی إصبعی مراره؛ فکیف أصنع بالوضوء؟ فقال: «تعرف هذا و أشباهه من کتاب اللّه عزّ و جلّ مٰا جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ» (۲).

و فی روایه أبی بصیر فی الجنب یجعل یده فی الکوز أو الرکوه؟ قال: «إن کانت یده قذره فلیهرقه، و إن کان لم یصبها قذر فلیغتسل منه، هذا ممّا قال اللّه تعالی:

مٰا جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ» (۳).

و فی صحیحه الفضیل فی الجنب یغتسل فینتضح الماء من الأرض فی (۴) الإناء، فقال: «لا بأس، هذا ممّا قال اللّه تعالی مٰا جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ» (۵).

و لا یخفی علی المتأمّل فی الأحکام الشرعیه و التکلیفات الربانیه ما بلغت إلیه العنایه السبحانیه بالعباد من الرأفه و الرحمه و الشفقه فی (۶) الإصدار و الإیراد، حیث أوجب سبحانه رعایه الأبدان [و جعلها] مقدّمه علی الأدیان، فأوجب علی من تضرر باستعمال الماء غسلا أو وضوء الانتقال إلی التیمم، و أوجب علی من تضرر بالصیام الإفطار، و أوجب علی من تضرر بالصلاه قائما القعود ثم النوم، و أوجب علی المسافر التقصیر فی الصلاه، إلی غیر ذلک من المواضع التی یقف علیها المتتبع البصیر.

۱- المائده: ۶.

۲- تهذیب الأحکام ۱: ۳۶۳/ ۱۰۹۷، الاستبصار ۱: ۷۷- ۷۸/ ۲۴۰، وسائل الشیعه ۱: ۴۶۴، أبواب الوضوء، ب ۳۹، ح ۵.

۳- تهذیب الأحکام ۱: ۳۸/ ۱۰۳، وسائل الشیعه ۱: ۱۵۴، أبواب الماء المطلق، ب ۸، ح ۱۱.

۴- من «ح»، و فی «ق»: و.

۵- تهذیب الأحکام ۱: ۸۶/ ۲۲۵، وسائل الشیعه ۱: ۲۱۱، أبواب الماء المضاف و المستعمل، ب ۹، ح ۱.

۶- فی «ح»: و.

ص: ۳۹۹

و منها العذر فیما غلب اللّه علیه لحسنه حفص بن البختری عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: سمعته یقول فی المغمی علیه قال: «ما غلب اللّه علیه فاللّه أولی بالعذر» (۱).

و بمضمونها فی حکم المغمی علیه أخبار عدیده (۲)، و فی بعضها: «کل ما غلب اللّه علیه فاللّه أولی بالعذر» (۳).

و زاد فی بعض الأخبار المرویه فی ذلک من (قرب الإسناد) و (بصائر الدرجات) (۴): (و هذا من الأبواب التی یفتح اللّه منها الف باب).

و فی روایه مرازم فی المریض الذی لا یقدر علی الصلاه: «کل ما غلب اللّه علیه فاللّه أولی بالعذر» (۵).

و منها القواعد المنصوصه فی الترجیح بین الأخبار. و قد تقدم الکلام علیها مفصلا فی الدره (۶) التی فی شرح مقبوله عمر بن حنظله.

و منها الاحتیاط فی مواضعه علی التفصیل المتقدم فی درّه البراءه الأصلیّه (۷) و درّه الاحتیاط (۸) و غیرهما.

و منها الجهل بالأحکام الشرعیه علی التفصیل المتقدّم فی الدره المتضمنه لتحقیق المسأله.

و منها دفع الضرر و الضرار، فروی فی (الکافی) فی الموثق عن زراره عن أبی

۱- تهذیب الأحکام ۳: ۳۰۲/ ۹۲۳، وسائل الشیعه ۸: ۲۶۱، أبواب قضاء الصلوات، ب ۳، ح ۱۳.

۲- وسائل الشیعه ۸: ۲۵۸- ۲۶۴، أبواب قضاء الصلوات، ب ۳.

۳- انظر هامش روایه مرازم فی المریض أدناه.

۴- بصائر الدرجات: ۳۰۶- ۳۰۷/ ب ۱۶، ح ۱۶.

۵- الکافی ۳: ۴۱۲/ ۱، باب صلاه المغمی علیه و المریض ..، تهذیب الأحکام ۳: ۳۰۲/ ۹۲۵، وسائل الشیعه ۸: ۲۶۱، أبواب قضاء الصلوات، ب ۳، ح ۱۶.

۶- انظر الدرر ۱: ۲۴۹- ۳۳۶/ الدرّه: ۱۲.

۷- انظر الدرر ۱: ۱۵۵- ۱۸۶/ الدره: ۶.

۸- انظر الدرر ۲: ۱۱۳- ۱۲۷/ الدرّه: ۲۴.

ص: ۴۰۰

جعفر علیه السّلام: «إنّ سمره بن جندب کان له عذق فی حائط لرجل من الأنصار، و کان منزل الأنصاری بباب البستان، و کان یمر به إلی نخلته و لا یستأذن، فکلّمه الأنصاری أن یستأذن إذا جاء، فأبی سمره، فلما أبی سمره (۱) جاء الأنصاری إلی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله فشکا إلیه و خبّره الخبر. فأرسل إلیه رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و خبره بقول الأنصاری و ما شکا و قال: إذا أردت الدخول فاستأذن. فأبی، فلما أبی ساومه حتی بلغ به من الثمن ما شاء اللّه، فأبی أن یبیع، فقال: لک بها عذق مذلل (۲) فی الجنه. فأبی أن یقبل، فقال رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله للأنصاری: اذهب، فاقطعها و ارم بها إلیه فإنه لا ضرار» (۳).

و رواه فی (الکافی) أیضا فی موضع آخر عن زراره عنه علیه السّلام مثله، و زاد: «فقال له رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله: إنّک رجل مضار و لا ضرر و لا ضرار علی مؤمن» (۴).

و روی فی (الکافی) أیضا بسنده عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: «قضی رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله بین أهل المدینه فی مشارب النخل أنه لا یمنع نفع الشی ء، و قضی بین أهل البادیه أنه لا یمنع فضل ماء لیمنع به فضل کلاء. و قال: لا ضرر و لا ضرار» (۵).

و الأخبار بذلک کثیره.

و ما ذکره المحدّث الأمین (۶) الأسترابادی قدّس سرّه فی کتاب (الفوائد المدنیّه) (۷)- من المنع من الاستدلال بأمثال ذلک لظنیه الدلاله، و النهی عن اتّباع الظنون- فیه أنه قد استدل به فی غیر موضع من کتابه المذکور کما لا یخفی علی من راجعه.

و منها وجوب الوفاء بالشرط فی العقد إلّا ما أحلّ حراما أو حرّم حلالا.

۱- لیست فی «ح».

۲- فی «ح»: بذلک، و فی المصدر: یمدّ لک.

۳- الکافی ۵: ۲۹۲/ ۲، باب الضرار.

۴- الکافی ۵: ۲۹۴/ ۸، باب الضرار.

۵- الکافی ۵: ۲۹۳- ۲۹۴/ ۶، باب الضرار.

۶- لیست فی «ح».

۷- الفوائد المدنیّه: ۹۰.

ص: ۴۰۱

و الأخبار به مستفیضه (۱)، و فی بعضها: «إلّا ما خالف کتاب اللّه» (۲).

و منها الخیار فی مواضعه المنصوصه کخیار المجلس و خیار الحیوان و نحوهما.

و منها وجوب البیّنه علی المدّعی، و الیمین علی المنکر إلّا ما استثنی ممّا هو مذکور فی محله. و الأخبار به مستفیضه (۳).

و منها وجوب البناء علی الأکثر فی الصلاه مطلقا، ففی موثقه عمار بن موسی الساباطی قال: سألت أبا عبد اللّه علیه السّلام عن شی ء من السهو فی الصلاه، فقال: «ألا اعلّمک شیئا إذا فعلته ثم ذکرت أنک أتممت أو أنقصت لم یکن علیک شی ء؟». قلت:

بلی. قال: «إذا سهوت فابن علی الأکثر، فإذا فرغت و سلمت، فقم فصلّ ما ذکرت أنّک نقصت» (۴) الحدیث.

و موثقته الاخری أیضا عن أبی عبد اللّه علیه السّلام أنه قال له: «یا عمار، أ لا أجمع لک السهو کلّه فی کلمتین؟ متی شککت فخذ بالأکثر، و إذا سلّمت فأتمّ ما ظننت أنّک نقصت» (۵).

و یعضد ذلک روایات (۶) الشکوک (۷) المتداوله فی کلامهم.

و قد ورد بإزاء هذه القاعده ما یدلّ علی البناء علی الأقل مطلقا، کروایه

۱- تهذیب الأحکام ۷: ۴۶۷/ ۱۸۷۲، وسائل الشیعه ۱۸: ۱۷، أبواب الخیار، ب ۶، ح ۵.

۲- وسائل الشیعه ۱۸: ۱۶- ۱۸، أبواب الخیار، ب ۶، ح ۲- ۴. بالمعنی.

۳- وسائل الشیعه ۲۷: ۲۳۳- ۲۳۵، أبواب کیفیه الحکم، و أحکام الدعوی، ب ۳.

۴- تهذیب الأحکام ۲: ۳۴۹/ ۱۴۴۸، وسائل الشیعه ۸: ۲۱۳، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۸، ح ۳.

۵- الفقیه ۱: ۲۲۵/ ۹۹۲، وسائل الشیعه ۸: ۲۱۲، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۸، ح ۱.

۶- وسائل الشیعه ۸: ۲۱۲- ۲۱۳، ۲۱۹- ۲۲۱، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۸، ح ۱. ۳- ۴، ب ۱۱.

۷- فی «ح» بعدها: الأربعه.

ص: ۴۰۲

إسحاق بن عمار قال: قال لی أبو الحسن علیه السّلام: «إذا شککت فابن علی الیقین». قال:

قلت: هذا أصل؟ قال: «نعم» (۱).

و صحیحه الحلبی عنه علیه السّلام فی السهو فی الصلاه، قال: «یبنی علی الیقین و یأخذ بالجزم، و یحتاط بالصلوات کلها» (۲).

و نحوهما صحیحه علی بن یقطین (۳) و غیرها (۴).

و بهذه القاعده عمل الصدوق، فخیّر فی جمیع صور الشکّ بین البناء علی الأقل بلا احتیاط (۵)، و الأکثر مع الاحتیاط، حتی فی المغرب (۶) و الغداه خیّر بین البناء علی الأقل و الإعاده. و قد حققنا فی أجوبه مسائل بعض الأعلام أن الحق هو العمل علی القاعده الاولی، و ما ذکر من أخبار القاعده الثانیه؛ منه ما هو غیر (۷) صریح الدلاله علی المطلوب، و منه ما هو محمول علی التقیه، کما أوضحناه ثمه بما لا یعتریه ریب و لا إشکال.

و منها أنه لا حکم للشک فی الصلاه مع الکثره، و الظاهر کما استظهره جمع من أصحابنا منهم الشهید فی (الذکری) (۸) و السید السند فی (المدارک) إلحاق کثره

۱- الفقیه ۱: ۲۳۱/ ۱۰۲۵، وسائل الشیعه ۸: ۲۱۲، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۸، ح ۲.

۲- تهذیب الأحکام ۲: ۳۴۴/ ۱۴۲۷، وسائل الشیعه ۸: ۲۳۷، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۲۳، ح ۲، و فیهما عن عبد الرحمن بن الحجاج عن أبی إبراهیم.

۳- تهذیب الأحکام ۲: ۱۸۷/ ۷۴۵، الاستبصار ۱: ۳۷۴/ ۱۴۲۰، وسائل الشیعه ۸: ۲۲۷، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۱۵، ح ۶.

۴- تهذیب الأحکام ۲: ۱۹۳/ ۷۶۱، الاستبصار ۱: ۳۷۵/ ۱۴۲۵، وسائل الشیعه ۸: ۲۱۳- ۲۱۴، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۸، ح ۶.

۵- عنه فی مختلف الشیعه ۲: ۳۸۲/ المسأله: ۲۶۹، ذکری الشیعه ۴: ۷۶.

۶- مختلف الشیعه ۲: ۳۸۲/ المسأله: ۲۶۹، ذکری الشیعه ۴: ۷۶.

۷- من «ح».

۸- ذکری الشیعه ۲: ۲۰۴.

ص: ۴۰۳

الشکّ فی الوضوء بذلک، و علّله فی (الذکری) بدفع العسر و الحرج، و أیّده فی (المدارک) بقوله علیه السّلام فی صحیحه زراره و أبی بصیر [الواردتین] (۱) فیمن کثر شکّه فی الصلاه بعد أن أمر بالمضی فی الشک: «لا تعوّدوا الخبیث من أنفسکم نقض الصلاه فتطمعوه؛ فإن الشیطان خبیث معتاد لما عوّد» (۲)، قال: (فإن ذلک بمنزله التعلیل بوجوب المضی فی الصلاه، فیتعدی إلی غیر المسؤول عنه) (۳) انتهی.

أقول: و یؤیده أیضا ظاهر صحیحه عبد اللّه بن سنان عن الصادق علیه السّلام قال: قلت له: رجل مبتلی بالوضوء و الصلاه، و قلت: هو رجل عاقل؟ فقال أبو عبد اللّه علیه السّلام:

«و أی عقل له و هو یطیع الشیطان؟». فقلت له: و کیف یطیع الشیطان؟ فقال: «سله هذا الذی یأتیه من أی شی ء هو، فإنّه یقول لک: من عمل الشیطان» (۴). فإن الظاهر أن ابتلاءه بذلک باعتبار کثره الشکّ فی أفعال الوضوء و الصلاه.

و أما ما ذکره الفاضل المحقّق الملّا محمد صالح المازندرانی قدّس سرّه فی (شرح الاصول) (۵) من حمله علی ما یشمل الوسواس فی النیه، فظنی أنه بعید غایه البعد؛ لأن النیه فی الصدر السابق لیست علی ما یتراءی الآن من صعوبه الإتیان بها، و لهذا لم یجر لها ذکر فی کلام السلف و لا فی الأخبار، کما أوضحناه فی جمله من مصنّفاتنا علی وجه واضح المنار ساطع الأنوار، و الوساوس فیها إنما حدثت بما أحدثه المتأخّرون من البحث فیها و فی قیودها و المقارنه بها و نحو ذلک.

و منها فی البیض المجهول أن یؤکل منه ما اختلف طرفاه دون ما استویا

۱- فی النسختین: الوارده.

۲- الکافی ۳: ۳۵۸/ ۲، باب من شکّ فی صلاته ..، وسائل الشیعه ۸: ۲۲۸، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۱۶، ح ۲.

۳- مدارک الأحکام ۱: ۲۵۷.

۴- الکافی ۱: ۱۲/ ۱۰، وسائل الشیعه ۱: ۶۳، أبواب مقدّمه العبادات، ب ۱۰، ح ۱.

۵- شرح الکافی ۱: ۹۵.

ص: ۴۰۴

لصحیحه زراره (۱) و غیرها (۲). و فی الطیر ما دف دون ما صف، أو ما کان دفیفه أکثر من صفیفه، و لو اتی به مذبوحا فیؤکل ما کان له قانصه دون ما لم یکن کذلک، لروایه ابن أبی یعفور (۳) و غیرها (۴). و فی السمک ما کان له فلس دون ما لیس کذلک، کما استفاضت به الأخبار (۵).

و منها رفع الخطأ و النسیان و ما استکره علیه و ما لا یطاق و ما لا یعلم و ما اضطرّ إلیه و الحسد و الطیره و الوسوسه فی الخلق ما لم ینطقوا بشفه. رواه الصدوق فی (الفقیه) (۶)، عن أبی عبد اللّه علیه السّلام. و الرفع فی هذا الموضع أعم من أن یکون برفع الإثم و المؤاخذه، کما فی بعض الأفراد المعدوده أو رفع الفعل و انتفاء التکلیف به (۷) کما فی البعض الآخر.

و منها العمل بالتقیه إذا ألجأت الضروره إلیها. و الأخبار بذلک أکثر و أظهر من أن یتعرض لنقلها، بل ربما کان ذلک من ضروریات المذهب. و فی هذه القاعده تفصیل حسن ذکرناه فی کتابنا (الحدائق الناضره) (۸) فی أبحاث الوضوء.

و منها العمل بالبراءه الأصلیه (۹) فی الأحکام التی یعم بها البلوی کما تقدمت

۱- تهذیب الأحکام ۹: ۱۶/ ۶۰، ۶۳، وسائل الشیعه ۲۴: ۱۵۵، أبواب الأطعمه المحرّمه، ب ۲۰، ح ۴.

۲- وسائل الشیعه ۲۴: ۱۵۴- ۱۵۷، أبواب الأطعمه المحرّمه، ب ۲۰.

۳- الکافی ۶: ۲۴۸/ ۶، باب ما یعرف به ما یؤکل من الطیر ..، وسائل الشیعه ۲۴: ۱۵۱، أبواب الأطعمه المحرمه، ب ۱۸، ح ۶.

۴- وسائل الشیعه ۲۴: ۱۴۹- ۱۵۱، أبواب الأطعمه المحرّمه، ب ۱۸.

۵- وسائل الشیعه ۲۴: ۱۲۷- ۱۲۹، أبواب الأطعمه المحرّمه، ب ۸.

۶- الفقیه ۱: ۳۶/ ۱۳۲، و فیه عن النبی، وسائل الشیعه ۸: ۲۴۹، أبواب الخلل الواقع فی الصلاه، ب ۳۰، ح ۲ و هو بهذا السند فی الخصال ۲: ۴۱۷/ ۹، باب التسعه.

۷- لیست فی «ح».

۸- الحدائق الناضره ۲: ۳۱۵- ۳۱۸.

۹- انظر الدرر ۱: ۱۵۵- ۱۸۶/ الدره: ۶.

ص: ۴۰۵

الإشاره إلیه. و الوجه فیه ما ذکره المحدّث الأمین الأسترآبادی- عطر اللّه مرقده- من (أن المحدّث الماهر إذا تتبّع الأخبار الوارده حقّ التتبّع فی مسأله لو کان فیها حکم مخالف للأصل لاشتهر، لعموم البلوی بها، و لم یظفر بذلک الحکم یحصل له الجزم أو الظن المتاخم للعلم بعدم الحکم؛ لأن جمّا غفیرا من أصحابهم علیهم السّلام و منهم الأربعه آلاف رجل الذین من أصحاب الصادق علیه السّلام و تلامذته کانوا ملازمین لهم فی مده تزید علی ثلاثمائه سنه، و کان همتهم و همه الأئمّه علیهم السّلام إظهار الدین و تزویج الشریعه، و کانوا لحرصهم علی ذلک یکتبون کل ما یسمعونه؛ خوفا من عروض النسیان، و کانت الأئمّه علیهم السّلام یحثونهم علی ذلک. و لیس الغرض منه إلّا العمل به بعدهم، ففی مثل ذلک یجوز التمسّک بالبراءه الأصلیه؛ إذ لو کان ثمه دلیل و الحال کذلک لظهر) (۱) انتهی.

و إلی هذا أیضا أشار المحقق قدّس سرّه فی کتاب (المعارج (۲)) (۳)، و قد أسلفنا عبارته فی دره البراءه الأصلیه (۴).

و أما ما اعترض به بعض متأخّری المتأخّرین علی کلام المحدّث الأمین من أن ذلک لا یخلو من نوع إشکال لتطرّق الضیاع و التلف إلی جمله من الاصول فالظاهر سقوطه؛ لأن الظاهر أن التلف إنما عرض لتلک الاصول أخیرا بالاستغناء عنها بهذه الکتب المتداوله؛ لکونها أحسن ترتیبا و أوضح تبویبا، و إلّا فقد بقیت تلک الاصول إلی عصر ابن إدریس، و ابن طاوس- رضی اللّه عنهما- و قد نقلا منها شیئا کثیرا، کما لا یخفی علی من لاحظ کتاب (السرائر) لابن إدریس، و ما نقله فی آخره ممّا استطرفه من تلک الاصول، و کذا کتب رضی الدین بن طاوس.

و مما عد من هذا القبیل وجوب القصد إلی السوره، و وجوب قصد الخروج

۱- الفوائد المدنیّه: ۱۴۰- ۱۴۱.

۲- من «ح»، و فی «ق»: المعتبر.

۳- معارج الاصول: ۲۱۲- ۲۱۳.

۴- انظر الدرر ۱: ۱۵۵- ۱۸۶/ الدره: ۶.

ص: ۴۰۶

بالتسلیم و نجاسه أرض الحمام و نجاسه الغساله.

و منها الإبهام لما أبهم اللّه و السکوت عمّا سکت اللّه. و یدلّ علیه ما رواه فی کتاب (عوالی اللآلی) عن إسحاق بن عمار عن الصادق علیه السّلام: «إنّ علیا علیه السّلام کان یقول: أبهموا ما أبهم اللّه» (۱).

و ما رواه الشیخ المفید- عطر اللّه مرقده- بسنده عن أمیر المؤمنین علیه السّلام قال:

«قال رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله: إن اللّه تعالی حدّ لکم حدودا فلا تعتدوها، و فرض علیکم فرائض فلا تضیعوها، و سنّ لکم سننا فاتّبعوها، و حرّم علیکم حرمات فلا تنتهکوها، و عفا لکم عن أشیاء رحمه من غیر نسیان فلا تتکلفوها» (۲).

و ما رواه فی (الفقیه) من خطبه أمیر المؤمنین علیه السّلام حیث قال علیه السّلام: «إنّ اللّه حد حدودا فلا تعتدوها، و فرض فرائض فلا تنقصوها، و سکت عن أشیاء لم یسکت عنها نسیانا فلا تتکلفوها رحمه من اللّه لکم فاقبلوها» (۳).

و منها ثبوت العیب بما زاد أو نقص عن أصل الخلقه. و یدل علیه ما رواه فی (الکافی) عن السیاری قال: سأل ابن أبی لیلی محمد بن مسلم، فقال: أی شی ء تروون عن أبی جعفر علیه السّلام فی المرأه لا یکون علی رکبها (۴) شعرا یکون ذلک عیبا؟

فقال له محمد بن مسلم: أمّا هذا نصّا فلا أعرفه، لکن حدثنی أبو جعفر علیه السّلام عن أبیه عن آبائه علیهم السّلام عن النبی صلی اللّه علیه و آله قال: «کلّما کان فی أصل الخلقه فزاد أو نقص فهو عیب» فقال له ابن أبی لیلی: حسبک (۵).

و منها «إنّ کل شی ء یجتر، فسؤره حلال و لعابه حلال». رواه الصدوق رحمه اللّه فی

۱- عوالی اللآلی ۲: ۱۲۹/ ۳۵۵.

۲- الأمالی (ضمن سلسله مؤلّفات الشیخ المفید) ۱۳: ۱۵۹/ ۱.

۳- الفقیه ۴: ۵۳/ ۱۹۳.

۴- الرّکب: منبت العانه، و هو للمرأه خاصه. الصحاح ۱: ۱۳۹- رکب.

۵- الکافی ۵: ۲۱۵/ ۱۲، باب من یشتری الرقیق فیظهر به عیب.

ص: ۴۰۷

(الفقیه) (۱) مرسلا و رواه فی (التهذیب) (۲) عن عبد اللّه بن الحسن بن علی بن أبی طالب عن آبائه عنه صلی اللّه علیه و آله.

و منها قبول قول من لا منازع له، کما لو ادّعی مالا و لا منازع له فیه، و قبول قول المرأه لو ادّعت الخروج من العدّه بالحیض أو الأشهر أو عدم الزوج أو موته.

و هذه القاعده علی عمومها- کما ذکرناه- و إن لم ترد الأخبار بها بالعنوان المذکور، إلّا إن اتّفاقها فیما وقفنا علیه من الجزئیات المندرجه تحتها ممّا یؤذن بکلیه الحکم المذکور، کما هو المفهوم أیضا من کلام الأصحاب، بل لا یعرف فیه خلاف.

و مما یوضح ذلک أن الأخبار المتضمّنه للبینه و الیمین فی باب الدعاوی لا عموم فیها علی وجه یشمل مثل هذه المسأله؛ إذ موردها إنّما هو النزاع بین اثنین: مدّع و منکر کما لا یخفی علی من أحاط بها خبرا.

و مما حضرنی من الأخبار فی بعض جزئیات هذه القاعده روایه منصور بن حازم عن أبی عبد اللّه علیه السّلام قال: قلت له: عشره کانوا جلوسا و فی وسطهم کیس فیه ألف درهم، فسأل بعضهم بعضا: أ لکم هذا الکیس؟ فقالوا کلهم: لا، و قال واحد منهم: هو لی، فلمن هو؟ قال: «للذی ادّعاه» (۳).

و حسنه زراره عن أبی جعفر علیه السّلام قال: «العده و الحیض للنساء، إذا ادّعت صدّقت» (۴).

۱- الفقیه ۱: ۸/ ۹.

۲- تهذیب الأحکام ۱: ۲۲۸/ ۶۵۸.

۳- الکافی ۷: ۴۲۲/ ۵، باب نوادر کتاب القضاء و الأحکام، وسائل الشیعه ۲۷: ۲۷۳- ۲۷۴، أبواب کیفیه الحکم ب ۱۷، ح ۱.

۴- الکافی ۱: ۱۰۱/ ۱، باب أن النساء یصدّقن ..، وسائل الشیعه ۲۲: ۲۲۲، أبواب العدد، ب ۲۴، ح ۱.

ص: ۴۰۸

و روایه میسر قال: قلت لأبی عبد اللّه علیه السّلام: ألقی المرأه فی الفلاه التی لیس فیها أحد، فأقول لها: أ لک زوج؟ فتقول: لا. فأتزوجها؟ قال: «نعم هی المصدقه علی نفسها» (۱).

و فی روایه أبان بن تغلب الوارده فی مثل ذلک، قال علیه السّلام: «لیس هذا علیک، إنّما علیک أن تصدّقها فی نفسها» (۲).

و لا یخفی علیک ما فی عموم الجواب من الدلاله علی قبول قولها فیما یتعلّق بها نفسها. و استشکل الفاضل الملّا محمد باقر الخراسانی فی کتاب (الکفایه) (۳) قبول قولها فی موت الزوج، و جمع من الطلبه المعاصرین فی قبول قولها بعدم الزوج بعد معلومیته سابقا. و الکل ضعیف، و الأخبار تردّه، منها الخبر المذکور.

و منها أیضا صحیحه حماد عن أبی عبد اللّه علیه السّلام فی رجل طلّق امرأته ثلاثا فبانت منه، فأراد مراجعتها فقال لها: إنی أرید مراجعتک فتزوّجی زوجا غیری، فقالت له: قد تزوجت غیرک، و حللت لک نفسی. أتصدّق و یراجعها؟ و کیف یصنع؟ قال علیه السّلام: «إذا کانت المرأه ثقه صدقت» (۴).

و روایه أحمد بن محمد بن أبی نصر البزنطی عن الرضا علیه السّلام قال: قلت له:

الرجل یتزوج المرأه فیقع فی قلبه أن لها زوجا؟ قال: «و ما علیه؟ أ رأیت لو سألها البینه کان یجد من یشهد أن لیس لها زوج؟» (۵).

۱- الکافی ۵: ۳۹۲/ ۴، باب التزویج بغیر ولی، وسائل الشیعه ۲۰: ۲۶۹، أبواب عقد النکاح، ب ۳، ح ۵.

۲- خلاصه الإیجاز فی المتعه (ضمن سلسله مؤلفات الشیخ المفید) ۶: ۱۴، بحار الأنوار ۱۰۰: ۳۱۰/ ۴۹.

۳- کفایه الأحکام: ۲۰۶ (حجری).

۴- تهذیب الأحکام ۸: ۳۴/ ۱۰۵، وسائل الشیعه ۲۲: ۱۳۳، أبواب أقسام الطلاق، ب ۱، ح ۱.

۵- تهذیب الأحکام ۷: ۲۵۳/ ۱۰۹۴، وسائل الشیعه ۲۱: ۳۲، أبواب المتعه، ب ۱۰، ح ۵.

ص: ۴۰۹

و لا یخفی علیک ما فی الثانیه من الصراحه فی المراد.

و الظاهر أن المراد بکونها «ثقه» فی الروایه الاولی، أی ممن یوثق بإخبارها، و تسکن النفس إلی کلامها؛ و هی التی ربما عبر عنها فی غیر هذا الموضع بالمأمونه، و مرجعه إلی عدم کونها متّهمه، لا الوثاقه بمعنی العداله. و مع ذلک فالظاهر حملها علی الاستحباب جمعا بین الأخبار، لاستفاضتها بأنها مصدقه علی نفسها مطلقا، بل ظاهر بعضها تصدیقها فی مقام التهمه، کما یشیر إلیه قوله فی روایه البزنطی: (فیقع فی قلبی أن لها زوجا)، إلی غیر ذلک من القواعد التی یقف علیها المتتبع حقّ التتبع للأخبار، و اللّه العالم.

تتمه مهمه فی ذکر بعض القواعد الفقهیّه

اشاره

قد اشتهر فی کلام جمله من الأصحاب- رضوان اللّه علیهم- قواعد اخر بنوا علیها الأحکام، مع کون جمله منها ممّا یخالف ما هو الوارد عنهم علیهم السّلام، و جمله أخری ممّا لم یوجد له مستند فی المقام. و ها أنا اورد منها ما حضرنی ممّا خطر علی البال، فأقول:

قاعده قبح تأخیر البیان عن وقت الحاجه

الأولی: قولهم: (إنه لا یجوز تأخیر البیان عن وقت الحاجه) (۱) مع أنه قد استفاضت النصوص عنهم علیهم السّلام فی مواضع منها فی تفسیر قوله تعالی فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّکْرِ إِنْ کُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ* (۲) بما یدفع هذه القاعده، حیث قالوا- صلوات اللّه علیهم-: «إنّ اللّه عزّ و جلّ قد فرض علیکم السؤال، و لم یفرض علینا الجواب، بل ذلک إلینا إن شئنا أجبنا و إن شئنا أمسکنا» (۳).

۱- انظر: معارج الاصول: ۱۱۱، مبادئ الوصول إلی علم الاصول: ۱۶۶.

۲- النحل: ۴۳، الأنبیاء: ۷.

۳- لم نعثر علیه بنصه، انظر بصائر الدرجات: ۳۸، ب ۱۹.

ص: ۴۱۰

نعم، هذه القاعده إنما تتجه علی مذهب العامه، لعدم التقیّه فی أخبارهم، و قد تبعهم من أصحابنا- رضوان اللّه علیهم- من تبعهم غفله.

و لو قیل: إنه مع عدم جوابهم علیهم السّلام یلزم الحرج.

قلنا: إنما یلزم ذلک لو لم یکن ثمه مخرج آخر، کیف، و قد تقرّر عنهم علیهم السّلام قاعده جلیه فی أمثال ذلک، و هو سلوک جاده الاحتیاط، کما تقدم التنبیه علیه فی غیر موضع من الدرر المتقدمه؟

و نقل شیخنا المحدّث الصالح الشیخ عبد اللّه بن صالح البحرانی عن شیخه علّامه الزمان الشیخ سلیمان- نوّر اللّه تعالی مرقدیهما- أنه کان یقول: (لو ورد علینا فی مثل هذه المسأله ألف حدیث لما عملنا به؛ لأنّه معارض لما قام علیه الدلیل العقلی و النقلی من عدم جواز تأخیر البیان عن وقت الحاجه) (۱).

و هو- کما تری- اجتهاد صرف و تعصب بحت؛ فإن الدلیل النقلی المطابق للدلیل العقلی الذی هو عباره عما دلّ من الأخبار علی وجوب بذل العلم، کقوله علیه السّلام: «إنّ اللّه لم یأخذ علی الجهال عهدا بطلب العلم حتی أخذ علی العلماء عهدا ببذل العلم» (۲)، و ما اشتهر من قوله صلی اللّه علیه و آله: «من کتم علما ألجمه اللّه بلجام من نار» (۳) إلی غیر ذلک مخصوص بما رواه ثقه الإسلام فی (الکافی) بسنده إلی أبی عبد اللّه بن سلیمان قال: سمعت أبا جعفر علیه السّلام یقول- و عنده رجل من أهل البصره یقال له عثمان الأعمی و هو یقول (۴): إن الحسن البصری یزعم أن الذین یکتمون العلم یؤذی ریح بطونهم أهل النار، فقال أبو جعفر علیه السّلام-: «فهلک إذن مؤمن آل فرعون، ما

۱- منیه الممارسین: ۲۸۸.

۲- الکافی ۱: ۴۱/ ۱، باب بذل العلم.

۳- عوالی اللآلی ۴: ۷۱/ ۴۰، بحار الأنوار ۲: ۷۸/ ۶۶.

۴- و عنده رجل .. یقول، سقط فی «ح».

ص: ۴۱۱

زال العلم مكتوما منذ بعث اللّه نوحا، فليذهب الحسن يمينا و شمالا، فو اللّه ما يوجد العلم إلّا هاهنا» (۱).

و نحوه روى فى كتاب (بصائر الدرجات) (۲). و لعل الحسن البصرى حيث إنه من جمله النّصاب و رءوس ذوى الأذناب كان يعرّض بهم عليهم السّلام فى عدم جوابهم عن بعض الأسئله كما تدل عليه الأخبار الّتى قدمنا الإشاره إليها فى عدم فرض الجواب عليهم. و فى هذين الخبرين دلاله واضحه على جواز تأخير البيان مع التقيه حتى بالنسبه إلى غيرهم عليهم السّلام.

و حينئذ، فتلك القاعده و ما طابقها من الأخبار مخصّصه بما ذكرنا من هذين الخبرين و نحوهما، و كأن شيخنا العلّامه المشار إليه- أفاض اللّه تعالى سوانح ألطافه عليه- قصر النظر على عموم الأخبار المتقدمه من حيث دلالتها على عدم وجوب الجواب عليهم عليهم السّلام و إن كان لغير تقيه. و بذلك تحصل المنافاه للقاعده المذكوره. و بما ذكرنا لك من الخبرين المذكورين ينكشف عن تلك الأخبار غشاوه العموم و تخصّ بمقام التقيه كما لا يخفى.

ثبوت الحقائق الشرعيه

الثانيه: من القواعد المسلمه بينهم حمل اللفظ الوارد فى أخبارهم عليهم السّلام على الحقيقه الشرعيه إن ثبتت، و إلّا المعنى العرفى الخاص- أعنى: عرف الأئمّه عليهم السّلام- و مع عدمه فالمعنى اللغوى، و إلّا العرفى العام. و هذا ممّا لم يقم عليه دليل معتمد.

بل المستفاد من أخبارهم عليهم السّلام (۳) أنه مع عدم العلم بما (۴) هو المراد من الخطاب

۱- الكافى ۱: ۵۱/ ۱۵، باب لزوم الحجّه على العالم.

۲- بصائر الدرجات: ۱۰/ ب ۶، ح ۶.

۳- الكافى ۱: ۶۸/ ۱۰، باب اختلاف الحديث، وسائل الشيعه ۲۷: ۱۰۷، أبواب صفات القاضى، ب ۹، ح ۱.

۴- فى «ح»: ما، بدل: العلم بما.

ص: ۴۱۲

الشرعی یجب الفحص و التفتیش، و مع العجز عن الظفر بالمراد یجب رعایه الاحتیاط و الوقوف علی سواء (۱) الصراط.

علی أنه لا یخفی ما فی بناء الأحکام علی العرف العام من العسر و الحرج المنفیّین بالآیه (۲) و الروایه، فإنه یوجب استعلام ما علیه کافّه الناس فی أقطار الأرض.

و أما البناء علی العرف الخاص عند تعذر العامّ کما صار إلیه بعض الأعلام (۳)، ففیه أنه یوجب الاختلاف فی الأحکام الشرعیه. و المستفاد من الأخبار أن کل شی ء یؤدی إلی الاختلاف فیها، فلا یجوز البناء علیه، و اللّه العالم.

کون عدم وجود مدرک شرعی مدرکا شرعیّا

الثالثه: قولهم: (عدم وجود المدرک للحکم الشرعی مدرک شرعی) (۴). و بعباره اخری عدم وجود الدلیل دلیل علی العدم. و فیه ما تقدم فی الدره التی فی البراءه الأصلیه (۵).

أرجحیّه الجمع بین الدلیلین

الرابعه: قولهم: الجمع بین الدلیلین مهما أمکن و إن کان بوجه بعید أولی من طرح أحدهما (۶). و فیه أن هذا ممّا لا یتمشی [مع] (۷) أخبارنا لورود الکثیر منها علی وجه التقیه التی هی علی خلاف الحکم الشرعی، بل التقیه- کما تقدم فی بعض الدرر المتقدمه (۸)- هی أصل الاختلاف فی الأخبار، فکیف یتمحّل الجمع

۱- فی «ح»: سوی ذلک، بدل: سواء.

۲- الحجّ: ۷۸.

۳- تذکره الفقهاء ۱: ۵۷۴، إیضاح الفوائد ۱: ۴۴۷، الدروس ۲: ۲۹۷، جامع المقاصد ۴: ۱۶۷.

۴- الوافیه فی اصول الفقه: ۱۹۹، هدایه الأبرار: ۲۷۰.

۵- انظر الدرر ۱: ۱۵۵- ۱۸۶/ الدره: ۶.

۶- تمهید القواعد: ۲۸۳/ القاعده: ۹۷.

۷- فی النسختین: فی.

۸- انظر الدرر ۲: ۳۲۳- ۳۳۷/ الدرّه: ۳۷.

ص: ۴۱۳

بینها و بین ما هو خلافها واقعا.

نعم، إنما یتمشّی ذلک علی قواعد العامه؛ لعدم ورود حدیث عندهم علی التقیه، و الظاهر أن من صرّح بذلک من أصحابنا إنما أخذه من کلامهم غفله عن تحقیق الحال و ما یلزمه من الإشکال.

لا- یقال: إن الشیخ رحمه اللّه فی کتابی الأخبار هو أصل هذه الطریقه و محقّق هذه الحقیقه، حیث إنه جمع بین الأخبار، لقصد رفع التنافی بینها بوجوه عدیده و إن کانت عن حاقّ اللفظ بعیده، بل جمله منها ربما کانت غیر سدیده رعایه لهذه القاعده، و طلبا لهذه الفائده.

لأنا نقول: نعم، قد فعل الشیخ رحمه اللّه ذلک، لکن لیس لرعایه هذه القاعده کما یتوهم، بل السبب الحامل له علی ذلک هو ما أشار إلیه فی أوّل کتاب (التهذیب) (۱) من أن بعضا من الشیعه قد رجع عن مذهب الحق لما وجد الاختلاف فی الأخبار، فقصده قدّس سرّه لأجل إزاحه هذه الشبهه عن ضعفه العقول، و من لیس له قدم راسخ فی المعقول و المنقول، و ارتکب الجمع بینها و لو بالوجوه البعیده، و أکثر من الاحتمالات العدیده، کل ذلک لرفع (۲) تلک الشبهه.

و بهذا یندفع عنه ما أورده المتأخّرون فی جمل من مواضع الجمع بین الأخبار بالبعد أو الفساد، فإن مثله قدّس سرّه ممن (۳) لا یشق غباره و لا یدفع اشتهاره لا یخفی علیه ما اهتدی إلیه أولئک الأقوام، و ما أوردوه علیه (۴) فی کل مقام، لکنهم من قبیل ما یقال: أساء سمعا فأساء إجابه (۵).

۱- تهذیب الأحکام ۱: ۲.

۲- فی «ح»: لدفع.

۳- من «ح».

۴- لیست فی «ح».

۵- مجمع الأمثال ۲: ۱۰۱/ ۱۷۷۳.

ص: ۴۱۴

حجيّه البراءه الأصليّه و الاستصحاب

الخامسه: العمل بالبراءه الأصليه و الاستصحاب. و قد عرفت ما فی ذلک من المخالفه لأدله السنه و (الکتاب)، کما تقدّم مشروحا فی درّتی المسألتین المذکورتین (۱).

المشتقّ

السادسه: قولهم: (إنه لا یشترط فی صدق المشتق بقاء مأخذ الاشتقاق)، و قد تقدم ما فیه فی الدره التی فی هذه المسأله (۲).

بطلان العقد بفساد شرطه

السابعه: ما ذهب جمع منهم من أن کل عقد اشتمل علی شرط فاسد فإنه یبطل به أصل العقد؛ لأن المقصود بالعقد: هو المجموع، و أصل العقد مجردا عن الشرط غیر مقصود؛ فیکون باطلا؛ لأن العقود تابعه للمقصود، فما کان مقصودا غیر صحیح، و ما کان صحیحا غیر مقصود (۳)، و ذهب جمع إلی بطلان الشرط خاصه (۴)، و الأخبار فیها ما یدل علی الثانی (۵)، و فیها ما یدل علی الأول.

فالواجب حینئذ هو الوقوف علی الدلیل کیف کان إن وجد، و إلّا فالاحتیاط.

استلزام الأمر بالشی ء النهی عن ضدّه

الثامنه: ما ذهب إلیه جمع من أن (۶) الأمر بالشی ء یستلزم النهی عن ضده

۱- انظر الدرر ۱: ۱۵۵- ۱۸۶/ الدره: ۶، ۱: ۲۰۱- ۲۲۲/ الدرّه: ۹.

۲- انظر الدرر ۱: ۱۳۱- ۱۴۶/ الدرّه: ۴.

۳- مختلف الشیعه ۵: ۳۲۱/ المسأله: ۲۹۵.

۴- المبسوط ۲: ۱۴۸- ۱۴۹، مختلف الشیعه ۵: ۳۲۱/ المسأله: ۲۹۵.

۵- الکافی ۵: ۴۰۲/ ۱، باب الشرط ..، وسائل الشیعه ۲۱: ۲۶۵، أبواب المهور، ب ۱۰، ح ۲.

۶- من «ح».

ص: ۴۱۵

الخاص. و فیه مع عـدم الدلیل علیه أنه موجب للحرج و الضـیق [المنفیین] (۱) بالآیه (۲) و الروایه. و مثله القول فی مقـدمه الواجب، و أمثال ذلک من قواعدهم، رضوان اللّه علیهم.

۱- فی النسختین: المنفی.

۲- الحجّ: ۷۸.

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ یَسْتَوِی الَّذِینَ یَعْلَمُونَ وَالَّذِینَ لَا یَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ .ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفا علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب « مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱.بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)

۲.تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی

۳.جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه ، تبلت ها، رایانه ها و ...

۴.سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو

۵.گسترش فرهنگ عمومی مطالعه

۶.زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱.عمل بر مبنای مجوز های قانونی

۲.ارتباط با مراکز هم سو

۳.پرهیز از موازی کاری

۴.صرفا ارائه محتوای علمی

۵.ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱.چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲.برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳.تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴.تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵.ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶.تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷.راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸.طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹.برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰.برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

۱.JAVA

۲.ANDROID

۳.EPUB

۴.CHM

۵.PDF

۶.HTML

۷.CHM

۸.GHB

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

۱.ANDROID

۲.IOS

۳.WINDOWS PHONE

۴.WINDOWS

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

درپایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان –خیابان عبدالرزاق – بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای – کوچه شهید محمد حسن توکلی –پلاک ۱۲۹/۳۴– طبقه اول
وب سایت: www.ghbook.ir
ایمیل: Info@ghbook.ir
تلفن دفتر مرکزی: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹
دفتر تهران: ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱
بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹
امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹